

alma mater+

Серію засновано в 1999 році

Віктор Мойсієнко Історична діалектологія української мови

Північне (поліське) наріччя

Підручник

а | Київ
ВЦ «Академія»
2016

УДК 811.161.1(09):81'28

ББК 81.411.1-5

М81

Рекомендовано до друку вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка. Протокол № 6 від 22 січня 2016 р.

Походження національної мови неможливо досягнути без знань про формування її діалектів. В україністиці дотепер немає навчального видання з історичної діалектології української мови та її наріч. Пропонований підручник — одна із спроб подолання цієї проблеми в україністиці.

Для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів.

Рецензенти:

доктор філологічних наук, професор Г. Л. Аркушин;

доктор філологічних наук, професор П. І. Білоусенко

Опрацювання матеріалів підручника здійснено в межах наукового проекту «Північноукраїнське наріччя в XVI—XVII ст.».

Автор висловлює вдячність Вічному фонду ім. родини Стасюків Канадського інституту українських студій Альбертського університету за підтримку в підготуванні підручника, а також членові-кореспондентові НАН України Василю Васильовичу Німчуку — за цінні поради під час його написання.

ISBN 978-966-580-310-2 (серія)

ISBN 978-966-580-494-9

© Мойсієнко В., 2016

© ВЦ «Академія»,

оригінал-макет, 2016

Зміст

/7/	1. Загальні засади української історичної діалектології
/7/	1.1. Становлення української діалектології
/9/	1.2. Історична діалектологія як наука
/10/	1.3. Засади дослідження українських діалектних особливостей у діяхронії
/10/	Чинники дослідження писемних пам'яток
/15/	Український діалектогенез крізь призму періодизації розвитку української мови
/18/	Особливості дослідження українських діалектних явищ у діяхронії
/20/	Джерела української історичної діалектології
/24/	2. Виділення північноукраїнського наріччя на основі мовних фактів
/24/	2.1. Лінгвогеографічні межі північноукраїнського наріччя
/27/	2.2. Виділення поліського мовного простору в історико-діалектологічних дослідженнях
/33/	3. Фонетичні особливості північноукраїнського наріччя
/33/	3.1. Зміна $e > o$ після історично м'яких приголосних

/37/	3.2. Відображення твердості/м'якості приголосних перед історично дієзними
/41/	Твердість/м'якість <i>p</i>
/45/	Твердість/м'якість <i>ц</i>
/49/	Твердість/м'якість шиплячих
/52/	Твердість/м'якість інших приголосних
/54/	Твердість/м'якість приголосних перед рефlekсами * <i>ě</i> та * <i>e</i>
/55/	3.3. Відображення давніх * <i>i</i> та * <i>y</i>
/60/	3.4. Залежність реалізації давніх праслов'янських голосних у північноукраїнських пам'ятках від наголошування
/60/	Рефлексія * <i>ě</i>
/73/	Вияви давніх * <i>o</i> та * <i>e</i>
/86/	Континуанти давнього * <i>ę</i>
/95/	3.5. Доля давніх звукосполук приголосний + <i>j</i>
/95/	Звукосполуки *- <i>dj</i> -, *- <i>zdj</i> -
/97/	Звукосполуки губний + <i>j</i>
/99/	3.6. Написання, пов'язані з існуванням та занепадом надкоротких <i>ь</i> та <i>ѣ</i>
/99/	Відображення на письмі зредукованих у сполученні з <i>p</i> , <i>л</i> та <i>й</i>
/101/	Чергування <i>y</i> // <i>ѣ</i>
/104/	Чергування <i>з/с</i> — <i>из/ис</i>
/105/	Асиміляція звука <i>j</i> (явище подовження)
/107/	Асиміляція за глухістю/дзвінкістю
/110/	Асиміляція за місцем і способом творення
/111/	Дисимілятивні процеси
/112/	Спрощення в групах приголосних
/113/	Перехід <i>л</i> > <i>ѣ</i>
/114/	Явище подвоєння
/114/	Явище протези
/116/	Явище епентези
/116/	Інші написання, пов'язані з <i>ѣ</i> , <i>ь</i>

/118/	3.7. Явища в підсистемі приголосних, не пов'язані із долею <i>ѣ, ъ</i>
/118/	Відображення звуків [г] та [г']
/119/	Відображення звука [ф]
/120/	Інші поодинокі явища в підсистемі приголосних
/123/	4. Словотвірні особливості північноукраїнського наріччя
/123/	4.1. Загальна дериваційна специфіка північноукраїнських говірок
/124/	4.2. Словотвір іменників
/133/	4.3. Словотвір прикметників
/136/	4.4. Словотвір числівників
/141/	4.5. Словотвір дієслів
/149/	4.6. Словотвір прислівників
/155/	4.7. Творення службових частин мови
/155/	Прийменники
/157/	Сполучники
/159/	Частки
/161/	Особливості вживання службових слів
/164/	5. Граматичні особливості північноукраїнського наріччя
/164/	5.1. Загальні особливості словозміни в північноукраїнських говірках
/165/	5.2. Відмінювання іменників
/177/	Особливості давньої іменникової словозміни в поліських говірках
/182/	5.3. Відмінювання прикметників
/185/	Особливості давнього відмінювання прикметників у поліських говірках
/186/	5.4. Відмінювання числівників
/190/	Особливості давнього відмінювання числівників у поліських говірках

/192/	5.5. Відмінювання займенників
/198/	Особливості давнього відмінювання займенників у поліських говірках
/199/	5.6. Дієвідмінювання
/199/	Час
/205/	Спосіб
/206/	Особливості давнього дієвідмінювання в поліських говірках
/208/	5.7. Особливості синтаксичної організації північноукраїнських текстів
/224/	6. Лексичні особливості північноукраїнського наріччя
/224/	6.1. Регіональна специфіка поліської лексики
/258/	7. Найдавніші північноукраїнські мовні особливості. Узагальнення
/263/	Термінологічний словник
/265/	Список використаних джерел та їх умовних скорочень
/274/	Література

1.

Загальні засади української історичної діалектології

1.1. Становлення української діалектології

Витоки української історичної діалектології пов'язані з діалектологічними студіями вітчизняних мовознавців XIX ст. О. Потебні, П. Житецького та К. Михальчука. У той час історичні дослідження говорів були тісно переплетені з порівняльно-історичним вивченням мови загалом. Молода наука про народну мову в другій половині XIX ст. на синхронічну та діахронічну не поділялася: діалекти вивчали як у їх сучасному (на той час) вияві, так і в процесі історичного розвитку.

Тогочасні студії з історії мови містили коментарі щодо просторового поширення мовних явищ, виявлених у писемних пам'ятках різних епох. Уже в першій половині XIX ст. словацький і чеський славіст Павел-Йозеф Шафарик (1795—1861) при виокремленні східнослов'янських мов (наріч) та діалектів (підріч) у праці «*Slowanský národopis*» (1842) звертав увагу на факти живого мовлення та відображення їх у пам'ятках писемності. Так, наприклад, між Дніпром і Сеймом (сучасний східно-поліський говір) учений відзначив вимову *yu* відповідно до **o*: *куинь*, *суиль*. А щодо текстів, то, за висловленням дослідника, вже в найдавніших південноруських писемних пам'ятках (обох Ізборниках Святослава 1073 та 1076 рр., Крилоському Євангелії 1143 р. та ін.) є багато малоруських форм, число яких збільшується в рукописах пізнішого часу. Український філолог Олександр Потебня (1835—1891) у праці «Про звукові особливості руських наріч» (1865), характеризуючи часовий вимір давності розрізнення великоруського (російської мови) та малоруського (української мови) наріч, відзначав передовсім очевидні

діалектні ознаки української мови, що виразно протиставляють південь і північ Русі. На основі опрацювання фактів писемних пам'яток і тогочасного живого мовлення він описав процес витворення [i] з *o та *e через дифтонгічну стадію. Потебнянська гіпотеза постановки українського ікавізму актуальна й тепер. Російський мовознавець Олексій Соболевський (1857—1929), аналізуючи найдавніші руські писемні тексти, доводив, що в південноруських (українських) діалектах від XII ст. були місцеві говірні особливості, зокрема такі галицько-волинські діалектні риси: подовження [e] в [ê] (ять) у певних позиціях; [ж'ч'] відповідно до великоруського [ж'д'ж'] та церковнослов'янського [ж'д'] (із *z*dj* та z*gj*); *y* відповідно до *ѡ*. Подібні коментарі нерідко були необхідні для визначення належності писемних східнослов'янських пам'яток до тієї чи тієї етнічної традиції, що на той час набуло гострої актуальності. Зокрема, гіпотезу російського історика М. Погодіна, підтриману О. Соболевським, про російськомовний характер мови Києва в домонгольський період М. Максимович та А. Кримський спростовували, наводячи передовсім мовні факти з писемних пам'яток, які мають відповідники в сучасних північних українських говірках.

Значний внесок у розвиток діалектології української мови зробили М. Максимович та Я. Головацький, які вперше поставили питання про генезу українських наріч. Яків Головацький (1814—1888), зокрема, здійснив спробу їх класифікації.

Основоположником української діалектології вважають Костя Михальчука (1840—1914), який займався розробленням програм з вивчення народних говорів, обґрунтуванням термінології в цій галузі, пошуком історичних витоків і чинників формування різних говорів української мови, описом їхніх фонетичних та морфологічних особливостей.

Подальший розвиток вітчизняних історико-діалектологічних досліджень пов'язаний із науковою діяльністю як українських мовознавців (В. Ганцов, Є. Тимченко, А. Кримський, І. Огієнко, І. Верхратський, І. Зілінський, І. Панькевич, В. Ващенко, В. Варченко, Ю. Шевельов, В. Німчук, Г. Півторак та ін.), так і зарубіжних (В. Курашкевич, Х. Станг, Л. Деже, М. Мозер та ін.).

Навчально-методична література з української діалектології з'явилась у другій половині XX ст., коли ця галузь досягла значного розвитку: виходили друком підручники і навчальні посібники Ф. Жилка, С. Бевзенка, Б. Кобилянського, Й. Дзендзелівського, К. Германа, І. Матвіяса, В. Ващенко та ін. На су-

часному етапі цій проблематиці присвячені праці Г. Аркушина, І. Сабадоша, К. Глуховцевої, В. Лесної, Г. Мартинової, Г. Гримашевич, В. Панцьо, у яких об'єктом досліджень стає не весь український діалектний простір, а лише окреме наріччя або говір.

1.2. Історична діалектологія як наука

Науку про народну мову — діалектологію — залежно від аспекту досліджень поділяють на описову (діалектографію) та історичну (власне діалектологію). Об'єктом описової діалектології є структура говорів, наріч і говірок (фонетична, граматична, лексична) та діалектне членування мови на сучасному етапі її функціонування. Історична ж діалектологія досліджує ті само питання лише в діяхронії, у процесі історичного розвитку.

Історична діалектологія (грец. *dialektos* — наріччя, говір і *logos* — учення) — наука про діалектне членування певної мови, фонетичну, лексичну і граматичну структуру її говорів, наріч і говірок у процесі історичного розвитку.

Вона тісно пов'язана з історією мови, зокрема з історичною граматиною. *Об'єктом історичної діалектології* є діалектні явища, засвідчені в писемних пам'ятках і на сучасному етапі їх функціонування, а *предметом* — перші фіксації окремих діалектних елементів зокрема і становлення (походження) територіально-мовних утворень конкретної мовної системи загалом. До *основних завдань історичної діалектології* належать: встановлення генези історичних змін фонетичних, акцентуаційних, граматичних, лексичних, фразеологічних явищ діалектної мови, говорів і наріч як одиниць діалектного членування; виявлення хронології діалектних явищ, архаїчних та інноваційних елементів; здійснення ареалогічної атрибуції писемних пам'яток як цілих текстів, з'ясування їх відношення до певного діалекту. Отже, дослідити походження конкретної національної мовної структури — це насамперед з'ясувати послідовність, місце й час виникнення окремих її діалектних особливостей, що поступово сформували специфічну мовну систему.

Матеріалом для аналізу з подальшими висновками та узагальненнями щодо просторового поширення тих чи тих мовних особливостей у діяхронії є передовсім точно локалізовані давні писемні пам'ятки, а також факти сучасної лінгвогеографії.

1.3. Засади дослідження українських діалектних особливостей у діяхронії

Чинники дослідження писемних пам'яток

Складність дослідження діалектних явищ зумовлена багатьма мовними і позамовними чинниками. Вивчення їх у діяхронії ускладнюється ще й тим, що чимало писемних пам'яток дійшли до сьогодення в пізніших копіях і списках, на створення яких могли вплинути походження і смаки переписувача, а іноді й свідомі спотворення, спричинені політичною кон'юнктурою.

Графічна система. Досліджуючи мову пам'яток зокрема й характеризуючи мовну ситуацію попередніх епох загалом, варто пам'ятати, що критерії й підходи до оцінювання мовного сьогодення й минулого різні. У сучасному суспільстві специфіка національних мов формується переважно на основі народнорозмовних особливостей, тому писемна мова є різновидом тієї самої мовної системи, інший різновид якої представлений усним мовленням. У середньовіччі ж усне мовлення було загальнонародним засобом спілкування, а писемне — привілеєм певної частини суспільства, передовсім еліт, пов'язаних із політичною владою, регламентацією життя, поширенням панівних ідеологічних систем. Що далі в глибину століть, то істотніші відмінності між народнорозмовною і книжною мовою, тому навіть значний корпус найдавніших текстів (наприклад, пам'яток Русі від XI ст.) дає зовсім мало матеріалу для узагальнень щодо діалектної диференціації тогочасного територіально-мовного простору. Висновки більшості істориків мови ґрунтуються передовсім на фактах сучасної лінгвогеографії, з долученням до них часто дуже непевних і поодиноких свідчень давніх текстів.

Складність ситуації посилюється ще й характером письма (графічною системою, якою користувався етнос). Природна графіка, створена самим народом для відтворення власного мовлення, як то робили греки, араби, — найточніша у відтворенні діалектних особливостей. Проте найчастіше у своїй практиці народи послуговуються чужими графічними системами, які пристосували до рідної мови. Такі пристосування іноді були позитивним підґрунтям для відтворення власного мовлення (наприклад, польські писарі у XV ст. за допомогою чужої латинки вже відображали майже всі свої непрості для письма звуки), а іноді максимально ускладнювали подібне відтворення (наприклад, українці й білоруси «маскували» під своєю кирилицею власні оригінальні

мовні особливості до ХІХ ст.). З огляду на це наукові студії дослідників східнослов'янської писемності полягали в кропіткому вибируванні помилок і описок, яких припускалися тогочасні писарі під нестримним тиском живого мовлення. Мовознавці-медієвісти вказували на такі труднощі під час дослідження пам'яток із теренів Східної Славії, починаючи від найдавніших епох і закінчуючи ХVІІІ ст. Л. Булаховський, відзначаючи важливість вивчення майбутніх українських рис у староруських пам'ятках до ХVІІІ ст., застерігав, що в них «традиційне письмо, староболгарський склад словника, книжно-церковне коло понять та способів висловлення думки — все це великою мірою закриває від нас живу мовну стихію південноруської мови того часу, даючи їй виступати на поверхню лише більш-менш випадково». Інші історики мови акцентували увагу на тому, що усне мовлення з різних причин не знаходить на письмі адекватного відображення. Уже те, що звичайним письмом, призначеним для практичних цілей, неможливо передати все багатство звуків, обмежує можливості такого дослідження в царині фонетики й ставить перепони з'ясуванню питань граматики.

Іноді нелегко буває визначити, до якої саме діалектної групи належить той чи той писар і наскільки повно в його тексті відобразилися особливості цієї групи. Але навіть порівняно повно відображені на письмі особливості місцевого мовлення не показують безпосередньо його картини, оскільки поряд із прямим відображенням є й непряме, яке потребує правильного розмежування. Дослідники нерідко порівнюють роботу мовознавців, які вивчають кириличні давні тексти, із постійним доланням своєрідного міцного бар'єра, оскільки тодішні книжники вважали, що живе народне мовлення не можна відображати у священній церковнослов'янській мові. Через це місцеві діалектні особливості потрапляли до церковнослов'янських текстів непомітно, випадково і зазвичай у супереч бажанню писарів, тобто як їхні помилки, зроблені під впливом рідної говірки.

Від кінця ХVІІ ст. відомі українські пам'ятки, писані латинкою. У них звукові риси живого мовлення передано більш точно. Однак ці тексти локалізовані переважно на теренах південно-західного наріччя української мови.

Перша фіксація діалектної ознаки в пам'ятці. Найдавніші, або перші, вияви розмовної особливості в писемній пам'ятці не можна трактувати як пряму часову тотожність її постанову в живому мовленні носіїв. Якщо поплутування при написанні *ы* та *и* вперше засвідчено в українських пам'ятках ХІ ст. (*неправди и нечистоты* [Ізб. 1072], *пронириливни* [Ізб. 1076], *годыны* [Арх. Єв. 1092]) або є сотні випадків написання «нового ь» в Добриловому

чи Галицькому Євангелії XII ст. (камѣнь, корѣня, шѣсть), то це не означає, що специфічний український звук [и] на місці **у*, **і* чи [і] на місці **е* в новому закритому складі з'явився в мовленні предків українців у другій половині XI чи наприкінці XII ст. відповідно. Фіксація певних діалектних особливостей у давньоукраїнських писемних пам'ятках може свідчити лише про те, що в той час вони вже гарантовано існували, а їх формування відбулося давніше. На користь цього припущення Г. Півторак наводить такі аргументи: цілком імовірно, що нові діалектні ознаки були і в давніших пам'ятках, які не збереглися; традиційна церковно-слов'янська орфографія свідомо уникала будь-яких простомовних написань (отже, відсутність певної діалектної особливості в пам'ятках ще не означає, що її не було в тогочасному усному мовленні); доки народнорозмовна особливість, виникнувши в діалектному середовищі, ставала настільки звичною для освіченого міського писаря, що мимовільно потрапляла до книг, минало багато часу.

Архаїчність/новоствореність діалекту. Усі говори мови є її відгалуженнями і, незважаючи на їхню значну строкатість і численність, усі вони постали з однієї мовної системи. Проте галузі та явища мови і навіть ті самі мовні особливості в різних районах її поширення внаслідок дії лінгвістичних і нелінгвістичних факторів розвиваються нерівномірно, з різною інтенсивністю і не завжди в однакових напрямках. Нерідко якимось мовне явище в одній частині мовної території (в одних діалектах) досить інтенсивно еволюціонує і значно видозмінюється; в інших діалектах його поступ з якихось причин затримується, і воно зберігається у своєму первісному стані; а ще в інших діалектах у своєму розвитку воно пройшло лише якусь частину шляху. У зв'язку з такою природою розвитку мови місцеві говірки мають ознаки, властиві різним етапам еволюції мовних явищ, — початкові чи вихідні форми, а також проміжні стадії. Такі стадії можна простежити на прикладі витворення специфічного українського звука [и] < **у*, **і*, який у літературній українській мові належить до передньо-середнього ряду, високо-середнього підняття, є недієзним. Це злиття двох давніх **у*, **і* в один специфічний [и] характерне для більшості українських діалектів і закономірно стало нормою літературної мови. Закарпатським та північноукраїнським говіркам властиве «недозлиття» давніх **у*, **і* в [и]: збереження **у* (ы) в закарпатських — *хыжа*, *ты* та **і* (і) дієзного (зі здатністю палаталізувати передньоязикові) в крайніх північноукраїнських — *кол'і*, *т'іхо*.

Як давню чи новостворену мовну особливість трактують передовсім на підставі її наявності в писемних пам'ятках. Однак

таких фіксацій небагато: написання в поліських текстах щонайменше від XIV ст. під наголосом ѣ (*вѣра*), а в ненаголошеній позиції є (*у вѣре*) на місці давнього *ѣ; під наголосом а (*десятый*), в ненаголошеній позиції є (*десять* на місці давнього *е) прямо підтверджені фактами сучасної діалектології. Якщо таких підтверджень немає, то своєрідним мірилом давності мовного явища є його системність у діалекті. Наприклад, у дискусії щодо давності/новоствореності середньонадніпряньського діалекту матеріали писемних пам'яток не можуть стати аргументами, оскільки до XVII ст. вони не збереглися. Але останні напрацювання українських діалектологів, передовсім Г. Мартинової, переконують у давності низки особливостей мови цього ареалу. Йдеться про м'якість шиплячих приголосних, яка чітко виділяє середньонадніпряньський діалект у системі українського діалектного континууму як щодо парадигматичного складу піднебінних фонем, так і щодо їхніх синтагматичних характеристик. Ця особливість окреслює чіткий ареал, тому вона не могла стати лише наслідком змішування носіїв різних діалектних масивів, а є архаїчною на цих теренах. Отже, й середньонадніпряньський діалект дає підстави для висновків про закоріненість окремих мовних рис від киеворуського періоду.

Кількісний вияв мовної особливості в пам'ятках писемності. Оскільки графіка та орфографія давньо- і середньоукраїнських писемних пам'яток безпосередньо не відображали живого мовлення писарів, при дослідженні таких текстів потрібно брати до уваги низку загальноприйнятих в історичній діалектології тверджень. По-перше, фіксація (перший вияв) розмовного явища в давньому точно хронологізованому тексті зовсім не означає, що воно не функціонувало в мовленні раніше. У відображенні інновацій писемна мова відставала від усної принаймні на століття. По-друге, одиничний вияв діалектного явища ще не може стати підставою для констатації його поширення в мовленні. Таких описок чи «помилочок» має бути низка і не в одному тексті. По-третє, на підставі вияву лише однієї мовної особливості (навіть послідовно відзначеної в пам'ятках) не можна робити висновок про функціонування територіально-мовного утворення. Для констатації діалекту в діяхронії має бути низка ознак із різних мовних (фонетичного, граматичного, лексичного) рівнів. Для остаточних узагальнень в історичній діалектології необхідно здійснювати не вибірковий, а наскрізний, фронтальний аналіз текстів. Саме такий підхід дає змогу констатувати закоріненість виразних українських особливостей уже в найдавніших пам'ятках із території України, писаних церковнослов'янською мовою. В Архангельському (1092), Добриловому (1164) Євангеліях, Ізборниках Святослава (1073,

1076) серед церковнослов'янської мовної стихії є сотні виявів ознак, характерних для живої української мови.

Крім того, для об'єктивних висновків щодо поширення в минулому того чи того територіально-мовного утворення підхід до дослідження має бути комплексним, тобто брати до уваги низку чинників одночасно. Й. Дзендзелівський вважав основою вивчення генези діалектних масивів і взагалі історичної діалектології ґрунтовні дослідження з лінгвогеографії (лінгвістичні атласи, інтерпретація лінгвістичних карт); історії мови, зокрема й історичної ономастики; історії колонізації (заселення) досліджуваної території, адміністративного поділу, торгівлі, шляхів комунікації та релігійних центрів; історії матеріальної і духовної культури. Усі ці аспекти важливі, проте першорядне значення, як зауважує П. Гриценко, мають свідчення пам'яток та сучасної діалектології, адже в історико-лінгвістичному дослідженні центральне місце залишається за власне лінгвістичними джерелами, за сукупністю власне мовних фактів. Надання переваги чи то фактам пам'яток, чи лінгвогеографії незмінно веде до хибних висновків.

Проблему слід розв'язувати комплексно, оскільки повноту знань забезпечує лише вивчення мови в трьох вимірах: внутрішньої будови (структури), змін у часі й варіативності в мовному просторі. Слушною є думка Г. Півторака про те, що порівняльно-історичне мовознавство встановлює досить переконливі відносно-хронологічні й ареальні характеристики мовного розвитку і взаємодії, але незаперечно й те, що без свідчень писемних пам'яток воно не в змозі запропонувати абсолютно-хронологічні і конкретно-географічні концепції. Лінгвогеографічні матеріали також не розкривають минулого говірок, абсолютної хронології того чи того мовного явища. Однак, як зауважував О. Шахматов, писемні пам'ятки не завжди дають надійний матеріал для визначення звукового складу минулих епох. Головне джерело найбільш надійного і важливого матеріалу для історичної граматики — сучасні живі говори. Нові мовні явища та процеси, які безпосередньо з'являються в мові, через традиційність письма в пам'ятках відображаються з певним запізненням. Нерідко пам'ятку, створену в одному діалектному середовищі, через певний час переписував в іншому місці носій діалекту. Копіюючи оригінал, писар під впливом власної мовної практики міг «помилятися» і в новостворюваний список пам'ятки вносив риси своєї говірки, унаслідок чого початкова діалектна основа пам'ятки зазнавала іншодіалектних нашарувань. А певні шари лексики в пам'ятках узагалі не відображено. Наприклад, досить багата й оригінальна слов'янська ткацька лексика і в староруських, і в староукраїнських пам'ятках

засвідчена лише кількома словами. Через значну традиційність та одноманітність літературного синтаксису в письмові тексти надто слабо проникали живі синтаксичні особливості. Тому для історичної лексикології та історичного синтаксису факти живих народних говорів мають особливо важливе значення. Тобто комплексний підхід до розв'язання етно- та глотогенетичних проблем східних слов'ян буде ефективним тільки в тому разі, коли лінгвістичний матеріал, використовуваний поряд з історичним, археологічним тощо, охоплюватиме і свідчення писемних пам'яток, і факти сучасної діалектології.

Український діалектогенез крізь призму періодизації розвитку української мови

Зрозуміти походження конкретного територіально-мовного утворення неможливо поза історією розвитку національної мови. Нині у славистиці загалом і в українистиці зокрема утверджується думка про витoki окремих української, білоруської та російської мов безпосередньо з праслов'янської мови-основи. Дедалі більше з'являється досліджень, де на основі фактів писемних пам'яток та матеріалів сучасної лінгвогеографії висновується про виокремлення на теренах Русі територіально-мовних утворень (як окремих мов — білоруської, української, російської, — так і їхніх діалектів) не опосередковано через спільноруську мовну стадію, а із праслов'янської мовної єдності. Йдеться передовсім про новгородсько-псковське (колись давньоновгородське) та поліське (північноукраїнське) наріччя. Про такий розвиток мовної ситуації в Русі вже тепер стверджують не лише українські та білоруські лінгвісти, а й російські. На основі ґрунтового аналізу мови берестяних грамот XI—XV ст. сучасний російський мовознавець Андрій Залізник остаточно спростовує панівний у радянські часи антинауковий догмат про існування єдиної давньоруської мови і єдиного давньоруського («древнерусского») народу в Русі до XIII ст.: «...новгородсько-псковський діалект та наддіалектний давньоруський зводяться до єдиного джерела не на прасхіднослов'янському рівні, а на праслов'янському... для південнослов'янської та західнослов'янської гілок відсутність відповідних монолітних прамов встановлено вже давно. На відміну від цих двох гілок, східнослов'янська відповідно до традиції, що сягала передовсім до О. Шахматова, переважно вважалася монолітною. Наявні на сьогодні факти щодо давньоновгородського та давньоппсковського діалектів показали, що й східнослов'янська

гілка не була в цьому плані винятком: як і дві інші, вона ввібрала в себе початково не цілком тотожні племінні говори».

Схема глото- та етногенезу східних слов'ян, запропонована українським філологом Юрієм Шевельовим (1908—2002) наприкінці ХХ ст., найбільш прийнятна й ніким аргументовано не спростована. Науковець виокремив п'ять мовно-територіальних одиниць-регіонів у Русі: Новгородсько-Тверський, Полоцько-Смоленський, Муромсько-Рязанський, Київсько-Поліський, Галицько-Подільський. Переформатування їх у пізніші східнослов'янські мови — українську, білоруську й російську — почалося ще в пізній дописемний період і завершилося в часи, з яких дійшло чимало писемних пам'яток. Українська мова постала на базі Київсько-Поліського та Галицько-Подільського говіркових регіонів; білоруська — Полоцько-Смоленського та частково Київсько-Поліського; російська — Новгородсько-Тверського та Муромсько-Рязанського. Для деяких регіонів прямої перспективи до тієї чи тієї мови, очевидно, не було. На межах Поліського й Смоленського (українсько-білоруські контакти), Полоцького й Новгородського (білорусько-російські контакти) говіркових ареалів відбулося взаємопроникнення мовних систем. Носії говірок Київсько-Поліського та Галицько-Подільського регіонів ніколи й ніде впродовж періоду початку формування оригінальних рис української та російської мов не перетиналися з носіями говірок Новгородсько-Тверського та Муромсько-Рязанського регіонів. Усе створене (мовлене, написане) в XI—XIV ст. в Муромі, Рязані, Ростові, Новгороді — надбання російської писемно-мовної традиції, а в Києві, Галичі, Володимирі, Чернігові — української писемно-мовної традиції. Тобто українська мова успадкувала особливості племінних діалектів полян, деревлян, дреговичів, сіверян, дулібів (волинян), уличів, тиверців, білих хорватів, але аж ніяк не полочан, кривичів, радимичів.

Українська мова, як і решта слов'янських, пройшла тривалий шлях становлення: від VI—VII ст. (часу появи перших ознак) до XVI—XVII (часу завершення формування усіх (або більшості) визначальних лінгвальних особливостей як окремої структури). Дослідники історії української мови (Ю. Шевельов, В. Німчук, Г. Півторак) загалом окреслюють такі періоди розвитку української мови:

- 1) протоукраїнський період — VII—X ст.;
- 2) давньоукраїнський період — XI—XIII ст.;
- 3) середньоукраїнський період — XIV—XVIII ст.;
- 4) новоукраїнський період — від XVIII ст. до сьогодення.

Більшість мовознавців визнає архаїчними передовсім північноукраїнське та південно-західне наріччя, що виокремились уже в

давньоукраїнський період. Свої аргументи вчені підтверджують матеріалами пам'яток і сучасної діалектології. Так само не викликає сумнівів новоствореність українських слобожанських і степових говірок. У дискусії щодо новоствореності/архаїчності середньонадніпрянського діалекту знаходять дедалі більше фактів для трактування його також як давнього, щоправда, підставами для такого твердження є передовсім матеріали сучасної лінгвогеографії.

У зв'язку з періодизацією розвитку української мови постає проблема єдиної термінології для називання різних стадій її еволюції та відгалужень. Натепер у славістиці існує усталена система термінів.

Протоукраїнська мова — мова на українських землях у дописемний період — VII—X ст.

Давньоукраїнська (давньоруськоукраїнська) мова — мова на українських землях у найдавніший писемний період — XI—XIII ст. У цей час на землях Русі функціонували писемно-літературні мови, зокрема старослов'янська. У славістиці використовують термін *церковнослов'янська мова* — літературно-писемна мова у слов'ян, за походженням старослов'янська, у яку більшою чи меншою мірою проникали розмовні елементи тієї місцевості, де нею послуговувалися. Розрізняють місцеві різновиди, редакції, або ізводи, церковнослов'янської мови: чеську (моравську), болгарську, македонську, східнослов'янську (давньоруську), сербську, хорватську глаголичну, румунську. *Давньоруська* (давньоукраїнська, давньобілоруська, давньоросійська) мова — літературно-писемна мова в Русі, де місцеві розмовні елементи превальовали. Це переважно тексти світського характеру. Залежно від того, розмовні риси яких мовних структур у ній проявлялися, ця давньоруська мова могла бути праматір'ю майбутніх білоруської, української та російської літературних мов.

Староукраїнська мова — мова на українських землях у період формування найвиразніших її особливостей — XIV—XVIII ст. У той період етнонім та лінгвонім «руський» стосувався головню українців та білорусів (росіян сучасники називали москвинами, московитами), а на територіях, які входили до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, функціонували такі писемно-літературні мови на кириличній абетці:

- «руська», або спільна «українсько-білоруська» — писемно-літературна мова на північноукраїнських та білоруських землях переважно до XVI ст.;
- «руська», «проста» або «староукраїнська» — писемно-літературна мова текстів, що постали переважно на українській території (хоч не виключено, що й на білоруській), і в

яких проявляються південно- та північноукраїнські особливості; збереглися окремі зразки від XIV ст.;

- «руська», «проста» або «старобілоруська» — писемно-літературна мова текстів, що постали переважно на білоруській території (хоч не виключено, що й на українській), і в яких проявляються білоруські (не північноукраїнські) особливості; дійшли окремі зразки від XIV ст.;
- «славенороська», «словенська» — старослов'янська за походженням, опрацьована українськими й білоруськими редакторами, а від XVII ст. — зі значними домішками місцевих розмовних елементів; на українських землях функціонувала із середини XVII ст.

У Росії до приєднання українських та білоруських земель (до другої половини XVII ст.) писемно-літературна й розмовна мови розвивалися незалежно від української та білоруської.

Новоукраїнська мова — назва національної української мови, відколи народнорозмовний та писемно-літературний вияви збігаються — з другої половини XVIII ст.

При запозиченні лінгвальних елементів у межах східнослов'янських мов у різні періоди їх функціонування послуговуються назвами: *українізм*, *білорусизм*, *росіїзм*. Уживаний тепер номен «русизм» як запозичення тільки з російської мови не відображає семантично реальної ситуації під час міжмовної взаємодії, адже утворений від топоніма *Русь*, у якій, крім предків росіян, жили також українці та білоруси. Тому потрактування русизмів у будь-якій іншій мові, наприклад чеській чи румунській, потребує уточнення: русизми-українізми, русизми-білорусизми, русизми-росіїзми.

Особливості дослідження українських діалектних явищ у діяхронії

Виділення ізоглос, ареалів та діалектів у синхронії та діяхронії має свої особливості. Здійсненню діалектного поділу конкретної національної мови і створенню лінгвістичних атласів на сучасному етапі її функціонування ніщо не перешкоджає, однак виявити, а особливо встановити межі територіально-мовних утворень у минулому вкрай складно. Текст для інтерпретації просторового вияву мовних явищ на синхронічному зрізі об'єктивно відображає реальну мовну картину певного регіону, а на діяхронічному зрізі — лише частково (а іноді й зовсім не відображає). Відповідно різняться підходи та інструментарій при потрактуванні мовних явищ на сучасному етапі і в минулому.

При дослідженні давніх текстів потрібно зважати, що кожна пам'ятка зберігає два типи фактів: давні звукові вияви, граматичні форми та лексичні одиниці, яких на час написання в мові й мовленні вже не було, і лінгвальні одиниці, що відображають тогочасну літературно-писемну традицію (літературну мову) або й нерідко — залежно від стилю та жанру тексту — тогочасне діалектне мовлення.

Давньо- та староукраїнські писарі дотримувалися традиційної орфографії, аж до новоукраїнського періоду послуговувались церковнослов'янською літературною мовою на кириличній графічній основі, що нерідко затемнювала реальну живу вимову писаря. Із періоду до XIV ст. писемних пам'яток, у яких є очевидні локальні українські риси, збереглося мало. У латиномовних текстах XIII ст. помітні ознаки закарпатського діалекту, а в конфесійних текстах, наприклад Добриловому, Галицькому, Євсевієвому Євангеліях, засвідчено південноукраїнізми без чіткої локалізації до конкретного південно-західного діалекту. Пам'ятки цього періоду, створені в Києві, що вочевидь на той час входив до поліського мовного простору, дають лише підстави для роздумів та припущень про їх територіально-мовну прив'язаність.

Від XIV ст. дійшли оригінальні тексти, у яких північноукраїнські та південно-західні особливості (хоч і нечисленні) проступають досить виразно. А вже з XVI ст. пам'ятки містять значну кількість народнорозмовних рис, які в багатьох випадках можуть бути протиставлені не лише етнічно — білоруські чи українські, а й внутрішньоетнічно — поліські (західнополіські, середньополіські), південнозахідноукраїнські (закарпатські, галицькі), південносхідноукраїнські. Наприклад, у Нягівській постилі середини XVI ст. більшість ознак, властивих і тепер закарпатським говіркам, виявлено очевидно; у Луцькій (1561) та Вишнівській (XVII ст.) актових книгах засвідчено не лише північноукраїнські діалектні особливості, а й виразні західнополіські. Аналіз значного масиву текстів із різних регіонів України засвідчує, що вони від середини XVI ст. відображають більшість тогочасних розмовних рис місцевих писарів.

Підрахунки виявлених лінгвальних явищ у текстах різних хронологічних зрізів мають важливе значення для встановлення їх ареального поширення. За незначної загалом кількості інших, крім *о* та *е*, буквених виявів на всій українській території, наприклад у XVI—XVII ст., чітко простежується загальна тенденція до переважання написань із *у*, *ю* та *и* в новозакритих складах у південних українських говорах порівняно з поліськими. Коли в більшій частині поліських пам'яток *у*, *ю* та *и* не відзначено взагалі

відповідно до **o*, **e*, за наявності поодиноких написань *u* (<**ě*), а, наприклад, у Житомирській книзі 1611 р. відзначено лише 13 інших, крім *o* та *e*, накреслень на 152 аркушах оригіналу, то в документах Ставропігійського братства чи Полтавській актовій книзі їх сотні в кожній пам'ятці. Цей факт дає підстави для висновку, що в той час вияви **o* та **e* в мовленні носіїв з півдня та півночі України артикуляційно були різні.

З XVI ст. значно менше помітне тяжіння над писарем традиційної орфографії. Попри певну стандартизацію тогочасної писемної мови автори були вільніші у виборі графічних засобів відображення мовлення і передавали реальні розмовні особливості. Наприклад, у текстах XVI ст. з різних теренів України будь-яка реально наявна в мовленні тогочасна розмовна риса була принаймні поодиноким виявлена. Цілковита відсутність її в пам'ятках може свідчити про відсутність її і в живому мовленні писаря. Тому загалом не можна погодитися з дослідниками, котрі стверджували, що писар, пишучи *конь*, вимовляв [к'ін'], за відсутності бодай одного написання з *u* замість *o* у новозакритому складі або відповідно *ходи*^м — [ха'з'іц'] за відсутності в тексті бодай одного написання із *dz*. Такі спостереження дають підстави для припущення, що до кінця XVI ст. в українських говірках «ікальної» вимови на місці **o* в новозакритому складі, імовірно, ще не було. При цьому не варто вважати доказовими випадки, які можна трактувати неоднозначно.

Найбільш вдячним матеріалом для висновків з історичної діалектології є тексти рукописні, у яких зазвичай наголос не позначено. Оскільки якість українського вокалізму (передовсім північноукраїнські говірки) нерідко залежить від наголошуваності, то при зарахуванні лексем зі спірною акцентуацією до прикладів акцентованих або неакцентованих виявів рефлексів колишніх **o*, **e*, **ě* та **e* за взірць беруть слова з друкованих видань, де наголоси проставлені. У разі відсутності таких лексем у друкованих текстах досліджуваного періоду акцентну систему потрібно реконструювати на основі сучасного наголошування.

Найдостовірніші висновки в історичній діалектології можливі при зіставленні свідчень писемних пам'яток із фактами сучасної лінгвогеографії.

Джерела української історичної діалектології

Діахронна діалектологія послуговується тими самими джерелами, що й історія мови. Інформація про минуле будь-якого народу міститься в його матеріальній та духовній культурі. Як

зауважує Г. Півторак, у пошуках відомостей про походження, етнічні особливості, культуру і зв'язки давніх народів потрібно спиратися лише на наукові джерела, які умовно можна поділити на історичні (свідчення давніх істориків, мандрівників і вчених про сучасні їм племена, а також матеріали археологічних розкопок) та мовознавчі (писемні й друковані пам'ятки та сучасні діалекти).

Найважливішим і надійнішим джерелом історичної діалектології будь-якої мови є *писемні пам'ятки*, у яких відображено територіальну специфіку мовлення. Аналіз таких особливостей дає змогу виокремити територіально-мовні утворення в діяхронії. Для дослідження необхідно залучати пам'ятки різних стилів і жанрів. Найціннішими є тексти, де виявлено живомовні риси, тому пам'ятки конфесійного стилю, яких збереглося найбільше, для історичної діалектології не завжди показові.

Пам'яток XI—XIII ст. з виразною поліською локалізацією не виявлено. Хоч Київ, найімовірніше, на той час належав до терену поширення саме північноукраїнських (поліських) мовних особливостей, київські пам'ятки в мовному плані не завжди характерні щодо виокремлення діалектних рис, адже до столиці міг приїхати писар з будь-яких теренів Русі.

Із XIV ст. збереглося кілька текстів: Луцьке Євангеліє, Луцький Псалтир 1384 р., Київський Псалтир 1397 р. та небагато грамот (Грамоти, упорядковані В. Розовим та В. Русанівським). З пізніших часів дійшло значно більше пам'яток: з XV ст. чимало грамот (Грамоти, упорядковані М. Пещак) та деякі великі за обсягом пам'ятки (Апостол XV ст., Четья 1489). Тексти XVI—XVII ст. вже дають підстави для висновків про охоплення пам'ятками більшої частини північноукраїнського регіону й просторовий вияв лінгвальних явищ.

Найчисельніша група пам'яток — ділові документи: грамоти і справи з актових книг судових канцелярій, описи замків. Вони становлять найбільший інтерес для історичної діалектології, адже саме в грамотах, а особливо в книгах земських, гродських та підкоморських судів, живе мовлення відображено найповніше. До того ж ці записи точно локалізовані, оскільки в канцеляріях працювали переважно місцеві, про що й свідчать численні поліські локалізми. Менше характеризує мовну палітру Полісся література клерикального спрямування та світська (полемічна, поезія), бо вона не завжди точно локалізована, та й регіональні особливості представлені в ній значно менше.

Важливе джерело — *ізгласи сучасних діалектних явищ*, інтерпретація яких нерідко дає підстави для висновків щодо часу їх постання, адже просторовий розподіл мовних феноменів діагностує їх часове розгортання, генезу.

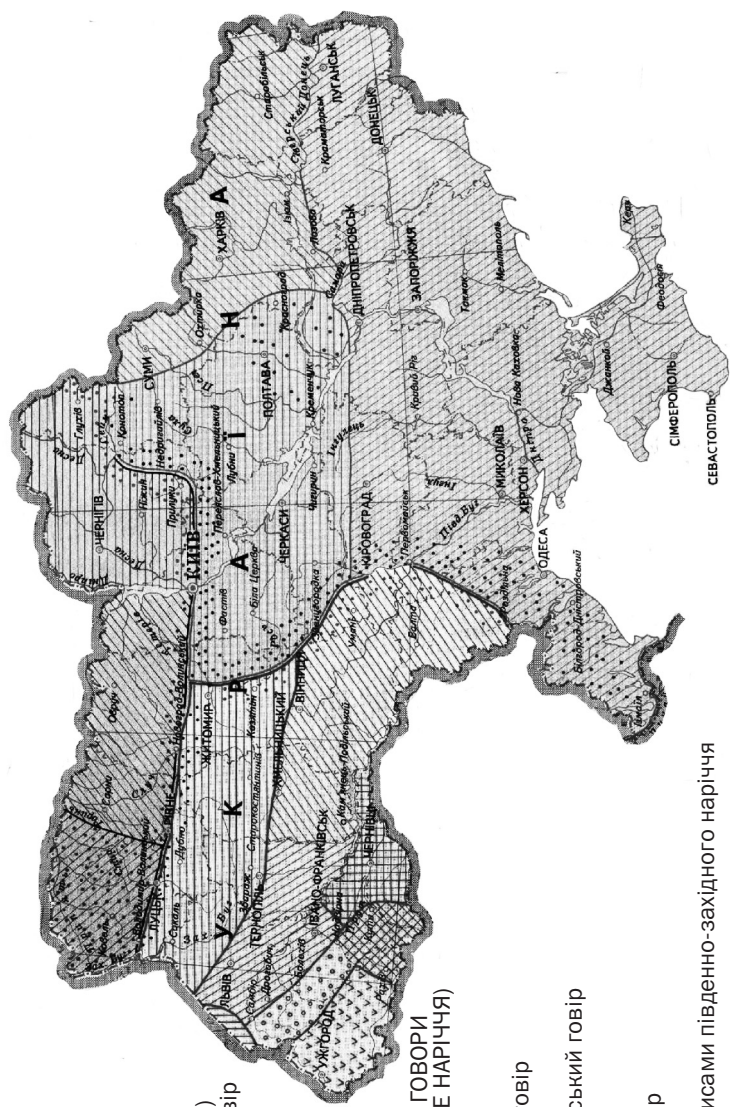
Відсутність пам'яток із певного ареалу не означає, що ареал новостворений. В україністиці не відомі писемні пам'ятки до XVII ст., наприклад, із Чернігівщини або Гуцульщини, але немає сумнівів, що ізоглоси лівобережнополіських та гуцульських говірок давні, сягають щонайменше племінного розселення в Русі.

Матеріали ономастики (топоніміки, гідроніміки) нерідко зберігають мовну архаїку. Так, найдавніші свідчення вияву в оригінальних пам'ятках поліського переголосу **ę* > *e* в ненаголошеній позиції зафіксовано лише з другої половини XIV ст. Але це явище проникало в пам'ятки при відтворенні місцевих географічних назв, зокрема назви річки *Прип'ять* як *Припєть* в Іпатіївському літописі під 1108 р. — *въ Припєтъѣ*. Східнополіський *Любеч* та волинський *Кременець*, відомі ще з києворуського періоду, в мовній традиції українців сприймалися і прийняті як «правильні» саме в північноукраїнському варіанті; у південноукраїнському й нормативно-літературному вони мали б вияви *Люб'яч* та *Крем'янець* відповідно.

Іноземні пам'ятки також можуть слугувати джерелом вивчення історичної діалектології. Нерідко вони містять мовні факти, які в місцевих пам'ятках виявлено значно пізніше. Наприклад, про перехід **o* > *y* в південно-західних (закарпатських) говірках В. Німчук наводить приклади з угорських грамот від початку XIII ст.: *Chedur, genere Ruthenum* (тут ідеться про Федора), а про характерний закарпатський рефлекс *trət* > *tyrt* (*Kyrnyche*) (назва топоніма *Кирниця*) — від середини XIII ст.

Запитання. Завдання

1. Чим різняться об'єкт і предмет описової та історичної діалектології?
2. У чому полягають особливості виокремлення діалектів у синхронії та діахронії?
3. Розкрийте суть комплексного підходу до діалектної диференціації певної мови на різних хронологічних зрізах.
4. У чому полягає відмінність періодизації розвитку української мови та української літературної мови?
5. Із яких джерел можна отримати матеріал для дослідження історії розвитку територіально-мовних утворень?
6. Прокоментуйте терміни: «білорусизм», «українізм», «росіїзм», «русизм».
7. Чому найдавніші написані в Києві пам'ятки — Остромирове Євангеліє 1056 р., Ізборники Святослава 1073 і 1076 рр., Архангельське Євангеліє 1092 р. — щодо виявлених розмовних рис не варто однозначно пов'язувати з певним українським наріччям — північним, південно-східним, південно-західним?

- ПІВНІЧНІ ГОВОРИ (ПІВНІЧНЕ НАРІЧЧЯ)
- ▨ Східнополіський говір
- ▩ Середньополіський говір
- ▧ Західнополіський говір
- ▦ Говори з деякими рисами північного наріччя
- ▤ ПІВДЕННО-ЗАХІДНІ ГОВОРИ (ПІВДЕННО-ЗАХІДНЕ НАРІЧЧЯ)
- ▥ Волинський говір
- ▧ Подільський говір
- ▩ Наддністрянський говір
- ▨ Надсянський говір
- ▤ Покутсько-буковинський говір
- ▥ Гуцульський говір
- ▧ Бойківський говір
- ▩ Закарпатський говір
- ▦ Лемківський говір
- ▤ Говори з деякими рисами південно-західного наріччя
- ▥ ПІВДЕННО-СХІДНІ ГОВОРИ (ПІВДЕННО-СХІДНЕ НАРІЧЧЯ)
- ▨ Середньонадніпрянський говір
- ▩ Слобожанський говір
- ▧ Степовий говір
- ▦ Говори з деякими рисами південно-східного наріччя

Карта 1. Карта говорів української мови

2.

Виділення північноукраїнського наріччя на основі мовних фактів

2.1. Лінгвогеографічні межі північноукраїнського наріччя

Лінгвальні межі Полісся вчені вперше почали виділяти ще у XVIII ст. Однак ті спроби (О. Шафонський, О. Павловський, М. Максимович, Я. Головацький, П. Житецький, О. Потебня) ґрунтувалися на порівняно обмеженому фактологічному матеріалі.

Першим, разом з іншими територіально-мовними утвореннями, північне наріччя на основі зібраних діалектних матеріалів виділив К. Михальчук. Усі подальші класифікації — В. Ганцова, І. Зілінського, М. Дурново, М. Соколова, Д. Ушакова, Ю. Карського, І. Сидорук, включно з національними атласами української (АУМ) та білоруської (ДАБМ) мов — кардинальних змін щодо північної та південної меж поліського наріччя не внесли. Північну межу окреслювали за умовною лінією: Стародуб — гирло Іпуті — гирло Прип'яті — по Прип'яті до гирла Ясельди — Слонім — Пружани — Більськ. Виділяючи південну межу, завжди відзначали досить широку смугу перехідних говірок, обмежену такими умовними крайніми північними та південними орієнтирами: Суми — Глухів, Лубни — Ніжин, Корсунь — Київ, Житомир — Радомишль, Дубно — Степань, Володимир-Волинський — Влодава. Західну межу чітко виділяють за умовною лінією: Більськ — Біла — Холм — Красностав; східну: Суджа — Рильськ — Стародуб. У сучасних класифікаціях на основі матеріалів лінгвістичних атласів північну межу проводять переважно по російсько-українському та білорусько-українському державних кордонах (з указуванням на поширення північноукраїнських говірок між Пінськом і Брестом).

Південна ж межа залишилася майже без змін. Переміщення дослідниками північної поліської межі від Прип'яті до державного кордону за такий короткий проміжок часу (трохи більше півстоліття) дивує.

Інакшої думки дотримуються білоруські діалектологи, які ареал поліської групи говірок окреслюють умовною лінією Столин — Лунинець — Береза — на південь від Пружан — на північ від Кам'янця [ЛГБГ, к. 75], тобто вважають говірки поблизу Лельчиць, Єльська уже не поліськими, а південно-західними білоруськими, які становлять «основний масив білоруської діалектної мови» [ЛГБГ, к. 71].

Однак і український, і білоруський діалектологічні атласи не дають повної картини білорусько-українського пограниччя й лінгвістичного ландшафту поліських говорів, бо кожен з них обмежений певним колом питань і кількістю карт, тематика яких не ідентична, часто обмежена визначеними дослідниками й видавцями географічними кордонами атласу, які нерідко збігаються з адміністративними й державними.

У Діалектологічному атласі білоруської мови поліський говір справді чітко окреслений, але в ньому ж виразно поділено білоруський мовний простір саме за запропонованою К. Михальчуком, Ю. Карським, В. Ганцовим, І. Зілинським, М. Дурново наприкінці XIX — на початку XX ст. північною межею поліського наріччя. Це такі ізоглоси: 1) фонетичні: «акання» *во|да* — *ва|да* за умовною лінією витік Ясельди — на північ від Івацевич — Ганцевичі — на південь від Любані — на північ від гирла Птичу — Калиновичі — на південь від Брагіна; наявність/відсутність протетичного *в* у займеннику *вон*, *вона* — *йон*, *йана* (межа проходить дещо на південь від «акання»); дифтонгічна та звужена, закрита вимова рефлексів наголошених **o*, **e*, **ě* (*л'ѣс*, *л'ѣс*, *дѣм*, *дѣом* — *л'ес*, *дом*) за лінією Ліда — Стовбці — Узда — Червень — Бобруйськ — Жлобин — Октябрський — Світлогорськ — Річиця; рефлекс **e* в ненаголошеному складі (*|зайец*, *|пам'еу'* — *|зайац*, *|пам'яц'*) на півночі майже збігається з «аканням», на сході — з дифтонгічною вимовою рефлексів **o*, **e*, **ě*; вимова *буѣ* — *быѣ* дещо на південь від «акання», а на сході збігається з рефлексами **o*, **e*, **ě*; 2) морфологічні: *|новэ* — *|новае* — межа збігається з «аканням»; *ка|м'енн'е* — *ка|м'енн'я*, *ка|м'енн'о*, збігаючись із «аканням» на півночі, на сході проходить по лінії Октябрський — Мозир — Єльськ; 3) словотвірні: *сві|нячы* — *сві|ны*, *сві|ніны* — межа збігається з «аканням».

Лінгвальні межі Полісся постійно звужуються під тиском як білоруської (а останнім часом після запровадження другої державної в Білорусі — російської), так і української літературних мов. Наприклад, за матеріалами Лексичного атласу Правобережного

Полісся М. Никончука (польові дослідження провадилися у 70—80-ті роки ХХ ст.) з досить густою мережею обстежених населених пунктів, межа «акання», порівняно з фактами ДАБМ, окреслена вже дещо на південь, починаючи від гирла Ствиги, проте говірки Лельчицького, Єльського, часто навіть Мозирського районів — не «акальні». Однак у берестейсько-пінських говірках зміщення межі «акання» на південь відзначено вже значно менше. Останні дослідження білоруських діалектологів також підтверджують це. О. Босак на основі дослідження 231 говірки переважно Пружанського району Брестської області зазначає, що послідовне «акання» поширене лише в одній із семи виділених груп — гродненсько-барановицькій. Північнобрестська група виразно членована на дві підгрупи — «акальну» та «окальну». У малецьких, північнозагородських і середньозагородських говірках особливостей «білоруського комплексу» (сукупності лінгвальних ознак, що стали в подальшому визначальними в національній літературній мові) не виявлено взагалі. Про «окальність» південно-західних білоруських говорів стверджує В. Чекмонас. Він доходить висновку, що до появи «акання» ця територія була суто «окальною», а якщо додати, що в цих межах було поширене фарингальне українське [h], то очевидно стає північноукраїнська основа цих говорів.

Навіть суто наукові білоруські студії почасти хибують на очевидні недоречності. Зокрема, під час письмової фіксації берестейського діалектного мовлення з виразними українськими особливостями нерідко наповнювали його непритаманними білоруськими ознаками («цеканням», «дзеканням», «аканням»), робили відповідні редакційні виправлення у фольклорних записках, про що зазначав російський академік М. Толстой. Потрактовування українських берестейсько-пінських говірок як «своєрідних білоруських» не має наукового підґрунтя, адже комплексом диференційних ознак вони об'єднуються з українськими й послідовно протиставляються маркувальним ознакам білоруської мови.

Усе далі на північ переміщується межа між середньопольськими та південноукраїнськими (середньоадніпрянськими й волинськими) говірками. За низкою ізофон, ізоморф, ізолекс М. Никончук проводив її по р. Ірші — біля витоків р. Ужа та р. Уборті — на північ від Новограда-Волинського. Наразі очевидно, що територіально-мовна межа Полісся в минулому була значно ширшою.

Триває поступовий, але закономірний процес вирівнювання діалектних мовних систем у напрямку до поширеного стандарту — літературної мови. Він об'єктивний і невідворотний, проте й прискорювати його не варто. У ХХІ ст. поліські говірки є фактом, а значить і об'єктом синхронного та діахронного вивчення українських, білоруських, російських і польських дослідників.

2.2. Виділення поліського мовного простору в історико-діалектологічних дослідженнях

Спеціальних студій, присвячених вивченню історії становлення північноукраїнського наріччя загалом та розвитку окремих елементів і категорій, мало. Про поліські говірки в діяхронії ішлося переважно в контексті вивчення історії української мови загалом (праці О. Потебні, К. Михальчука, П. Житецького, А. Кримського, Ю. Шевельова, Г. Півторака, академічний проект «Історія української мови» (1979—1983)). Окремі факти з північноукраїнської історичної діалектології є у працях закордонних істориків мови А. Соболевського, Ю. Карського, Х. Станга, Ф. Філіна.

Безпосередньо північноукраїнські мовні особливості розглядали в історико-діалектологічних студіях, присвячених мові окремих пам'яток (праці П. Бузука, Я. Баньчеровського, В. Курашкевича, Г. Крижанівського, І. Огієнка, В. Німчука, А. Матвієнко, В. Мойсієнка, О. Макарової, І. Царалунги та ін.).

Дослідники з Росії С. Ніколаєв, О. Тер-Аванесова, Марфа Толстая виводять початки поліського діалекту безпосередньо з праслов'янської епохи на основі фактів сучасної лінгвогеографії, поділяючи думки тих учених, які вважають, що східнослов'янська мовна спільнота сформувалася з різнорідних пізньопраслов'янських діалектів у результаті конвергенції, що не знищила повністю їхню своєрідність. Російські лінгвісти виокремлюють п'ять концентричних ізоглос, які, на їхню думку, були властиві предкам поліщуків дулібам та їх прямим нащадкам — волинянам, дреговичам, деревлянам та полянам — у пізньопраслов'янський період: 1а) різні рефлекси давніх довгих **ě*, **ę* залежно від наголосу; 1б) відсутність подовження коротких **e*, **o* в ненаголошених складах перед складами зі зредукованими в слабкій позиції; 2) узагальнення закінчення **-ě* у Р., Д. та М. в. одн. у м'якому варіанті відмінювання *a*-основ; 3) розподіл наголосу в *n*-дієприкметниках від *a*-/*je*-дієслів за моделлю «*чесán* <—> *пíсан*»; 4) «полуотметность» (лівобічне відтягування наголосу) в інтеративних *i*-дієсловах а. п. *b₁* *носіти* — *принóсити*, *возіти* — *привóзити*; 5) баритонеза непрямих відмінків одн. *o*- та *u*-основ а. п. *d. róga, слíду, снігу*. Запропоновані ними акцентуаційні 3), 4) і 5) поліські концентричні ізоглоси як пізньопраслов'янські є дискусійними — аргументовано підтвердити чи заперечити їх украй складно. Ізоглоси 4) і 5) становлять літературну норму в українській та білоруській мовах.

Вірогідною є гіпотеза про те, що діалектне членування протосхіднослов'янського мовного простору намітилося ще до утворення централізованої східнослов'янської держави Русі. На той

час характерні поліські мовні особливості, імовірно, уже проявлялися. Сучасні лінгвісти дотримуються думки про дуалістичний поділ протоукраїнського мовного континууму ще в передписемну епоху, а саме протиставлення півдня півночі. Про це в різні часи писали К. Михальчук, В. Ганцов, М. Дурново, Ф. Жилко, Ф. Медведєв, П. Моргун, М. Наконечний, Ф. Філін, Г. Півторак, В. Німчук, Ю. Шевельов та ін.

М. Дурново на основі членування українського територіально-мовного простору В. Ганцовим стверджував, що розрізнення між північними й південними українськими наріччями настільки очевидні, що є рація внести корективи до тричленної будови давньоруських говорів О. Шахматова. Тобто південноруську мовну область поділяли на два окремих наріччя ще в дописемний час: північне та південне. Факти перших писемних пам'яток (X—XIII ст.) з теренів Київської Русі дають підстави лінгвістам південнокиєворуський мовний простір членувати на північний та південний ареал. Особливо сильною була диференціація в говорах півдня й південного заходу Русі у зв'язку з державною розчленованістю цієї території. Давні східнослов'янські племена, що проживали на території України, розпадалися на північну та південну групи. Північна — древляни та сіверяни.

У передісторичний (протоукраїнський) період, відображений у літописі згадкою про племінне розселення, Русь не була монолітною ні етнічно, ні мовно. У Південній Русі виразно протиставлялись дві зони — північна й південна. Північна зона пов'язана з літописними деревлянами, волинянами, дреговичами та сіверянами. Ці чотири давньоруські племена згодом сформували основу окремої етнографічної групи в межах Східної Славії — поліщуків. В. Німчук поділяє думку К. Михальчука, а згодом М. Наконечного про давньоруську глибину кардинального явища північноукраїнського масиву — залежності від наголосу розвитку континуантів **e*, **ě*, а також **e*, **o* в новозакритому складі — чим він здавна відрізняється від південноукраїнського. Північне наріччя української мови деякі вчені небезпідставно об'єднували в один масив із південнобілоруськими говірками. Про мовну єдність у минулому північноукраїнських та південнобілоруських земель свого часу писала Л. Гумецька, припускаючи, що сучасні південно-західні білоруські і північні українські говори становили один діалектний масив у межах Турово-Пінського князівства. Не пов'язував становлення північноукраїнського наріччя виключно з одним племінним утворенням і М. Никончук, наводячи докази з лексико-семантичного рівня мови. Він стверджував, що зона лексеми *пaмeг* охоплює західні говори одночасно й деревлян-

ського, і дреговицького масивів, що підтверджує їх єдність у минулому. Цей діалектний масив, імовірно, походить від єдиного деревлянсько-дреговицького діалекту, який до VIII ст. локалізувався на правобережжі Прип'яті. Деревляни й дреговичі становили етномовну єдність, а потім, починаючи з XIII ст., очевидно, лише північна група племен виділилася із деревлянського союзу і перейшла на лівобережжя Прип'яті, де жило балтомовне населення. Славист П. Векслер констатував, що у випадку з білоруськими та українськими говірками межу провести нелегко, бо спершу південнобілоруські і північноукраїнські діалекти становили одну діалектну групу.

Крім таких узагальнених висновків щодо дуалістичного поділу протоукраїнського мовного простору на північ — південь, дослідники припускають існування вужчих утворень у складі поліського територіально-мовного континууму. О. Скопненко стверджує про постання берестейсько-пінських говірок на основі мовних систем східнослов'янських племен волинян і дреговичів, що у XII—XIII ст. уже мали доволі окреслені межі. Не зовсім зрозумілою є протооснова підляського діалекту, проте не викликає сумнівів сучасна належність цих говірок до північноукраїнських, які виокремив ще К. Михальчук. П. Житецький стверджував, що все Підляшшя в доісторичні часи було зайняте ятвягами, поряд з якими жило слов'янське плем'я неврів. Від X ст. ятвягів воювали українські князі Володимир (983), Ярослав (1038), Данило (1254), які до кінця XIII ст. остаточно їх потіснили, а від XIV ст. ця земля увійшла до Великого князівства Литовського. Однозначно до північноукраїнських зараховував українські говірки навколо Владави Ф. Чижевський, зауважуючи, що формувалися вони на південно-східній та північній території ще до XV ст.

Ю. Шевельов на основі мовних та історичних фактів виокремив на теренах Київської Русі п'ять мовно-територіальних одиниць-регіонів, серед них Київсько-Поліський, проте чітко не окреслив його межі. Мовна архаїчність цього регіону була порушена тривалим наступом полоцько-смоленської групи, що був зупинений аж зі встановленням сучасного кордону Білорусі та України у XX ст. З-поміж ознак полоцько-смоленського говіркового комплексу особливу агресивність виявляло «акання» (звичайно сильне), на ширення якого вирішальний вплив справили чинники і політичні (утворення й експансія т. зв. Великої Литви), і внутрішньомовні (кардинальне спрощення системи наголошеного вокалізму; в консонантизмі подібно ширилося автоматичне м'якшення приголосних перед голосними переднього ряду). У формуванні української мови, на думку Ю. Шевельова, відіграла важливу роль саме ця експансія особливостей Полоцько-Смоленського мовного

регіону, яка внеможливіювала включення говірок Північного і навіть Центрального Полісся до майбутньої української мови. Унаслідок цього, а також поширення киево-подільсько-галицьких діалектних інновацій відбувалося розмивання поліського ядра.

Однак ці процеси, очевидно, відбулися значно пізніше. Білоруський вплив рідко переходив за Ясельду — Прип'ять аж до встановлення у XX ст. адміністративного кордону між Україною та Білоруссю. П. Векслер припускає, що *e* (< **ě*) під наголосом поширився на поліські терени недавно, ймовірно, у XVIII—XIX ст. і продовжує витискати дифтонг. Годі говорити про вплив південноукраїнський, наприклад, у XV ст., коли карти АУМ середини XX ст. (натиск літературної мови через школу, пресу став відчутний) відображають межу по умовній лінії трохи на північ від Житомира — Рівного — Луцька. Ця лінія (особливо на Середньому Поліссі) протягом останніх щонайменше трьох століть відтискала з півдня на північ. До XVI ст. вести мову про розмивання поліського ядра недоречно вже тому, що саме поліський різновид літературно-писемної мови найвиразніше проявився в непростій тогочасній мовній ситуації, коли вироблявся стандарт мови двору Великого князівства Литовського («претендували» на цю роль білоруський та південноукраїнський типи, однак істотних, діалектних рис не внесли). Саме власне поліські розмовні особливості (наприклад, *ε* < **ě*, **'a* в ненаголошеній позиції, яка була чужою як українцям з півдня, так і білорусам із-за лівого берега Прип'яті) від XVI ст. починали повсякчасно й повсюдно використовувати на письмі і галичани з подолянами, і полочани з вітебчанами, а не навпаки — «акання» та «ікання» поліщуки. Доречніше щодо перед- та ранньописемної епохи вести мову не про входження Київсько-Поліської зони до (прото)української чи (прото)білоруської мов, а радше про поліські впливи на (прото)українську та (прото)білоруську мовні системи. Культурно-мовна «капітуляція» Полісся відбулася після XVII ст., коли почали з'являтися (в Україні — XVIII ст., у Білорусі XIX ст.) писемні зразки на народнорозмовній основі, а поліські говори залишилися осторонь цього процесу.

Називаючи один із прототипів української мови київсько-поліським, Ю. Шевельов не вказував, до якого українського мовного масиву — північного чи південного — належав діалект полян. Це неоднозначне питання. Й. Дзендзелівський при визначенні давньої діалектної бази північного наріччя вважав неправомірним перше місце відводити говорам полян. У північне наріччя, очевидно, влилася лише незначна (північна) частина говорів їхніх нащадків. Східнослов'янське плем'я полян (союз племен), на

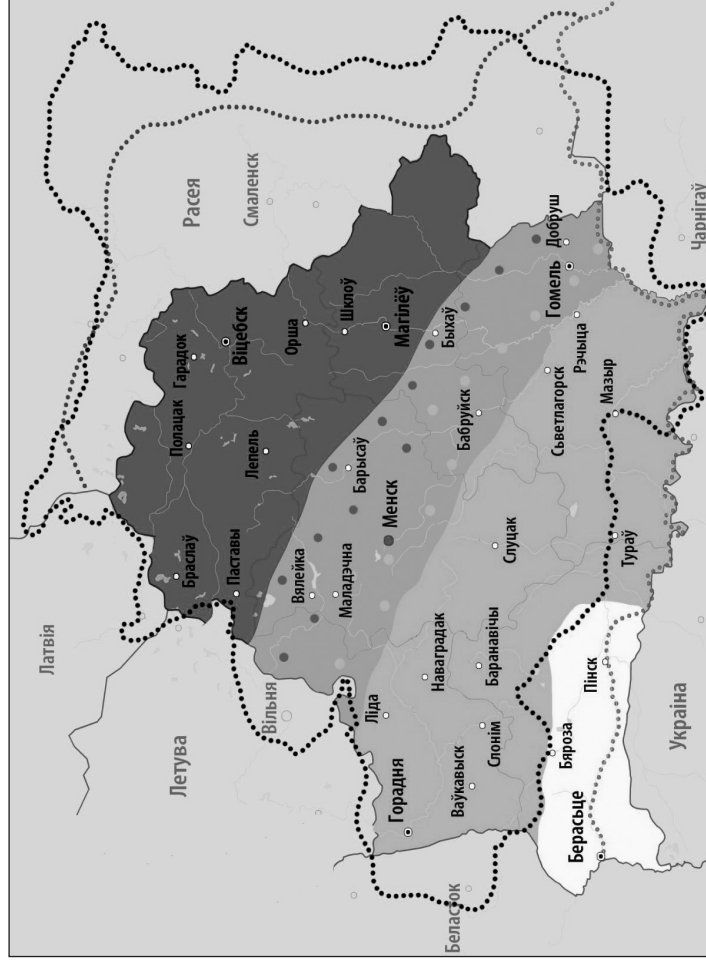
думку більшості дослідників (С. Соловйова, П. Барсова, А. Насонова) жило на Правобережжі Середньої Наддніпрянщини первісно в зоні лісостепу та частково степу до Дніпрових порогів. На півдні ці племена межували з уличами. Пізніше під тиском степових кочівників — печенігів — поляни відійшли на північ у басейн Росі та Стугни. Зважаючи на розселення полян, зокрема в давні часи, та на двоареальний поділ протоукраїнських говорів у X—XI ст., можна припускати, що діалект полян був ближчим до діалекту уличів, ніж до діалекту деревлян та сіверян.

Більшість лінгвістів та істориків не піддають сумніву факт постановня поліської мовної спільноти на основі деревлянсько-дреговицького союзу племен (пізніше середньополіського діалекту), проте не зовсім зрозумілим залишаються питання про поліську східну та західну периферію — східно- та західнополіські (особливо підляські) говори; про участь полян у формуванні поліського діалекту; про час і глибину контактів протополіських племен із балтомовним населенням.

На користь мовної самобутності Полісся висловився П. Бузук, який вважав, що для переходнової смуги північноукраїнських та південнобілоруських говорів характерна приблизно така сама кількість ознак, як і для самих української та білоруської мов. Це дає підстави для припущення, що коли б на території їх функціонування завдяки яким-небудь політичним та економічним умовам утворилась окрема держава, це об'єднало б переходові діалекти в окрему мову, наприклад у якусь поліську. Однак об'єднавчі державні та культурні чинники з'явилися зовсім в інших місцях; їх концентрація відбулася так, що поліські говори розділились між українською та білоруською мовами.

Запитання. Завдання

1. Окресліть на основі національних лінгвістичних атласів української та білоруської мов ізоглоси, які протиставляють північноукраїнське наріччя білоруським говіркам. Які причини невизначеності українсько-білоруського мовного пограниччя?
2. Як зсунулися межі північноукраїнського наріччя з плином часу? Укажіть причини таких зсувів.
3. Чому Ю. Шевельов допускав із виділених п'яти етномовних регіонів Русі мовну стійкість лише Київсько-Поліського: «у своїй незайманості первісні п'ять регіонів не збереглися ніде, за винятком хіба Київсько-Поліської групи»?
4. З яких причин поліський діалект не став окремою мовою? Прокоментуйте вислів американського мовознавця М. Вайнрайха: «Мова — це діалект, у якого є армія та флот».

- Паўночна-ўсходні дыялект
- Паўднёва-заходні дыялект
- Сярэнебеларускія гаворкі
- Палескія (заходнепалескія) гаворкі

..... Межы беларускіх гаворак (1903 г., Карскі)

..... Усходняя мяжа заходніх гаворак (1967 г., Арлова)

..... Паўночная мяжа палескіх украінскіх дыялектаў (1980 г., Бяўзенка)

Карта 2. Карта гаворів білоруської мови

3.

Фонетичні особливості північноукраїнського наріччя

3.1. Зміна *e > o* після історично м'яких приголосних

Перехід *e > o* після споконвічних м'яких приголосних перед твердими відомий у найдавніших українських писемних пам'ятках (Ізборники Святослава: 1073 — *чоловѣкъ*; 1076 — *жона*). Таких прикладів загалом небагато — Ю. Шевельов нараховував за XI—XIII ст. з усіх українських пам'яток лише 51, більшість у джерелах, створених у Києві (на Поліссі). Прикметно, що в галицьких текстах (Добрилове Євангеліє (1164), Євсевієве Євангеліє (1283)), у яких місцева народнорозмовна стихія виявлена досить виразно, такий перехід не зафіксовано зовсім. Ю. Шевельов припускав, що ця зміна розвинулася ще в дописемний період (наприкінці IX ст.) в північних протоукраїнських діалектах і на інші терени поширилася саме з них.

В українських пам'ятках XIV ст. таких написань стало більше порівняно із ранньою давньоукраїнською добою, але продовсім у поліських: *божой, божое, божого* та ін. [Г XIV, с. 150—151]; *ω бышо(д)ших ма, вшодшому, ω владающеу* [КП, с. 222]. Південно-західним українським діалектам аналізована зміна в цей час була не властива. У нововідкритих чотирьох галицьких грамотах кінця XIV ст., де розмовна фонетика вочевидь відчутна, не знайдено жодного випадку переходу *e > o*: *лоєвичемъ, олекандовичемъ, жену, женою, шестоѡ, шестого* та ін. [Молдован, с. 263, 267, 270]; зафіксовано його після шиплячих хіба у двох перемишльських грамотах другої половини XIV ст., писаних латиною: *skoloszowskoy, w naszom*; в інших трьох, кириличних, — жодного випадку [Купчинський 1986, с. 63, 64].

У XV ст. дослідники переважно наводять приклади зміни *е > о* також із поліських пам'яток. Так, В. Курашкевич виявив такий перехід у 14 грамотах, із яких тільки три південноукраїнські; таку саму тенденцію відзначили Ю. Шевельов та Г. Півторак. Як характерну розмовну особливість виділив це явище у Четьї 1489 р. Д. Гринчишин, зауваживши, що прикладів з *е* після шиплячих порівняно небагато. Натепер факт створення цієї пам'ятки на півночі України (найімовірніше, в Києві) заперечень майже не викликає. У Четьї перезвук відображено чи не найпоширеніше з усіх відомих текстів до XVI ст.: *жона, вечорѣ, чоловікѣ, бчола, на(д) печорою, принести рожонѣ ѿстрѣ... на чотыри грани, пошолѣ в... мѣсто, пришо(л), вшолѣ, пришодѣ...,* дихали горьчее *жо(л)ча; мѣжо(в), ножовѣ, р(ч)е моужомѣ ты(м),* заповедалѣ *сторожомѣ* темничны(м), ѿ ты(х) *рѣчо(х)*. Особливо він характерний для іменників чоловічого роду із суфіксом *-ьць*: *домочадицѣвѣ, всѣ(х) оцѣвѣ, кр(с)тѣ... старцо(м) разѣмѣ, се вготова(л) миротворцо(м).* приидѣте, последоуимо *ѣтымѣ оѣцомѣ, резѣмѣцомѣ... моука бѣдетѣ* [Четья 1489, с. 38]. Помічено також численні випадки написання *о* в дієприкметниках активного стану теперішнього часу: *видачо, написавшо, проклинаючи*; та в кінці інших частин мови після шиплячих: *ѣшо, їѣне пр(ѣ)тчо, вжищо, єщо* [Четья 1489, с. 39].

XVI—XVII ст. дають картину значно повнішу, причому з'явилося більше пам'яток з півдня, де зафіксовано такий перехід. Однак порівняно з північноукраїнськими — це мізерна кількість написань. У поліських текстах перезвук *е > о* стає вже неписаною нормою, своєрідним узусом. На сотні прикладів відображення цього явища лише незначний відсоток випадків непереходу *е > о* в цій позиції.

Зовсім поодинокі написання в поліських пам'ятках засвідчують зміну *е > о* в кінці слова — кілька випадків у слові *вжо*. Імовірно, вони мають білоруські витоки (пор. *єщо, оужо, вжо* тощо у пам'ятках із білоруських земель). У північноукраїнських текстах украй рідко виявлено перехід *е > о* в активних дієприкметниках, на зразок *слышачо*, на що вказував Д. Гринчишин, аналізуючи Четью 1489 р.

Зміна *е > о* після шиплячих відзначена (хоч не так послідовно, як у рукописних) і в друкованих пам'ятках, виданих в Острозькій та Київській друкарнях. Послідовна вона у віршах Андрія Римші, полемічних творах Клірика Острозького, багато випадків — у творах Герасима Смотрицького. Значно менше таких чергувань (відчутна тенденція до збереження традиційної орфографії) у працях Петра Могили, Василя Суразького, Філофея

Кизаревича. З інших друкованих видань цього періоду, створених на поліській лінгвальній основі, послідовна зміна *е > о* у творах Іпатія Потія, передмові до Євангелія, видрукуваного в Заблудові.

Від другої половини XVI ст. перехід *е > о* після шиплячих засвідчують чи не всі дослідники староукраїнських пам'яток із певним застереженням, що характерний він передовсім для північно- та південно-східноукраїнського ареалу. В. Шимановський зауважував, що після шиплячих, які вже стверділи, на місці *е* ставиться *о*, і навів дев'ять прикладів із «Перла многоцѣннаго...» К. Транквіліона та «Огородка» А. Радивилівського. Відзначає таку особливість у творах західноукраїнських письменників другої половини XVII ст. — початку XVIII ст. М. Лесів, щоправда, пояснюючи появу низки прикладів (*малжонку*, *щодробливиий*) польським впливом. Г. Шило перехід *е > о* після шиплячих констатував як досить поширений, передовсім у волинських гродських книгах, наводячи кілька десятків прикладів, при цьому зазначаючи, що подібні випадки трапляються і в документах Ставропігійського братства. Характерна така зміна у пам'ятках XVII ст. з Холмщини. Широко засвідчують лабіалізацію *е* після шиплячих та *й* перед споконвіку твердим приголосним твори І. Галятовського. В усіх записах Лохвицької книги зафіксовано перехід *е > о*; як загальну особливість лубенських говірок відзначає його після шиплячих І. Варченко, аргументуючи прикладами з пам'яток кінця XVII ст. Досить поширена така зміна в актах Полтавської (*урожений, нашом, нашого, бывшего, Чорнушенка, жоною, задолжон, жони, скончона* [АКП, с. 7—10, 19]) та Пирятинської (*хоронжого, щоцѣ, черноусый, шовковый, жовто-гарячый, пошолѣ, пришов, пожога, нѣ в чом, жонѣ, одлѣчонную* [ПК, с. 1—5]) канцелярій.

Натомість у закарпатських, лемківських пам'ятках цього самого періоду переходу *е > о* після шиплячих майже не зафіксовано, що є не даниною традиційній орфографії, а відображенням живої тогочасної вимови. В актах села Одрехови І. Керницький відзначає збереження в більшості випадків *е* після шиплячих; вкрай рідко трапляються написання з *о* в таких позиціях у Скотарському Євангелії 1588 р., дослідник мови якого В. Німчук цієї особливості не називає серед характерних рис узагалі. Не вважав його типовим для закарпатських пам'яток І. Панькевич.

Перехід *е > о* після шиплячих був властивий говорам, що стали основою білоруської мови. Написання зі складами *жо, шо, що, чо, цо* відомі у найдавніших білоруських пам'ятках від кінця XIII ст.

З усіх поліських діалектів найпослідовніше зміна *е > о* відбувалася в середньополіському, про що свідчать записи актових

книг: у західнополіських пам'ятках, за явної тенденції до такого переходу, все ж кількісно більше випадків збереження *e*, крім того, написання *шестое*, *шестый* виявлено лише в луцьких та володимирських книгах (один раз у борзнянській). У цілком світському покрайньому записі на Євангелії другої половини XVI ст. з локалізацією північна Волинь (Любешівський район) не відзначено жодного випадку переходу *e > o*, навіть у давній формі із закінченням *-ом* у Д. в. мн.: *попъ даль вердоунокъ широки(х) гроши тымъ можемъ*. Так само не зафіксовано його у приписці, зробленій наприкінці XVI ст. автором, уродженцем Торчина, в списку Скорининського Апостола. Логічно припустити, що такі написання (а відповідно й факти живого мовлення) на західнополіських землях могли постати внаслідок переміщення населення з українського півдня (Галичина, Перемишлянщина, Надсянщина), де перехід *e > o* після шиплячих до XVI ст. так послідовно, як на Поліссі, ще виявлений не був.

Отже, в поліських (північноукраїнських та південнобілоруських) говірках зміна *e > o* після шиплячих, а згодом і після *й* відбулася, імовірно, найраніше, наприкінці X — на початку XI ст., тобто є однією з найдавніших поліських фонетичних особливостей. Говори південно-східні, очевидно, перейняли її під північноукраїнським впливом (унаслідок колонізаційного руху населення з півночі на Наддніпрянщину та Слобожанщину). У південно-західноукраїнських пам'ятках трапляються поодинокі випадки від кінця XIII ст., лише від XVII ст. вони частішають. Основною причиною поширення цього рефлексу стала певна стандартизація актової канцелярської мови в містах Правобережної України.

Перехід *e > o* після шиплячих є орфографічним узусом, що, поставши як поліська (північноукраїнсько-південнобілоруська) особливість, невдовзі була привнесена й на південноукраїнські терени. Про узусність цієї ознаки свідчить і те, що вона потрапила не лише в рукописні (менш вимогливі щодо дотримання традиційної орфографії) пам'ятки, а й у друковані. Причому авторами таких творів були не тільки поліщуки (А. Римша, І. Потій, можливо, К. Острозький, В. Тяпинський), а й галичани (К. Транквіліон, П. Беринда, З. Копистенський), подоляни (батько та син Смотрицькі), виходець із Валахії П. Могила, для рідних говірок яких аналізований рефлекс був ще не зовсім характерний. Для них написання *o* після шиплячих перед історично твердим на місці *e* радше данина новій, зароджуваній на північноукраїнських землях (де вони переважно працювали й творили) літературно-писемній нормі, яка вже виразно пробивалася крізь церковно-

слов'янський орфографічний фільтр. Однак такий перехід не зафіксовано після *й*, імовірно, через складність відтворення двозвука [йо] тогочасними писарями.

Підтримування написань з *о* в таких позиціях зумовлене польським впливом. Передовсім це стосується пасивних дієприкметників на зразок *зложоний, речоний* тощо, а також власне польських запозичень: *малжонка, малжонок, щодробливий*.

У сучасних поліських говорах зміна *е > о* після шиплячих та *й* перед наступним твердим є повсюдною. Деякі відхилення трапляються лише в західнополіських.

3.2. Відображення твердості/м'якості приголосних перед історично дієзними

Питання про твердість/м'якість передньоязикових приголосних перед голосними переднього ряду в протоукраїнських діалектах надскладне у славістиці. Його суть полягає у з'ясуванні: чи твердість приголосних перед *е* та *и* < *і* є пізнішою власне українською інновацією, чи така твердість давня, ще передісторична. Ю. Шевельов, проаналізувавши наявний пам'ятковий та діалектний матеріал, уважав, що твердість приголосних перед рефlekсами *е, ę, ь* (у вигляді *е*) та *і* в українській мові продовжує їхній праслов'янський статус і не перервана періодом м'якшення. М. Жовтобрюх теж обережно припускав, що напівпалаталізовані приголосні в говорах — попередниках української мови не зазнавали перед [i], [e] повної палаталізації, отже, тверді приголосні в такій позиції виникли в них безпосередньо з напівпалаталізованих, без проміжної стадії їх повного м'якшення. Заперечував фазу набуття цілковитої м'якості напівм'якими і вже потім їх повного ствердіння в діалектах, що лягли в основу української мови, Ф. Філін, приставши до поглядів В. Богородицького, а згодом О. Савченка. Полемізуючи з авторами підручника «Історична граматика української мови» (О. Безпалько, М. Бойчук, М. Жовтобрюх, С. Самійленко, З. Тараненко; 1957), М. Наконечний також уважав період XIV—XV ст. занадто запізнілим для цього процесу на протоукраїнському ґрунті.

У низці ґрунтовних праць радянських науковців з проблеми розвитку категорії твердості/м'якості в східнослов'янських мовах стверджується про однозначно пізнє набуття твердості передньоязиковими приголосними в українській мові перед історичними дієзними. Зокрема, Л. Калнинь послідовно доводила, що

це сталося після занепаду зредукованих, вважаючи, що розрізнення в системі твердих/м'яких приголосних, які наявні в російській та українській мові, відбулося в пізніший період, адже пом'якшення напівпалатальних, що було спільним для української та російської мов, завершилося в історичну епоху. Такий висновок призвів до принципово помилкового підходу в доборі писемних пам'яток для аналізу, до якого науковець залучила рукописи будь-яких теренів давньої Русі, а для пізніших епох лише ті, які можна вважати великоруськими. В одному річищі було досліджено тексти, які жодним чином не показували українсько-російсько-білоруську мовну спільність, оскільки в XI—XII ст. українські писарі, творці, наприклад, Остромирового Євангелія (1056), Ізборників Святослава (1073, 1076), Мстиславового Євангелія (до 1117), Галицького Євангелія (1144), Добрилового Євангелія (1164) та ін., не послуговувалися в живому спілкуванні російською (білоруською) мовою, як і не намагалися відобразити їх особливостей будь-якого лінгвального рівня на письмі. Однак часткове передавання м'якості спеціальними знаками (крючком або йотацією) в більшості аналізованих пам'яток, яке послідовно наводила Л. Калнинь, дає підстави для висновку якраз про недотримання українськими писарями цієї графічної настанови. Написання в Ізборнику Святослава 1073 р. *изволѣниѣж, отъ нѣго, къ нѣмоу, отъ нѣго, по нѣмоу* та *изволениѣж, отъ нѣго, к нѣмоу, въ нѣмъ* свідчить, що київський писар лише за правописною традицією ставив спеціальні позначки перед літерою *ѣ*, а в живому мовленні приголосні *н* та *л* в таких позиціях були твердими і спеціального виділення на письмі не потребували. Виразно це можна простежити в словах з кількома такими приголосними, де історична м'якість відображена на письмі й збережена в українській мові, а твердість — ні: *лѣди, сѣкоуплѣтисѣ, зѣмлѣа, зѣмлѣа, родитѣлѣа* (З. в. мн.) та ін.

У найдавніших писемних пам'ятках, писарями яких були вихідці з українських земель (Архангельське Євангеліє 1092 р., Типографський устав XI—XII ст., грамота Мстислава 1130 р.), помітна певна орфографічна тенденція: *ѣ* пишеться після *л* та *н*, успадкованих як палатальні; *е* — успадкованих як напівпалатальні.

Випадки спеціального передавання твердості/м'якості попереднього приголосного, що стояв перед *е* в північноукраїнських пам'ятках, простежити майже неможливо. Від XIV ст. деякі писарі вживали дві графеми для передавання звука [e] — *е* та *є*, проте чіткої послідовності таких написань для відображення палатальності/велярності попереднього приголосного не виявлено в жодному з проаналізованих текстів. Хоч сам факт уживання

писарями двох літер мав би вказувати на існування проблеми відображення на письмі твердості/м'якості приголосних перед *е*.

У найдавніших локалізованих як поліські текстах — Луцькому Псалтирі 1384 р., Луцькому Євангелії XIV ст., Київському Псалтирі 1397 р. та Четві 1489 р. — писарі послуговувалися однією графемою для передавання [е] — *є* та для йотованого [йе] — *к*. Лише в Четві [е] — *є*, для йотованого [йе] — *є*. Поплутували їх рідко.

У Луцькій грамоті 1519 р. *є* використано переважно на позначення йотованого: *приказа(н)є(м)*, *Васи(л)єви(ч)*, *єсмо*, *А(н)дрѣємъ*, *и(з)єжчалиса*, *єє*, *выписує*, *єму*, але *озаровское*, *с Олексие(м)*, *панее*; *е* — в решті випадків: *Василе(и)*, *сестра*, *деле-ници*, *межи*, *Петрѣ*.

У документі з Бреста 1526 р. *є* вжито, навпаки, на позначення нейотованого: *прыятелю*, *Мыхелю*, *пишєшъ*, *мене*, але *єсьмо*, *єхати*; *е* — для йотованого: *Езофовичу*, *берєстє(и)ские*, *прислухаетъ*, *єхати*, але *мещанинъ*, *заведа(л)*, *те(ж)*, *до мене*, *берєстѣ-не*.

У Луцькій книзі 1561 р. лише іноді *є* використано в такій функції: *єсмо* [74], *Жабокри(ц)коє* [75], *єсли* [75 зв.] та ін., *тело моє лежати* [100], *со(з)на(н)є* [101], але *києвски(и)*, *своею* [74], *єго*, *воеводы* [76] та ін.

У Володимирській книзі за 1571 р. *є* іноді вжито на позначення йотованого: *по(з)воленъє(м)*, *їлескоє* [128], *тоє* [129], *моє* [129], *кровныє* [131], *будова(н)є* [131], *єсли* [139], але за повного домінування *е*: *панее моеє*, *бо(ж)єго* [128].

У Житомирській книзі за 1635 р. поплутування взагалі не визначає якихось тенденцій: *Негребецько(го) з села* [110], *взели сєна* [110], *тєпере(ш)него* [111], *правнє ... урядо(в)не* [111], *собе ... веры* [111]. Щоправда, *є* частіше використано на позначення йотованого: *шацує*, *(з)лодєє описаные* [110], *єнерала* [111], *своего* [111], *воево(д)ства* [111], *злодєє* [112], *єще* [139], але *ховає(т)* [140], *подає* [140]. Є справи, де такий розподіл написань *е* — *є* більш або менш послідовний. Наприклад, у справі № 47 винятки лише поодинокі: *єнерала*, *зє(м)ли Києвъское*, *чєрє(з) усе лито ... у ста(и)ни свое(и)*, *хотєчи єго*, *которые мене* [157]. У контексті орфографії цієї справи написання *покаличєнє* може свідчити про відображення (з подовженням чи ні, але однозначно вже без йотації) живого мовлення писаря.

Із пам'яток, де відносно послідовно розрізняється написання *е* та *є* після приголосних, — лише Крехівський Апостол: *чине(т) мовечи*, але *кача(н)є*, *похваля(н)є(м)*.

Дуже рідко відзначено вживання *э*: в справі Житомирської книги 1635 р. (*Очєви(с)то во(з)ны(и) єнєра(л)* [152]), у Жито-

мирському Євангелії 1570 р. (*прэбываю*) та в справі з Бреста 1526 р. (*Мойзэшовича* [193]). Важко визначити, про що можуть свідчити подібні записи, адже в усіх трьох пам'ятках таку графему більше не вжито. Стверджувати, що писар у такий спосіб хотів передати велярну вимову приголосного *н*, немає підстав, бо в інших словах після *н* завжди є: *нинешни(х)*, *тєперєшнего*, *ганєбнє* тощо. Імовірно, писарі цих пам'яток так чи інакше знайомі з графікою, використовуюною в білоруській писемності, де буква *э* відома з XV ст.

У «Ляменті...» Мелетія Смотрицького *пане* римується із *змилованьє*, що мало б свідчити про м'яку вимову *н* перед *е*:

Аврааму для пяти передъ лѣты, пане,

Хотѣлесь дати въ Содомѣ свое змилованье [Лямент, с. 171].

Водночас у документі, створеному в Дермані 1638 р., писар, можливо, позначав твердість приголосного *л* перед *е*: *помєненому Кавалєвіє* [261], відзначаючи спеціально м'якість *в*.

Щодо позначення м'якості/твердості за допомогою графем *ь* та *ѣ* висновки мають бути обережні, особливо після поширення на східнослов'янських землях Євтимієвого правопису. Остаточне функційне призначення букв *ѣ* та *ь* — відображати твердість або м'якість попереднього приголосного — у писарській та друкарській практиці до XVII ст., імовірно, ще не склалося: існує багато текстів, де наявна лише одна із цих літер, обидві графемами вживаються обмежено (писар досить активно використовує виносні літери), трапляється їх поплутування. Проте в кількох текстах ці букви однозначно функційні. У справі Володимирського суду за 1591 р.: *Галицѣкого, Трембеловского ... Вишневецѣкого ... Корсуньского, Любецѣкого*; найпевніше, писар хотів за допомогою *ѣ* позначити твердість *ц*, а *ь* — м'якість *н*. В Овруцькій книзі 1632 р. — навпаки, що неприродно для овруцьких говірок, де *ц* однозначно твердий: *каменецькое* [77], *до Яцѣка ... Мышѣка* 76, *Яцѣко* [80]. Трапляються тексти вже від другої половини XVI ст., де послідовність застосування цих літер безвиняткова. В описі Ковельського замку 1590 р. писар жодного разу не «помілився» у використанні букв *ѣ* та *ь* для відображення твердості/м'якості: *подрубѣ, кулѣ, в немѣ, сольные, скрынѣ, для хованья, ногѣ, пень, пѣчѣ, влѣзѣ, до мѣренья, овесѣ, на бальках, вѣсход, стрельбы, с поручѣемѣ, столѣ* [КЗ, с. 24—26]. Щоправда, за такої консеквентності вживання цих графем не зовсім зрозумілим є написання тільки з *ѣ* дієслова *єстѣ*. Досить послідовно твердість/м'якість попереднього приголосного передано в стародруках. Майже немає відхилень у «Лікарстві на оспалій умисел чоловічий...» (Острог, 1607): *разѣ, винєнѣ, тоутѣ, соуѣ* [1], *такѣ* [3]; *єслисѣ* [1], *назбытѣ* [2], *огонѣ*

[3], спросность [4], тільки, нефальшиви [1], альбо [3]; «Лямен-ті по отцю Іоану Василєвичу» (Луцьк, 1628): *Ізраиль, путь, покись, знать, оттоль ...; слезъ, тамъ, овцамъ, бѣгъ ...*, але *церковъ — любовь* [24—26].

Щодо ареалогічних характеристик вияву палатально-сті/велярності, то картина членування українського мовного простору досить строката. За відчутної тенденції до протиставлення півночі — півдню все ж таки виділяються й інші ареали відповід-но до різних реалізацій приголосних.

Твердість/м'якість р

Протоукраїнські діалекти успадкували від праслов'янської мови-основи твердий /р/ і м'який /р'/. Проте ще в доісторичну епоху в поліських говірках звук /р'/ утратив м'якість. Підтвердженням цього слугують написання *а, у* замість *я, ю* після *р* у давньоукраїнських рукописах XI—XII ст.: *Аполинара, кесара, ц(а)ру, сѣтвору, узру, вєчероу* та ін. У ранню середньоукраїнську добу (XIV—XV ст.) прикладів із північноукраїнських пам'яток з подібними написаннями стає ще більше. У волинських (західно-поліських) текстах цієї пори дослідники ствердіння *р* відзначають лише спорадично або не виділяють його взагалі. Наприклад, у Четї 1489 р. переважають написання з м'яким *р'*. Прикладів відображення твердості *р* лише кілька: *врадити, затраслосе, ратуйте*. В. Курашкевич, аналізуючи галицькі та волинські гра-моти XIV—XV ст., зауважував, що сьогоденні діалектні відмін-ності між північними говорами зі стверділим *р* та південними зі збереженим м'яким *р'* чітко не простежуються; а П. Бузук при характеристиці фонетичних особливостей Луцького Євангелія XIV ст. нічого не зазначав про написання *р*.

Від XVI ст. прикладів твердої вимови *р* у північноукраїн-ських текстах стає значно більше: *мозыране* [Брест 1526, 52], *декабра* [Жидичин 1537, 25], *ку монастыру* [Жидичин 1542, 33], *кухара* [ЛК 1561, 101 зв.], *тро(х)* [ЛК 1572, 117], *писара* [Ап. 1593, 119], *пастыру наш* [Потій Посл., 81], *три друки 'дрючки'* [КЗ, 24], *дворанъ* [ВК 1567, 106], *господара* [ВК 1567, 108], *пора-док* [Заг. Д., 178] та ін.

Матеріали сучасної лінгвогеографії не можна звести до єди-ної групи ізоглос щодо виявів *р* перед різними голосними: напри-клад, перед *и* < *і* ізоглоса виразно протиставляє Полісся Середнє й Східне (південна межа на Середньому Поліссі дещо на південь від Коростеня, на північ від Малина; західна — по межириччю Случі та

Стиру) — решті території *три^і, гри^іб, прічи^іна, ри^ібойу* [АУМ, т. I, к. 19; т. II, к. 15—16]; перед *а* (незалежно від походження) ті самі поліські говірки об'єднуються з волинсько-подільськими *пража, запражу, бурак* [АУМ, т. III, к. 18, 79]. Приблизно такі самі межі поширення твердості *р* провів і М. Никончук: *граз'* — південна ізоглоса не окреслена [Никончук Атлас, к. 23]; *рабка, рабчи^ік* — південна межа проходить майже по всій Житомирщині, за винятком говірок, суміжних із Вінницькою областю [Никончук Атлас, к. 71].

Північноукраїнські пам'ятки від часу найдавніших писемних фіксацій передавання на письмі твердості *р* об'єднуються із білоруськими. Це явище відзначив Ю. Карський у текстах з усієї території Білорусі, починаючи від XIV ст., проте зауважив, що всі білоруські говори можуть бути поділені на дві групи: південно-західну («твердоеру») та північно-східну («м'якоеру»). Не виключає спільного розвитку ствердіння *р'* у північноукраїнських та білоруських говірках П. Векслер, зауважуючи, що в київсько-поліській зоні початки диспалаталізації *р'* могли сягати доісторичних часів. Переважно не знають ствердіння *р'* перед наголошеними рефlekсами **ѣ, *а* та *і, и* (< **о*) західні берестейсько-пінські говірки. Отже, ствердіння *р'* слід уважати властиво південнобілоруською (праареалом якої були Надприп'яття та Над'ясельдя або племінні діалекти нащадків деревлян і дреговичів) консонантною ознакою на всьому південно-західному києворуському мовному просторі, що протиставлявся «м'якоерому» континууму: більшості південно-західних архаїчних українських, берестейсько-пінським та «м'якоерим» білоруським (східні райони Вітебщини, Могильовщини та деякі говірки Гомельської області). Витоки цієї інновації сягають, найімовірніше, ще передісторичної доби.

Найвірогідніше, диспалаталізація *р'* (як, зрештою, шиплячих та *ц'*) у поліських говірках відбулася під балтським впливом. Пробившись із теренів Полісся поодинокими написаннями в найдавніших пам'ятках (XI—XII ст.), ця особливість стала домінувати в канцелярській мові Великого князівства Литовського. Підрахунки відображення твердості/м'якості *р* у Статуті 1588 р. майже повністю збігаються з підрахунками в північноукраїнських текстах XVI—XVII ст. Згодом ця північнополіська за постановням особливість стала переважати в текстах з усієї території Білорусі, а відтак перетворилась на літературну норму. Повсюдна твердість *р* у другій половині XVI ст. в більшості регіонів Білорусі стала доконаним фактом. Зокрема, деякі писарі Мінської актової книги за 1582 р. позначають *р* винятково як тверде: *Соломеры-*

цього, *Старыхъ Соломерычъ, приехал, врадника, Соломерыцкому, приданым, чотыры, Лазаровичем, причын тощо* [МК, с. 1—2]. Так само в «Повісті про Аттілу». Подібних свідчень послідовного відображення твердості у північноукраїнських пам'ятках немає.

На українських теренах тверда вимова *р* спочатку значно поширилася на південь (непоодинокі написання трапляються в південноукраїнських пам'ятках), проте в процесі становлення української літературної мови нормою не стала, залишившись поліською діалектною особливістю. М'якого *р'* у поліських говірках у XVI ст. вже не було, однак імовірно, що поліщуки з Пінщини чи Берестейщини знали звук [и'], перед яким *р* не палаталізувався, чим і пояснюються численні випадки *ры > ри* у Євангелії Тяпинського, Катехізисі 1562 р. тощо. Надпоправні ж написання *ра, рю* відомі й у північноукраїнських пам'ятках: *с Каря(б)чева* в Житомирській книзі чи напис *Федора Скрыпара* із Кременецької книги 1556 р.

У південних українських діалектах картина була дещо інакшою. До XVI ст. більшість їх носіїв диспалаталізації *р'*, найімовірніше, ще не знали. Нечисленні приклади із текстів пізньої давньоукраїнської доби мають спорадичний характер (пор. у Євсевієвому Євангелії *лазору гради, спирю* замість *спироу*). Не відзначено жодного випадку ствердіння *р'* у п'яти галицьких грамотах, написаних у Львові протягом 1382—1413 рр.: *розвораны, андрьяшь, дворьсковичь, писарь* (хоч тут же *петръ, дмитръ*), *марья, помориньский, григорю рытеру, григореви*. Прийменник/префікс *при* вживається переважно з *и*; у перемишльських грамотах 1353—1395: *го(с)по(да)ра, дворане, узор(д)ратъ*, але *Гры(ц)ковою, прысудили, пры*; у молдавських грамотах XIV—XV ст. написання *ра, ру* — непоодинокі: *монастиру, сентабра, господара*, проте В. Ярошенко не схильний пов'язувати їх виключно з розмовною буковинською стихією.

Зберігання м'якого *р'* у кінці та всередині слів відзначав у закарпатських пам'ятках XVI—XVII ст. І. Панькевич: *царь, теперь, гурько, из шатря, пряця*. У XVI — на початку XVII ст. у галицьких текстах також домінують написання з м'яким *р'*. Наприклад, у документах Ставропігійського братства, як зауважував Г. Шило, твердий *р* виявлено кілька разів лише в слові *писара*, решта написань (кілька десятків) відображають м'якість *р'*. Не можна однозначно потрактовувати твердість чи м'якість *р* у пам'ятці з Півдня Холмщини 1687 р. У прийменнику/префіксі *при* послідовно пишеться *ы*, проте, зважаючи на численні поплутування *и* — *ы* після інших приголосних, а також на написання слова *порядок* (4 випадки) тільки з *я* за лише одного *писара*, логічно

буде припустити, що написання *приказаны(и)*, *при(и)няти* відображають не ствердіння *р*, а поплутування *и* — *ы*. Однак уже в XVII ст. у творах письменників — вихідців із Західної України (Андрія Скульського, 1630; Йоаникія Волковича; 1631; Памва Беринди, 1616) — ствердіння *р* дослідники відзначають у всіх позиціях: *twarъ, zwěrъ, pastyra, zora, wdaraj, troch, wladaru, uzru, změrjaty, pastyrja*; у Транквіліона-Ставровецького: *въ мору, цесаръ, кесару, пастыру, позру, узру, звѣрами, косаръ, косаромъ*.

У південно-східних пам'ятках від XVII ст. вживання *р* різниться: за чіткого розмежування в передаванні твердості/м'якості спостерігаються часті випадки диспалаталізації. Такі написання зафіксовано в Лохвицькій книзі [Лохвицька, с. 10]. У Пирятинській книзі переважають палатальні написання *р'*: наприклад, жодного разу не передано твердість *р* у слові *уряд* (всього 28 уживань), також показовими є слова *гарячий* [2], *врядовымъ* [3], *въ порядку* [4], *писарь* [430]; хоч при цьому написання назви міста *Пирятин* та похідного від нього прикметника переважає із диспалаталізованим *р*: *ператинскимъ* [2], *в Ператинъ* [125], але *пирятинский* [429]; також *арандара* [2], *Хведорыха* [3], *поратую* [124]. У полтавських книгах: *писареви, на врьд* [АКП, с. 4], *писара* [АКП, с. 19], *у господара* [АКП, с. 73], *порадку* [АКП, с. 74], *зо урядомъ* [ППС, с. 54], *прясти, на врадъ* [ППС, с. 55], *генъвара* [ППС, с. 56], *отъ господара* [ППС, с. 63], *въ порадку* [ППС, с. 64], *зъ порядку* [ППС, с. 66]; при цьому відсутні написання з *-ры-*. Це може бути підтвердженням того, що в живому мовленні писарів полтавських книг *р* повністю не депалаталізувався. Цілком превалюють написання з м'яким *р'* у слові *уряд*. Наведені приклади з південно-східного ареалу, мабуть, слід пояснювати неорганічністю тут процесу диспалаталізації *р'*. Населення цього регіону в XVI—XVII ст. не було однорідним. Значний відсоток становив прийшлий елемент, зокрема і з Полісся. Справи з Лохвицької, Пирятинської та Полтавської канцелярій вочевидь відображають поліські ознаки, і велярне *р* в документах — цьому підтвердження. Проте, ймовірно, це відображення не живої риси, а тогочасної орфографічної традиції.

Отже, велярна вимова *р* від постання є північнополіською (південнобілоруською) ознакою, що відображена в найдавніших писемних пам'ятках. Ця особливість стала неписаною орфографічною нормою в канцелярії Великого князівства Литовського й швидко поширювалася на суміжні землі. Від XIV ст. у пам'ятках із Полісся і власне з усієї Білорусі дослідники відзначають велярний звук [r]. Натомість у текстах із південно-західного наріччя української мови (галицьких, перемишльських, буковинських,

південноволинських) м'який [p'] зберігався аж до початку XVII ст. З часом поліська консонантна ознака поширилася на південь українського мовного простору і в пам'ятках XVI—XVII ст. з південних наріч була часто вживаною, проте, не маючи розмовного підживлення, на українському півдні нормою так і не стала.

Загалом ствердіння *p* охопило все Полісся, однак хронологічно неоднаково. Дуже ймовірно, що волинські племінні діалекти (принаймні в їх північній частині) разом з рештою протополіських — деревлянським та дреговицьким — були «твердоерими» в передписемну епоху. Пізніше внаслідок потужної колонізаційної хвилі з українського півдня разом з експансією інших південноукраїнських особливостей на західнополіський мовний простір був привнесений і м'який *p'*. За матеріалами писемних пам'яток, веляризація *p* на Західному Поліссі розпочалася щонайпізніше в першій половині XVI ст. Саме тутешні тексти протиставляються на «твердоєри» (їх абсолютна більшість), авторами яких були або люди вчені, або писарі місцевих канцелярій, та «м'якоєри» — їх небагато, але з огляду на точну їх локалізацію і факт постановня з-під руки людей малописьменних (наявність описок і помилок), цілком вірогідно, що наприкінці XVI — на початку XVII ст. місцевим мешканцям була властива м'яка вимова *p'*.

Твердість/м'якість ц

Українська мова успадкувала давню м'якість *ц'*. Проте в давньоукраїнську добу пам'ятки фіксують двояке передавання на письмі цього звука — як м'якого, так і твердого, що постало під впливом церковнослов'янської мови. Північноукраїнське наріччя було південною периферією білоруського мовного ареалу — епіцентру цієї інновації. У визначенні часу ствердіння [ц'] в поліських говірках існують незначні розбіжності: М. Жовтобрюх припускав, що депалаталізація в поліських говорах відбулася до XVI ст.; Ю. Шевельов цілковите ствердіння північноукраїнського [ц'] відносив «щонайпізніше на кінець XVI ст.».

У пам'ятках середньоукраїнського періоду (XIV—XV ст.) з північноукраїнських земель є написання і твердого, і м'якого *ц*. Щоправда, відображення твердості *ц* на письмі більшість дослідників схильні пояснювати або панівною орфографією, або церковнослов'янською традицією. Так, В. Курашкевич на основі написань *ц* у галицьких та волинських грамотах не виділяв жодних ареалів, вважаючи, що тамтешні писарі вимовляли *ц* м'яко, а написання *ца* поруч із *ца* є не фонетичними, а графічними. Писарям не потрібно було старатися спеціально передавати м'якість *ц*,

бо читали й вимовляли цю графему тільки м'яко. Написання *столицу* В. Курашкевич аргументував церковнослов'янським впливом; у слові *ω(т)ца* твердість *ц* не зовсім показова, оскільки це очевидний церковнослов'янїзм.

Відзначали написання *-ця*, *-цю* у Луцькому Євангелії: (*вита́лнїця*, *овця*) П. Бузук та Я. Баньчеровський. Польський дослідник зауважив, що поєднання графем «*ц+а*» трапляється в пам'ятці дуже рідко й лише в кінці слів. Ця сама тенденція помітна й у Луцькому Псалтирі 1384 р.: *языци* [11 зв.], *мышьцю* [13], *грѣшници* [13 зв.], *лицю* [18 зв.], *телци* [27], але *ко́нця* [11 зв.], *законода́вца* [11 зв.], *от лица* [12]. Численні приклади кінцевого м'якого *ц* відзначав у Четьї 1489 р. Д. Гринчишин: *бѣю*, *деви́цю*, *горни́цю*, *венець*, *жрець*, *яець* та ін. Багато прикладів із суфіксом *-ица* (*блудница*, *дѣца*, *заступница* тощо) учений трактував збереженням церковнослов'янської традиції. Прикладів із твердим *ц* в суфіксі *-ець* ця пам'ятка засвідчує мало: *бора́ца*, *бора́цомъ*, *молодцы́* тощо. В. Німчук вважає, що в Київському Псалтирі 1397 р. велика кількість написань йотованих голосних та *ѣ* після *ц* мають вказувати на збереження м'якості цього приголосного. Водночас випадки з *ѣ* та відсутністю *ѣ*, *ѣ* в кінці слова після *ц* поодинокі і не дають змоги однозначно тлумачити їх як відображення диспалаталізації.

Щодо просторового вияву, то за твердістю кінцевого *ц* в іменнику *хлопец*, а також перед *а(я)*, *у(ю)* (*вулиця*, *хло́пца*, *вулицу*, *хло́пцу*) середньо- і східнополіські говірки об'єднуються із наддністрянськими, подільськими, гуцульськими і покутсько-буковинськими [АУМ, т. III, к. 16].

У північноукраїнських пам'ятках XVI—XVII ст. повністю переважають написання із твердим *ц*, однак помітні відмінності залежно від часу їх створення. У період ранньо-середньоукраїнський (XIV—XVI ст.) прикладів м'якої вимови значно більше, найдавніші фіксації у грамотах локалізовані переважно Західним Поліссям: *до лу́цька*, *торговець* [Розов., 2]. У XVI—XVII ст. в закінченнях *-ець* іменників чоловічого роду (непрямі відмінки) та *-иця* жіночого (називний та родовий відмінки) уже домінує основа з твердим *ц*, лише в Житомирському Євангелії та Катехізисі 1600 р. буквосполуки *-ця*, *-цю* трапляються значно частіше. Зовсім інше співвідношення іменникових форм на *-цы/-ци* — 116 супроти 60, а всередині слів (переважно іншомовних, на зразок *апеля́цыи*, *протеста́ции*) м'яке *ц'* переважає — 42 супроти 36. Отже, очевидна тенденція до відображення м'якості *ц'* у XVII ст. порівняно із XVI ст.

Українською рідко трапляються написання з кінцевим *ѣ* після *ц*: два у «Ляменті...» М. Смотрицького, один у Катехізисі 1600 р. і

три в ділових текстах. Єдиний раз зафіксовано м'який *ц'* у називному відмінку слова *отець* [ВК 1594, 414] і жодного — у відмінкових формах родового й давального відмінків: тільки *ω(t)ца, ω(t)цу*. При цьому в інших відмінкових формах, зокрема орудного відмінка однини та родового множини, трапляються написання з флексіями *-ем, -ев*. Наприклад, у Луцькій грамоті 1500 р.: *отцѣмъ ... ω(t)ца ... отцу*; у справі Володимирського суду за 1594 р.: *отцу, отца, отцѣмъ*. Загалом співвідношення випадків, що відображають тверду й м'яку вимову *ц* у таких відмінкових формах, приблизно однакове: 15 (*-ов, -ом*) супроти 17 (*-ев, -ем*). Переважають і написання форм іменників жіночого роду орудного відмінка однини на *-ю* над *-ою*: 14 супроти 7, причому в західнополіських пам'ятках флексії *-ою* в таких іменниках не виявлено взагалі.

У написах, авторами яких були люди менш освічені, котрі лишали приписки на різних книгах, висновки щодо твердості/м'якості *ц* дещо дисонують із прикладами пам'яток ділового та конфесійного стилів. Особливо це стосується західнополіських текстів. Зокрема, в приписці на Апостолі 1593 р. — єдина з усіх проаналізованих текстів фіксація слова *місяця* із м'яким *ц'*: *оѣца, троици, м(с)ца*; тут традиційне *отца* з твердим *ц*, але написи двох інших слів свідчать недвозначно про те, що в мовленні місцевого писаря [*ц'*] — м'який.

Абсолютне переважання написань з твердим *ц* у Крехівському Апостолі І. Огієнко пояснював даниною традиційній старослов'янській формі, вважаючи доказом м'якості *ц* форми *чистець, отець, бодець, девицю, пшеницю, в грецьком* тощо, а також подвійні форми *отцу — отцю, оцтове — отцєви* та ін. У Пересопницькому Євангелії превалювання написань із твердим *ц* очевидне, наприклад у слові *отець* не виявлено жодної форми із *-ця, -цю* у родовому та давальному відмінках. Такі написання можна пояснювати лише традиційною церковнослов'янською орфографією, оскільки в пам'ятці виявлено дуже багато південноукраїнських розмовних особливостей. А непрямим доказом того, що в мові писарів обох пам'яток *ц* вимовлявся м'яко, є відсутність або одиничні випадки буквосполучень *-цы-*. На думку В. Шимановського, недієзний *ы* після *ц* міг стояти лише там, де помітний вплив польської мови; саме так він пояснював написання в Апокризисі: *коронацыи, фундацыи, фєдїрацыи, кондыцый*.

У білоруській писемності остаточне ствердіння *ц* відбулося лише в XVII ст. У пам'ятках до XVI ст. (на основі прикладів Ю. Карського) м'який *ц'* ще переважав цілком.

У мовленні жителів Середньої Наддніпрянщини *ц* був м'який, про що свідчать численні випадки відображення м'якості на

письмі в актових книгах з Полтави, Пириятина, Лохвиці. У цих текстах, порівняно з поліськими, значно частіше трапляються поєднання -ця-, -цю- і всередині слів, і в закінченнях, дуже рідко вживається буквосполука -чы-: *кравецъ* [ПК, с. 2], *на мѣстцю, богородицы, на пятныцю* [ПК, с. 3], *кравцеви, принципала* [ПК, с. 4], *з отцем* [ПК, с. 124], *у Харкувцях, отцу* [ПК, с. 125], *отцевскую, половицу, граница, мѣсяца* [ПК, с. 430], *Енковцями, Мацюковой, концемъ* [ПК, с. 431], *Бѣлоцеркувца* [АКП, с. 4], *на мѣстцу* [АКП, с. 7], *тридцяти* [АКП, с. 8], *Гриць* [АКП, с. 9], *турбацій* [АКП, с. 10], *Донца* [АКП, с. 20], *злочинца* [АКП, с. 73], *челядницею, ручницю, месеця* [ППС, с. 54], *на мешканъцу* [ППС, с. 56], *Левенцеви* [ППС, с. 62], *двадцять* [ППС, с. 66]. А в одній зі справ Лохвицької книги навіть явний полонізм *злочи(н)ьця* [Лохвиця, с. 25] пристосовано до місцевого мовлення, де *ц'* — м'який. У проаналізованих поліських пам'ятках такі польські запозичення (*забойца, здрайца, злочинца*) послідовно пишуться з твердим *ц*, не виявлено жодного випадку з фіналями на -ця-, -цю-.

Однак відображення велярної вимови *ц* у кириличних пам'ятках XVI—XVII ст. не завжди могло слугувати аргументом північноукраїнського походження писаря. У цей час створено небагато текстів, де м'якість *ц* становить принаймні 50 % від усіх написань. Навіть у текстах із явною південноукраїнською фонетикою (*i < *ĭ*), поплутування *ы* — *и*, поплутування *е* — *и* в ненаголошених складах, послідовно м'яке *р'* та ін. (наприклад, у «Пересторозі...») відсоток написань з твердим *ц* вищий, ніж написань з м'яким. Такі написання слід пояснювати не відображенням живої вимови писаря, а передовсім впливом тогочасного літературно-писемного узусу, що склався на північноукраїнській лінгвальній основі. У некириличних текстах з південних українських теренів м'якість передано послідовніше: *Nimci* [Кондр., 164], *w pszenyci, w hreczi, po jahnyci* [Кондр., 166], *od hostyncia* [Кондр., 167], *Kamińcia* [Гават., 177], *Hryciu* [Гават., 178], *paliciu* [Гават., 179].

Отже, розвиток білоруської та північноукраїнської твердості *ц*, найімовірніше, відбувався майже синхронно. Явні ознаки велярності *ц* у білоруських та поліських пам'ятках стали відчутними приблизно від середини XVI ст., можливо, на північноукраїнських землях цей процес розпочався дещо пізніше. На користь такого припущення свідчить те, що на теренах Білорусі в XVI ст. з'явилися пам'ятки з написанням виключно твердого *ц*: наприклад, Західноруський літопис із Познанського збірника XVI ст.; «Повість про Аттілу» 1580 р.; справи з актової книги Мінського гродського уряду 1582 р. З північноукраїнських теренів немає жодної пам'ятки, де б не траплялися написання з відображенням

м'якості *ц*. З огляду на зазначене не варто трактувати твердість *ц* у південноукраїнських пам'ятках як прояв лише церковнослов'янської традиції. У таких написаннях позначився і північноукраїнсько-білоруський вплив, що на певний час (друга половина XVI ст. — перша половина XVII ст.) став своєрідною неписаною фонетичною нормою для літературно-писемної мови на українських і білоруських землях.

Частково написання твердого *ц* у поліських текстах (особливо від XVII ст.) зумовлене польським впливом. Це стосується переліком лексичних полонізмів на зразок *моць* — *моцы, праца — працы, злочинца, здрайца, обещаю*, а також запозичень з неслов'янських мов через посередництво польської: *апеляцыи, кондыцыи, ланцух* тощо. І коли з часом написання з *-цы-* поєднуються з *-ци-*, іноді з *-ци-* навіть переважають у північноукраїнських пам'ятках, що однозначно варто пояснювати не м'якістю *ц*, а витворенням поліського звука [*u'*] відповідно до колишніх **у, *і*, то в словах *праца, ланцух, обещаю* не відзначили жодного випадку написань *-ця-, -цю-*.

Твердість/м'якість шиплячих

За походженням шиплячі (середньопіднебінні) *ж, ч, ш* — м'які, оскільки виникли внаслідок перехідних пом'якшень задньоязикових *г, к, х*, а пізніше свистячих *с, ц*. Вони не мали фонемної опозиції за твердістю/м'якістю і виступали лише як палатальні варіанти відповідних твердих фонем. Українська мова м'якої вимови шиплячих не зберегла через низку фонетичних причин: занепад після *ж, ч, ш* зредукованого *ь*; зміну *e > o*; депалаталізацію приголосних перед *e*; пересунення артикуляції *i* в напрямку до *у* тощо. І хоч у різних фонетичних умовах і в різних діалектах процес диспалаталізації відбувався нерівномірно, в основній масі українських говорів він завершився в XIV ст. А. Залеський, не заперечивши цієї дати, зауважив, що ствердіння шиплячих відбувалося позиційно: спочатку перед *e* та *и*, перед наступним твердим приголосним та в кінці слова, перед задньоязиковими лабіалізованими *о* та *у*, перед *а*. На думку Г. Півторака, на східнослов'янському ґрунті диспалаталізація шиплячих почалася ще в дописемний період у протобілоруському діалектному ареалі до початку формування кореляції приголосних за твердістю/м'якістю, тобто раніше XI ст. Не виключено, що процес диспалаталізації спочатку охопив шиплячі *ж* та *ш*, а дещо пізніше — африкати *ч* і *щ* та свистячий *ц*. У цей процес, найімовірніше, була втягнута й більшість поліських говорів, у тому числі

ареал майбутнього північного наріччя української мови як частини єдиного етномовного ареалу в межах Полісся й суміжного південно-західного діалекту білоруської мови.

До найдавніших виявів ствердіння шиплячих у північноукраїнських пам'ятках належить приклад із грамоти XIV ст.: *Божья* [Г XIV (Луцьк), с. 22].

В. Курашкевич на основі відображення/невідображення м'якості шиплячих протиставляє волинські грамоти галицьким, зауважуючи, що таке протиставлення стає помітним у текстах пізніших, від середини першої половини XV ст. У поліських грамотах XV ст. написання *жы, чы, шы* були поширені: *оуслышыть, с нашыми, выслужылъ, дворицы* [Г XV, с. 38].

У пам'ятках цілковито домінують буквосполуки *жа, ча, ша, жу, чу, шу, жѣ, чѣ, шѣ*. Однак порівняно з поєднаннями *ры* та *цы* твердість *ж, ч, ш* за допомогою *ы* передається значно рідше.

Щодо літер *ѣ* та *ѣ*, то в пам'ятках, де їх ужито послідовно для відображення твердості/м'якості, абсолютно превалюють написання *жѣ, чѣ, шѣ*. Тимчасом західнополіські тексти початку XVI ст. (Луцьк, Пінськ) свідчать, що шиплячі в мовленні писарів були м'якими: *Пута(ти)чь, Муша(ти)чь* [ЛГ 1500]; *по(д)ворищны(х) ... по(д)ворицины(х)* [ЛГ 1519]. Очевидно, саме м'якість шиплячого хотів передати й писар грамоти 1504 р. з Пінська: *бережъчане, небожъчица*. У документі вживаються обидва зредуковані і завжди відповідно до етимології. До того ж написання *васько* у цій самій грамоті не дає підстав сумніватися, яку функцію виконував знак *ѣ*.

Випадки відображення м'якості шиплячих за допомогою йотованих голосних *я, ю* у поліських пам'ятках поодинокі: переважно в полемічних творах (Г. Смотрицький, К. Острозький), приписці на Євангелії (Західне Полісся) та декілька в Житомирському Євангелії. З текстів ділового письма зафіксовано лише онім *Пора(д)нича* у Володимирській книзі 1571 р. і *тысяча* в Житомирській книзі 1635 р.

У словах, де, можливо, відбулося подовження, шиплячі послідовно тверді: *до Межиреча* [ЛК 1596], *зъ Запорожа* [ВК 1645, с. 393], *за помочу* [Лік], *села Забилоча* [ЖК 1635], *облича* [Катех. 1600]. Лише в лексемі *збо(ж)я* м'якість іноді позначена [ЖК 1635, с. 225; ЖМ 1538, с. 5], *зо зѣбожемъ* [ВК 1645, 393]. У творах авторів із півдня України, попри те що майже вся їхня діяльність відбувалася в Києві, трапляються м'які шиплячі, наприклад у Петра Могили: *за помочю* [КПМ, с. 56].

У пам'ятках білоруської мови твердість шиплячих починають відносно послідовно відображати писарі в XVI ст. Хоча із при-

кладів, які навів у своєму дослідженні Ю. Карський, одно-значно про це сказати не можна: в одних явно переважають м'які шиплячі (Літописи XV—XVI ст.; Літопис Аврамки XVI ст.; Гродненська актовa книга XVI ст.; Біблія Скорини XVI ст.; Катехізис 1562 р.), в інших тверді (Познанський збірник XVI ст.; Білоруський архів тт. I—II). З другої половини XVI ст. відомі тексти з білоруських теренів, де шиплячі разом з *р* та *ц* виключно тверді. Це передовсім справи з Актової книги Мінського уряду 1582 р., де нема жодного випадку написань *жя, чя, шя; жү, чю, шю*, навіть *жи, чи, ши, ци* та *ри*, а також «Повість про Аттілу». Очевидно, їх писав білорус, який не міг (не хотів) приховувати особливості рідної говірки. Тобто пам'ятки з білоруських теренів, які писали білоруси, за твердістю шиплячих, *р* та *ц* виразно протиставляються не лише пам'яткам, писаним українцями, представниками південних наріч, а й певною мірою поліщуками. Наприкінці XVI ст. білоруські писарі намагалися графічно виділити особливу (надвелярну) вимову шиплячих, *р* та *ц* за допомогою вже відомих символів *жы, ры* або спеціальних *чэ, жэ*, як то робив писар Познанського збірника (*хочэмо, прырожэне*) та «Повісті про Аттілу». Подібні написання абсолютно поодинокі в північноукраїнських, як, зрештою, і в південнобілоруських пам'ятках цього періоду.

У деяких словоформах на ствердіння вплинули польські мова та графіка. Передовсім це стосується написань дієприслівників на *-чи, -ши, -вши*. Однак це не пряме запозичення (перенесення) польських фонемосполук. Польські *szу, cзу* наприкінці XVI ст., а особливо на початку XVII ст. потрапили на благодатний білорусько-північноукраїнський ґрунт, де шиплячі, *р* та *ц* стверділи ще до появи тут польщизни.

Відсутні буквосполуки *жы, чы, шы* в полтавських та лохвицьких міських книгах, і лише в одному акті пирятинської книги виявлено такі написання: *бачылы, вчынылѣ, шынкарка, у дачыхы* [ПК, с. 3].

Дуже багато таких написань у пам'ятках, що характеризують південно-західне наріччя української мови, особливо з XVI ст. (щоправда, В. Курашкевич навів кілька випадків *жы, чы, шы* у пізніх (кінець XV ст.) галицьких або буковинських грамотах). Та якщо в пам'ятках із Закарпаття, Лемківщини подібні написання можуть бути потрактовані як відображення живомовної стихії (всупереч І. Панькевичу, який пояснював ствердіння шиплячих у лемківських говорах впливом польської мови), то в холмських, наприклад тестаменті 1648 р. з Холма, та в артикулах Кособудському братству 1687 р., де буквосполуки *жы, чы, шы* переважають, відкидати польський вплив не можна.

Отже, у північноукраїнських пам'ятках від XVI—XVII ст., головню середньо- та східнополіських, шиплячі вже були однозначно твердими. Спеціального передавання диспалаталізації цих звуків писарі-поліщуки не виробили, на відміну від білоруських. Графема **ы** вживається значно рідше після **ж, ч, ш**, ніж після **ц** та **р**. Твердість вимови шиплячого писарі іноді намагалися передати якщо не безпосередньо, то протиставляючи подібному написанню в іншому слові, як це робив писар із Острога: *Стасевѣ Туровичови* [Остр. Кост., с. 252]. Тут слід пам'ятати про злиття в цей час на українському ґрунті, яке охопило й майже всі поліські говірки, ⁱ**ы** > **и** з тією лише відмінністю, що на Поліссі це злиття відбулося в звукові [иⁱ], який також не був дізним у більшості поліських говірок. І все ж підрахунки частотності написань **ы** після шиплячих, **р** та **ц** у північноукраїнських текстах свідчать про неоднаковий ступінь палатальності цих звуків у мовленні поліщуків: звуки [ц] та [р], очевидно, вимовляли із дещо більшим ступенем велярності, ніж [ж], [ч], [ш]. Можливо, ще на початку XVI ст. у говірках Західного Полісся **ж, ч, ш** продовжували вимовлятися м'яко. Не визначав як характерну ознаку ствердіння шиплячих у Луцькому Євангелії XIV ст. дослідник пам'ятки П. Бузук, а в наведеному фрагменті тексту наявні написання з буквосполуками *жю, шю* (*помажють, восььявшю*) і жодного *жы, шы, чы*. Водночас у Київському Псалтирі 1397 р. за переважання *жю, чю, шю* В. Німчук відзначає і написання *жы* (*лжы*), що може свідчити про ствердіння шиплячого.

Твердість/м'якість інших приголосних

З інших написань, що характеризують твердість/м'якість приголосних, характерні повне ствердіння губних у кінці слова та перед приголосним: *ω(с)мѣ* [ЖК 1590, с. 21 зв.], *на здоровѣ* [ЖК 1635, с. 241], *дубѣ* [КК 1595, с. 20], *у дєрєвѣхѣ* [КК 1595, с. 46]; а також цілковита відсутність (у текстах, показових щодо вживання зредукованих) буквосполук *бѣ, нѣ, вѣ, мѣ*. Єдиний не зовсім певний випадок — *ωпья(т)* [ЛК 1561, с. 109]. На думку Ю. Шевельова, процес диспалаталізації губних в українській мові завершився на зламі XV—XVI ст.

Досить строката в північноукраїнських пам'ятках картина відображення палатальності/велярності **л**, причина чого криється в самій природі цього звука: давньоукраїнська мова успадкувала трояку його вимову — тверду перед голосними непереднього ряду (*лада, лукѣ*), напівпалатальну перед голосними переднього ряду (*липа, лѣто*), м'яку, що розвинулася внаслідок дії *j* (*поле*).

У запозичених словах помітне намагання європейське середнє *л* через посередництво польської мови відобразити переважно м'яко: *лу(н)ски(и) ... лю(н)ски(и)* [ЖК 1584, с. 44], *жу(н)п(а)лязу(н)ровы(и)* [ЖК 1605, с. 32], *декляруючи* [ЖК 1635, с. 99], *объдущты а и прокляматы* [ЖК 1635, с. 153], *плацъ* [Кл. См., с. 117]. У деяких інших текстах навпаки — *л* тверде: *кашътала-на* [ЖК 1609, с. 166], *Луба(р)то(в)* [ЖК 1609, с. 171]. Непросто визначити на основі виявлених у пам'ятках випадків, як вимовлявся звук [л] перед *о*, що постав унаслідок лабіалізації *е*. У низці пам'яток переважно із Середнього Полісся спеціально м'якість *л* не передається: *по(д)даны(и) пна Стрыбыло(в)* [ЖК 1584, с. 56], *попалонного* [ЖК 1635, с. 137], *ухъвалоны(х)* [ЖК 1635, с. 154], *обывателовъ ... уси(м) приятеломъ* [ЖК 1635, с. 153], *села Рубло(в)ки* [ЖК 1635, с. 7], *шпиталовъ* [Острог 1603, с. 93], *приятелов* [Остр. Рог., с. 113], *Хмело(в)ски(и)* [ПКК, с. 248], *Василові* [ПКК, с. 266], *Василомъ* [ПКК, с. 235]. Лише в деяких стародруках у запозичених словах автори (набірники) передавали м'якість: *в маліованію* [Євхаристиріон, с. 16], *меліодіи* [Євхаристиріон, с. 31]. Перед *о* не позначали писарі палатальності й інших приголосних: *Догтаром* [Бор. К., с. 60]. Дуже рідко позначувано м'якість *л* і всередині слів: *польскихъ* [ВК 1594, с. 406], *свидительствованной, спольные* [Потій, с. 1001], *сарнопольское ... сарнополскими* [ОК 1632, с. 77], *добровольною* [ОК 1632, с. 79], *до большое злости* [Лік., с. 3]. Натомість: *неприятельски* [ЖК 1590, с. 44], *улъевъ зъ пъчолами* [ЖК 1590, с. 48]. У більшості випадків *л* в кінці складу чи перед наступним приголосним (особливо в рукописних текстах) виноситься над рядок. Передовсім це стосується слів *то(л)ко*, *ко(л)ко*, *бо(л)ше*, *да(л)ше* тощо. Відсутність спеціальної графеми *ь* для передавання м'якості в таких написаннях не є однозначним свідченням велярної вимови надрядкового *л*. В одних випадках м'якість відображена (*Лъвомъ* [ЛК 1569, с. 13]), а в інших — ні (*ве (л)вовє* [ЖК 1635, с. 7]). Проте трапляються написання, де писар спеціально підкреслює тверду вимову *л*: *близким и дал-ным* [СК, с. 10].

Значно частіше писарі позначали тверду вимову *н*: *палецъ сере(д)ны(и)* [ЖК 1605, с. 30], *з него знали 'зняли'* [ЖК 1605, с. 32], *глинастая* [ЖК 1618, с. 228], *променал* [Жидичин 1538, с. 10], *умолву с тобою менати* [Жидичин 1538, с. 25], *ровного поровнани* [ЛК 1572, с. 117], *въ стародавной* [ВК 1593, с. 55], *жаденъ зверхный* [ВК 1645, с. 391], *по-давньому* [Брест 1505, с. 45], *долные ... верхные* [Лік., с. 88], *водлугъ стародавнего ... стародавними* [Овруч 1552, с. 59], *стародавнего* [ОК 1632, с. 87], *по*

да(в)ному [КК 1595, с. 65], з да(в)ны(х) [КК 1595, с. 66], з дав-
ны(х) [КК 1599, с. 110], на Волину ... на Волиню [КК 1600, с. 132],
тепере(ш)ны(у) [КК 1638, с. 184] та ін. Імовірно, прикметники
давній, середній, верхній, житній тощо у досліджуваній період
відмінювалися за твердим зразком. Припущення Ю. Шевельова
про зникнення протиставлення твердого і м'якого відмінювання
прикметників у XVI—XVII ст., що стало наслідком злиття *i* — *ы*,
цілком слушне, і, вірогідно, це явище мало загальноукраїнський
характер. Подібні написання в білоруських пам'ятках, зокрема
від дієслова *ровнати*, Ю. Карський пояснював не як фонетичні, а
морфологічні явища. І. Огієнко приклади з Крехівського Апосто-
ла *прировныватися, прировнываю(т), прировна(н)е, равняючися*
трактував як відтворення живого мовлення, що властиве північ-
ним та південно-західним говіркам.

Очевидно, м'яко вимовлявся *н'* перед суфіксом *-ск-*: *Кор-
суньского* [ВК 1593, с. 56], *Волиньское* [ЛК 1545, с. 64], *зверинь-
ского* [ЄК 1526, с. 321], *паньскаа* [ГСУж.]; а також у деяких
інших випадках: *Костеньтиновое* [ЛК 1545, с. 66], *Данька Ень-
ковича* [Брест 1526, с. 51]. Асиміляції за м'якістю в таких випад-
ках зазнавали й інші приголосні: *сусѣдського* [ВК 1594, с. 411].

Ствердіння також приголосних *з, т, с* (*его мл, княза* [ЖК 1590, с. 43], *в ше(р)сту гнеды(х)* [ЖК 1590, с. 77], *узавши* [ЛК 1631, с. 316], *у повете Киевскомъ узавишу* [ЛК 1631, с. 317], *до тмами* 'тъма' [Лік., с. 14], *тисача* [Соболь 2, с. 219], *ω(с)мъде-
са(т)* [КК 1584, с. 57], *Догтаром* [Бор. К, с. 60]) свідчить про певну тенденцію в поліських говорах до диспалаталізації приго-
лосних узагалі. Цей висновок підтверджується й цілковитою від-
сутністю в арсеналі поліських писарів спеціальних графем для
відображення м'якості, оскільки зафіксовано лише кілька випад-
ків: *лососиовъ сухихъ* [ВК 1649, с. 37], *нова колонѣя* [ЖК 1635, с. 150], *до н'ого* [ЖК 1649, с. 191] та один не зовсім певний — *деветдесятъ* [ОК 1697, с. 116].

*Твердість/м'якість приголосних перед рефlekсами *ѣ та *е*

Більшість північноукраїнських говірок характеризуються диспалаталізованою вимовою приголосних перед ненаголошеними рефlekсами дієзних **ѣ, *е, та *е:* *де|док, |осен', ко|лодез'* [АУМ, I, кк. 11, 42, 48]. У західнополіських (верхньопріп'ятських, берестейсько-пінських) говірках засвідчено багато випадків твердої вимови континуантів псл. **е, *ѣ* незалежно від наголо-су. С. Ніколаєв допускає виявлену у верхньопріп'ятських говір-

ках тверду вимову дентальних як архаїчну перед будь-якими рефlekсами прадулібського **ě*, властиву давньоволинському діалекту, навіть під наголосом. Такі міркування підтвердити фактами кириличних пам'яток неможливо. Однак із деяких регіонів України збереглися тексти, писані латинкою, де твердість/м'якість прочитується однозначно. Ці пам'ятки XVII ст. фіксують цілком оригінальні вияви **ě*: *dywka, ze ... lysa, na rykach, tysnoje, poniedylok* та ін. Такі рукописні збірники точно не локалізовані, але на основі аналізу лінгвальних рис, за Н. Маліневською, можна визначити західнополіське походження писарів текстів, де виявлені подібні континуанти поряд із численними *e*-рефlekсами. Тобто, наприкінці XVII ст. звуки [д], [л], [т], [р] перед будь-яким рефlekсом **ě* волиняни вимовляли, найімовірніше, твердо, як це роблять і їхні нащадки у ХХІ ст.

Наведена ізоглоса протиставляє західнополіський діалектний масив решті північноукраїнського, де твердість/м'якість приголосних прямо залежить від наголошуваності континуантів праслов'янських **e*, **ě*.

3.3. Відображення давніх **i* та **y*

Уже в найдавніших писемних пам'ятках з українських теренів відзначене спорадичне змішування дієзного **i* та недієзного **y*. Ф. Філін слідом за О. Соболевським та О. Шахматовим убачав у написаннях *неправди, прикрива, риба, годыны, ти, бити, коны* тощо в найдавніших українських пам'ятках вплив не лише болгарської орфографії, аргументуючи це вибірковістю такого впливу: він проявлявся в південноруських пам'ятках XI—XIII ст. і відсутній у новгородській і взагалі північній писемності того часу. Г. Півторак припускає зближення *i* та *y* раніше, ніж в XI ст., як вважали Ф. Філін та М. Жовтобрюх, а саме від IX ст. Унаслідок зближення цих звуків постав специфічний (з непевною артикуляцією) український звук *и*, який уже в найдавніших українських писемних пам'ятках нерідко плутали з *e* в ненаголошеній позиції, що нині є нормою української літературної мови. На думку Г. Півторака, зближення артикуляції ненаголошених *e* — *и* виявилось найраніше, очевидно в ареалі давніх антських племен (південні поляни, уличі, тиверці, південні волиняни). Говори колишніх північних волинян, деревлян, північних полян і північних сіверян цього процесу, імовірно, не зазнали. В. Німчук також зараховує злиття в одному звукові давніх *ы* та *и*, засвідчене в пам'ятках

від другої половини XI ст. (*риба* [Ізборник 1076], *просыти*, *сѣвѣтъныкъ* [Добрилове Євангеліє 1164]) до найдавніших оригінальних ознак української мови.

Дещо інакше розвиток давніх **i* та **y* характеризував Ю. Шевельов, вважаючи, що найраніші давньоукраїнські пам'ятки (XI—XIII ст.) зберегли зовсім незначну кількість достеменних прикладів, а почастищення випадків поплутувань *i* — *y* спостерігалось від кінця XIII ст. й особливо в XIV ст. На його думку, це злиття поширювалося насамперед із Буковини, Галичини (за винятком карпатських говірок) і південно-західної частини Волині. Від XIII ст. зближення артикуляції *i* — *y* виводив польський славіст Т. Лер-Сплавінський, зауваживши, що спочатку поплутування графем *ы* — *и* відбулося після задньоязыкових *к, г, х*.

Середньоукраїнський період представлений значно більшою кількістю пам'яток фактично з усіх українських говіркових масивів. Ю. Шевельов зауважував, що вже в середині XV ст. зона злиття *i* та *y* в основному збігалася з нинішньою, хоча Полісся та Волинь трохи відставали порівняно з Галичиною та Поділлям.

У найдавніших поліських пам'ятках середньоукраїнської доби (до XVI ст.) випадки поплутування *и* — *ы* нечисленні. Усі 10 писарів — творців галицько-волинських грамот XIV—XV ст., у яких, на думку В. Курашкевича, налічується 50 очевидних прикладів цього явища, походять із південноукраїнських земель. У Київському Псалтирі 1397 р. на факти сплутування можуть указувати лише написання *и* та *ы* після *г, к, х*: *роуки* — *оужики*; *розгы* — *погибнѣта* та ін., так само й у Луцькому Євангелії XIV ст. Проте вже в Четьї 1489 р. Д. Гринчишин і В. Німчук виокремлюють це явище як характерну особливість пам'ятки.

За матеріалами сучасної діалектології, північноукраїнські говірки, за винятком західнополіських, протиставляються південним на основі виявів давніх **i* та **y*. Конвергенція *и* — *ы*, яка привела до появи в південноукраїнських говірках специфічного передньо-середнього звука [и], що в ненаголошеній позиції не протиставлявся [е], на Поліссі мала свої особливості: витворення артикуляційно не зовсім виразного звука, який умовно можна позначити [и^п] або [и^л]: *жи^лто*, *чи^лсти^л*, *три^л*, *ми^лр*, *бі^лт*. Цей поліський новотвір послідовно протиставлявся [е] незалежно від акцентуації. Його південна межа проходить по умовній лінії на північ від Новограда-Волинського — Коростень — говірки Іванківського району Київської області — північні говірки Чернігівщини [АУМ, т. I, к. 18—21]. На Західному ж Поліссі, як і в деяких південно-західних говорах, витворився незалежно від наголосу артикуляційно невиразний звук [и^е]: *чи^ести^л*, *ши^ейа*, *три^е*, *ви^едно*, *ви^ешневи^л*

[АУМ, т. II, к. 15, 16, 22]. Ізогласа зближення артикуляції ненаголошеного *и* з *е* проходить значно на південь від межі поліського наріччя: *ви^ешневий ши^ерокий* [АУМ, т. I, к. 17].

У північноукраїнських пам'ятках XVI—XVII ст. дослідники відзначають випадки сплутування *ы* — *и* як нечисленні на підставі співвідношення кількісних виявів цього фонетичного явища в молдавських і поліських пам'ятках — понад 2720 до 654 відповідно. Якщо з наведених поліських ілюстрацій забрати написання *ы* після шиплячих та *ц*, які відображають, очевидно, не так злиття **у* — **і* > *и*, як ствердіння цих приголосних, то таких прикладів лишиться зовсім небагато. Тільки в текстах із Лівобережного Полісся — Ніжин, Борзна, Бориспіль — помітна явна тенденція до злиття артикуляції **і* > *и*, причому таке сплутування на Східному Поліссі вже охопило позиції після всіх (крім задньоязикових) приголосних, що ілюструють численні приклади із незначних за обсягом текстів. Підтвердженням цього є свідчення крелевецьких книг: *тисячѣ* — *тысячи*, *солонины* — *солоныны*, *повтори*, *ковнати*, *встидом*, *на ринку*, *часи вѣчными*, *вислалисмо*, *абисмо*, *вибити* та ін.

Очевидно, в північноукраїнських говірках процес злиття *ы* — *и* після різних приголосних мав певні особливості. Після передньоязикових *н* і *т* він розпочався задовго до XVI ст., відповідно найдовше протиставлялися за дієзністю/недієзністю *ы* та *и* після *з*, *с*; приголосні *д*, *л* у цьому ряду займають проміжне становище. Нечисленні випадки сплутувань після губних також свідчать про тривале розрізнення *ы* та *и* в цих позиціях. Після задньоязикових (за поодинокими винятками) зафіксовано один вияв — *и*. Відсутність написань з *ы* відображає загальносхіднослов'янську тенденцію зміни *гы*, *кы*, *хы* в *гі*, *кі*, *хі*, що відбулася в різних діалектах Русі неоднаково: у південних говорах — наприкінці XI ст., в північних і східних — у другій половині XII — протягом XIII ст. Не виключено, що подібні написання могли підтримуватися розмовною стихією: витворення специфічного поліського *и^і*, мабуть, найраніше відбулося саме після *г*, *к*, *х*. Це підтверджують написання слів з кількома *и*: коли після задньоязикових та губних зберігається графема *и*, то після інших писарі ставлять *ы* — *Микитываки* [ЛК 1619, с. 394], *в Серкизовцы* [ЛК 1545, с. 68], *Жабокрыки* [ЛК 1561, с. 115 зв.], *архимандрыта* [ВК 1593, с. 365], *архимандрыту* [Жидичин 1538, с. 25 зв.], *в Дорогичыне* [Брест 1526, с. 51].

Засвідчені рефлекси **і* та **у* виявляють ще одну закономірність: випадки наближення *е* до *и* в ненаголошеній позиції абсолютно переважають у західнополіських пам'ятках: *мертвица*,

година єсть завтрини [Четья 1489, с. 46], антихрестъ [Четья 1489, с. 47]. Найвиразніше таке зближення виявлене в написаннях почергово то з *е*, то з *и* в одному слові, зокрема у Виживській міській книзі XVII ст.: *у Вижевѣ* [141] — *у Вежви* [142], *третину* [179 зв.] — *третѣну* [167 зв.]; особливо послідовне — у ненаголошеній позиції: *Гончика* [144 зв.] — *Гонъчека* [143], *на Заліадъничу* [186 зв.] — *на Заліадънѣччу* [181 зв.], *Ратинъским* [181 зв.] — *Ратѣнъским* [177 зв.], *кончисѣ* [147 зв.] — *кончѣсѣ* [141]. Навіть у запозичених словах західнополіські писарі в таких позиціях звуки *е* — *и* плутали: *тистамѣ"тѣ*, *требуналскими*, *церымонея*.

У середньополіських та лівобережнополіських текстах такі приклади поодинокі. Подібний стан цілком відповідає фактам сучасної лінгвогеографії. Вимова на зразок *зе"лений*, *ме"не*, *ле"чу*, *поле"* нині властива південно-західному і південно-східному наріччям української мови, а також західнополіському говору північного наріччя, який за наближеною вимовою *е* — *и* виявляє повну єдність із південно-західним українським наріччям. На північні говори це зближення не поширилося, очевидно, через своєрідність північноукраїнської системи вокалізму, зокрема порівняно слабкий вияв фонем *и* і дуже виразний *е*. Слушним є висновок Ю. Шевельова, що статус ненаголошених *е* та *и*, чинний на сьогодні в українській мові, був досягнутий ще до кінця ранньосередньоукраїнської доби. Проте весь український територіально-мовний простір (принаймні Середнє та Східне Полісся однозначно — ні) цією зміною охоплений не був. Кілька прикладів із Житомирської книги 1583 р., які навів Ю. Шевельов, зовсім не показові для висновків щодо всього поліського наріччя.

Злиття *і* — *и* поставило під загрозу існування м'якої відміни прикметників в українській мові. У пам'ятках середньоукраїнської доби форми без відображення м'якості непоодинокі: *середную*, *третую*. У поліських пам'ятках такі написання трапляються часто: *третую* [Лік., с. 86], *третую ча(ст)* [КК 1597, с. 93]. Форма *синий* у Борзнянській книзі є прямим підтвердженням морфологічного вирівнювання відмінювання прикметників за твердістю/м'якістю.

У пам'ятках зафіксовано кілька несподіваних виявів давніх *ы* та *и*: *его млсты* (Стародуб), *на власности*, *жа(д)ное слушности* (Київ), *для твердосты* (Овруч), *паметы целое* (Житомир), *с справедливосты* (Луцьк), *миды* та *браму выбивши*, *вуйшлы* (Володимир). У говірках південних українських нарічч флексія *-и* в деяких відмінкових формах іменників колишніх *й*-основ є відображенням живого мовлення (*соли*, *радости*, *вісти*) і була логічно запропонована як нормативна авторами Українського правопису

1928 р. У північноукраїнських текстах середньоукраїнської доби подібні відмінкові закінчення — радше виняток і є наслідком поширеного сплутування *ы* — *и* після *т*, що не дає підстав стверджувати про вплив живого мовлення, оскільки для поліських говірок узусними є форми із закінченням *-і*: *солі, радості*.

Щодо слова *вуйшлы*, виявленого у справі з Володимирської книги, на думку П. Гриценка, цей перехід утворює цілісний за охопленням говірок і великий за обсягом єдиний українсько-білоруський ареал. Зміна зафіксована не в поодиноких словах, а для багатьох говірок є явищем системним. Такий рефлекс в українських говірках відзначено на півночі Рівненщини, Житомирщини та Київщини [АУМ, т. II, к. 18; 91, с. 105]. Важливо й те, що скаргу до Володимирського суду подав Адам Кисіль, виходець із овруцько-київської шляхти, тому закономірна наявність у справі такого рефлексу цілком допустима. Подібних написань у пам'ятках північноукраїнських та білоруських дослідники не виявили. Ю. Карський першу фіксацію цього переходу датував 1886 р., яку відзначив М. Янчук. Аналізований перехід засвідчено й в українських закарпатських та лемківських говірках, що відображено в пам'ятках від XVII ст.: *воурѣка(т)са* (зрікатися) із Закарпаття та *вушовши* (вийшовши) в «Ключі розуміння» Іоанікія Галятовського (місце народження якого невідоме).

Аналізована ознака переконливо ілюструє генетичну спорідненість усіх протоукраїнських діалектів з єдиною особливістю: в північноукраїнських говірках дієзність/недієзність новоутвореного властиво українського $^{*y}_{*i} > [и]$ визначалася віддаленістю від південноукраїнських говірок — що далі на північ, то дієзність континуанта *i наростала $[и^i]$, $[i^u]$, аж до збереження історичної в окраїнних північних поліських $[i^i]$. Підтвердити чи заперечити цю поліську особливість матеріалами писемних пам'яток складно, оскільки графічні можливості руських (українських та білоруських) писарів були обмежені написанням літер *ы* та *и*. Вони не передавали ступінь дієзності $[и] < ^{*y}_{*i}$ та відповідно ступінь палатальності/велярності попереднього приголосного. Непрямим підтвердженням існування такого артикуляційно нечіткого звука $[i^u]$, $[и^i]$ в мовленні поліщуків у XIV—XVII ст. можуть слугувати й написання графом *ы* та *и* після шиплячих, *р* та *ц* у пам'ятках із різних теренів України та Білорусі. Якщо в типових білоруських текстах тотально передано твердість *жы, чы, шы, цы, ры*, у південноукраїнських майже безвинятково *жи, чи, ши, ци, ри*, то в поліських такі написання чергуються: *жы — жи, чы — чи, шы — ши, ры — ри, цы — ци*.

3.4. Залежність реалізації давніх праслов'янських голосних у північноукраїнських пам'ятках від наголошування

Рефлексация *ě

За ятевими континуантами, фіксованими в найдавніших писемних пам'ятках із Східної Славії, мовний простір Київської Русі розпадається на кілька діалектних зон: смоленсько-полоцьку — $\check{e} = e$; новгородську — кілька варіантів вимови \check{e} ; ростовсько-суздальську; південновеликоруську; північноукраїнську та південноукраїнську. Дифтонгічна вимова $/\check{e}/$ характеризувала, певно, північні, південно-західні і південні говірки східнослов'янського мовного ареалу. О. Соболевський, а згодом Ю. Карський на основі аналізу найдавніших пам'яток стверджували, що в смоленсько-полоцькому діалекті в XI—XIII ст. \check{e} та e збіглися в одному звукові $[e]$. Проте ґрунтовніший аналіз пам'яток, а особливо нові діалектні матеріали, дають підстави сумніватися щодо таких висновків. Дослідження з історичної діалектології впродовж XX ст. дозволяють припускати, що в давньонівгородському діалекті передовсім, а також у північносхідновеликоруських та південновеликоруських окрема фонема $/\check{e}/$ під наголосом зберігалася аж до XVI ст.

У південноруських говорах ятеві рефлексі також неоднозначні. Розгляд давньоукраїнських писемних пам'яток показав, що голосний \check{e} , окрім як в особливих умовах, не змішувано ні з e , ні з i , тобто він був повноцінною фонемою. Сплутування \check{z} та u відзначають дослідники вже в найдавніших писемних пам'ятках із української території, де від кінця XIII ст. у більшості південних діалектів $\check{e} = i$ незалежно від наголошування, правда, зауважуючи при цьому складну картину реалізації цієї фонemi в південно-західних говірках.

Однозначно український мовний простір в історичну добу поділяють на дві діалектні зони — північну й південну — на основі ятевої (і не тільки) рефлексации й українські вчені. Ю. Шевельов, зокрема, вибудував загальноукраїнський шлях розвитку давнього * \check{e} : $\check{e} > e > i$, де поліські говірки затримали дифтонгічну стадію $i\check{e}$, а південні пішли в напрямку звуження до e , а згодом — i . Цей процес, на думку Ю. Шевельова (а раніше В. Курашкевича), був започаткований на Буковині, Покутті й, можливо, Закарпатті і поширився в північному напрямку, зупинившись на межі північних діалектів, де рефлекс $\check{e} = e$. Поширеність взаємозаміни \check{z} — u в

XIII ст. дає підстави для висновку, що в цей час у південноукраїнських діалектах на місці **ѣ** вимовлявся *i*.

У той час коли південноукраїнські говірки зазнали змін *ѣ(ѣ) > i*, північноукраїнський варіант *ѣ(е)* під наголосом залишився без змін, окрім Західного Полісся, де він дав рефлекс *i*. Поліська рефлексія (під наголосом **ѣ** у ненаголошеній позиції *е*) відображена вже в пам'ятках від першої половини XV ст.: *детии, Николе, державе, на рецѣ, с пасаками*. У волинських (західнополіських), передовсім конфесійних, текстах часто трапляються написання нового ятя: *ремѣнь* [ЛЄ, с. 2], *блѣсловѣньє* [ЛПС., с. 3 зв.], (*блѣсловєньє* [ЛПС., с. 25 зв.]), *вєсѣльє* [ЛПС., с. 4], *блѣволѣнья* [ЛПС., с. 5], *вєсѣлья* [ЛПС., с. 17], *ополчѣньє* [ЛПС., с. 22] та ін.

Дослідник українських грамот XIV—XV ст. В. Курашкевич зауважив відносно послідовну тенденцію в пам'ятках, писарями яких були вихідці з північноукраїнських земель (Луцьк, Острог, Турійськ, Житомир, Київ), вживати під наголосом **ѣ**, а в ненаголошеній позиції *е*. Особливо це виявляється в словах із двома рефlekсами давнього **ѣ*: *дѣѣ ведрѣ, вѣчне, вѣрне, вѣрное выслуги, оу повѣте, на рецѣ, на лепѣ*^u. Він навів багато прикладів — із 300 під наголосом з **ѣ** та понад 200 в ненаголошеній позиції з *е*. Винятки нечисленні, переважно **ѣ** не під наголосом: *с сѣножатьми, с лѣсы, моѣ вѣрноѣ службы, в городѣ, на рецѣ, оу киевѣ, дорозѣ, на то^u роздѣлѣ, нинѣшни^u* тощо. Написання ж *ведати, еє, лепшому, имен, имения, з речками, в собе, на веки вечные* відзначено як спорадичні або ж пояснено різнонаголошуваністю в подібних словах у різних місцевостях. У ягеллонській грамоті із Кракова, де очевидне сплутування **ѣ** = *е*, В. Курашкевич убачав писаря з теренів Білорусі: *нашей зѣмли роуское, с лесомѣ, дети, верный, двема, дѣсатью, пѣтра, присѣлки, вѣликии, всѣго, сѣму* тощо.

Доводячи північноукраїнське походження писаря Київського Псалтиря 1397 р., В. Німчук наводить і приклади ятевих континуантів цієї пам'ятки. Так, під наголосом домінують написання з **ѣ**, випадків з *е* значно менше: *въ гневѣ, севера, оудолеши, в река(х), поведите*. Проте в ненаголошеній позиції *е* відповідно до **ѣ* трапляється відносно часто: *не крепит сѧ, онемѣхѣ, наследуша, сѣстреляти, сплетают(ь), в рецѣ* тощо. Написання з *и* в пам'ятці взагалі поодинокі. Велика кількість фіксацій *є* відповідно до етимологічного **ѣ**, на думку вченого, вказує на те, що писець пам'ятки походив із Білорусі або Росії. Однак він не виключає терени поширення української мови — нинішнього північного наріччя, де в ненаголошеній позиції континуантом **ѣ** є фонема /*e*/, а під наголосом — фонема неоднорідного творення типу /*ie*/. Писарі могли її передавати й через *е*, яке на місці наголошеного **ѣ** фіксується в

безсумнівно українській пам'ятці XIII ст. — Євсевієвому Євангелії. Монофтонг *е* є континуантом **ѣ* у значній кількості українських середньо- та східнополіських говірок північного наріччя.

П. Бузук вважає, що рукопис Луцького Євангелія XIV ст., який належав колись Спаському монастиреві під Луцьком, створено коли не в цьому ж монастирі, то десь недалеко від нього. У пам'ятці значно частіше трапляється заміна *ѣ* на *е* та набагато менше — на *и*, зовсім нема випадків написання *и* на місці «нового *ѣ*», серед кардинальних особливостей — вживання «нового *ѣ*».

У Четьї 1489 р., переписаній з київського оригіналу, найімовірніше, в білоруському Кам'янці, явна південноукраїнська рефлексія *и* < *ѣ* (*в дорози, диялосе, зацвила, пересмиханья, увидив* тощо), збереження *ѣ* (*бѣда, вѣрою, вѣтра, вѣчно, вѣяти, свѣтло, служѣ* тощо) та *ѣ* < *и* (*дѣта, лѣхоиманию* тощо) вживаються впереміш із північноукраїнською — *е* в ненаголошеній позиції, *ѣ* під наголосом (*вѣре, мѣсте, грехо(в), видели, вѣ законѣ, разделилѣ, река, во вѣробѣ, вѣ храмѣ*), хоч трапляються нерідко й написання з *е* під наголосом: *девѣ, телу, доехалѣ, звездами* [Четья 1489, с. 44—45].

Отже, в нечисленних поліських писемних пам'ятках XIV—XV ст. відносно послідовно виявлена тенденція до графічного відображення ятевих континуантів: *ѣ* — під наголосом, *е* — в ненаголошеній позиції, а також *и* — поодинокі випадки написань.

Протягом другої половини XX ст. у поліських говірках зафіксовано такі найтиповіші рефлекси **ѣ*:

- 1) Західне Полісся, у т. ч. Південна Берестейщина та Підляшшя:
 - а) під наголосом — *і, и* (*т'іло, |ричка, |билиї, л'ис, хл'иб* [АУМ, т. 2, к. 3, 6, 8; ДАБМ, к. 34; 205, с. 57]); *іє, і'є иє, и'є с'ієр, на окііє, хл'єб* [Czyżewski 1994, с. 39], рефлекс *і* з виділенням звука *й* після губного (*б'йіли, в'йідра* [Аркушин 2012, с. 54]);
 - б) у ненаголошеній позиції — *и, і* (*ми|шок, бы|да, в'ід|ро* [АУМ, т. 2, к. 13, 14; ДАБМ, к. 6]); *е, и vedro, vudro* [Czyżewski 1994, с. 42—43];
- 2) Середнє Полісся, у т. ч. Південна Гомельщина до Прип'яті:
 - а) під наголосом — *іє, иє, і, и* (*д'ієд, |л'єзти, |ричка, л'иєс, хл'иєб* [АУМ, т. 1, к. 3, 5, 7; ДАБМ, к. 34]), *о, у, уо* (*д'оўка, хл'уў, |д'уоўка* [Назарова 1985, с. 34—35]), *є* (*л'єс, пр'іст' р'єт*); рефлекс *є* з виділенням звука *й* після губного (*в'йєра, тоб'йє*, [Никончук, с. 57—58; Никончук 1988, с. 60]);
 - б) у ненаголошеній позиції — *е, и, е^а, о* (*де|док, ди|док, д'е^а|док, |пасока, бе|да, вед|ро* [АУМ, т. 1, к. 11, 12; ДАБМ, к. 6]);

3) Східне Полісся:

- а) під наголосом — *і́е, ѡѡ, ѡі́, у, е, к, и, і* ([АУМ, т. 1, к. 3, 5, 7; Півторак 1988, с. 115—117]);
- б) у ненаголошеній позиції — *е, и, ^а/е, (ѡ^а/е док* [АУМ, т. 1, к. 11, 12; Півторак 1988, с. 115—117]).

Південна межа дифтонгічних виявів давнього **ѣ* під наголосом майже збігається з рефлексом *е* в ненаголошеній позиції та твердістю приголосних перед цим *е* (на північ від Рівного — Новоград-Волинський — Радомишль — Київ — Конотоп). Західнополіський діалект протиставляється середньо- та східнополіським за виявами **ѣ* в обох позиціях за умовною лінією, що проходить дещо на захід від Горині. Проте західнополіські говірки зберігають загальнополіську тенденцію до твердої вимови приголосних перед континуантами ненаголошеного **ѣ* [АУМ, т. 3, к. 6].

Північна межа наголошених дифтонгічних виявів, що вживаються поряд із рефлексом *ѣ́* (закритим, звуженим, напруженим монофтонгом), проходить по умовній лінії: устя Сожі — на північ від Мозира — устя Птичі — Слуцьк — на північ від Барановичів — витоки Ясельди та Муховця. Південно-західні (берестейсько-пінські) говірки характеризуються *и*-рефлексом [ДАБМ, к. 34; ДАБМ коментарі, с. 368—384; ЛГБГ, к.6]. При цьому ізоглоса вияву *ѣ́* проходить дещо на північ від дифтонгічної.

У пам'ятках XVI—XVII ст. поліська послідовність ятевої рефлексії виявлена ще виразніше. Протиставлення різних виявів давнього **ѣ* на початку XVI ст. залежно від наголосу — під наголосом *ѣ́*, в ненаголосі *е* — зберігалось. На основі кількох наявних пам'яток (три з точною локалізацією: одна з Луцька і дві з Києва) початку XVI ст. можна констатувати, що в першій половині XVI ст. фонемна самостійність наголошеного рефлексу певною мірою підтримувалася написанням букви *ѣ́*. У двох луцьких грамотах за 1500 та 1519 рр., а також у трохи пізнішому «Вироку урядових ревізорів у справі за скаргою луцьких міщан...» за 1545 р. і в приписах на сторінках Євангелія 1526 р. з Києва помітна стійка опозиція: під наголосом — *ѣ́*, не під наголосом — *е*, причому в луцьких грамотах у ненаголошеній позиції інших виявів, крім *е* (< **ѣ*), не зафіксовано взагалі; у «Вироку...» написання з *е* під наголосом нечисленні, за наявності сплутувань *ѣ́* — *и*; у приписах на Євангелії два випадки з *ѣ́* та один з *и* в ненаголошеній позиції. Однозначно зберігається поліська тенденція щодо письмового передавання ятевих рефлексів залежно від наголосу і в документах Жидичинського монастиря, які датовані першою половиною XVI ст.

У листі київського воєводи Юрія Гольшанського, писаному в Києві 1508 чи 1510 р., під наголосом послідовно вжито *и*, в нена-

голошеній позиції — *е*, буква *ѣ* взагалі відсутня. Немає її і в листі митника Данька Єськовича, писаному в Бересті 1526 р.; в ньому повністю превалює *е* в обох позиціях за наявності *и* в ненаголошеній. При цьому інші фонетичні ознаки, наявні в обох текстах, однозначно вказують на північноукраїнське походження писарів.

Характерне полісько-волинське написання рефлексів **ѣ* залежно від наголосу і в кількох рукописних презентях від князя Костянтина Острозького за 1594 та 1598 рр., при цьому є явні випадки сплутування *ѣ* — *и*.

Ще більш виразна, ніж у текстах XVI—XVII ст., північноукраїнська рефлексія **ѣ* у словах із двома історичними ятями: *оу лѣсе*, *оу ведрѣ* [ЄК 1526, с. 321], *на стѣнѣ* [КЗ, с. 25], *ув о(д)дѣле* [ВК 1577, с. 18], *вѣрне* [ВК 1577, с. 19], *при бѣде* /кореневий наголос/, *седѣлѣ* [ВК 1591, с. 292], *на рѣчѣ* [Волод.З, с. 113], *двѣстѣ* [Заг. ДЗ, с. 172], *на обѣдѣ* [ЛК 1545, с. 65], *лѣпшое повольности* [ЛК 1545, с. 68], *в повѣтѣ* [ЛК 1561, с. 27 зв.], *у том лѣсе* [ЛК 1561, с. 33 зв.], *в мѣстѣ* [ЛК 1561, с. 39 зв.], *у вѣнѣ* [ЛК 1561, с. 44], *вѣчнѣ* [ЛК 1561, с. 49], *на стѣлѣ* [ЛК 1561, с. 91 зв.], *на свѣтѣ* [ЛК 1561, с. 100], *на отсѣвѣ* [ЛК 1561, с. 226], *у мѣстѣ* [ККС, с. 58], *вѣрне* [Остр.Кост., с. 250], *на тѣлѣ* [Кл. См., с. 13], *в повѣтѣ* [ЖЗ, с. 240], *в мѣстѣ* [ЖЗ, с. 241], *в лѣсе* [ЖК 1584, с. 67], *на свѣтѣ* [ЖЄ, с. 191], *на рецѣ*, *в повѣтѣ* [ОЗ 1545, с. 40], *две ведрѣ* [ОЗ 1545, с. 44], *вѣчныѣ* [Овруч 1552, с. 60], *на Днепрѣ рецѣ* [КК 1600, с. 135], *при тѣлѣ* [ЖК 1611, с. 100], *в мѣрѣ* /міра/ [ЖК 1611, с. 151] та ін.

У текстах ділового стилю від XVII ст. протиставлення написань — *ѣ* під наголосом, *е* в ненаголошеній позиції — стає менш виразним і до кінця століття, особливо в пам'ятках із Середнього Полісся, фактично зникає. Такі висновки підтверджуються значною кількістю пам'яток (судових справ) із канцелярій міст Західного та Середнього Полісся, писарями яких, за деякими винятками, були місцеві жителі. Так, у жодній із проаналізованих справ із Володимирської канцелярії за 1567, 1571, 1577, 1579, 1591, 1593 рр. написання з *ѣ* під наголосом не перевищують третину від усіх рефлексів **ѣ* — явно переважають написання з *е*. Інакша картина ятевої континуації в луцьких книгах. Наприклад, у книзі за 1561 р. випадків накреслень літер *ѣ* та *ѣ* на місці **ѣ* виявлено майже порівну, але буква *ѣ* цілковито переважає під наголосом. Із виявлених у пам'ятці 1614 написань з *ѣ* під наголосом — 1539. Така тенденція зберігається й у деяких справах за 1593 р. Водночас писарі книг за 1569, 1587 та 1596 рр. уживали *е* (< **ѣ*) під наголосом у переважній більшості випадків. За ці роки в кількісному вияві *ѣ*-рефлекси подібні до володимирських, тобто

не перевищують третини від усіх виявів. І в Крем'янецькій книзі за 1578 р. графічне відображення рефлексів *ѣ подібне до книг володимирських: явне переважання *e* над *ѣ* під наголосом.

Ще менше фіксацій з *ѣ* у житомирських та київських книгах, щоправда, найдавніші із збережених справ цих канцелярій датовано 80-ми роками XVI ст. У наголошеній позиції в більшості актів житомирських і київських судових книг написання з *ѣ* абсолютно поодинокі. За явної переваги написань в актових книгах західно- і середньополіського ареалу літери *e* відповідно до *ѣ писарі-волиняки букву *ѣ* вживали однозначно частіше.

Зовсім небагато випадків уживання в усіх книгах *и* (< *ѣ). Це переважно займенникові (*вси, moi, моєи, свои, своеи*) та прикметникові (*отчизнои, вѣрнои*) форми. Частіше цей рефлекс трапляється в луцьких та крем'янецьких справах.

Рукописні пам'ятки неділового стилю (конфесійну літературу, літописи, покрайні записи, переважно на Євангеліях, Апостолах), створені на Поліссі (чи поліщуками за межами Полісся) у XVI ст. можна поділити на дві групи: пам'ятки з мінімальною частотою вживання букви *ѣ* та пам'ятки, де ця літера пишеться досить послідовно під наголосом. До першої групи належить Євангеліє в перекладі Валентина Негалевського 1581 р. (знайдено в с. Хорошів поблизу Острога), в якому повністю домінує *e* (< *ѣ) незалежно від наголосу. Написання з *ѣ* поодинокі (з 80 на все Євангеліє) і трапляються переважно під наголосом. До другої групи пам'яток належать приписки священика Єрмогена на сторінках Апостола 1593 р. (імовірно, написаного в Торчині чи Луцьку), де під наголосом виключно *ѣ*, у ненаголошеній позиції — виключно *e*, та Волинський короткий літопис (початок XVI ст.), у якому кількість рефлексів *ѣ* (< *ѣ) та *e* (< *ѣ) під наголосом приблизно однакова, а в ненаголошеній позиції написання з *e* переважають. Написання з *и* в обох пам'ятках узагалі одиничні. У друкованому в Луцьку 1628 р. «Ляменті по отцю Іоану Василєвичу» відчута тенденція до написання літери *ѣ* передовсім під наголосом, у ненаголошеній позиції часто трапляється *ѣ*: *тѣснои, отмѣнной, вѣрными, послужиѣте*, але *болѣсти, в гробѣ* [Лямент 1628, с. 38].

Окремої уваги заслуговують рефлекси давнього *ѣ в Крехівському Апостолі (1560-ті), писарем якого був, найімовірніше, виходець із північно-західних українських земель. Дослідник пам'ятки І. Огієнко трактував її мову як північноукраїнську. Послідовне вживання *ѣ* під наголосом у ній наводить на думку, що це діалектна риса мови самого перекладача (переписувача).

Зовсім інакше представлені вияви давнього *ѣ у друкованих пам'ятках XVI ст. У більшості таких творів, створених в

Острозі, Луцьку чи Дермані (київських стародруків XVI ст. не збереглося) буква *ѣ* переважно пишеться згідно з етимологією і безвідносно до наголосу.

У пам'ятках XVII ст. тенденція до вживання *е* (< **ě*) у всіх позиціях посилилася. У жодній із справ канцелярій Володимира (1606, 1613, 1625, 1645, 1651—1653), Луцька (1601, 1606, 1619, 1631, 1649—1650), Житомира (1605, 1609, 1611, 1618, 1635, 1649—1650), Овруча (1632, 1682, 1684, 1697 рр.), Києва (1600, 1638, 1643, 1690) написання з *ѣ* чи з *и* не становлять і третини від усіх випадків уживань. У двох документах із книги Дерманського монастиря за 1627 і 1638 рр. зафіксовано дещо відмінні рефлексі **ě*: у першому явна полісько-волинська тенденція — *ѣ* тільки під наголосом, у ненаголошеній — *е* та лише раз *и*; в другому — *е* переважає в обох позиціях за наявності літери *ѣ* під наголосом. У другій справі нерідко *ѣ* стоїть на місці *и* [Дермань 1627; 1638, с. 259—261].

Збільшення кількості написань *ѣ* та *и* простежується в деяких середньополіських канцелярських книгах. Проте така статистика є радше винятком, аніж тенденцією. Загалом, при веденні актових книг писарями — уродженцями Правобережного Полісся у першій половині XVII ст. справи, де *е* в наголошеній позиції становить прибл. 75 %, є поодинокими. Найтиповіші документи, де написання з *е* — понад 90 % від усіх наголошених рефлексів та абсолютне домінування *е* (до 100 %) у ненаголошеній позиції. При цьому в першій половині XVII ст. у західнополіських текстах трапляються справи без літери *ѣ*, зокрема в Луцькій книзі 1630 р., але тут є показовий *i*-рефлекс: *ри(ѣ)ко* [ЛК 1630, с. 171]. Вірогідно, написання з *ѣ* були даниною писемній традиції, а з *и* певною мірою відображали розмовну стихію.

Східнополіські пам'ятки переважно не відрізняються від правобережнополіських. В актових книгах із Стародуба *е* переважає в усіх позиціях, однак явно відчутна тенденція до написання *ѣ* лише під наголосом, трапляються поодинокі випадки з *и* (< **ě*). У справах Борзнянської ратуші *ѣ* переважно пишеться під наголосом за переважання *е* в ненаголошеній позиції, така сама закономірність і в єдиній справі з Ніжина. В актах Борзнянської книги значна кількість написань з *и*. Ранні бориспільські книги (1614) характеризуються переважанням *е* в обох позиціях, а в другій половині століття (1660) під наголосом домінує *ѣ* за наявності *е* в обох позиціях, також численні випадки написань з *и* та «новим *ѣ*». Окремо слід виділити рефлексі **ě* у крелевецьких книгах. Хоч територіально й лінгвально ці терени належать до поліських перехідних говірок, графічне відображення ятевої (як,

зрештою, і виявів решти голосних) континуації тут однозначно південноукраїнське. Буква **ѣ** у текстах абсолютно домінує, причому не лише під наголосом, а й у ненаголошеній позиції. Дослідниця фонетичних особливостей крелевецьких актових книг А. Свашенко відзначила написання з **ѣ** у ненаголошених іменних флексіях 265 разів, з **е** — 48.

У рукописних пам'ятках неділового стилю цього періоду тенденції до передавання ***ѣ** різні: у покрайніх записах на Євангелії 1606 р., зроблених поліщуком-волиняком Лавріном Богушевичем Іваницьким «у имени свое(м) ѿ(т)чи(з)но(м) иванича(х) в повете володимер(р)скомъ», абсолютно домінують написання з **е**, літера **ѣ** взагалі не використана; у граматиці Івана Ужєвича (місце народження якого найімовірніше — Південна Волинь чи Західне Полісся) тенденція до передавання наголошеного рефлекса ***ѣ** буквою **ѣ**, а ненаголошеного буквою **е** досить відчутна. Також переважають написання з **ѣ** під наголосом за майже однакових кількісних виявів **ѣ**, **е** та **и** в ненаголошеній позиції в одному із списків Житія Святого Володимира, очевидно, створеного в Києві на початку XVII ст.

Із друкованих видань північноукраїнського ареалу XVII ст. збереглися пам'ятки з друкарень Острога, Києва, Луцька та Чернігова, проте живомовна фонетика в них проступає досить слабо. Літера **ѣ** найчастіше вжита згідно з етимологією. А від часу виходу граматики Мелетія Смотрицького (1619), де прямо застережувано про недопустимість «**е** въ мѣсто **ѣ**, ни въ противъ ... прїимати», написання **е** та **и** відповідно до ***ѣ** стають взагалі порушенням орфографічної норми.

Отже, на тлі східнослов'янських рефлексів давнього ***ѣ** в говірках Полісся (північноукраїнських та південнобілоруських) в XIV—XV ст. послідовно розрізнявся наголошений і ненаголошений вияви ***ѣ**, що позначалися на письмі відповідно **ѣ** та **е**. Це є безумовним свідченням того, що ***ѣ** як окремий звук зберігся тут лише під наголосом. Більшість дослідників, передовсім на основі сучасних ятевих континуантів у поліських говірках (випадків написання дифтонгів у поліських пам'ятках не зафіксовано), стверджують, що в цей час під наголосом поліщуки-волиняки вимовляли звук, відмінний від **і** та **е**, найімовірніше, неоднорідної артикуляції **іе**.

З XVI—XVII ст. дійшло більше пам'яток, причому різних функціональних стилів, зокрема численних актових книг з міст Правобережної України, у справах яких від середини XVI ст. нерідко народнорозмовна стихія виявлялася дуже виразно. З другої половини XVI ст. у київських, житомирських, луцьких, володимирських книгах повністю превалує **е**-рефлекс відповідно до

**ѣ* як під наголосом, так і в ненаголошеній позиції. У Луцьких грамотах 1500, 1519 рр., документах Жидичинського монастиря першої половини XVI ст. та приписах на сторінках Євангелія з Києва 1526 р., поодиноких пізніших текстах тенденція до протиставлення на письмі залежно від наголосу рефлексів **ѣ* була напрочуд послідовна (у Луцьких грамотах без жодного винятку): *ѣ* під наголосом, *e* в ненаголошеній позиції. Такі панівні написання з *e* можна було б пояснювати вироблюваною в тогочасних канцеляріях єдиною узусною писемною традицією та білоруським впливом, адже Перший Статут Великого князівства Литовського 1529 р. написаний без жодної літери *ѣ*; немає її в друкованій передмові канцлера ВКЛ білоруса Лева Сапіги до тексту Статуту; не вживав її колишній брестський митник Данько Єськович (1526); не зафіксовано *ѣ* і в актових книгах Мінського замкового уряду за 1590—1598 рр., Могилівського магістрату 1578 р. Однак не дотримано такої запровадженої норми в документах столичних (віленських) писарів (1595), берестейських (1577, 1598, 1629, 1665, 1676), зрештою, у друкованих виданнях Леонтія Карповича (1615), Василя Тяпинського, в передмові до Заблудівського Євангелія (1569), у «Повісті про Тристана» (к. XVI ст.), передмові до Катехізису 1562 р., Катехізисі (1585) тощо, де домінує полісько-волинська тенденція: *ѣ* під наголосом, *e* в ненаголошеній позиції.

Автори низки студій, що ґрунтуються на аудіозаписах мовлення діалектоносіїв, дійшли висновку про певну артикуляційну відмінність наголошених рефлексів **ѣ*, наприклад, у говірках лівобережнополіських, де загалом помітніші дифтонги з обома компонентами, та середньополіських, де переважають голосні з нерівномірною тривалістю й інтенсивністю складників і невиразною артикуляційною хвилею у зміні підняття. Дослідник поліських говірок М. Никончук кваліфікував наголошений ятевий рефлекс як напружений закритий голосний переднього ряду високого піднесення, позначаючи його *ĕ*. Тому дуже ймовірним видається припущення Т. Назарової, що ці середньополіські (у т. ч. південнобілоруські) рефлекси, зважаючи на низьку інтенсивність міждіалектних контактів на Правобережному Поліссі та на архаїчність цього ареалу, не є вторинними і якоюсь мірою відображають реальну звукову якість фонем висхідної моделі. Беручи до уваги збереженість у цих говірках рефлекса **i* (високого піднесення, переднього ряду [i] в білоруських та суміжних із білоруськими українських говірках, також українського [i^u] чи [iⁱ], що постав унаслідок злиття **i* та **y*), можна припускати існування суттєвої опозиції континуантів **i* та **ĕ*, яка сприяла також певній консервації їхньої звукової якості. У зв'язку із цим Т. Назарова припус-

кає, що тип неоднорідних середньополіських голосних, подібних до дифтонгів, які зникають, відображає найдавнішу із зафіксованих у сучасних говірках реалізацію вихідної моделі ікавізму. Матеріали пам'яток північноукраїнського ареалу свідчать, що у XIV—XV ст. протиставлення залежно від позиції рефлексів **ě*, мабуть, існувало, що й зафіксовано у відповідних написаннях — *ѣ* під наголосом, *е* в ненаголошеній позиції. У цей час, вірогідно, артикуляція наголошеного й ненаголошеного виявив ще різнилася, і писарі-поліщуки відчували, наприклад, у словах *въ повѣте* чи *оу ѿре* два різні голосні звуки. Однак подібні написання не були законом, що потверджують нечисленні відхилення від тогочасного узусу: у різних пам'ятках вияви з *е* частіше або рідше трапляються. Такі написання є в Київському Псалтирі 1397 р. і майже в кожній грамоті, маркованій В. Курашкевичем як північна. На жаль, у більшості випадків точне місце народження авторів найдавніших полісько-волинських пам'яток невідоме. І В. Німчук, і В. Курашкевич визначили «північність» аналізованих пам'яток передовсім на основі мовних особливостей. Очевидно, мають рацію дослідники, які, коментуючи ятеві рефлекси в північноукраїнських пам'ятках староукраїнської доби, зауважували, що звучання наголошеного голосного на місці **ě* було іншим, ніж історичного *е*, також відрізнявся цей рефлекс від *і*. Найчастіше припускали там наявність дифтонга *іе*, якому передував, очевидно, більш давній *ѣ*.

У другій половині XVI і особливо в XVII ст. на півночі України *ѣ* в обох позиціях поступається *е*, причому не лише в пам'ятках ділового стилю — актових книгах. Однак у більшості справ відгомін попередньої традиції писати під наголосом *ѣ*, а в ненаголошеній позиції *е* явно відчутний. Якогось фонетичного обґрунтування (якість сусідніх звуків) написань під наголосом в одній справі або *е*, або *ѣ* визначити не можна. Без жодних обмежень одні слова написані то з однією, то з іншою буквою.

Поряд із такими панівними вживаннями в обох позиціях *е* в актових книгах та низці інших пам'яток у XVI, значно рідше у XVII ст. трапляються тексти (переважно із західнополіських теренів), у яких *ѣ* під наголосом повністю домінує за послідовного написання *е* в ненаголошеній позиції: Крехівський Апостол, передмова до Заблудівського Євангелія, припис на Апостоли 1593 р. священиком із Торчина, тексти ревізій українських замків, справа з Дермані 1627 р. До таких пам'яток варто зарахувати і передмову до Євангелія Василя Тяпинського, передмову до Катехізису 1562 р. С. Будного та презенти князя К. Острозького з певними застереженнями: у перших двох пам'ятках за переважання *ѣ* під

наголосом *е* вжито також досить часто, але в ненаголошеній позиції написання *ѣ* — спорадичне. Цілком оригінальні вияви **ѣ* в українських текстах, писаних латинкою: *dywka, ze ... lysa, na rykach, tysnoje, poniedylok* та ін. Такі рукописні збірники точно не локалізовані, проте аналіз лінгвальних особливостей дає підстави для визнання західнополіського походження писарів текстів, де виявлено подібні континуанти поряд із численними *е*-рефлексами.

Міркування І. Огієнка про те, що хоч писарі з українських земель часто писали *е* відповідно до **ѣ*, все ж ним позначали, найімовірніше, не [e], а [i], слушне щодо пам'яток більш ранніх, киеворуського періоду, і аж ніяк не XVI—XVII ст., особливо з чітко вираженими розмовними рисами — покрайніх записів, передмов, зрештою, текстових частин (без стандартизованих початків і кінцівок) справ актових книг. Численні приклади варіювання рефлексів **ѣ* (*ѣ, е, и*), які дослідник навів у праці про мову Крехівського Апостола, виразно демонструють складну гаму ятевих відповідей, проте не в усьому українському мовному просторі, а лише в одній пам'ятці. Стверджувати на основі її аналізу, що українські писарі, пишучи *е*, вимовляли *i*, — не зовсім науково коректно. У тих-таки луцьких чи володимирських пам'ятках нерідко трапляються вияви **ѣ*, що демонструють інші тенденції.

Північноукраїнські пам'ятки на основі ятевих рефлексів послідовно відрізняються від південноукраїнських, тобто звукове наповнення графеми *ѣ* у староукраїнських текстах не було однаковим. Підтвердженням цього є написання із справи «Декрет монастирського суда по дѣлу между п. Стефаном Негребецким и наслѣдниками крестьянина дерманскаго Войтка Люблянина...» за 1645 р. із книги Дерманського монастиря, де писар вживає, крім *ы* та *и*, ще й букву *i*. Так, у словоформі *в интересѣ* на початку стоїть літера *i*, а в закінченні *ѣ*, але це *ѣ* ще, мабуть, не звучало в Дермані як [i], бо тоді логічно писар накреслив би *в интересі*, проте *i* жодного разу (не лише в цій пам'ятці) на місці *ѣ* не вжито, при тому що в ненаголошеній позиції відповідно до **ѣ* часто використано *и*: *идучи, на голыи слова, люде добрыи* [Дермань 1645, с. 263—266].

Отже, про дифтонгічний характер рефлексів **ѣ* прямо свідчать лише факти сучасної діалектології, при цьому очевидні дифтонги виразніше виявлені в східнополіських та підляських (частково берестейсько-пінських), тобто периферійних поліських говірках. Північноукраїнські пам'ятки дають підстави для висновку лише про незбіг континуантів **ѣ* залежно від наголосу. З огляду на це дифтонгічна вимова як архетип етимологічної фонем */ѣ/* гіпотетично можлива, але, мабуть, не для всього полісько-

го мовного простору. Адже в більшості середньополіських говірок ще в кінці ХХ ст. функціонував напружений закритий звук на місці наголошеного *ѣ — [ê]. Білоруським впливом пояснювати його в говірках, наприклад, Коростенщини — годі. Імовірно, у периферійних поліських говірках найдавніший вияв ê зазнав розхитування найраніше, а в серцевинних зберігався ще довго. А звідси не збереження довготи під наголосом пояснює відсутність монофтонгізації найдавнішого дифтонгічного вияву *ѣ в бере-стейсько-пінських говірках, а найімовірніше, розхитування в напрямку до звука неоднорідної артикуляції колишнього напруженого закритого [ê] під впливом контактів із носіями інших мовних систем.

Звуковий вияв давнього *ѣ суттєво могли б прояснити некириличні написи, яких достатньо збереглося з південноукраїнських територій принаймні від ХVІ ст. У них виразно й послідовно на місці *ѣ пишеться *i*, рідше *y*. Єдине відоме джерело із текстами, що містять північноукраїнські фонетичні ознаки, — співаник Домініка Рудницького, датований кінцем ХVІІ — початком ХVІІІ ст.:

I. Ach Vkrainenko, biedna hodynenko teper twoja,
Zhinuli kozaki, dobryje Iunaki, ach krou moja...
Smiełyje sotniki, bytnyje diesiatniki y wy Hetmany...
Nie odyń wnuk Dieda, nie odyń susied susieda zabyu...

II. Siw sobie worobeyszyk na kuchni,
Da oczycy iomu podpuchly.
Oy werebeczyk, senno nemożesz,
Nie wiedaju, czy żyw budesz.
Pryletieły k worobeczyku sinnicy,
Pohledieły worobeczyku w oczycy... [Рудниц., с. 251].

У ньому явно простежується поліська фонетика, а рефлекс *ѣ* проступає майже послідовно — *e* в обох позиціях. Зважаючи на відображення палатальності передньоязикових і велярності *ц* та *р*, можна припустити окраїнне північноукраїнське походження творця чи переписувача цих пісень. Подібні записи більш раннього періоду не збереглися, але й такі свідчення є прямим доказом того, що на півночі України наприкінці ХVІІ ст. (нема сумніву, що й раніше) континуант *ѣ вимовляли як звук явно артикуляційно ближчий до [e], ніж до [i]. Дослідниця рукописних збірників українських пісень та віршованих творів кінця ХVІІ — початку ХVІІІ ст., писаних латинкою, Н. Маліневська із 19 пам'яток виділяє чотири, де проступають північноукраїнські особливості: *ie*, *e*, *u*, причому *ie* у словах на кшталт *besieduie*, *poletiew*, *iestonki*, *wiecznuju* тощо для автора *e*

прямою вказівкою на дифтонгічну вимову. Однозначно з таким твердженням не можна погодитися. Нема графічних підстав видавати подібні написання за спроби передавати звук неоднорідної артикуляції. Такі диграфи вживають писарі й у ненаголошених позиціях відповідно до **ě*, **i*, щонайголовніше, на місці будь-якого *e*: *diesiatniki*. Тут ідеться не про дифтонгічну вимову, а найімовірніше, про вплив польської орфографії.

Остаточні висновки щодо реалізації давнього **ě* не будуть повними без оцінки положомовного фактора. До XVI ст. складно судити про взаємовпливи, оскільки в оригінальних (світських) пам'ятках уже були очевидні українські «ікальні» рефлексі. Від середини XVI до першої половини XVII ст. («*język wieku złotego*») роль польської мови помітно зросла не лише на польських землях, а й на суміжних українських та білоруських. Хоч руська, передовсім волинська та київська, шляхта й домогалася ведення документації на своїх землях рідною «руською» мовою, все ж знання польської відкривало значно більші перспективи для українця чи білоруса. Зрештою, це була повноправна літературна мова на українських землях, на відміну від тієї ж «простої», чи «руської», яку так і не допустили в школи. Щодо рефлексів **ě*, то незважаючи на те, що самі польські (і українські) писарі, поети намагалися специфічними графічними знаками протиставити *ě* звужене (звучало як [i] чи [и]) *e* звичайному, все ж графічно для писаря-українця в кириличному записі літері *ѣ* відповідала в польському буква *e* (*ie*, *ę*), але не *i*. Після ж поступового усунення з абетки не зовсім зрозумілої в артикуляційному плані букви *ѣ* для писарів — вихідців із Полісся — постав один шлях відтворення колишнього **ě* — літерою *e*, досить подібною до живої вимови *ie* чи *ę*. На українському ж півдні на місці **ě* виразно звучав уже інший — *i*-рефлекс, якого годі було стримати як церковнослов'янській традиції, так і польському орфографічному відповіднику. Це підтверджується і фактами польської лінгвогеографії: у підляських говірках відповідниками старопол. *ě* є *e* після твердих та *i*, *u* після м'яких, у холмських та перемишльських — *u* після твердих та *i* після м'яких.

Отже, під кінець давньоукраїнського періоду (можливо, й раніше) в мовленні поліщуків якість ятевого рефлекса прямо залежала від наголосу; встановити відносно точно артикуляційне наповнення наголошеного континуанта вже неможливо. Це навряд чи був виразний дифтонг з обома компонентами, а радше звужений напружений закритий сонант *ě*, можливо, *iě*. Нема жодних фіксацій у поліських пам'ятках, що вказували б на якусь специфічну вимову рефлекса **ě*. У цей час нащадки деревлян, дреговиців, можливо, волинян залежно від наголосу на місці **ě* вимовля-

ли артикуляційно відмінні звуки, що знайшло відображення вже в пам'ятках XIV ст.

Артикуляційна відмінність наголошеного й ненаголошено-го ятевого рефлекса, принаймні у XIV ст., не була разючою, про що свідчать непоодинокі написання під наголосом букви *е*. У подальшому (XV, XVI і особливо XVII ст.) напружений закритий звужений, артикуляційно не зовсім виразний звук *ĕ*, можливо *ẹ̆*, який овруцькі, житомирські, київські писарі все частіше передавали на письмі буквою *е*, котру традиційно використовували для відображення звука [e], на поліській периферії (підляські та східно-поліські говірки) під впливом зовнішніх чинників (сусідство польської мови та південнозахідних говірок української, російської та численні випадки міграцій на Лівобережне Полісся вихідців із півдня України) зазнав звуження і більш високого підняття в напрямку *ẹ̆* > *i* у волинсько-поліських говірок та дальшого розщеплення *ẹ̆* > *ie* в підляських та східнополіських. На Середньому ж Поліссі розхитування було менше відчутним, що й відобразилося в збереженні в цій місцевості звука [ĕ] — закритого напруженого звуженого аж до сьогодні, який, щоправда, в низці говірок міг уживатися паралельно із маловиразним неоднорідної артикуляції сонантом [ẹ̆].

Немає достатніх і серйозних підстав убачати в панівних написаннях з *е* відповідно до **ě* однозначно білоруський вплив, адже не може проявитися чужомовний вплив лише однією рисою (інших маркувальних білоруських ознак — «акання», «дзекання», «цекання» — у поліських (власне, і в самих білоруських) пам'ятках не виявлено).

Щодо переплутування *ѣ* — *е* в найдавніших українських пам'ятках, створених у Києві, можна погодитися з висновками А. Кримського і Г. Півторака. Дифтонг *iä* (= *ѣ*) міг у мовленні киян XI ст. (за певних фонетичних умов) стягуватися в *е*, хоча такого виразного дифтонга в них, очевидно, й не було. Сучасні рефлекси колишнього **ě* в поліських говорах відображають також їхні давні фонетичні особливості, тому досить часті випадки змішування *ѣ* — *е* в пам'ятках XII—XIII ст. і ранніх староукраїнських текстах з Полісся та суміжних територій слід пояснювати впливом не лише церковнослов'янської традиції, а й відповідних діалектних рис.

*Вияви давніх *o та *e*

Початок еволюції *o*, *e*, на думку деяких учених, сягав періоду до занепаду зредукованих, щонайпізніше в X ст.: у східнослов'янській мовній області з'явилися дві зони — південна, в

Еволюція давніх **o*, **e* та **ě* > *i* становить одну з визначальних особливостей української мови з-поміж решти слов'янських. У переважній частині українських говорів відповідно до [ō] та [ē] в нових закритих складах незалежно від наголосу вживається тепер голосний [i], що становить норму сучасної літературної мови. Інакша картина постає в говорах. При поділі українського територіально-мовного простору щодо рефлексії давніх **o*, **e* на північ, крім західнополіських (різні вияви, крім *i*), і південь (переважно *i*), все ж у низці південно-західних говорів існують різні монофтонги: на місці [ō] — в окремих надсянських [o], [oʲ], [y], [ы] (*бок, боʲк, бик, бык*), у марамороських та ужанських [y] (*муст, бук*), а в надборжавських [ÿ] (*мÿст, бÿк*), у західнополіських [y], [и] (*стил, столуŷ*); на місці [ē] — у надсянських [ÿ] (*н'ÿс, т'ÿтка*). У північноукраїнських (крім західнополіських) говорах відповідники давніх [ō] та [ē] розрізняються звичайно залежно від наголосу: в ненаголошеній позиції поширені [o], [e], а в наголошеній — дифтонги різного типу, точніше — неоднорідні голосні [ÿō], [ÿē], [ÿü], [ÿi], [ye], [yi], [yo] — на місці **o* та [ie] — на місці **e*.

- ***о** наголошений закритий (Середнє та Східне Полісся) — *уо, о, о:́, е, у, уе, уѣ, уѣ, и* (в^оз, ви^ез, во:з, в^уоз, в^уиз, ву^оез, рег, туок, ос^ілуен, по^іруг, ок^ірин) [АУМ, т. I, Кк. 57—61];
- ***е** наголошений закритий (Середнє та Східне Полісся) — *ѣ, іе, о, ђ, у, я, уѣ, уо, и* (с^іѣм, пйѣч, ки^іс^іѣл, с^іѣм, т^іотка, т^іутка, т^іѣтка, т^іуїтка, т^іѹїтка, жуїнка, жѡнка, ш^ічуєтка, до^іп^іек, доп^іѹок, слиз) [АУМ, т. I, к. 28—35; 266: 33—34];
- ***о** ненаголошений відкритий (Середнє та Східне Полісся) превалює *о* (лобо^іда, лоско^ітати) [АУМ, т. I, к. 76—77];
- ***е** ненаголошений (Середнє та Східне Полісся) превалює *е* (осен^і, погреб, ѡ^іжак, зе^ілений, ме^іне) [АУМ, т. I, к. 40—45];
- ***о** наголошений закритий (Західне Полісся, у т. ч. Берестейщина) — *и, і, у, ѹ* (ви^із, хвуст, р^іг, в^ін) [АУМ, т. II, к. 51—52];

— *е наголошений закритий (Західне Полісся, у т. ч. Берестейщина) — *i, u, ŷ* (л'ід, лід, л'юд, ш¹читка, пич) [АУМ, т. II, к. 24—27].

В українському (і не тільки) мовознавстві щодо розвитку голосних *о, е* панує думка, що їх заміщувальне (компенсаційне) подовження почалося, очевидно, в галицько-волинському мовно-му ареалі — там, де, найімовірніше, слабкі зредуковані стали зникати найраніше. Звідси подовження *о, е* поширилося на наддніпрянські та інші південноруські говори, що сформували основу української мови і південно-західного наріччя білоруської мови. Однак у живому народному мовленні подовжені голосні *о, е* в новоутворених складах проіснували недовго й протягом XII—XIV ст. почали перетворюватися на інші голосні: короткий *i* в галицько-волинському регіоні в усіх позиціях і дифтонги під наголосом у поліських говорах.

У кириличній писемності графічне передавання звука [о] чи не найбільш послідовне: різні відповідники цього звука в східнослов'янських мовах незалежно від наголосу стабільно в пам'ятках відображали єдиною літерою *о*. І коли в південноукраїнських пам'ятках ранньосередньокраїнської доби графема *у* на місці **о* іноді траплялася, то написання *i* (< **о*) становили або своєрідне табу, або такого «ікання» в українському мовному просторі ще не було. «Ікання» нерідко спостерігалось на місці **е*, але майже не траплялося (до XVII ст.) відповідно до **о*. Приклад, який наводить В. Німчук з угорської грамоти 1460 р. в закарпатському топонімі *Jablinca*, мабуть, чи не найдавніший. До того ж після цієї фіксації майже півтора століття знову ніде в українських пам'ятках не виявлено *i* (< **о*). Зміну *о* перед складом зі слабким ером у давньоукраїнських пам'ятках безпосередньо віддзеркалено написанням *у* (*ou*) на місці *о*. Це явище має не лише кількісні, а й географічні обмеження, бо більшість прикладів походять із західних регіонів — Мараморощини, Холмщини та Перемишльщини. До того ж у жодній пам'ятці *у* (*ou*) не вжито в усіх можливих випадках: скрізь переважають написання з *о*.

Написання з *у* (*ou*) на місці *о* в пам'ятках XIV—XV ст. з півдня України стають дедалі частішими, тоді як у текстах із півночі інших виявів **о*, крім *о*, майже не трапляється. У низці написань цю зміну вбачають деякі дослідники в нечисленних текстах, що походять із Полісся або суміжних земель, до XVI ст. — у Четві 1489 р. (*апустоло(м)*, *архиепискупа*, *докуле*, *епи(с)купѣ*, *епи(с)куп(с)тво*, *ω(т)коу(л)*, *ω(т)коуле*, *ω(т)тоуль* тощо), Луцькому Євангелії XIV ст. (*скоуѣ*, *апоустолы*, *оустави* (замість *остави*)), щоправда із застереженням, що такі написання поши-

рені й у болгарських рукописах. Проте не всі наведені приклади промовисті щодо потрактування подовження **о*. Дослідник фонетичних особливостей Луцького Євангелія Я. Баньчеровський констатував як незаперечний факт подовження континуанта **е* в новозакритому складі (*знамѣньемѣ, рѣмѣнь, зѣмная, корѣнь* та ін.) і відсутність графічного підтвердження для подовження рефлекса **о* в такій позиції.

У північноукраїнських пам'ятках XVI—XVII ст. рефлекси колишніх **о*, **е* в абсолютній більшості випадків передано за допомогою відповідних літер *о*, *е*. Лише в поодиноких документах помітна тенденція до написання *у*, передовсім у покрайніх записках на Євангелії кінця XVI — початку XVII ст., де локалізація очевидна — Західне Полісся, Ратнівщина (*оуписаль оу соубоутникъ, за тои штроувѣ* [12], *из мерыслоувци, петроувѣци, mezi вижоувками, при тоу(м), поу(л) колодою медоу, пречистоу(и) богоматере* [13]), а також у міській книзі з Кролевця, яка за кількістю написань демонструє певну близькість щодо виявів давніх **о*, **е* радше до книг Полтавських, Пирятинських, Лохвицьких, аніж до інших східнополіських. Бориспільські книги щодо виявів **о* та **е* займають проміжне становище: випадків написання *у*, *ю* на місці давніх **о*, **е* хоч менше, ніж у полтавських, пирятинських текстах, але незрівнянно більше, ніж у поліських. Можливо, в мовленні бориспільських писарів на час їх створення (XVII ст.) намітилися ознаки перехідності від поліських до південно-східних говірок, оскільки за відчутного впливу поліського писемного узусу все ж таки південноукраїнська живомовна стихія проявлялася досить виразно.

Виявлені нечисленні рефлекси *у*, *и* дають підстави до певних узагальнень. На місці **о* найчастіше поліські писарі вживали *у*, як правило, у таких позиціях:

- у новозакритому складі під наголосом, найімовірніше, для відтворення якогось своєрідного місцевого живомовного звука: *му(й), ду(м), Вуйтко, ку(н), ву(з), лу(к)те(и), ху(т), ну(с), дубрѣ, з пу(л)ми, тулѣко, жу(н)ку, на(и)гу(р)ши(и), на ту(м), вунѣ, гу(р)шиє, купѣ 'кіп', в нучѣ, Слобудки, Мику(л)ского, на гурку, кунми, вуйт, твуй, суль*. Очевидно, сюди ж варто віднести і написання *Петуху(в)ское, одѣ пастувника, листу(в), Носувѣку*;
- у новозакритому складі не під наголосом: *в котору(м), Мордвину(в)ну, от податку(в), Горностаевумѣ, куплену(и), Пу(д)ло(в)ски(и), Несторувѣна, пистолѣту(в)*. З огляду на те що в ненаголошеній позиції написань з *у* значно менше, причому в більшості слів *у* стоїть перед *в*,

імовірно, такий рефлекс відрізнявся артикуляційно від наголошеного;

- на місці ненаголошеного *о* переважно у відкритому складі: *которую мо(ц)ю, куро(в), зусѣмѣ, Тумашо(в)щизне, зружметь, болгарських, пу оному, кушу(л), Белокуровичи*;
- на місці наголошеного *о* у відкритому складі: *Горуховѣ, Кучорова, буты, пуяс*.

У двох останніх пунктах ідеться про живомовну рису, властиву різним українським теренам (*о > у*) у ненаголошеній позиції, процес для північноукраїнських пам'яток (передовсім середньо- та східнополіських) менше характерний, ніж для південно-західних українських, де він відзначений значно раніше — від XIV ст. До таких випадків належить і характерне для більшості сучасних середньополіських говірок запозичення із середньогрецької *ἀγοῦροζ* (огірок) — *огу(р)кового /насе(н)я цебу(л)ного ... огу(р)кового/* [ЖК 1584, с. 76], *угорков* (дѣжка угорков солоних [Волинь XVI, с. 154]). Тобто поліська фonomорфологічна структура слова *гу'рок, огу'рок* відома в цих говірках уже з другої половини XVI ст.

Низка написань з *у* відповідно до **о* зумовлена польським впливом: *з пулку, пулковникови, пулѣковника, поспулѣство, пу(л)копы, пу(л)гако(в), двух* (пор. пол. *pulk, pulkownik, gospólstwo, pół, dwóch*); у слові *споку(у)не* його також, найвірогідніше, слід пояснювати через пол. *spokój*, хоча прикметникові та прислівникові утворення в польській мові мають *о*: *spokojnie*. Так само пояснюється рефлекс *и* у словах *килко* [КК 1510], *кильку* [ВК 1594], *до килка* [СК], можливо, *потим* [Бор. К] та у відмінкових прикметникових формах: *при добрим* [ОК 1679], *вѣ старым* [СК].

Кілька очевидних випадків відзначено з *и* у новозакритих складах: *шнуриу* [ВК 1606, с. 316], *з гаки(в)ни(ц)* [ЖК 1609, с. 161], *спи(л)ны(х)* [ЖК 1611, с. 334], *ви(ж)ки* [ЖК 1611, с. 86], *коривѣ, на правий* [АКС, с. 8], *Коломийца* [Бориспіль 1660, с. 60], *разив, Ляхивщину* [Кролевець, с. 108], *село Уласнивка* [Острог 1603, с. 98], можливо, надпоправне *килбас* із переважними виявами з *о* — *колбас* [Волинь XVI, с. 537]. Рефлекс *и < *о* відзначено в кількох очевидних полонізмах: *заби(у)ство* [ЛК 1561], *заби(у)ства* [ЖК 1590], *зби(у)цо(в), дози(р)цо(в)* [ЖК 1635] (пор. пол. *zabójstwo, zabójca, dozorca*), які свідчать, що у подібних написаннях українська розмовна риса не підтримується польською вимовою, а навпаки, вживається явно всупереч їй.

Єдиний випадок — перехід *о > і* в прийменнику *зі < зо(зѣ)*: *Торовал он зи всѣх вас дорогу збавенья* [Лямент, с. 168]. У всьому творі Мелетія Смотрицького таких виразних південноукраїнізмів —

одиниці. Навпаки, частіше трапляються полісизми, які були характерні для мови творів вихідців із Острозької академії. Відзначений випадок, можливо, й відображає рідне мовлення уродженця зі Смотрича. Кілька подібних виявів у префіксі *розі-* < *розо-* (*розѣ*), *обі-* < (*обѣ*) та *зі-* < *зо-* (*зѣ*) у діловому та вкрай рідко конфесійному письмі: *и обиидоу олтар* [ЛПС., с. 33], *розышлисѧ* [ЛГ 1519, с. 71], *подданые розыйти ся бы мѣли* [ЛК 1601, с. 286], *розы(и)мовати* [ВК 1571, 134], *быхмося зыйти могли* [ВК 1625, с. 458], *розышолѣся, розибрали* [АКС, с. 8]. Хоч однозначно в останніх випадках трактувати *розы-*, *зы-* як префікс не можна. Тут цілком припустима дієслівна форма з початковим *и*: *ишли, ити*, а перехід початкового *и* > *ы* в поліських (і не тільки) пам'ятках цієї доби досить характерний. Подібної «українізації» (з варіантними префіксами) зазнавали слова, позначені явним польським впливом: *зыйстѣтися мели* [ВК 1625, с. 457]. Заперечував фонетичний розвиток *і* в таких префіксах і В. Ганцов, зазначаючи, що діалектологічні й історичні дані свідчать про давню асиміляцію на цьому місці *ѣ* із закінчення *сѣ, вѣ, отѣ, подѣ* до початкового *і* (графічно *и*) *сѣ + ити, вѣ + ити*. Отже, тут треба бачити на українському та білоруському ґрунті окремий процес супроти російського *отойти, подойти*. В українському півдні форми з *і* *відійти, зігнати, обійняти* ніяк не пояснюються фонетично. Це морфологічна аналогія. У поліських говорах (українських і білоруських) зберігається *и*: *одити, пудимать, зити* (стягнення). При цьому в другій половині XVI ст. в пам'ятках із Полісся фіксуються написання і з префіксом *розо-*: *межи собою розо(и) мемо* [ВК 1571, с. 135]. Щодо написання *рану обы(д)раную* (єдиний випадок у Житомирській книзі 1583 р.), то, можливо, воно зумовлене аналогією до префіксів *розі-, піді-, обі-* в дієсловах із початковим *і* на зразок *одійти*.

Випадків зворотного переходу *у* > *о* виявлено лише кілька: *юри(з)дицию мою урадовѣною* [КК 1638, с. 174], *подле Гудова логу* [СК, с. 8], звичайно, якщо це не описки.

Ще менше інших, крім *е*, виявів зафіксовано на місці **е*. Це написання переважно з *ю* (*корольовѣски(х), божьей* [Єв. Тетр], *тютка, тю(т)кою* [ККС], *тютки, у Зелюнки* [ВК 1625], *утюкѣ, понюслѣ, звычайовѣ, вѣ братнюмѣ* [ЖК 1611], *Новосюлки* [ЛК 1649], *занюслѣ, киевского* [ЖК 1635], *дай юй, во всямѣ* [Бор. К 1661], *знюсѣ, тютѣку* [СК]) та кілька з *и* (*повтикали* [ЛК 1561], *Охриму* [ВК 1625], *ночлиг* [ВК 1651], *утик* [ЖК 1611], *шистѣ, шсимѣ, в ни(и)* [ЖК 1635], *премижѣ ними, потреби* [СК], *шистак* [КВжв., с. 276]). Також поодинокі написання з «новим *ѣ*»: *перед пѣчѣю* [КМ 1556, с. 55], *сѣмѣ* [ЖК 1590]. У займенникових формах

в ни(м) [ЖК 1611] та у ним [Бор. К 1614] можна вбачати й польський вплив.

Деякі написання, пов'язані з рефлексациєю *е, вірогідно, є відображенням живого мовлення лише на певних теренах: наприклад, *с пови(н)ности уряду своего в нюю и во вси пожытки, з не(у) приходячыє* [ЖК 1649], де займенникова форма *в нюю* і дотепер поширена в говірках південних районів Житомирщини: *до ню (неї), на ню (неї), в ню (неї)* [КГЖ]. Щоправда, подібні форми зафіксовано і в пам'ятках кінця XVI ст. із Сяноччини: *всадили его на ню*.

Небагато випадків написань з *у, ю* і в Крехівському Апостолі: *взур, груш, кун, покуй, муг, на пагурку, рувне, рувни, дотул, покуль, потум, завсюгды, однюши*.

Така рефлексация давніх *о та *е (з абсолютним домінуванням на письмі букв *о, е*) в поліських пам'ятках може бути пояснена впливом не лише традиційної орфографії або певною стандартизованістю тогочасної писемної мови, а й живомовної стихії. Адже в мові південноукраїнських пам'яток цього періоду історичної мови букви *у, ю, ѣ*, іноді *и* відзначали значно частіше. Численні приклади з *у* навів А. Кримський з очевидно простонародного Почаївського учительного Євангелія XVI ст. (*булшій, муц, тулко, вудкул, пуду, вун, вывуд, покуй, дум 'дім', учинкувѣ, по лѣвуй, по правуй, туй, о тум, в новум*), творів галичанина Памва Беринди (*свѣдкувѣ, старцувѣ, кувната, ругѣ, росулѣ, стусѣ, грумѣ, вутки, обудѣ, плутѣ, рувѣ, кукул*), Якова Гаватовича (*увци, пузнаеш, усмакі, пуд рукавицю, пубрал, пуйду, матунько, пирух, бульше, муст, лункі*), Кирила Транквіліона-Ставровецького, листів Богдана Хмельницького. А на Боплановій карті Київського воєводства та в записах українських пісень латиницею відзначено й написання з *і* відповідно до *о, *е, *ѣ: *Kina Sluka (кінна слука), Onyskova Stinka, Smila, Neberybis, Chmilna, Trylisie*. Також В. Шимановський з посиланнями переважно на твори Кирила Транквіліона-Ставровецького «Перло многоѣнное...», «Зерцало бѣгословія...», Антонія Радивиловського «Огородокъ...», Інокентія Гізеля «Месѣа правдивый...» (*гробувѣ, неприятелювѣ, слувѣ, бокувѣ, красномовцувѣ, любителюмѣ, кунѣ, буль, знадвуря, панюй своєю, дотуль, потуль, яструбы, куропатва*), М. Лесів у рукописних творах західноукраїнських письменників XVII — початку XVIII ст. (*свуй, твуй, откуль, стуй, туй* (тій), рідше *у(ю)* на місці *е*: *отвсюль, о нюмѣ, слухачумѣ*, а також *которуму, замурдовано*) та гіперпоправні написання *чистой голобици, з боко, дорого* (Зн. в. одн.), *откопителя*. Велику кількість випадків з *у, ю* відзначають І. Чепіга у Пересопницькому Євангелії (*влосоувѣ, юй, на*

доброуї земли, кроу(м) женї, кошоувѣ, о ню(м), оплюль его, ботоувѣ, на боудуцоу(м), постоу(и)те, злодѣювѣ, по сую, по тоуї тощо), В. Німчук у Скотарському учительному Євангелії 1588 р. (скроу(з) него, панж(м), кни(ж)никоу(м), воу(р), покоуи, моуи, волоувѣ, стоуи, повоу(з) тощо), Г. Шило — у ділових документах Ставропігійського братства (наведено понад 80 ілюстрацій), І. Керницький — в актах с. Одрехови та характерний для лемківських говірок перехід **ы** < **о** (*о(д) стры(н), вы(д), женѣ ... федоровыи*), Я. Янук — в Учительному Євангелії кінця XVI ст. із села Тростянець на Лемківщині (яко *звон голосаль, гроум, моуц, оунь, для ворогоув, овоцоувѣ, днжвѣ, паном, родичжм, попжм*). До спільних фонетичних особливостей закарпатського варіанту української мови XVII—XVIII ст. зараховував І. Панькевич і перехід **о** в **у** та **е** в **ю** у новозакритих складах; від XVI ст. відзначає написання з **й**, **и** відповідно до ***о**, ***е** у текстах, писаних по-угорськи, Л. Деже (*Rüh, Vüslinka, Tinko Serbücški* та в кириличних записах: *Перевюзя, из надвюрра, Вюдбожилыся, зюрницю, кюжяя*), а також у Нягівських повчаннях (*Христовуму, вѣрую, отцумѣ, здорювюмѣ, пушовѣ, вутцю, нучѣ, вудѣ, вуткупил, выдѣ, рюкѣ, вунѣ*).

Хоча існували стандарти ведення всіх актових книг, все ж документи з Полтави, Пирятини, Лохвиці щодо рефлексів ***о** та ***е** вирізняються — випадків накреслень з **у** та **ю** значно більше. У Лохвицькій книзі трапляються численні написання, переважно під наголосом, **у**, **ю** на місці ***о**, ***е**: *кунѣ, Коломи(й)це(м), Ху(м)ки, кульи, нуч, муй, Голю(н)ка, голю(н)ского, Ко(н)драта Ну(з)че(н)ѣка, хотючи, ха(р)кувѣского, дюгѣтя(р), с Попувѣки, Ма(й)ну(й)ла, Нагурного, Лазуре(н)ково(и), кану(н)никѣ та ін.* [Лохвицька, с. 8, 26, 29]; у Пирятинській: *потимѣ* [3] (хоч слово вважається полонізмом, однак у цій пам'ятці і-рефлекс, можливо, підтримувався живою вимовою), *нучѣ* [4], *Лескувский, за девѣть куп, диспуновати* [5], *зѣ Яблунуву* [6], *прихудский, в Присудках* [7], *по окупѣ* [431], *за потукѣ, тилько* [432], *Кичкарувскимѣ* [433] та ін.; у Полтавській: *Семена Бѣлоцеркувца, Пултавский* [4], *вуйтом, Санджаровѣским, у Василевум пустум бровар-* [73], *впул делити, жупанув три, чобут двѣ, о тум, Буйся Бога, на Івановум Шевченковум гумнѣ, потум, понѣсѣ, тулко о тум платю* [74], *з Харкувѣц, харкувского, потим, Тимуш, тилко, за сѣмнадцѣть куп, тютка* [124], *вусѣм куп, у Харкувѣцях* [125] та ін. Як неодинокі написання з **у** на місці ***о** відзначає І. Варченко в пам'ятках з Лубенщини другої половини XVII—XVIII ст.: *бикув, потук, шматкув, домувки, в домувѣѣ, коп вусѣм, куп вусим* та ін.

Отже, не лише орфографічна традиція була своєрідним стримувальним фактором для поліських писарів не передавати на

письмі іншими літерами, крім *о*, *е*, рефлексі давніх **о*, **е*. Вірогідно, шляхи розвитку цих колишніх звуків у поліських і південноукраїнських говорах були різні. Матеріал власне поліських пам'яток, особливо Середнього та Східного Полісся, для остаточних висновків дослідники переважно не залучали, послуговуючись здебільшого фактами західнополіських писемних документів. Цілковите переважання графом *о* та *е* відповідно до **о*, **е* в XVI—XVII ст. у практиці поліських писарів може свідчити про те, що цими літерами передавано звуки, артикуляційно близькі (або подібні) до «еталонних» [о], [е]. Точне артикуляційне наповнення поліських відповідників **о*, **е* в наголошених новозакритих складах встановити неможливо, однак імовірно, що ці вияви не були ні виразними дифтонгами, ні складними неоднорідними монофтонгами з переважним лабіальним компонентом. Північноукраїнські та південнобілоруські (поліські) звуки складної артикуляції лише умовно можна назвати дифтонгами. Очевидно, ще в XVI—XVII ст. у мовленні жителів Овруча, Житомира, Дермані, Острога, Києва, можливо, Стародуба, Борзни і, менше ймовірно, Володимира-Волинського, Луцька на місці **о*, **е* у новозакритих складах під наголосом зберігалися напружені, звужені і дещо прикриті голосні *ô*, *ê*, а в ненаголошеній позиції — переважно виразні *о*, *е*. Артикуляційна близькість таких звуків для мовця-поліщука настільки очевидна, що на письмі він завжди їх позначав (навіть донедавна так робили малописьменні літні люди) однією літерою: *сноп* — *сноп'ки*, *се'ми* — *сем*, *пек'ти* — *печ*. Хоч реально у цих словах чути різні звуки, мабуть, ще й нині чи не в більшості середньо- та східнополіських говірок: *снôп* — *сноп'ки*^і, *се'ми*^і — *с'êм*, *пек'ти*^і — *пйêч*.

Послідовне написання *у*, *ю* на місці **о*, **е*, як у приписці на Євангелії кінця XVI ст., локалізований північчю Західного Полісся, можна трактувати виявом місцевої розмовної риси. Переконливіші висновки можливі за умови вияву подібних написань у більшій кількості текстів, адже таких пам'яток на Поліссі небагато.

Щодо дифтонгічності/монофтонгічності переходу **о*, **е* > *і* в новозакритих складах, найімовірніше, що українські північ і південь уже в передісторичну епоху мали різні «стартові» можливості для подібного перезвуку. Остаточно з'ясувати механізм і деталі цього визначального для української мови чергування напевно чи можливо взагалі. Головна перешкода — невідображення в текстах найдавнішої доби, коли цей перехід саме починався (XII—XIII ст.), реальних рефлексів колишніх **о*, **е*. Матеріали сучасної лінгвогеографії дають фактично вичерпний синхронний зріз континуантів **о*, **е* на всьому українському просторі, однак

цей зріз представлено із «запізненням» майже на тисячоліття — період, за який навіть найконсервативніші мовні підсистеми зазнають істотних змін.

Фіксовані у XX ст. різними дослідниками в поліських (переважно східнополіських та підляських) говорах очевидні дифтонги *yo, yu, yi, ye* не відображають первинного (найдавнішого) етапу переходу **o, *e, *ě > i*, підтвердженням чого є їх локалізація на поліській периферії, де чинник мовних контактів більше чи менше наявний.

На неоднаковий розвиток звуження давніх **o, *e* в українській мові вплинули, ймовірно, різні часокількісні відношення. У південних говорах споконвічна довгота голосних утратилась в усіх позиціях або ще до занепаду зредукованих, або в час їх занепаду, а новонабута із замінного подовження могла виступати і в наголошених, і в ненаголошених складах. У північних, поліських говорах споконвічна довгота втратилась лише в ненаголошених складах і зберігалась у наголошених, унаслідок чого постала нова модель акцентуаційно-ритмічної структури слова, яка допускала існування довготи тільки під наголосом. Причину такого акцентуаційного поділу українського мовного простору на північ — південь слід, очевидно, шукати в позамовних факторах. А. Залеський схильний пояснювати збереження поліської наголошеної довготи балтським субстратом.

У писемних пам'ятках найдавнішого давньоукраїнського і староукраїнського періодів написань, які б очевидно передавали довготу, майже немає. Хрестоматійні кілька прикладів *воовьца, воовчихъ та отъѣщааша, триижды, отъсюуду коолижьто, придооша* можуть мати різні пояснення, із яких відображення живого мовлення найменш імовірне. У пізніших староукраїнських пам'ятках такі написання відсутні. Ю. Шевельов припускав, що вживання *ω* (омеги) всередині слів, особливо перед слабким ером, у північноукраїнських пам'ятках (наведено приклади з антології церковних гімнів та Службеника XIV ст.) може свідчити про передавання писарями цією літерою дифтонга *yo*. Однак такі написання трапляються нечасто і не пов'язані з якимось одним ареалом. У поліських пам'ятках лише один такий випадок — онім *Миха(у)ло Мω(н)то(в)тови(ч)* у Луцькій грамоті 1500 р. Щоправда, подібні написання нерідко використовували й інші писарі. У Статуті Полоцького братства (1650) (пам'ятці з виразними південноукраїнськими ознаками) є низка написань, де *ω* виступає у флексії родового відмінка множини іменників чоловічого і жіночого родів незалежно від наголосу: *розмω(в) и жартωвъ, намωвъ, порядкωвъ* [8 зв.], *грѣхωвъ* [9], *тажарω(в)* [10], *рос-*

*ходовъ и приходѡ(в), схажовъ [10 зв.], пѣом дозорцѡ(м) [11], сирѡ(т), вѡ(в) [14 зв.]. Проте літеру ѡ тут же нерідко писали й у кінці слів, тобто у відкритому складі: нѣгѡ [3 зв.], якѡ [8 зв.], оусерднѡ [20 зв.]. Досить консеквентно відзначені написання простежуються в деяких друкованих творах, наприклад у «Ключі разумѣніа...» І. Галятовського: ап(с)лѡ(в), наступцѡмъ, книжниковъ жьдовскихъ [53], волковъ та ін., але ап(с)ловъ, єп(с)копом(ъ), вѣйдѡсте [53], червономъ, Марсовѡ поле, коштомъ [54]. Про те, що таке графічне передавання *о* не пов'язане виключно з українським ареалом, свідчать непоодинокі фіксації у Віленському списку літопису, який зберігся в літописному збірнику Аврамки 1495 р.: витѡ(в)тж, литѡ(в)скию, з братѡ(м) ... скургаиломъ.*

Отже, становлення української часокількості з неоднаковим її виявом у південно- і північноукраїнських говорах відбулося, певне, до занепаду зредукованих. На час їх занепаду в поліських (північноукраїнських та південнобілоруських) діалектах довгота вже зосереджувалася лише на наголошених голосних, які після нього перетворилися спочатку на напружені монофтонги з певними компонентними варіаціями (пізніше аж до очевидних дифтонгів) — **о* > *ô-yo-o^y-yo*; **е, *ě* > *ê-іе-іе* (XIII—XVII ст.), котрі виразно артикуляційно не протиставляються відповідним ненаголошеним *о* та *е*, що й відображено в пам'ятках — рефлексі давніх **о, *е* в них передано переважно однаковими графемами незалежно від позиції. Можливо, від кінця XVII ст., а найімовірніше, пізніше в периферійних поліських діалектах (східнополіському та підляському) під впливом інших лінгвосистем виникли очевидні неоднорідні звуки (дифтонги), а середньополіські (аж до Прип'яті) говірки утримують подекуди й дотепер під наголосом прадавні (недифтонгічні) вияви цих фонем (хоч паралельно в деяких говірках трапляються й звуки неоднорідної артикуляції).

Такий варіант розвитку поліського вокалізму не суперечить фактам сучасної лінгвогеографії і матеріалам поліських пам'яток. Південноукраїнські пам'ятки представляють виразно іншу картину виявів давніх **о, *е* порівняно з поліськими: випадки написання *у* відповідно до **о* в новозакритих складах явно не поодинокі, причому тенденція до вживання *у* саме в такій позиції менш послідовна, ніж у північноукраїнських. Надійним підтвердженням цього слугують тексти, писані латиницею. У двох таких поліських пам'ятках випадків переходу немає взагалі за послідовного написання *о* та *е* в новозакритих складах: *horkoho, tolko, Hetmanow, za prowod, pohreb, horko; lastowki, w holowki* [Рудниц. Д, с. 248, 251]. У південноукраїнських пам'ятках таких випадків

багато: *postuy* [Miscellanea, с. 132], *ruwneyko, szyst, z tobuju* [Liryka, с. 253, 255], *w wuysku, tulko, zahryb, zahrybali, szyst, w Zamuyszczynu, u lachuw, wuwci, nemnuzko, niuhtiami, kulka lit, nepuydu, uwczarowi, nuz, z wuwciami, wuwczarowi, muu, nebuyse* [Кондр., с. 164—179], *zunka, snup, ruwna, spokoyny, ruwneyko, worohuw* [Маліневська, с. 56, 58], — за частого збереження *o*: *moj* [Miscellanea, с. 132], *pojdu, nozki, moy* [Liryka, с. 252—253, 255, 258], *w dwor, swoich noh, stoy* [Кондр., с. 164—179]. Деякі написання з *y* можна було б трактувати польським впливом, але при цьому тут послідовно проступають інші українські ознаки: *i* на місці **ě*, злиття *i_ы > u* тощо. Можливо, в деяких південно-західних діалектах, зокрема галицькому, в XVI напевно, а можливо, подекуди і в XVII ст., рефлекс **o* в новозакритих складах остаточно ще не звузився до *i*. Н. Маліневська виділяє із значного масиву текстів (19 збірників) лише один приклад *i* (< **o*): *miu*. Не вважає південно-західний ареал першоосередком розвитку *i* < **o*, **e* В. Німчук, аргументуючи тим, що якби «ікання» прийшло у правобережні й лівобережні говірки із заходу, то приголосні *ж, д, н, с, з* перед *i* < **o* були б тверді, як у південно-західних діалектах, а не м'які.

Результати рефлексакції **e* в північноукраїнських говірках цілком збіглися з континуантами **ě*. У південноукраїнських кириличних і латинських текстах також помітна тенденція до відображення *i* (< **ě*, **e*) значно раніше, ніж *y* (< **o*).

Факти синхронної та діахронної діалектології свідчать, що в розвитку українського ікавізму (південноукраїнський мовний масив) дифтонгічної стадії могло й не бути. У ненаголошеній позиції в поліських говорах дифтонг розвинутий не міг, оскільки якість північноукраїнських голосних уже в давньоукраїнську добу прямо залежала від акцентуації. До того ж підтвердити дифтонгічну стадію витворення південноукраїнського *i* з **o* та **e* матеріалами і сучасної діалектології, і писемних пам'яток дуже непросто. Версії про графічно-звукову невідповідність, що стояла на заваді однаковій і одночасній для всього українського мовного континууму реалізації давніх **o*, **e* в новозакритих складах, суперечить різночистою різною статистика виявів цих фонем у південно- та північноукраїнських пам'ятках: сотні випадків, починаючи від XVI ст., написання *y*(*ю*) на місці **o*, **e* (причому часто незалежно від наголосу) в південноукраїнських текстах та одиничні фіксації (переважно під наголосом) у північноукраїнських. На неоднорідну артикуляцію виявів давнього **o* в нових закритих складах у мовленні наддніпрянців XVII ст. не вказують ні тексти пам'яток, ні факти сучасної діалектології. Вірогідно, між рефлексакцією **o*, **e* в північному і південному масиві українських говорів генетич-

ний зв'язок порушився ще до втрати зредукованих, їх еволюція в кожній з обох зон ішла власним шляхом, а на перший погляд однакові рефлексии на півдні та на півночі виникли в різний час і через різні причини, як припускав Ю. Шевельов.

Аналіз пам'яткового матеріалу наводить на думку, що між давнім подовженим *ō* унаслідок занепаду зредукованого та сучасним *i* мав бути лабіалізований, звужений монофтонг *y* (що й відображено в південних текстах). Питання про подібність/відмінність початку еволюції **o* в південно-західних українських та суміжних польських говорах дискусійне, але певна спільність у перебігу цього процесу для обох мовних континуумів у XVI—XVII ст. все ж є, оскільки саме в цей час у переважній частині Малопольщі, ближнього Мазов'я, Куяв і Холмщини *ō* збіглося з *u*. Таку вимову деякі польські дослідники (Ю. Косьць, В. Курашкевич, З. Штібер) у південнокресовій польщиці схильні пов'язувати із впливом староукраїнським, оскільки українське *ō* звучало в XVI ст. на значній українській території подібно до *u*. При цьому спроби орфографічного протиставлення *o* — *ó* відомі в Польщі з кінця першої чверті XVI ст.; вони знайшли відображення вже в орфографії Муржиновського, а згодом Кнапського, Месгнена, щоправда, послідовно розрізнено ці звуки лише в деяких друках. Тобто вияв розмовної української риси **o > y* в творчості деяких представників літератури «золотого віку» невдовзі повернувся на українські землі у вигляді друкованої норми.

Витворення *i* з **o*, **e*, **ě* у південноукраїнських говірках відбувалося неодноразово. Найперше українське *i* з'явилося на місці **ě*; далі, після занепаду зредукованих, в *i* поступово перейшов **e* (за М. Жовтобрюхом — середина XIV ст., за Ю. Шевельовим — початок XVI ст.); найдовше тривав процес перетворення **o*, який у різних південних українських діалектах завершився неоднаково артикуляційно і хронологічно. Підтверджують це полонізовані записи з українських канцелярій. Звужене *ě* писарі із Кам'янця-Подільського (1540—1575) нерідко передавали за допомогою *i*, *y*: *nima*, *nierozumim*, *abowim*, *kusznirz*, *grzychem*, *kamín*, *povydział*, *niewim*, — хоч у рукописній та друкованій практиці з теренів Польщі превалювала в XVI ст. літера *ě*, а в XVII ст. взагалі *e*. Звужене *ó* кам'янецькі писарі відображали в текстах рідко, але тільки графемою *u* (*tuwiąc*, *pulosma*, *un*, *un sam*, *woskobuniket*, *Malzunkowi*, *panu^m*, *woiewodum*), що зумовлено й місцевим розмовним впливом.

Процеси еволюції північноукраїнських **o*, **e* взаємопов'язані з південнобілоруськими відповідними рефлексамі. Північна межа поліської зони реалізації **o*, **e* проходила, очевидно, трохи

північніше Прип'яті. Ю. Карський ізоглосу дифтонгічної вимови окреслював умовною лінією: Гродно — Ліда — на південь від Мінська — через Ігумен і Бобруйськ. Епіцентром постання інновації на поліських теренах, мабуть, були говори деревлян та дреговичів. За вимовою *е, о* в закритих складах південнобілоруські говори становлять одну діалектну зону разом з північними українськими. Вона почала оформлюватися ще до занепаду зредукованих, коли відбувалося подовження *о, е* перед складами з *ѣ, ъ* у слабкій позиції. Невідомо, якими були початкові межі цієї зони: чи це подовження охопило одразу всі діалекти на південь від Прип'яті, чи був якийсь обмежений ареал виникнення цього явища, звідки рефлекс *ѣ, ѣ* поширилися на сусідні терени. Навряд чи первинно дифтонгізація виникла в діалекті дреговичів і поширилась на південь, радше навпаки. Розвиток дифтонгів на місці **о, *е* П. Векслер вважає властиво київсько-поліською особливістю, що постала ще до занепаду зредукованих.

І в поліських, і в південноукраїнських пам'ятках графемне представлення рефлексів **о, *е* однакове: *о, е, у, ю*, спорадично *и*. Тому для ареальних діахронних висновків підраховують реалізації досліджуваного континуанта. За незначної кількості інших, крім *о* та *е*, буквених виявів на всій українській території в XVI—XVII ст. написання з *у, ю* та *и* переважають у південних українських говорах порівняно з поліськими. Коли в половині поліських пам'яток *у, ю, и* відповідно до **о, *е* не відзначено взагалі, за наявності поодиноких написань *и* (< **ѣ*), а, наприклад, у Житомирській книзі 1611 р. відзначено лише 13 інших, крім *о* та *е*, накреслень на 152 аркушах оригіналу, то в документах Ставропігійського братства чи Полтавської актової книги їх сотні в кожній пам'ятці.

*Континуанти давнього *ѣ*

Дослідження славістів указують на те, що в другій половині X ст. у східних слов'ян уже не було носових звуків. У протосхіднослов'янських діалектах вони не мали фонемного статусу, а лише були реалізацією груп *eN, aN*, тому досить швидко втратили носовий призвук і реалізувались у звичайних голосних *'а* та *у*. Свідчення найдавніших українських (київських) пам'яток (Остромирове Євангеліє, Ізборники Святослава тощо), а також записи іноземців Νεασιτ < **nejesyть*, Βεροντζη < **vьruče* (місце, пов'язане з киплячою водою) дають підстави для висновку, що графічне відображення давніх **ѣ* > *а* та **ѣ* > *у* стали визначальними у східнослов'янських пам'ятках. Характерними вони були до XIV—XV ст.

і в північноукраїнських та південнобілоруських текстах. Причому континуант недієзного носового безвинятково реалізувався у звуковій [y], оскільки іншого графемного передавання цього звука, крім *y, ou*, в пам'ятках не засвідчено. Передньоязиковий носовий на письмі від XIV ст. у грамотах з теренів Полісся та Волині відображено трояко — *ε, а, я* — залежно від наголошування.

Рефлекси давнього **ε* на великому просторі поліського наріччя нині характеризуються різноманітними виявами: під наголосом — [ʼa], [e], в ненаголошеній позиції — [e], [i], [и], [a] [АУМ, т. I, к. 49—53]. Однією з найоригінальніших північноукраїнських особливостей у системі вокалізму є **ε* > *e* в ненаголошених складах: [м|н'εсец', м|н'εсечник, пет|нанц'ет', |ловет, |девет', запре|гаї].

Останнім часом у мовознавстві панує думка, що на східнослов'янському ґрунті *ε* після втрати носового тембру перейшов у [ä], перед яким зберігається колишня м'якість приголосних. Процес переходу, на думку багатьох дослідників (Г. Півторака, А. Залеського, Ф. Філіна), був опосередкований: *ε* > *q* > *ä* > *a* — через стадію витворення обниженого голосного переднього ряду з поступовою втратою носового призвука. Саме такий звук — нелабіалізований, низького піднесення, переднього ряду — і передавали в найдавніших українських пам'ятках літерою *а*. Рідше фіксується буква *я* (Ю) на місці **ε*, яка згодом повністю витіснила останню. Так графічно в подальшому передавали континуант давнього **ε* в пам'ятках, написаних на території тих протосхіднослов'янських діалектів, що сформували в майбутньому основу південнозахідного наріччя української мови та говорів російської мови. Пам'ятки деревлянсько-сіверського ареалу (починаючи з XIV ст.) мають виразну самотутню ознаку: на місці **ε* в ненаголошених складах часто писали букву *е*. Очевидно, матеріали пам'яток, а також сучасної діалектології, спонукали деяких учених (В. Ганцов, Є. Тимченко, Ф. Жилко Ю. Шевельов) до висновку про пряму континуацію *e* < **ε* в ненаголошеній позиції в говірках Полісся і протиставлення цього процесу іншим українським діалектам. На противагу цьому А. Залеський намагався довести, що на спільносхіднослов'янському ґрунті праслов'янський **ε* еволюціонував через низку проміжних стадій у голосний *ä*; всі ж інші голосні, які трапляються в нинішніх діалектах східнослов'янських мов на місці давнього **ε*, — це звуки нового, вторинного походження, наслідок змін уже власне звука *ä*. Проте ці висновки ґрунтуються передовсім на фактах сучасної діалектології, матеріали пам'яток при цьому або не залучалися взагалі або залучалися обмежено. Безпідставними й ненауковими спроби пояснити

безпосередню континуацію $*\epsilon > e$ вважав Ф. Філін, стверджуючи, що північноукраїнський перехід $n\dot{y}at' - ne|ti$ не можна коментувати відірвано від східнослов'янського мовного тла.

Перезвук **e* > *e* вперше виявився в північноукраїнських текстах XIV ст. У більшості грамот зберігалось традиційне написання: а, очевидно, для передавання м'якості попереднього приголосного (відповідно до **e* та *'*a*') незалежно від позиції, і їд — для йотованого. Таке накреслення літер дає підстави лише для припущень щодо їх артикуляційного наповнення: не блюдитєса [Г 1341], т_агатиса [Г 1352], десат(и) [Г 1388], десатоґо [Г 1302], десаторо [Г 1387], ѿ(т) кнѧза [Г 1341] і под.

У ненаголошеній позиції **е* рефлексував у *е*: *светое Богоматери, светого, хочечи, до Колодезиковъ, свесчньниками, свесченъниковъ, месеца, деведесать, тысеца, делечи* [Г 1322 з копії 1628—1629 pp.], *десе(т)* [Г 1347, №10 з копії XIX ст.], *мсецъ, не чинечи, впаметанья, п̑незей, п̑незми, але мовячи, присягнути, присягти, святой, тысяча* [Г 1388], у різночитаннях *слышети, присегою, светои, присягою, присегати, взели, в день с̑ты притегати, с̑тый мовечи, тысечного, при кнези* (з копії 1507 року); *светого, деялося, ыме, тысеца, робечи, платечи, хочечи, месеца, склоняючисе* [Г 1389 з копії 1547 р.], *светого Ивана* [Г 1396—1413].

Серед грамот XIV ст. лише у п'ятьох виявлено рефлекс **e > e*. Однак у двох із них такі фіксації одиничні; ще дві дійшли у виданні на основі пізніших копій, і лише в грамоті за 1388 р. можна припустити відображення цього рефлексу. На його основі можна припустити належність писаря цих грамот до носіїв поліського діалекту.

XV ст. особливих змін щодо передавання **ę* в пам'ятках не внесло. Під наголосом зафіксовано одиничний вияв *сѣткомъ* [Г XV 1407] на основі публікації В. Курашкевича. Із 22 грамот, які упорядник В. Русанівський зарахував до західнополіських, рефлекс **ę* > *є* виявлено: *ѿркви Свѣтаго Николаѿ* [Г XV 1401], *видѣчи* [Г XV 1401], *посѣеного* [Г XV 1480—1484], *увѣзатисѣ, на (с)вѣтого, дѣвѣнсто* [Г XV 1489 № 15], *дѣсѣть* [Г XV 1489 № 17], *увѣзатисѣ на свѣтого Яна* [Г XV 1489 № 19], *тисѣча чотирисѣа дѣвѣтдѣсѣтъ осмѣ мѣсѣца Сѣнтѣбриѿ* [Г XV 1498]. А також у Кам'янець-Стромилівському Євангелії 1411 р.: *болеѣца_А, стѣзатис_А, свѣзавше, ко тежательм, бѣаху отегчени*; у Четьї 1489 р.: *свѣтого, свѣтыни, свѣщеники, свѣтыхъ, говоре-чо, жадаешъ, досегноути, завѣзалъ, колодези, любѣчи, принѣла, тисѣчника*.

Починаючи від XVI ст., можна напевно констатувати, що розмовна поліська фонетична особливість $*\epsilon > \epsilon$ в ненаголошеній

позиції стала своєрідним правописним узусом, який згодом охопив ареал, значно ширший від живомовної реалізації. У північноукраїнських пам'ятках ділового письма з локалізацією Луцьк — Володимир — Брест — Острог — Житомир — Овруч — Київ ця тенденція особливо помітна.

Виявлено аналізовані рефлексії й у студіях інших дослідників. В. Курашкевич у галицько-волинських грамотах XIV—XV ст. навів шість випадків написання *ε* відповідно до етимологічних **a* або **ę*, що є характерною особливістю поліських говірок. В. Німчук припускає, що Київський Псалтир 1397 р. й Московське Євангеліє 1393 р. написала одна людина, яка, найімовірніше, була носієм поліського діалекту. Одним із аргументів ученого є наявність в обох пам'ятках переголосу **a*, **ę* > *e* в ненаголошеній позиції: *прозєбати*, *прозєбающеу*, *заєцємъ*, *мѣдєная*, *внутренєя* тощо [КП], *истєзаю*, *прозєбаєть*, *гражєнє*, *плєсастє* [МЄ]. Євангеліє 1581 р. у перекладі В. Негалевського характеризується численними прикладами подібного переходу: *тисєча*, *свєтый*, *дєсєть*, *дєвєть*, *памєть* тощо.

У пам'ятках із теренів Білорусі XV—XVI ст. досить поширене вживання *e* відповідно до **a*, **ę* у ненаголошених позиціях. На місці **ę*: *гледєли*, *памє^m*, *оуспоменуⁿ*, *осєгнули*, *сталасє*, *не боисє*, *противитсє*, *одиннадцєть*, *двадцєть*, *тридцєти* тощо; на місці *я*: *мѣденого*, *селєнє*, *єдовитого*, *илєхєтнє*, *над яслєми*, *моучєли*. Трапляються й випадки під наголосом *лєбєжєти*, *гоучєла*, *посщєють*. У литовських літописах (за списком кінця XV — початку XVI ст.): *нарєдилѣ*, *поменєуша*, *кнєгини*, *свѣтєслав*, *памєтати*, *месники*, *втєгнули*, *свєщенници*, *служєчи*. Ця особливість характерна в перекладі Біблії Ф. Скориною: *памєтовали*, *присєга*, *мєсєць*, *выблєдокѣ*, *внучєта*, *свєтыи*, *свєщенник*, *привєзали*, *грєзѣчи*, *нє мєдлѣчи*, *пєти*, *дєсєть*, *тридцєть*, *рєдовѣѣ*, *мєкчєишєє* а також *заєць*, *прєпоєсалѣ*. У Катехізисі 1562 р., писаному в Несвіжі: *свєтого*, *свѣщєнниковѣ*, *освѣцєныє*, *памєтати*, *упомєнути*, *глєдѣти*, *притєгнути*, *тисєчи*, *дєвѣтины*, *плєменика*, а також на місці *a*: *нєприєтєла*, *клєнєтисє*, *вѣзбранеюущимѣ*, *слышєли*, *одєржєли*. У Катехізисі 1585 р., писаному у Вільні: *свєтаго*, *сє...оучити*, *посвєтитєль*, *прєнасвєтѣшєи*, *свєтитисє*, *множилосє*, *памєть*, *памєтуи*, *присєгають*, *свєтыню*, *истєзєани* тощо. У Євангелії Тяпинського (прибл. 1570) написання з *e* вже превалює.

Отже, в писемних пам'ятках із теренів Полісся з плином часу частотність рефлексії **ę* > *e* в ненаголошених складах зростала. Ця особливість була для писарів-поліщуків настільки очевидною й у живому мовленні властивою, що швидко стала прева-

лювати й на письмі. Інакше важко пояснити в грамоті за 1388 р. п'ять написань з *e* відповідно до давнього **e* ненаголошеного; у Київському Псалтирі 1397 р. — три; за повного домінування в інших грамотах цього періоду в таких позиціях графом **▲** та **Я** цей факт досить промовистий. Виразна поліська фонетична особливість уже в XIV ст. здолала старий орфографічний церковнослов'янський узус і в XVI ст. стала фактично неписаною нормою (і не тільки для поліських писарів).

Більш ранні точно локалізовані поліські писемні пам'ятки не збереглися, але й документи XIV ст. вже досить красномовно засвідчують сталість континуації **e* > *e* в ненаголошених позиціях у мовленні поліщуків. Графема **▲**, яку фіксовано в тих самих позиціях, дуже ймовірно, позначала звук [e], а не [ʼa], оскільки з часом її дедалі частіше в ненаголошеній позиції витісняла саме *e*, а не **▲**.

Поліські пам'ятки також спорадично засвідчують перехід **a* > *e*, щоправда, частіше в запозичених словах: *се"тебРА*, *октебРА*, *Костє"ти"* [ККС], *Ерославу Ерославовичу* [Заг. Д.], *до Ецука* [ЛК 1561], *Кгреся Еневича* [ЛК 1572], *езыком* [Єв. Тяп.], *зъ Ерославичъ* [Брест 1583], *талеровъ* [ЖК 1584], *поє"* [ЖК 1590], *генвара*, *сєнтебра*, *урєдъ* [ЖК 1635], *ейце* [ОК 1684], *Ерынку* [БК]. Переважно цей рефлекс (*e* < **a*) вживають писарі в прізвищі *Жєславъско*²⁰ [ЖК 1590, с. 52]. У грамоті початку XV ст. з Києва засвідчено приклад переходу в суперлативі: *наєснѣишій* [Г XV, с. 26].

Одиничні випадки вживання в пам'ятках із теренів Полісся **e* > *e* під наголосом: *княжєти*, *кнежєти*, *приєтель* [ВК 1593], *деревєная* [КЗ], *вєлє* (двічі), *отлєглымъ*, *на стрєленє* [ВК 1594], *подекова(л)*, *дворєне наши* [ЛК 1561], *оно дєвѣчє* [Волинь XVI, с. 507], *свето, на свете ри(м)ско(м)* [ККС], *за пє(т)*, *дє(р)жєне* [ЖК 1590]. Переважно з перезвуком **e* > *e* вживається лексема *присєга* (більшість текстів незалежно від локалізації). І. Огієнко давнім наголошеним у цьому слові вважав префікс *при-*: *п'рисєга*. Навіть за таких нечисленних свідчень уживання *e* (< **e*, **a*) під наголосом тенденція очевидна: кількість подібних написань явно збільшується географічно зі сходу на захід — за цілковитої відсутності прикладів такого переголосу в східнополіських та трьох у житомирських справах їх тринадцять у західнополіських. І якщо написання на зразок *гледєчи*, *дє(р)жєне*, *ω(б)тє(ж)ливє*, *стрєленє*, *дворєне* трапляються часто також у білоруській писемності і, мабуть, цілком логічно пояснюються асимілятивним впливом іншого *e*, то у словах *вє(л)*, *отлєглымъ*, *подековалъ*, *пє(т)* таке пояснення неприпустиме. Вірогідно, що в західнополіських пам'ятках подібні напи-

сання (кінець XVI ст.) уже відображали живу вимову. У численних прикладах Ю. Карського слово *взела* з типовим поліським ненаголошеним виявом відзначено неодноразово, але жодного разу під наголосом. У справі Володимирського суду воно зафіксоване двічі, тому навряд чи це описка.

Факти сучасної діалектології дають змогу досить точно окреслити ареал поширення переходу **'a > e*: північноукраїнське наріччя — північні говірки Чернігівщини, Київщини, Житомирщини, Рівненщини, крайня західна межа поширення — течія річки Стир [АУМ, т. I, к. 48 (*колодез'*), 49 (*месец'*), 52 (*запрежу*), 53 (*памет'*); т. II. — к. к. 42, 44, 45, 46; 20; т. III. Ч. 3. — к. к. 4, 10] та південнобілоруські говірки: *ходз'ец'*, *ход'ет'* — правобережжя Горині [ЛГБГ, к. 23]; *пам'ец*, *зайец*, *дзесець* — умовна лінія — на північ від Берези, — середня течія річки Лань — басейн Ясельди — на південь від Ганцевич — Бобруйськ — Слуцьк — на північ від Солігорська — Калининичі — устя Сожі [там само, к. 27]. Ці ізоглоси цілком ув'язуються із твердженням Ю. Карського про те, що перехід *a* в *e* насправді не відомий багатьом білоруським гово-рам, це явище особливо поширене на півдні і південному заході Білорусі; на півдні помітний збіг із подібною рисою північноукраїнських говорів.

Дослідники північних підляських говірок (В. Курашкевич, М. Лесів) також констатували зміну **e > e* в ненаголошеній позиції *mieseć, kołodeć, dewet'*; *деветь, десеть, колодезь*. На південно-східному Підляшші, а також у говірках Холмщини Ф. Чижевський виявляв переважно рефлекс *'a*.

Небагато живомовних фонетичних особливостей у пам'ятках, писаних у канцеляріях Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої, знайшли в літературно-писемній мові того часу таке послідовне відображення, як рефлексія ненаголошеного **e > e*. Матеріали пам'яток і сучасної діалектології дають змогу встановити праареал постання цієї інновації в ненаголошеній позиції на східнослов'янських теренах — це Полісся. Найстабільніше континуант праслов'янського ненаголошеного **e > e* утримується саме в говірках правобережного Надприп'яття та північних районів Рівненщини, Житомирщини й Київщини, які є серцевинними для цього лінгвального явища. Очевидно, що й на поліській периферії досліджуваного рефлексу — Підляшшя, Волинь на захід від р. Стир, північно-східна Чернігівщина та суміжні білоруські й російські говірки — також у минулому ця особливість домінувала. Однак картину змінили мовні контакти: на північному сході поліський комплекс зіткнувся з білоруськими та російськими і південно-східними українськими мовними

системами, на південному заході — з південно-західними українськими та польськими. Архаїчні підляські говірки зазнали відчутних змін під впливом сусідніх південно-західних українських та малопольських і мазовецьких діалектів. Саме крізь призму таких впливів і варто пояснювати затухання ненаголошеного $*\epsilon > e$ в західнополіських говірках та розмаїття рефлексів відповідно до давнього $*\epsilon$ як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиціях у підляських говірках. Дуже ймовірно, що поліська ізофона $*\epsilon > e$ не під наголосом на сході сягала говірок сучасних Вороніжчини, Курщини, Білгородщини, де не зовсім виправдано вважати написання в пам'ятках *деветь, светый* та ін., як стверджує С. Котков, винятково проявом дисимілятивного «якання». Імовірно, тут відбулося взаємопроникнення фонетичних особливостей двох різних лінгвосистем — «екальної» поліської та «акальної» південновеликоруської. На користь поліського впливу в розвитку рефлексу ненаголошеного $*\epsilon > e$ в південновеликоруських говірках XVII ст. може слугувати і той факт, що вже від XVI ст. документально засвідчено правобережнополіських та волинських «уходників» на сусідні з південновеликоруськими лубенські землі.

Та попри майже цілковитий збіг давніх $*\epsilon$, $*a > e$ в ненаголошеній позиції (*памет' поїес*) у сучасних поліських говорах, припущення про безпосередню континуацію $*\epsilon > e$ (В. Ганцов, Є. Тимченко, Ф. Жилко, Ю. Шевельов) небезпідставні. Шлях поліського e з давнього $*\epsilon$ не під наголосом подібний до e з $*\epsilon$ та певною мірою e з $*e$. Якісне протиставлення поліських континуантів давніх $*\epsilon$ та $*e$ залежно від наголосу, очевидно, означилося ще в доісторичну епоху, коли в племінних діалектах деревлян і сіверян після занепаду в говорах Київської Русі музикального політонічного наголосу й заміни його монотонічним динамічним виникла нова просодична модель з узагальненням довготи й супровідної їй напруженості артикуляції голосних у наголошених складах супроти недовгих і ненапружених у ненаголошених. А. Залеський однозначно стверджував, що всім східнослов'янським говорам був відомий спільний континуант праслов'янського $*\epsilon > /ä/$, що мав певний час статус самостійної фонемі. Однак цілком слушні й міркування Ф. Жилка про нерозрізнення вже в племінних діалектах деревлян і сіверян фонем $/e/ < /*\epsilon/$, $/e/ < /*\epsilon/$. В XI—XII ст. не тільки східнослов'янський, а й український територіально-мовний простір уже був виразно диференційований і однаковою фонологічною системою не характеризувався. Очевидно, що звук, який у ранніх киеворуських пам'ятках передавали літерою *ѣ*, у доісторичну епоху вже артикуляційно різнився не лише в проторосійсько-білоруських та протоукраїнських, а й у

південно- та північноукраїнських діалектах. Щодо звукового відповідника букви *а*, то, найімовірніше, ще до деназалізації він уже був дещо обнижений [a]. Отже, після втрати носового призвуку на місці дієзного носового деревляни, сіверяни, волиняни, можливо, й дреговичі вже вимовляли неоднакові звуки: під наголосом обнижений голосний переднього ряду, тільки більш напружений [ä]; в ненаголошеній позиції — [e]. Вірогідно, поліська система наголошування з подальшим розрізненням наголошеного і ненаголошеного вокалізму розвинулася ще в доісторичну епоху — IX—X ст. (коли носовий тембр голосні повністю не втратили). Цим поліське наріччя різко протиставляється решті суміжних, де доля вокалів від наголосу або не залежала взагалі, або була менш залежною. Екстралінгвальний чинник у розвитку рефlekсації **ε* > *e* в ненаголошеній позиції, наприклад, у говірках півночі Київщини, Житомирщини та Рівненщини навряд чи вплинув, оскільки їх носії безпосередньо не контактували з діалектоносіями інших мовних систем, де такий перезвук відомий.

Основним аргументом прихильників опосередкованого розвитку *ε* > *ä* > *e* в ненаголошених складах у поліських говірках є приблизний збіг ареалів поширення *ε* > *e* та **а* > *e*. Проте незрозуміло, чому це має бути аргументом для заперечення думки, що розвиток цих двох процесів пов'язаний із становленням поліського вокалізму у зв'язку з новою системою наголошуваності й проходив майже одночасно. Зрештою, аргументи про наявність у поліських говірках кінцевої збіжності рефлексів **ε* > [e] (*па́мет*) та **а* > [e] (*йейце*), а також поширеність вимови *y|з'еу*, *д'екувати* у волинськополіських та *y|з'ау*, *д'акувати* у середньо- та лівобережнополіських зовсім не доводить обов'язковості опосередкованої стадії перезвуку для всіх північноукраїнських говірок. По-перше, в говірках одного ареалу водночас наголошені й ненаголошені вияви [e], [e] < **ε* не засвідчені; по-друге, перезвук **а* > [e] в більшості правобережних (крім західнополіських) та лівобережних поліських говірок відомий лише після *j*, у той час як рефлекс **ε* > [e] в цих діалектах відомий після всіх м'яких приголосних. Цілком погоджуємося і з аргументами Є. Тимченка про неможливість в одній говірці чи групі генетично споріднених говірок спочатку розширення голосного [e] > [a] > [a], а потім його звуження [a] > [e].

Поліський перехід **а* > *e* в ненаголошених складах (*йейце*) відбувся раніше і безпосередньо не пов'язаний з південноукраїнським наголошеним (*уз'еу*). В XI ст., коли якість поліських голосних уже прямо залежала від наголосу й опозиція **дієдъ* — **дєдъкъ*, **сіємъ* — **семи*, очевидно, проявлялась (можливо, намічалася, як і **яйьця* — **ййьце*, **ягода* — **югодъникъ*), з утратою

носового тембру протиставлення *деся́тый — *десять лягло на благодатний ґрунт. Витворення рефлексів колишнього **ę* залежно від наголосу, імовірно, пов'язане з розвитком **ě* в говірках окресленого ареалу. Адже континуанти цих двох фонем територіально збігаються, при цьому збігаються й ізофони регулярного ствердіння приголосних перед ненаголошеними *e* < (**'a*, **ę*) та *e* < (**ě*) [АУМ, т. 3, ч. 3, к. 4, 6, 14].

Якщо припустити, що *e* в ненаголошеній позиції розвинулося у поліських говірках не безпосередньо з **ę*, а через стадію *ǣ*, то і ятевий континуант повинен був мати якусь проміжну стадію — **ě* > ? > *e*, що не засвідчено ні в пам'ятках, ні в сучасних говорах. Адже наслідки розвитку цих праслов'янських фонем на поліському ґрунті різьоме подібні. У дописемний (племінний) період вони, вірогідно, були дієзні і одна з них мала носовий тембр. У подальшому наголошений континуант **ě* > (*ie*, *ǣ*) та **ę* > (*'a*) ще більш увиразнився, ненаголошений — частково редукувався, що привело до позиційного нерозрізнення рефлексів **ě*, **ę* > *e*. Факти поліських пам'яток та сучасної діалектології показують, що обидва континуанти під наголосом зберегли здатність палаталізувати попередні приголосні, а в ненаголошеній позиції приголосні перед ними тверді. Ареали цих ізофон збігаються майже поговірково. Тобто т. зв. вторинне пом'якшення приголосних перед *e* < **ě*, **ę* в ненаголошеній позиції не торкнулося поліських, передовсім серцевинних, говірок. На відміну від південноукраїнських, північні говірки зберегли велярність приголосних у вказаних позиціях, затримавши розвиток вторинного пом'якшення.

У пам'ятках XIV—XVII ст. випадків написання **'a* > *e* менше порівняно з **ę* > *e*, але щодо давності — вони відзначаються в одних і тих самих грамотах. Тобто ця особливість як живомовна для поліщуків зонайменше у XII—XIII ст. вже була характерною. У найдавніших пам'ятках (XI—XII ст.), писаних у Києві, абсолютно превалювала буква *а* відповідно до **ę*. І підтвердити чи заперечити різне її прочитання залежно від наголосу вже неможливо. Рефлексация **ę* > *e* в ненаголошеній позиції та **ę* > *'a* під наголосом характеризує тільки окреслений на картках АУМ та ДАБМ ареал поліських говірок, чим протиставляється не лише решті східнослов'янських, а й слов'янських мов та діалектів узагалі. Це дає підстави для висновку про консервативність серцевинних поліських говірок, де так надовго затримались окремі рефлекси праслов'янських вокалів. Російський славист С. Ніколаєв також допускає праслов'янські витоки цього перезвуку в частині поліських діалектів, де харак-

терна вимова [pámet', dévet']. Учений зазначає, що в білоруських південно-східних говірках дреговицького походження поширені форми *вішн'*[e]м, *капл'*[e]м, але не зрозуміло, чи тотожне це -е-поліському -е- < *æ в *pámet', dévet'*, чи *вішн'*[e]м — пізніше утворення із < *вішн'*[a]м. Якщо рефлексі справді розрізняються, то можна припускати прямий розвиток післянаголошеного *ę > *æ > *e, на відміну від *ⁱa > *a в частині дулібських за походженням говірок.

3.5. Доля давніх звукосполук приголосний + j

Звукосполуки *-dj-, *-zdj-

В українській мові існує два типи рефлексів відповідно до давньої сполуки *-dj-: у дієслівних формах (дієслів четвертого класу), включно з віддієслівними іменниками на -ення — звук [ǰ], в інших словах — [ž]. Усупереч прихильникам гіпотези про первинний перехід *dj > ž (П. Житецький, О. Соболевський, Ф. Філін), Ю. Шевельов припускав, що в усіх українських говірках первісним рефлексом був *dj > ǰ, який у пізніші часи спростився до ž. Цю ж думку обстоював М. Жовтобрюх, аргументуючи збереженням африкати [ǰ] в іменниках типу *меджа, саджа, пряджа* на всій території поширення південно-західної групи діалектів, щоправда, окремими острівцями. У дієслівних формах (*саджу*) африката [ǰ] поширена не тільки в південно-західних діалектах, а й у північних та значній частині південно-східних.

Г. Півторак східнослов'янський мовний простір у зв'язку з реалізацією *dj поділяє на три зони: північну, середню й південну із широкою смугою перехідних говорів. У південній (протоукраїнській) зоні (говори полян, сіверян, частково дреговичів), найвірогідніше, ще в дописемний період стала виявлятися тенденція до заміни (переважно в іменних частинах мови) африкати [ǰ] на [ž], яка дедалі більше посилювалась у напрямі на північний схід. Наразі африката [ǰ] в дієсловах четвертого класу відома українській і білоруській літературним мовам (*сиджу, воджу — сяджу, ваджу*).

Сучасні українські говори за реалізацією виявів *-dj-, *-zdj- поділяють на кілька зон, серед яких північна (за винятком західнополіської) із значною частиною говірок Північної Наддніпрянщини протиставляється решті території обмеженим уживанням африкати ǰ у дієсловах першої особи однини: *хо|жу, во|жу*

си|жу [АУМ, т. I, к. 254; АУМ, т. II, к. 235]. На думку Ю. Шевельова, вона відокремилася від південної в IX—X ст. У північноукраїнських пам'ятках давньоукраїнського та середньоукраїнського (аж до XVI ст.) періоду немає написань, що позначали б звук [ʒ] із **dj*, в той час коли спроби відобразити **zdj* > ʒʒ трапляються вже в найдавніших пам'ятках не лише з українського півдня, а й із київсько-поліського регіону.

У північноукраїнських текстах широко засвідчена тенденція до відображення африкати [ʒʒ] < **zdj* (форми дієслова їздити та іменника дощ) і [ʒ] < **dj* у решті написань: *объѣждати* [Г XV, с. 46], *вые(ж)ча(л)* [КК 1584, с. 58], *(в)ѣ(ж)чати* [КК 1595, с. 72], *выежда(л)*, *розъжда(л)* [ЛГ 1500, с. 69], *наежджаючи* [ЛК 1648—50, с. 16], *еждячы* [ЛК 1648—50, с. 29], *приежджаючи* [ЛК 1648—50, с. 35], *наежджаючи* [ЛК 1648—50, с. 36], *уъежчати* [ЛК 1561, с. 102], *приежчаютъ* [ВК 1567, с. 109] тощо; *от дождѣчу* [ОЛЗ, с. 32], *дождѣ* (*дожда даєть* ПЄ) [ЖЄ, с. 205], *ω(т) до(ж)чу* [ЖК 1584, с. 43] та ін. В одній із справ Виживівської книги І. Царалунга виявила написи: *Мажѣдчарѣ* [214] і *Мажджарикѣ*. Імовірно, так зафіксовано різні способи передавання наслідків впливу *j* у сполученні **zdj*. Не виключено тут і чужомовного впливу: болг. *маджарин*, пол. *moździerz* (ступка). Це чи не найдавніший факт в українській мові передавання на письмі буквосполюкою *ждж* африкати [ʒʒ] в іменнику.

Рефлекси **dj*: *утвержаемъ* [ВК 1593, с. 54], *по(т)ве(р)же(н)е* [КК 1595, с. 64], *потве(р)жае(м)* [КК 1595, с. 76], *укривѣжоно(и)* [КК 1595, с. 98], *одежу*, *осужоны* [ЖЄ, с. 205], *запроважалъ* [ЛК 1648—50, с. 30], *не прешкожаю(т)* [ЛК 1545, с. 67], *вамѣ ражу* [ЛК 1596, с. 100], *сажають* [КЗ, с. 24], *нароженя* [ВК 1571, с. 105], *по рожествѣ* [ВК 1571, с. 134], *на утверженъе* [ВК 1593, с. 53], *утвержаемъ* [ВК 1593, с. 54], *потвержалъ* [ВК 1625, с. 457], *утверже(н)ю* [Єв. Нег., с. 120], *утвержено* [Потій, с. 991], *роженые*, *оугожати*, *згожаючи*, *вожа*, *роженѣ*, *одежу* [Кл. См., с. 105], *нароже"ю* [ККС, с. 34], *потве^pжаемъ* [ККС, с. 42], *утве^pжоного* [ККС, с. 44], *суже(н)я*, *нагороженемъ*, *ствѣ(р)жаемъ* [ЖК 1635, с. 13], *не перешкажалъ* [ОК 1632, с. 80], *ствержаю* [ОК 1679, с. 95], *по(т)ве(р)же(н)е* [КК 1595, с. 64], *на(з)волоку и (в)кри(в)же(н)е* [ПКК, с. 123], *спроважене* [ПКК, с. 237], *огижати* [КПМ, с. 56]. Жодного випадку із [ʒ] < **dj* не знайшов І. Огієнко у Крехівському Апостолі, зауважуючи, що «перекладник немовби навмисне уникає форм із *дж*, як тоді й робили в літературній мові; а що він проте знав у своїй живій вимові *дж*, свідчить форма *отежчали*». З усіх написань зафіксовано лише кілька винятків: *не вѣжала* [Заг. Д., с. 170], *родѣже-*

ныхъ [КВжв., с. 187], *роджоныѣ* [КВжв., с. 191 зв.], *уроджоныѣ* [КВжв., с. 183] та ще непевний у писаря Житомирського Євангелія з *меджі* (*межи* ПЄ) *тых* [ЖЄ, с. 205], що не просто пов'язати з тогочасною поліською вимовою.

При тому, що поліські писарі XVI—XVII ст. відтворювали рефлекс **zdj* найрізноманітнішими буквосполуками (іноді навіть важко вимовлюваними: *жд*, *ждж*, *ждж*, *ждз*, (*з*)*дж*, *жч*, *ждч*, *ждч*, *жджч*), не зафіксовано жодного подібного вияву **dj*. Єдине пояснення — поліщуки на місці колишньої сполуки **dj* африкати [*ǰ*] в цей час уже не знали ні в іменниках, ні в дієсловах. Підтверджує це й граматика І. Ужевича, де в розділі про дієслова на *-жу* наведено 14 дієслів, з яких лише в одному *єжджу* є написання *ждж*: *сежу*, *глежу*, *смержу*, *глажу*, *хожу*, *вожу*, *єжджу*, *ражу*, *ражуси*, *сажу*, *блужу*, *хложу*, *рожу* [ГСУж., с. 39]. Тобто І. Ужевич, який не цурався розмовних українських рис, запровадив у граматику розмежування *ждж* і *ж* у дієсловах, де протиставив [*ǰ*], [*ž*].

Однак фактор тяжіння неписаної норми [*ǰǰ*] < **-zdj-*, [*ž*] < **-dj-* не був вирішальним. У пам'ятках, писаних вихідцями з південно-західного регіону, написання [*ǰ*] < **dj* від середини XVII ст. хоч не часто, але трапляються: *zhromadžu*, *chodžu*, *меджа*, *потверджамъ*, *оугадженныа*, *приводжу*. За цілковитої відсутності таких прикладів у поліському наріччі відповідного періоду це може бути аргументом на користь відображення/невідображення цих рефлексів як реально поширених у живому мовленні.

Аналогічна до поліської картина поширення африкати [*ǰ*] у білоруській писемності. Найдавніші пам'ятки білоруської мови звука [*ǰ*] < **dj* не фіксують, зате рефлекси [*ǰǰ*] < **zdj* у словах *ізди-ти*, *дош* уживаються від XIII ст. так само активно, як і в північноукраїнських текстах.

Звукосполуки губний + j

Вторинний палатальний елемент після губного на межі морфем розвинувся в епентетичний [*l*] лише в деяких діалектах спільнослов'янської мови. Не знають його західнослов'янські, деякі південнослов'янські (наприклад, болгарська) мови. У протосхіднослов'янських діалектах епентеза [*l*] у таких позиціях виступає послідовно. Проте, як відзначив Ю. Шевельов, сполука «губний + *j*» у чергуванні «губний — губний + *l'*», поставши в доісторичні часи, ймовірно у VIII—XI ст., не зазнала жодних зсувів принаймні до кінця XIV ст. Із ствердінням

губних відбулося розщеплення м'якості: звуки *j* та *l'* після губного стали вживати в тій самій позиції. Хоча в українській літературній мові перемогли написання з *l'* в усіх випадках (*роблю, роблять, роблячи*), у діалектах нерідко виступають форми з *j* (*л'уб'йу, 'л'убйат'/'л'убйет*), передовсім у середньополіських до Случі та наддністрянських [АУМ, т. I, к. 252—253; АУМ, т. II, к. 238—239]. Таке поплутування Ю. Шевельов відзначав в українських пам'ятках від XVII ст.

Північноукраїнські пам'ятки загалом відображають загальноукраїнську тенденцію вияву рефлексів давніх сполук «губний + *j*»:

- а) особові форми дієслова: *вымовляй* [ЖЄ], *отступятъ* [ЛК 1593, с. 61], *домовлялься* [ЛК 1596, с. 110], *обмовляеть* [ВК 1606, с. 314], *розмавляломъ* [ВК 1625, с. 547], *обмовляеть* [ОК 1552, с. 57], *домо(в)лалисе* [КК 1595, с. 66], *вымовляють* [КК 1599, с. 117]; але — *робать* [Г XV, с. 37], *трафяють* [ЛК 1569, с. 13], *справятъ* [ЛК 1596, с. 104], *ускромяли* [ВК 1651, с. 51], *домоваласи* [ККС, с. 43], *за(ра)бяли* [ЖК 1611, с. 102];
- б) пасивні дієприкметники: *на поставленъе* [Г XIV], *справлены(и)* [ЛК 1572, с. 118], *заставленыхъ* [ЛК 1587, с. 164], *робленыхъ* [ЛК 1596, с. 109], *установленымъ* [ВК 1567, с. 107], *оправленная* [ВК 1571, с. 164], *сень рубленая* [ВК 1593, с. 369], *направлени* [ВК 1594, с. 414], *постано(в)лены(м)* [Єв. Нег., с. 119], *постановлено* [Потій, с. 991], *поставленный* [Кл. Отп., с. 255], *оуставлиные* [Кл. См., с. 11], *купленное* [ККС, с. 44], *намовленъ* [ЖК 1584, с. 137], *способленого* [ЖК 1590, с. 49] тощо; але — *приспособлены(х)*, *постановеныхъ* [ПКК, с. 237], *заставлены ... вымovenи* [Г XIV, с. 86], *будучи направеный* [Бор. К. 1614, с. 8], *приспособеный* [ВК 1593, с. 59], *для робеня* [ВК 1593, с. 369], *справеный* [ВК 1606, с. 314] та ін.;
- в) дієприслівники теперішнього часу на *-чи*: *не сквапаяучися* [Заг. Д., с. 172], *робечы* [Потій, с. 987], *ω(т)живляючи* [ЖК 1611, с. 40], *по(хи)бляючи* [КК 1595, с. 66];
- г) іменники, прикметники: *замлине* [Г XV, с. 37], *землены(и)* [ЛК 1561, с. 113], *порозумлене* [ЖМ 1538, с. 25 зв.], *покреплена* [Кл. См., с. 14], *мовле"а своего* [ККС, с. 53], *во(д)лу(г) постановенъя* [ЖК 1611, с. 47], *земляне* [ОК 1632, с. 77]; але — *для постановенъя* [ЛК 1575, с. 25], *поправеня* [ЛК 1619, с. 395], *место громаеня* (від 'громити') [ЛК 1649—51, с. 88], *постановеня* [ВК 1567, с. 105], *земляномъ* [ВК 1567, с. 107], *поступене* [ОК 1552, с. 57], *за домо-*

ве(н)емъ [КК 1599, с. 121], *на справене* [Дермань 1638, с. 261], *немовяток* [Кл. Отп., с. 255].

Зафіксовані випадки дають змогу уточнити хронологію поширення епентетичного *л'* у дієслівних формах 3-ї особи множини, започаткування яких деякі дослідники, зокрема Ю. Шевельов, пропонували від середини XVII ст. Виявлені в поліських пам'ятках приклади переконливо демонструють, що для мовлення мешканців північноукраїнських земель цей процес розпочався щонайменше від середини XVI ст. На це вказують написання з Овруча 1552 р. *обмовляетъ* та в Житомирському Євангелії 1571 р. *вымовляй*. З кінця XVI ст. подібні свідчення є з усіх регіонів Правобережного Полісся. Численні написання з наявністю/відсутністю *л'* у пасивних дієприкметниках в одних словах і в одних авторів можна потрактовувати впливом відповідних польських форм без *л'*, хоч І. Огієнко не був схильний перебільшувати в словах без епентези польську експансію, констатуючи, що чимало таких випадків вимови знала й жива народна північноукраїнська мова. На підтвердження своєї думки він навів численні випадки подвійних форм — з *л* і без нього. Щодо дієприслівників на *-чи* (*робечи*), то така вимова властива поліщукам (твердість пригосного перед континуантом ненаголошеного **ę*) ще від давньоукраїнського періоду й до сьогодні: [*ловет* — '*ловечи*', '*купет* — '*купечи*', *се'д'ат* — '*седечи*', '*носет* — '*носечи*'] [АУМ, т. I, к. 261 (коментар)]; також записи із КГЖ]. Під наголосом зазвичай епентеза *л'* наявна [*'робечи*', але *зароб'л'айучи*].

Надпоправні написання *порозумлене* із документів Жидичинського монастиря 1538 р., а також *в Бра(с)лавю* із Житомирської книги 1611 р. слугують підтвердженням неусталеності поширення *л'* та *ј* у пам'ятках цього періоду.

3.6. Написання, пов'язані з існуванням та занепадом надкоротких *ь* та *ъ*

Відображення на письмі зредукованих у сполученні з р, л та й

Доля голосних *ъ*, *ь* у сполученні з плавними *р*, *л* залежала від позиції. Перед сонорними зредуковані завжди були в сильній позиції, тому вокалізувалися відповідно в *о* та *е*. Ця зміна відбулася, очевидно, ще до XIII ст. Зовсім у небагатьох випадках у дослі-

джуваних пам'ятках відзначено перехід *ʒr, ʒr, ʒl, ʒl* в *-оро-, -ере-, -оло-, -еле-*, тобто зміну їх у повноголосні сполуки: *молонью, молонья* [КП, с. 220], *пожерети, умерети* [Кл. См., с. 104], *оумерети, жеребей* [ЖЄ, с. 204]. Це явище в мовознавчій літературі отримало назву «друге повноголосся». Воно відоме ще в період Русі, проте переважно північним проторосійським діалектам, у давньоукраїнських відображене значно вужче. Поодинокі випадки в поліських пам'ятках можна трактувати лише як відображення певної орфографічної традиції, в жодному разі тут не живої вимови: *веръхомъ* [ВК 1594, с. 421], *черънцы, деръманъского* [ЛК 1575, с. 26], *смертъію* [Кл. См., с. 5], *при деръжаве* [ЄК 1526, с. 321], *чоръная* [ВК 1625, с. 458].

У позиції ж після сонантів зредуковані мають однакові рефлекси в українській та білоруській мовах — *ри, ли* незалежно від якості зредукованого, протиставляючись російській — *ро, ло, ре, ле*. Проте в поліських пам'ятках властивий українській мові рефлекс *ри* (*скры ма въ кровѣ своемъ* [ЛПс., с. 33 зв.], *крыи* [ЛПс., с. 115 зв.], *облыгахоу* [ЛПс., с. 51], *трыва(т)* [ЛК 1561, с. 74], *крывавы(х) ... кривавы(х)* [ЛК 1561, с. 106], *не тривожили* [Остр. Рог., с. 113], *глубиый ... глибиый* [ГСУж., с. 80], *тривога* [ККС, с. 44а зв.], *кривавую* [ЖК 1584, с. 104], *окрывавили* 60 — [ЖК 1590, с. 60], *плот сплытиті* [ЄК 1526, с. 322], *grimяцкий* [СК, с. 7] тощо) нерідко поступається написанням, позначеним польським впливом: *кре(в)ного, крвю, крви, трвожити, стрвожены, трвали, држе(н)е, мудрци, внутрную*. У пам'ятках пізнього середньовіччя (кінець XVI—XVII ст.) поліські автори рідко вживали зредуковані відповідно до етимології: *кръви* [Кл. См., с. 14], *тръвает* [Кл. См., с. 7], при цьому в називному відмінку іменник *кров* досить послідовно утримував уже східнослов'янський рефлекс: *кровъ* [Кл. См., с. 66], *кровъ* [ВК 1594, с. 411] та ін.

Абсолютно поодинокі випадки написань з *ро, ре: кровавые, на хребте* [ЖК 1611, с. 85]. Взагалі в передаванні наслідків колишніх поєднань «сонорний + зредукований» помітна значна неусталеність (*челядь обоє плъти* [ЖК 1609, с. 55], *търъвалшое* [ЖК 1609, с. 165], *окъръвавивши* [ЖК 1611, с. 9], *Коръче(в)ского* [ЖК 1635, с. 104]), де проявлявся вплив одразу чотирьох мовних систем: живої української та трьох писемних — церковнослов'янської, середньоболгарської і польської. Наслідком таких впливів є написання на зразок *ведъле* [ВК 1593, с. 58], *быдъло* [ВК 1593, с. 59], *на въраде* [ЛК 1575, с. 24], *дъля чого* [ЛК 1593, с. 60], *не подълегли* [ЛК 1596, с. 121], *ламълючися* [ЛК 1596, с. 112], *стърелял* [ВК 1645, с. 137], *полъку* [ВК 1645, с. 391], *могъли* [ЛК 1601, с. 288], *вълнами, оувръгла ... оувергла* [ЖЄ, с. 200], *отъры-*

малъ [ЖК 1649, с. 186]. Тобто писар ставив зредукований перед чи після будь-якого *р, л* за наявності збігу приголосних. Взагалі при збігу трьох приголосних, навіть коли серед них не було плавного, досить часто середній «обрамлявся» двома зредукованими: *вонѣтѣпливыхѣ* [ВК 1594, с. 419], *езѣдѣныхѣ почѣтовыхѣ* [ЖК 1590, с. 53], *завѣжѣды* [ЛК 1631, с. 316]; хоча частіше в таких випадках ставили одну букву *ѣ*: *Санѣкгушко* [ВК 1571, с. 161], *Че(р)нѣчи(ц)ки(и)* [ВК 1577, с. 213], *вѣспытали* (тут 'запитали') [ЛГ 1590, с. 69], *на сѣправе* [КК 1599, с. 114].

У позиції перед *ј* зредуковані *ѣ, ъ* розвинулись у надкороткі *ї* та *ѣ*. У сильній позиції на протоукраїнсько-білоруському мовному ґрунті вони вокалізувалися в *и*, що становить оригінальну східнослов'янську ізофону. Північноукраїнські пам'ятки широко засвідчують цю зміну: *осмый* [ВК 1594, с. 411], *в пусты(и)* [Кл. См., с. 16], *злый* [Кл. См., с. 18], *вороны(и)* [ЖК 1584, с. 102], *шо(с)ты(и) и семы(и)* [КК 1584, с. 60], *злый* [ВК 1606, с. 149], *шостый, семый, осмій, вторый* [ВК 1606, с. 317], *пустый* [ВК 1606, с. 319], *други(и)* [ВК 1635, с. 303], *перши(и) и вторы(и)* [Острог 1603, с. 87], *злы(и)* [ЛК 1601, с. 96], *злый* [ЛК 1601, с. 289], *хромый* [Бор. К., с. 8], *злый* [Бор. К., с. 9], *по шыи* [Римша, с. 467], *над шию* [Лямент, с. 175], *другий* [ВК 1645, с. 392]. Випадків із прикметниковим закінченням *-ой* у досліджуваних північноукраїнських текстах не виявлено.

Чергування *у // в*

Постання чергування *у // в* у південноруських діалектах дослідники прямо пов'язують із занепадом зредукованих. Наразі воно є нормою української та білоруської мов. В українських пам'ятках цілком певні випадки цього явища відзначено від XII—XIII ст., у білоруських — переважно від XIII—XIV ст.

Численні приклади з поліських пам'яток переконливо ілюструють, що в живому мовленні мешканців півночі України та півдня Білорусі вже остаточно було оформлене чергування *у // в*. Часте переплутування прийменників/префіксів *у — в* на письмі у північноукраїнських текстах є підтвердженням цього: *и взрѣ(в) очима* [КП 1397, с. 229], *на та вѣповахѣ* [ЛПс., с. 16 зв.], *вѣповаєть* [ЛПс., с. 25 зв.], *роусина... што вродивымѣ именов... бо х(с)а ради, во вѣтробѣ йтрни, из утробѣ* [Четья 1489, с. 17], *страхѣ и вжастѣ, великѣ страхѣ оужастѣ и тоуга* [Четья 1489, с. 20], *его вс(л)ышитѣ* [Г XV, с. 35], *и (в)в ы(н)ши(х), вы (и)ме(н)ю, уво (И)ваничихѣ, уво (И)вана, ув У(и)мици, вѣ вужи-ва(н)ю, з овторку*. Проте найчастіше такі контаміновані (або два

прийменники *у + в*, або *у + протетичний в*) утворення поставали перед початковим *о*: *уво Олѣвъскои, ув о(д)дѣле, ув оборону, ув Овручом, ув очи/у вочи, ув оцѣ/у воцѣ, ув устѣ/у вустѣ речки, уво-шо(л), ув о(т)чизне, ув обходе(х), оу вогород, оув оном, ув шдно, у водной, ув Оме(л)еняти*.

Щодо прийменника *ув/уво* в таких конструкціях І. Огієнко та В. Німчук зазначили, що написання *у вустава(х)* саме й відображають тодішню вимову з протетичним *в*, варіант прийменника *у/в* — *ув(ъ)* розвинувся внаслідок появи вторинного *в* — звука протетичного характеру: *ув одно, ув остроже*. Підтвердженням цього можуть слугувати написи з *ув* без характерного в таких випадках винесення приголосного над рядок, як у рукописних житомирських, овруцьких, київських, крем'янецьких та луцьких книгах. Ю. Карський не потрактовував кінцевий *в* у прийменнику/префіксі *ув* однозначно, відзначав, що в деяких написаннях його можна кваліфікувати як протезу — *оу/вусте(х)*, де *в* перенесено в інший рядок; водночас на належність *в* до прийменника може вказувати написання *оуво вси(х)*. Не зовсім прозорою на основі досліджуваних поліських текстів є фonomорфологічна структура іменника *вівторок*. Очевидно, наприкінці XVI ст. прийменник *ув* ще не розщепився і протетичний *в* не завжди можна потрактовувати однозначно, а латеральний *л* досить часто переходив у [ʝ]: *прошлое осени вовторок* (тут не виключене невідображення асиміляції — в вовторок) [КМ 1552, с. 52], *у вовторокъ/ув овторокъ* [ВК 1593, с. 58], *ув олторок/у волторок, зъ олторка* [ВК 1577, с. 103], *з овторку* [ОК 1632, с. 80]. Префікс *ув-* міг виступати не лише в словах з початковими *о* (рідше *у, а*), а й перед *е* (*увеха(н)я в мае(т)но(ст)*) [ЖК 1611, с. 308]), що може свідчити про формування узусності вживання префікса *ув-* перед будь-яким голосним.

У середньоукраїнську добу чергування *у//в* було досить продуктивним, йому підпадала не лише питома лексика, а й запозичення. Причому нерідко відбувалася зміна початкового *в > у* у випадках, коли він не був префіксом: *озеромъ Ую(н)нымъ, рыбы и уюны* (де *в'юн* від *вити*), *своих влусов, влана ... уланова сына, чешского и вгорьского, Улас, ув Уласа, Вгриновского, Угриновский*. У середині слова писарі зазвичай не передавали чергування, яке реально існувало в мовленні. У поліських пам'ятках виявлено лише кілька подібних написань: *Неумерицкии, в писме навѣчонии, аутѣ(н)ты(ч)ны(и), Евхима* [ВК 1594, с. 418] (пор. у Короткому волинському літописі, писарем якого був, можливо, виходець із Південної Волині: *священноинок Еуфимии* [ВКЛ, с. 121]).

Наведені приклади засвідчують вільне чергування форм із *ув-* та *у-*, *в-* та *у-*. Таке чергування з факультативним *в* (підпитува-

не поширеністю в цей час протези **в** перед **о, у**) привело, на думку Ю. Шевельова, до нових змін у префіксі **уз-, вз- < (вѣз-)**, який міг скоротитися до самого лише **з-**, що й відображено в низці написань: *не ѡ(з)ме(т)* [КК 1599, с. 117], *хто его озметѣ* [ОК 1683, с. 110], *ѡ(з)му* [ВК 1571, с. 130]. Але про те, що цей процес набував у староукраїнський період всеохопності, можуть свідчити написання без початкового **в** у словах, де не було префікса **вѣз-**: *ѡ(д)лу(г)* [ЖК 1590, с. 105].

У час творення досліджуваних пам'яток в українській мові засади милозвучності ще не були нормою, про що свідчать неодинокі орфографічні приклади «амилозвучності», коли до двох приголосних нагромаджувався третій (*взнатѣ, взрозумели*) або після голосного ставили **у** (*до ула(с)ного*). Проте деякі писарі досить послідовно чергували **у** — **в**: володимирські писарі — *былъ увесь, проме(ж)ку себе вгodu, и (в)живаючи, у мо(ц)и и ув оборону, у волторок зѣ олторка, сермягу вкралѣ, былѣ уписанѣ ... для вписованя, оныхъ у себе, старанье вделати ... доситѣ уделал, церков в именью ... святого Ильи у Володимери, Маковскому вказувал, а вбогие ... оббоход убогих, приходи(т) вже уво (в)се(и) то(и) суме; луцкі — Ивану вже, прозбу вчини(л), я з ура(д)у, ув отчизне моеи у Берестечку, упросилѣ у пана, насѣ у село не пустили ... у пятницу ... а вѣ суботу, у воду подѣ мостѣ укинули; Тяпинський — не вмeют; Негалевський — на ме(ст)цу божимѣ усести; острозькі — *ид усѣхѣ, мур увес, заслужил у нас, полнѣ оувесѣ ... светѣ; житомирські — та(к) у коне(х), яко и вѣ бы(д)ле, бо вчил, вѣзяті вмѣте, з ме(ст)ца вряду ... пере(д) урядо(м), (с) пла(т)емѣ узели, хрыбе(т) уве(с), ку(р) два(д)ца(т) узели ... пшона полѣв(с)ма(ч)ки взели, о(т) уряду, на вrade, недопущене ввяз(н)я; київські — присегу вчини(л), статуту вчине(н), межи вровичами, у вecho(р), на (з)волоку и (в)кри(в)же(н)е; овруцькі — вѣ осени у Василя, были у насѣ вѣ Мошкахѣ и стали собе особо у поли, ехалѣ у борѣ, вѣ островѣ Залесчизну увошли*. Подібні написання не утворюють жодних ізоглос у досліджуваних поліських пам'ятках. Чергування **у** — **в** було досить поширеним у середньоукраїнську добу в усіх українських і, очевидно, у більшості білоруських діалектів.*

Чергування позначилося й на інших префіксах. Давній префікс ***вѣз-** у протоукраїнських діалектах змінився на **з-(с-)**. Перехід відбувався не безпосередньо, а через стадію різних виявів: **оз-, уз-**. Залишки давнього префікса трапляються рідко: *вздава(т)* [ЖК 1635, с. 102]. Деякі проміжні стадії стали взагалі нормою української літературної мови, як то **уз-**. Ю. Шевельов уважав, що форми з префіксом **уз-** цілковито не занепали, хоч не

стали продуктивними, зазначаючи, що в сучасній мові суперечність між *из* та *з* в основному усунено через приділення першої форми іменникам (*узлісся, узвіз, узмор'я, узголів'я*, але *схід*), а другої — дієсловам (*збити, зйти, стрепенутися*). У північноукраїнських пам'ятках зафіксовано лише один подібний «проміжний» вияв *у(з)ле(с)е(м)* [КК 1595, с. 62].

Чергування *з/с* — *из/ис*

Наслідком занепаду зредукованих стала поява протетичного *и* в прийменнику/префіксі *з(с)*. Пам'ятки ранньої середньоукраїнської доби засвідчують такі явища досить часто. Подібних написань і в поліських пам'ятках відзначено багато: *изъ зл(т)ми* [Дермань 1638, с. 70], *из сынами* [Дермань 1638, с. 260], *и³ суду* [Кл. См., с. 42 зв.], *и(з) ѿ(т)цемъ* [Кл. См., с. 21], *и(з) кашта(л)тико(м)* [ЖК 1590, с. 50], *и(з) сынами, и(з) помо(ч)никами* [ЖК 1590, с. 76], *са(м) и(з) челя(д)ю* [ЖК 1605, с. 34], *ѿ(н) и(з) и(н)шими* [ЄК 1611, с. 261], *ис комо(р)никомъ* [КК 1600, с. 131], *ис Кузмицею, из дворище(м), исъ сво(и)ми* [ЛГ 1519, с. 70], *ис тыми* [ЛГ 1519, с. 71], *и(с) зе(м)ли* [ЛК 1561, с. 74], *изъ сыномъ, изъ жоною* [ЛК 1606, с. 312], *ис товаришы* [Брест 1526, с. 51], *ис сеножатю, ис землю* [ЄК 1526, с. 321], *з возо(м) и(з) хомуто(м)* [ЖК 1582, с. 38], *из выселко(м)* [ЖК 1582, с. 138], *измерзъ отъ студени* [ВК 1591, с. 294].

Українські писарі ранньої середньоукраїнської доби, а особливо в період XVI—XVII ст., уже явно дотримувалися ще ніким не виписаної тенденції до милозвучності, про що свідчать численні фіксації чергувань *у — в, з — из*, а особливо *з — зи (зы)*. Писар Четьї 1489 р. між приголосними послідовно вживав *ис / из*: *тоу(т) измолчалъ, другъ из дрѹго(м), з(с)дѣ ис тобою, азъ бо єсмъ ис тобою, из радостію почали прославляти х(с)та, вѣ... црковъ вшодѣ. из дрѹгомъ не повестои... не повестѹя ис кимъ* [с. 69—70]. Перекладач Крехівського Апостола перед двома початковими приголосними наступного слова до прийменників та префіксів *з, к, над, перед, роз, от* додавав голосний *о*: *зо всего, зо мною, зо лну, ото всякое, розознали, розошлися, ко поведанью* [с. 397]. Писарі різних канцелярій поряд із переважними написаннями *з ыме"я* вже писали *зы "ме"я* [ККС, с. 47 зв.], поряд із *ѹв 'мѣньях — вы 'мѣньях*, де однозначна спроба усунути складне для вимови скупчення трьох приголосних *зйм* та *вйм* шляхом використання не вже відомих (типових для тогочасного письма) прийменників *из* та *у/в, зы, ув, вы*, що звучали у їх повсякденні, можливо, як *зі, уві*. У тексті поліської грамоти 1393 р., де послідовно в кінці слів

стоїть **ѣ**, є запис *безо лсти* [Г XIV, с. 118]. Тобто йдеться не про вокалізацію в кінці слова, а саме про свідоме вставляння голосного для усунення збігу трьох приголосних.

Асиміляція звука *ј* (явище подовження)

Передньоязикові палаталізовані приголосні *ѣ́, т́, з́, с́, н́, л́, ж́, ч́, ш́, ц́*, опинившись після занепаду **ь** перед *ј*, у південно-західному діалектному масиві руського мовного простору зазнали подовження внаслідок асиміляції цього *ј*. Губні та *р* через ствердіння такої зміни не зазнали.

Найпоплідовніше процес подовження відбувся в говірках північного та південно-східного наріччя української мови [АУМ, т. I, к. 205; т. II, к. 183]. Наразі подовження приголосних у позиції між голосними є нормою сучасних української і білоруської літературних мов. Найпоплідовніше воно відбулося в іменниках середнього роду на *-а* (*знання, життя, гілля*), хоча трапляється й у жіночому (*рілля, січчю, сіллю*) та чоловічому (*суддя, Ілля*).

Початок процесу прогресивної асиміляції передньоязиковими приголосними *ј* Г. Півторак відносить до початку XII ст., а в староукраїнських та старобілоруських пам'ятках написання, які можуть непрямо свідчити про подовження, з кінця XII — початку XIII ст. стали звичними. Ю. Шевельов датував процес уподібнення м'якими передньоязиковими наступного *ј* періодом між XIII ст. (ствердінням губних) і XV ст. (ствердінням шиплячих). Найраніше реально відображене графічно (*обвезаннѣ, потвержиннѣ*) це явище він відзначає в пам'ятках XV ст. з Покуття та Буковини.

У поліських пам'ятках написань з позначенням подовження двома літерами виявлено зовсім небагато: *именне* [ВК 1593, с. 58], *Иллиною Левковского* [ОК 1679, с. 95], *на Залиадънеччу* [КВжв., с. 181 зв.], *в Задубеннѣ* [АКС, с. 12]. А. Кримський відзначив ще кілька випадків із поліських пам'яток: *привилля* (Володимирська книга за 1567 р.), *Иллиной, угожання сына моего, цвиценню дѣтокѣ* (Володимирська книга за 1605 р.), *народження* (Київська книга 1600 р.).

Переважно ж писарі трояко передавали наслідки прогресивної асиміляції: виносили графему над рядок; зберігали **ѣ**; просто писали одну літеру: *бра(н)ѣ, стисненъе, знищенъѣ* [ЛК 1545, с. 68], *за нестанеѣѣ, в сказа(н)ѣ* [ЛК 1561, с. 74], *за становѣ(н)ѣ* [ЛК 1561, с. 108 зв.] *держа(н)ѣ и вжива(н)ѣ* [ЛК 1572, с. 117], *нароже(н)ѣ* [ЛК 1572, с. 118], *су(ѣ)и* [ЛК 1572, с. 119], *село Пере-ве(с)ѣ, в гранече(н)ѣ* [ВК 1571, с. 162], *де(р)жа(н)ѣ* [ВК 1571,

с. 163], *збаве(н)я* [Єв. Нег., с. 121], *до полѣпше(н)ю* [Лік., с. 6], *розумѣньє* [Лік., с. 7], *дла поратова^а здоро^а* [ККС, с. 44 зв.], *поране(н)є*, *полупене* [ЖК 1584, с. 43], *ше(р)стью* [ЖК 1605, с. 32], *сужє(н)я*, *нагороженемъ* [ЖК 1635, с. 13], *на при(з)нане* [ЖК 1635, с. 93], *на жада(н)є* [ЖК 1609], *у(з)лесьє(м)* ... *у(з)ле(с)є(м)* [КК 1595, с. 62].

Складно визначити, чи було подовження в мовленні поліщуків на час написання пам'яток, оскільки орфографія неоднозначна. Можливо, вимова таких приголосних на Поліссі ще остаточного подовження не зазнала. Хоча писарі передавали подвоєння приголосних на межі морфем, особливо у «Вижівській міській книзі XVII ст.»: *вечистым* [с. 144 зв.] — *вечисттымъ* [с. 192], *вижєвским* [с. 36] — *вижжєвским* [с. 187 зв.], *здоровью* [с. 163 зв.], *злотых* [с. 143] — *злоттых* [с. 141 зв.], *постановившиє* [с. 149] — *постановишиє* [с. 192 зв.], *тастамєнѣтъ* — *тастамєннѣтъ* [с. 163], *шестую* [с. 185 зв.] — *шестту* [с. 186 зв.]. Напевно можна констатувати відсутність роздільної вимови, на що вказують паралельні написання в іменниках на *-ѣ*, де графема *ѣ* в одних випадках є, а в інших її немає. Показовим є приклад римування рядків у «Ляменті...» М. Смотрицького: *по желаню* — *вздыханю* [с. 170]. Деякі випадки написання слів з однією графемою, яка не виносить над рядок, вочевидь зумовлені впливом польської орфографії.

Винесенням над рядок губних та *р*, можливо, передавали роздільну вимову: *кро(в)ю* [ЖК 1605, с. 33], *Красноста(в)є* [ВК 1571, с. 162] — *Григо(р)ю* [ВК 1571, с. 163], *на здоровє* [ВК 1606, с. 149], *господу* або *подворє* [ЖЄ], *по дере(в)ю по ду(б)ю* [КК 1595, с. 67].

У білоруській писемності передавання асимілятивного подовження двома графемами засвідчено від XVI ст. Ю. Карський навів 28 прикладів (із різних текстів), де відзначено *чч*, *лл*, *нн*, *тт*.

У дослідженнях з української історичної фонетики написання *збожє*, *богомолє*, *огледанє* тощо нерідко потрактовано як передавання подовження, а початки його виводять мало не від XIII ст. Однак це лише гіпотетично вказує на реальне поширення явища. До XVI ст. прикладів з подовженням, переданим за допомогою двох графем, в українських пам'ятках дуже мало, і лише від другої половини XVII ст. воно стає очевидним фактом, а в українських текстах переважно з південно-західних теренів, писаних латиницею, не відображене й на початку XVIII ст.

Іноземні славісти подвоєння внаслідок поєднання приголосного з *-ѣj-* зараховували до найдавніших властиво українських

особливостей. Зокрема, Т. Лер-Сплавінський спорадичні прояви цієї зміни вбачав у XII ст., а від XIII—XIV ст. — її поширення на терени, які остаточно були охоплені сукупністю східно-українських говорів, однак конкретними прикладами своєї міркування не підтвердив. Точно можна констатувати тільки відсутність роздільної вимови в словах *збожє, богомоле, огледанє*; про наявність подовження в них можна лише здогадуватися. Трапляються тексти, де дві графами писарі вживають для відображення асимілятивних процесів, а для подовження — ні: *Чи вже проси(с)ся?* і *поряд за ѿ(ѡ)прошене(м) у нихъ* [ЖК 1643, с. 175]. Навряд чи йдеться про обмежені можливості традиційної орфографії для передавання довготи приголосного; логічніше припустити, що в першому випадку писар чув довге [с':], а в другому [н'] — звичайної тривалості.

Отже, вірогідно, процес уподібнення *j* (втрата роздільної вимови після передньоязикових: *голе*) розпочався в білоруських та українських говірках приблизно в один час — кінець XIII — початок XIV ст. Поліські говірки до кінця XVI ст. випадків подовження не знали. У білоруських пам'ятках (за матеріалами Ю. Карського) до XVII ст. прикладів відображення цього явища двома графемами більше, ніж в українських. Припущенню П. Векслера, який слідом за Л. Андреевою не відхиляє виникнення першоосередку цього явища на Полоччині від XII ст. з подальшим поширенням на північ і південноросійські діалекти, суперечить факт наявності прикладів подовження в покутсько-буковинських грамотах XV ст.

Асиміляція за глухістю/дзвінкістю

Широко й послідовно в поліських текстах представлено явище уподібнення звуків. Зазвичай північноукраїнські говірки характеризують як такі, що опиралися знеголошенню приголосних.

Усі ілюстрації щодо відображення дзвінкості/глухості звуків у практиці писарів-поліщуків згруповано за підходом: а) приклади написань, де традиційна орфографія домінує; б) приклади написань з одзвінченням незалежно від якості наступного приголосного; в) приклади написань з відчутною тенденцією до розрізнення дзвінкості/глухості залежно від якості наступного приголосного; г) приклади цілковитого переплутування без жодної послідовності.

Написання префікса/прийменника *отъ/от-*:

- а) *о(т)да(л)* [ВК 1571, с. 129], *отправовати* [ВК 1591, с. 290], *отъ иныхъ* [ВК 1593, с. 58], *в отъеханю* [ВК 1606,

с. 149], *отбитя* [ВК 1606, с. 151], *отъехали, отомкнуломъ* [ВК 1625, с. 458], *отъ граду* [ЛК 1606, с. 288], *отпущению* [Заг. Д., с. 178], *от Федора в отповедях* [ЖМ 1538, с. 5 зв.], *отъ попелу и отъ комягъ* [Брест 1583, с. 197], *неотповедне, от рук* [Дермань 1638, с. 261], *ω^т того* [ККС, с. 43], *от нас* [Остр. Рог., с. 113], *ω(т) костела* [Кл. См., с. 11], *о(т)пор-на_А* [КК 1595, с. 62], *отрубъ* [ЖК 1585, с. 138], *отъби(л) и [о]бобра(в)* [ЖК 1585, с. 46], *не о(т)ходячи* [ЖК 1585, с. 149], *отдалиаючи* [КВЖв., с. 141 зв.], *отложитъ* [КВЖв., с. 278 зв.], *от дороги* [КВЖв., с. 140 зв.];

- б) *одъ всихъ* [ВК 1606, с. 314], *одъделена, одъ князя* [ВК 1606, с. 315], *одъ месчанъ* [ВК 1645, с. 393], *одъ пульку* [ВК 1645, с. 392], *одповеди* [ВК 1651—53, с. 108], *одступуюче, од акту* [Острог 1603, с. 86], *од собе и од потомковъ* [Острог 1603, с. 88], *але отправил, от того ... под башту, от башты* [Острог 1603, с. 88], *ω(д)зывалъсе* [КК 1638, с. 183], *од тыхъ ... одъ Гриднѣ* [ОЗ 1552, с. 57], *одпираючи* [ОЗ 1552, с. 58], *одъ долины* [ОЗ 1552, с. 60], *одъ сестеръ* [ОК 1679, с. 94], *Оддаю ... отдано, отказую и одписую ... з части* [ОК 1682, с. 112], *одъезде* [ОК 1683, с. 110], *ω(д)да(л)* [ЖК 1635, с. 94], *ω(д)вели и ω(д)провадили* [ЖК 1635, с. 136], *оддаляючи* [КВЖв., с. 277 зв.], *одложил* [КВЖв., с. 278 зв.];

- в) *од лѣса, от служб* [Остр. Кост., с. 251];

- г) *ω(д)ве(з), ω(т)провади(л), ω(д)да(л), ω(т)да(л)* [ЖК 1590, с. 50], *поω(д)печатова(в)ши* [ЖК 1590, с. 59], *ω(т)везли* [ЖК 1611, с. 36], [ЖК 1611, с. 50], *ω(т)бито* [ЖК 1611, с. 59], *о(д) улицы* [ЖК 1611, с. 320], *ω(д)прави-ли* [ЖК 1611, с. 282].

Написання префіксів/прийменників *сѣ/s-, bezъ/bez-, roz-*:

- а) *бес хитрости* [Г XIV, с. 70], *с Олексие(м)* [ЛГ 1519, с. 70], *с части* [ЛК 1561, с. 113], *ис Кузмицею* [ЛК 1601, с. 70], *запис с кни(г), и(с) зе(м)ли* [ЛК 1601, с. 74], *не сдержали* [ЛК 1601, с. 288], *с мѣстѣ^чкомъ* [ККС, с. 37], *ис сѣножатю, ис землею* [ЕК 1526, с. 321], *с ни(м)* [КК 1599, с. 115], *сбу-довалъ* [ОЗ 1545, с. 39], *кто с тым, с печатю* [Соболь, с. 217];

- б) *з щастѣя* [Жит. Вл., с. 18], *зламане, зросла, змѣлованя, з недостатку, един з них* [ЖЄ], *зъ рукъ* [ВК 1567, с. 105], *разказали* [ВК 1567, с. 108], *розмерѣя зъ сусѣдми* [ВК 1593, с. 54], *зшедшисе* [ВК 1594, с. 420], *зкладати* [ВК 1645, с. 393], *з ними* [ВК 1651—53, с. 108], *зшиты* [Заг. Д., с. 167], *у звязъ моцно вробити* [Заг.Д., с. 175], *з тым* [Заг. Д., с. 180], *из своеи, воспол з судѣями* [ЖМ 1531, с. 19],

зъ его бра(т)єю [ЛК 1561, с. 70], чи з того [ЛК 1561, с. 74 зв.], з ними [ЛК 1561, с. 102], з ыме(н)я, мнѣ з ни(м) [ЛК 1561, с. 104], з служе(б)никами [ЛК 1561, с. 106], зъеха(ти) зъ за(м)ку [ЛК 1561, с. 114]; безпечности [ЛК 1569, с. 14];

в) с ты(м) с чы(м) [ВК 1571, с. 130], с цы(н)шами [ВК 1571, с. 162], с чи(н)шами, з нею [ВК 1571, с. 164], с князем [ЖМ 1538, с. 5], с плуги с тоє земли, з ним росправил [ЖМ 1538, с. 5 зв.], з вѣка, прозбу, черес тоє, с твои(м) [ЛГ 1500, с. 69], росправу [ЛК 1561, с. 74], ис товаришы, з Литвы [Брест 1526, с. 51], с Прус ... з Великого [Брест 1526, с. 52], и(с) пашными нивами [КК 1595, с. 65], з да(в)ны(х) [КК 1595, с. 66], с поча(т)ку с петы, (з) Ласками, з Барано(м) [КК 1595, с. 62], але з су(д)ями [КК 1595, с. 66]; з милосердия, с тых, з другое, з заплаченя, з которых, с подгорьем, с коморою [Соболь 2, с. 218], с таким, з лежачое, з вдячностю [Соболь 2, с. 219]; с по(д)данными... з ме(с)та ... з возо(м) и (з) хомуто(м) [ЖК 1582—88, с. 38], роскидали [ЖК 1582—88, с. 39], ро(з)метали, чере(с) с пнзми [ЖК 1582—88, с. 40], з ножа(ми) и с калитою [ЖК 1582—88, с. 42], зъ кгузиками [ЖК 1582—88, с. 44], зшарпали [ЖК 1582—88, с. 78], из с теляты [ЖК 1582—88, с. 105]; с пашнею, з одное, з засевои, з братом ... с товаришом [СК, с. 10];

г) с казалницѣ, з варстатов, з добры(х) [Кл. См., с. 11], и з пожитком, а с часом ... и з шкодою, за росказане(м) [Кл. См., с. 13], с ними и с вами [Кл. См., с. 14], розширенныхъ [Кл. См., с. 15]; ни с кимъ, з сыномъ ... с сыномъ [ОК 1632, с. 80]; з ро(з)су(д)ку [ЖК 1590, с. 43], сдѣлалъ, кѣзѣ Матуша Зѣбаража Вороны, зъ кгрунѣто(в)... с то(го) [ЖК 1590, с. 49], и(з) кашта(л)тико(м) сами(т)ны(м) [ЖК 1590, с. 50], ис вси(х) [ЖК 1590, с. 58]; посбиваная ... избыта [БК, с. 58].

Наведені написання, попри певну невнормованість, все ж відображають загальну тенденцію до одзвінчення **с**, **т** у префіксах/прийменниках **сѣ/s-**, **отѣ/ot-**. Послідовніше це простежується в написанні прийменника **з**. Вочевидь відчутна залежність якості **з** у префіксі **роз-** від наступного приголосного. Натомість у префіксі/прийменнику **без** не виявлено жодного випадку оглушення **з**. Усього два випадки знеголошення **з** у прийменнику **через**. Але найпослідовніше в писемній традиції поліщуків (передовсім це стосується написання прийменника/префікса **сѣ/s-** та префікса **роз-**) простежується тенденція до звукової гармонії: вплив артику-

ляції наступного звука був такий очевидний, що деякі писарі *з/с, роз/рос* добирали майже безпомилково. Консеквентно дотримувався такого розрізнення перекладач Крехівського Апостола (кілька десятків прикладів написання *с* перед глухим, *з* перед дзвінким), при цьому польське першоджерело з регулярним написанням *z* не завадило українському писареві відобразити живе мовлення. Крізь призму саме такого пояснення можна потрактувати написання *по(т)старости(м)* [ЖК 1584, с. 38], *потчаший* [ЛК 1569, с. 16]. Асиміляція за дзвінкістю/глухістю представлена й в інших словах: *свѣтчит, по пѣддѣсятниц, све(т)ки*, але *ω(с)ве(д)чалъсе; ихъ счадомъ, за дватцѣтъ, прозбу*, але *просбѣ, при просбѣ; небощи(к), пчолъ*, але *зъ десятинами бчолными* та ін. У написанні *издѣбка мурована* [Острог 1603, с. 88] одзвінчення (від *истьбѣка*), слід пояснювати регресивною дистантною асиміляцією.

Отже, відображення асиміляції за дзвінкістю/глухістю в поліських пам'ятках цілком збігаються з аналогічними явищами в білоруській писемності відповідного періоду.

Асиміляція за місцем і способом творення

Широко в поліських текстах відображена асиміляція за місцем і способом творення. Найбільше випадків спостерігається на межі морфем, передовсім кореня й суфікса:

- а) при ступенюванні: *набли(ж)ши(и)* [КК 1595, с. 84]; *дорожше* [ВК 1567, с. 106]; *вы(ш)ше* [ВК 1571, с. 132], *вы(ш)шо-го* [ВК 1571, с. 164]; *понижше(и)* [ЖК 1584, с. 60];
- б) при творенні прикметників за допомогою суфікса *-ъск-*: *до лучька* [Г XIV, с. 23], *въ земли єгоупѣтьсѣи* [ЛПс., с. 103 зв.], *смотрицкий* [Г XV, с. 37], *запорозькие* [ЛК 1649—50, с. 25]; *кошу^т му³ки^х* [ЖК 1590, 1635, с. 12]; *музскихъ* [ЖК 1584, с. 75]; *остро(з)ского* [ЛК 1561, с. 102 зв.]; *помоч папезкую* [Остр. Рог., с. 113]; *Яна Бро(ц)кого* [ЖК 1635, с. 120]; *свецких, доброты бозское* [Соболь 2, с. 218]; *мѣстским* [КВжв., с. 144 зв.], *мѣстцькое* [КВжв., 146 зв.];
- в) у конструкціях з прийменниками *съ, бѣсъ*: *бѣщисла* [ЛПс., с. 90], *ни щее* [ВК 1571, с. 161]; *тым, щим* [ВК 1645, с. 25]; *с пшеницею и ж житомъ* [ЖК 1584, с. 63];
- г) у коренях слів: *пушчаю, еше* [ОК 1679, с. 95]; *мещане* [ЖК 1635, с. 38], *мешъчанъ* [ЖК 1635, с. 141], *знишчитъ* [ЖК 1635, с. 170];
- г) на межі закінчення і постфікса: *чи вже проси(с)ся* [ЖК 1643, с. 175];

д) на межі префікса і кореня: *исторгыи маищрѣва* — *исчрѣва* [ЛПс., с. 26 зв.], *бещадѣю доуши* [ЛПс., с. 44], *безаконии моихъ* [ЛПс., с. 52], *рашири оуста* [ЛПс., с. 110 зв.], *поишествии* [Г XIV, с. 30], *роширити* [Г XV, с. 35], *нешъчасное* [ЛК 1649—50, с. 26]; *ща(д)ки* [ЖК 1584, с. 138], *ще(р)ницами ... росправу мѣли* [ЖК 1600, с. 94]. Прагнення писати етимологічно як реакція на асимілятивні зміни в мовленні поліщуків відобразилося в надпоправних написаннях *сч* замість закономірного *щ*: *долиною ... часчѣмъ* [ЖК 1584, с. 15], *по речисчѣ* [ЖК 1595, с. 63]; *ω(т) счєнѣдѣли* [ЛК 1561, с. 108 зв.]; *на знисчене* [ВК 1645, с. 391]; *ωсчєпамѣ* [ПКК, с. 237].

Поряд нерідко трапляються написання, де очікувані процеси уподібнення не відображено: *речи(ц)ски(и)* [ВК 1571, с. 202]; *Василья Микулицского* [ВК 1591, с. 295]; *Збара^жского* [ЖМ 1538, с. 39 зв.], *десятину Березскую* [ЖМ 1538, с. 5]; *овъруцского* [ОК 1697, с. 78]; *коре(ц)скими* [ЖК 1590, с. 44]; *опусчоные* [ВК 1651—53, с. 51]; *месчанина* [ЖК 1590, с. 66]; *близки(х)* [ЖК 1582—88, с. 143], *близъскихъ* [ЖК 1582—88, с. 155].

Лише в Житомирському Євангелії та листі князя Гольшанського 1510 р. відзначено асиміляцію у фіналах зворотних дієслів: *ωсолитца, просвѣтитца, назовѣтца* [ЖЄ]; *привозатця* [Гольш. 1510].

Про неусталеність подібних написань та значні труднощі, з якими стикалися писарі, намагаючись передати на письмі особливості вже панівної тоді вимови, свідчать такі приклади: *дѣдичьство* [Розов., с. 6], *скоре(ч)цкого* [ЛК 1561, с. 109 зв.]; *свидецство* [ЛК 1569, с. 16]; *господарстким* [Заг.Д., с. 179]; *слободи(ц)кие* [ЖК 1590, с. 65], *слобощане* [ЖК 1590, с. 66]; *Го(ст)цкии на Го(с)чи* [ВК 1635, с. 301]; *псчоль* [ВК 1649, с. 38]; *тка(т)цъких* [ЛК 1572, с. 123]; *на мае(т)ностъ черемо(ш)ску* [ЖК 1609, с. 158]; *ешъсчѣ* [ЖК 1635, с. 140].

Отже, в мовленні поліщуків існувала певна тенденція до одзвінчення глухих *с, т* у прийменниках/префіксах, а також до відображення звукової гармонії, про що свідчать численні спроби передати на письмі уподібнення артикуляції звуків за дзвінкістю/глухістю та за місцем і способом творення.

Дисимілятивні процеси

У північноукраїнських пам'ятках широко засвідчені відображення процесів розподібнення, зокрема у формах питально-відносних займенників: *хто* [Г XIV, с. 26; ЖК 1590, с. 248], *що* [ВК

1606, с. 315; Борзна, с. 59]; але *счо* [ЖК 1635, с. 250], *што* [ЖК 1590, с. 250]; *нихто* [ВК 1653, с. 108]. При цьому немає випадків розподібнення *чи* > *шн*: *ру(ч)нико(в)* [ЖК 1584, с. 46], *ручни-ко(в) вышиты(х)* [ЖК 1584, с. 75], *ручницами* [ЖК 1584, с. 78]; *ру(ч)ницу* [ЖК 1611, с. 316].

Загалом дисимілятивні процеси в поліських пам'ятках, як, зрештою, і в більшості українських, відображено непослідовно.

Спрощення в групах приголосних

У низці написань у поліських текстах відображено випадіння одного приголосного зі скупчень переважно трьох. Про явище спрощення в північноукраїнських говірках свідчать такі випадки:

- *стн* > *сн*: *чесного* [ЛК 1561, с. 100 зв.]; *уснымъ* [ЛК 1601, с. 284]; *серодопосное* [ЛК 1619, с. 395]; *нешъчасное* [ЛК 1649—50, с. 26]; *власными* [Острог 1603, с. 86]; *уча(с)ницы* [КК 1599, с. 123]; *наместникомъ* [ОК 1697, с. 117]; *ше(с)на(д)ца(т)* [ЖК 1584, с. 39]; але *участниками* [ВК 1567, с. 107]; *наместником* [ЛК 1649—50, с. 25], *шестнадцать* [ЛК 1649—50, с. 29]; *в властѣную* [ККС, с. 40 зв.]; *властѣны(х)* [КК 1599, с. 115];
- *стц* > *сц*: *на ме(с)цу* [ЖК 1635, с. 99]; *въ мѣсцахъ, мѣсцьких* [КВжв., с. 144], але *мѣстцу* [ВК 1606, с. 317]; *мѣсцахъ* [ВК 1593, с. 55]; *мѣсца* [ВК 1651—53, с. 51]; *ме(ст)цѣкие* [ЖК 1590, с. 60]; *мѣстцѣки(х)* [КВжв., с. 141 зв.];
- *стс* > *с*: *на справах мѣских* [Соболь 2, с. 218], але *книг мѣстских* [Соболь, с. 217]; *мѣскихъ* [КВжв., с. 202 зв.];
- *стч* > *сч*: *мѣсчане* [ЛК 1649—50, с. 26];
- *стл* > *сл*: *щасливѣшая* [КА, с. 353], *з не(с)ча(с)ливого* [ЖК 1609, с. 165], але *щастливого* [ЛК 1545, с. 65];
- *лнц* > *нц*: *сонце* [Римша, с. 467];
- *скн* > *сн*: *спусными* [ЛК 1601, с. 284];
- *здн* > *зн*: *празнова(т), празни(к)* [Четья 1489, с. 34], *кони езные* [ВК 1651—53, с. 108]; *позно* [ЛК 1593, с. 61]; але *на праздники* [Заг. Д., с. 178];
- *рдц* > *рц*: *серцѣ людѣскихъ* [Лік., с. 3], але *въ сердцу* [Лямент, с. 166];
- *дц* > *ц*: *пятнацатый* [ВК 1606, с. 317]; *двацатъ* [ЖК 1649, с. 191].

Іноді спрощення відзначено при словотворенні прикметників, основа яких закінчувалася на два приголосних, за допомогою суфікса *-ьск-*: *мѣсчаномъ Перемилскимъ* [ЛК 1601, с. 286].

Перехід *л > в*

Сучасним українській і білоруській мовам властивий перехід *л > ʎ*. У лінгвістиці існують різні відмінності щодо хронології цього явища. Більшість учених традиційно пов'язують його із занепадом надкоротких *ѣ* та *ѡ*. XIII—XIV ст. датував зміну *л > ʎ* М. Жовтобрюх; одразу після занепаду зредукованих, тобто після XII ст., — Г. Півторак; від часу «общей жизни русского языка» виводив цю зміну Ю. Карський; від середини XV ст. — Ю. Шевельов. Інша група вчених не заперечує цілком постання переходу *л > ʎ* до занепаду зредукованих. Зокрема П. Бузук наводить аргументоване спостереження на користь раннього (до занепаду надкоротких *ѣ* та *ѡ*) перебігу цього явища, відзначаючи, що зміна сталася перед наступним приголосним: *вовк < *vǫlkъ*, а в словах **jǫǫlъka*, **gorǫlъka* після *л* стояв зредукований, тому перехід не відбувся. Поділяли цю думку Ф. Філін та Ф. Медведєв. До XII ст. датує вказаний перехід П. Векслер, аргументуючи тим, що лабіалізація не відбувалася, коли після сонанта (*р*, *л*) стояв зредукований. Ю. Шевельов пояснював неперехід *л > ʎ*, наприклад, у лексемі *гілка < *golъka* наявністю/відсутністю наступного зредукованого, а якістю попереднього голосного. Таким голосним у північних говірках був звук неоднорідної артикуляції *ʎo*, постання після якого ще *ʎ* фактично призвело б до появи трифтонга, що було неприпустимим для наявної системи вокалізму. Лексемі *голка < *jǫǫlъka* вчений уважав за новопосталу на південному сході України чи Волині (перша відома фіксація у Є. Тимченка 1667 р.), коли процес огублення вже завершився. При цьому всі дослідники відзначають неоднаковість і неодночасність зміни *л > ʎ* у словах на зразок *вовк < *vǫlkъ* і в дієсловах на *-лъ*. Епіцентром зміни вважають північ України та більшу частину Південної Білорусі.

У досліджуваних поліських пам'ятках зміна *л > ʎ* фіксується від початку XVI ст.: *дав єсми* [ЄК 1526]; *выстреливъ, не обезумив, ожив, покропив, розгнѣвався* [КА, с. 284], *зуповноє* [КА, с. 285], *писал и присылав* [ЖМ 1537, с. 8]; *нє мо^очала* [ККр., с. 38], *отѣби(л) и [о]бобра(в)* [ЖК 1584, с. 46], *бра(в)* [ЖК 1584, с. 49], *гони(в)* [ЖК 1584, с. 57]; *по(в)те(и) вєпровы(х)* [ЖК 1590, с. 56]; *почавѣ заразомѣ куса(т)* [ЖК 1635, с. 157], *пошовѣ зовси(м)* [ЖК 1635, с. 161]; *ходивѣ, не заставѣ, розумивѣ, почавѣ, ударивѣ* [ЖК 1643, с. 174]; *довги* [ЖК 1649, с. 17 зв.], *подав, увѣзав* [ЖК 1609, с. 21]; *Здолбицу ... Здовбицу* [ЛК 1569, с. 14]; *нахилився* [КЗ, с. 24]; *помылился* или *описався* [Ап. 1593, с. 118], *зачався* [Ап. 1593, с. 119]; *копав и чистив, мєв право* [Бор.К. 1614, с. 6], *єздив* [Бор. К. 1614, с. 7]. У надпоправних написаннях: *ω(с)вєтѣ-*

чы(лѣ)ши [ЖК 1584, с. 49]; у во(л)торо(к) [КК 1595, с. 74],
(в)схо(д) со(в)нца [КК 1595, с. 100]; узя(л)ши [ЖК 1590, с. 75].

Не виявили в поліських пам'ятках випадків переходу в запозиченні через посередництво польської мови: ко(л)дра (ковдра) [ЖК 1649—50, с. 193]; сама колдра [ЛК 1596, с. 109].

Цілковиту подібність перебігу зміни *л > ѣ* із поліськими пам'ятками засвідчують тексти білоруської писемності, де аналізоване явище відзначене від XV ст. Ю. Шевельов узагалі *л > ѣ* вважав однією з перших змін, що постали під час спільного перебування українців і білорусів у Литовській державі, охоплюючи обидва ці народи, але зупиняючись на литовсько-польському кордоні.

Явище подвоєння

Подвоєння приголосних у давніх пам'ятках відзначається на межі морфем переважно при творенні прикметників та дієприкметників за допомогою суфікса *-н-*: *каме(н)ные ѣ* [Лік.]; *свѣщенниковѣ* [Лямент 1628, с. 46], *о(т)мѣнней* [Лямент 1628, с. 48], *везванымѣ*, але *зебранымѣ* [ОК 1632, с. 77], *неподбированныхѣ*, але *неподбираныхѣ* [ОК 1632, с. 78]; *повинныхѣ* [ОК 1679, с. 94]; *пови(н)ни*, *пови(н)ности* [ЛК 1572, ч. 117], *свеще(н)никѣ* [ЛК 1572, ч. 122]; *полотенныхѣ* [ЛК 1596, с. 110]; *посторонними* [ВК 1593, с. 55], *звонница* [ВК 1593, с. 368]; *коро(н)ного*, *в по(с)сесии* [ВК 1635, с. 301], *неви(н)ные* [ВК 1635, с. 303]; *оце(н)ного* [Волод. З., с. 111]; *повинности* [Заг. Д., с. 171], *звонници* [Заг. Д., с. 174], *ланное* [ЛК 1619, с. 394], *на кгрунт пѣн(н)ы(и)* [ККр., с. 35], але *военными* [ЖК 1590, с. 52]; *поданные* [ВК 1593, с. 54], *подъданныхѣ* [ВК 1593, с. 59]. Послідовно у володимирській пам'ятці з двома *-нн-* пишеться антропонім *Га(н)ну* [ВК 1571]. Подвоєння на межі префікса і кореня поодинокі: *ссумовати* [ЖМ 1531, с. 19]; *ро(с)су(д)ку* [ККр., с. 34 зв.], *одалляючи* [КВжв., с. 277 зв.].

Явище протези

У поліських пам'ятках явище протези трапляється нечасто. Якщо не брати до уваги конструкції з прийменником *ув*, де звук *в* перед словами з початковим *о* потрактовують по-різному, то очевидні випадки приставного приголосного зафіксовано лише в кількох словах: *два я(р)мяки ... ярмаковѣ* [ЖК 1582—1588, с. 75], *ерма(к)* [ЖК 1582—1588, с. 106]; *делюра я(т)ласовая* [ЖК 1609, с. 163]; *гермакѣ люнский* [ЛК 1596, с. 116]; *кгермакѣ аксамитный* [ВК 1606, с. 150]; *ватаманѣ* [ВК 1593, с. 53], але *атаманѣ* [ВК

1593, с. 54]; *восем* [СК, с. 6], *вулицы* [КВжв., с. 48], *Ганна* [КВжв., с. 153], *Вовдя, вуѣмъ* [АКС, с. 12], *у вуста речки* [КК 1595, с. 21]. Не засвідчено жодного написання з протетичним приголосним *в* у Крехівському Апостолі. Приклади з Луцької справи 1630 р. *узломъ межи уши, усъ ему уръвалъ, узелъ гроши(и)*, імовірно, відображають не лише традиційну орфографію, а й відсутність протези в живому мовленні. У справах Кременецької книги наявний протетичний *и* в іменнику *рѣжь — муки и(р)жаное* [ККС, с. 35 зв.].

В одній із справ Житомирської книги зафіксовано лексему *погораное* [ЖК 1590, с. 4] в контексті скарги пані Козаровської, власниці маєтності Фороща, що неподалік від Житомира. Крайня північна межа ізоглоси *горати*, за матеріалами АУМ, проходить приблизно по Житомиру, з незначними вкрапленнями дещо на північ (Коростенщина, Лугинщина) [АУМ, т. І, к. 142]. Імовірно, мешканці півдня Житомирщини вживали протетичний *г*, однак в інших написаннях цього ж слова в цій книзі (всі справи записано одним почерком) протези немає: *орали, оромышъ* [ЖК 1590, с. 234, 235]. Можливо, у цьому написанні слід убачати явище, подібне тому, що зафіксувала на півночі Рівненщини Я. Закревська: початковий *о* зазвичай не закривається протетичним, але після префікса і прийменника — обов'язково: *острий*, але *вигострити*, *орати*, але *вигорати*, *озеро*, але до *гозера*.

Явище протези в білоруській писемності так, як і в північноукраїнській, трапляється дуже рідко, незважаючи на те що приставний *в* має майже загальнобілоруський (за винятком південного ареалу) характер.

Лінгвогеографічні матеріали дають змогу констатувати, що протетичний *в* найраніше з'явився в межах західної частини колишнього праслов'янського ареалу між Віслою і Горинню, який включав ареал пізніших західнослов'янських мов і більшу частину майбутнього ареалу південно-західного наріччя та західну частину поліських говорів української мови, тоді як епіцентром виникнення протези *г* деякі вчені слушно вважають Полісся. Це підтверджують факти сучасної лінгвогеографії [АУМ, т. І, к. 137—144; ЛГБГ, к. 47—49].

За спостереженнями Ю. Шевельова, середньо- та східнополіські говірки належать до ареалу з «помірковано розвиненою протезою». Менше від поліських протетичні приголосні поширені лише в закарпатських та лемківських діалектах. Говірки ж, де протеза розвинута найпотужніше, — надністрянські та південноволинські.

Існують значні розбіжності в студіях різних дослідників щодо постання протетичних приголосних у східнослов'янських

мовах. Г. Півторак відносить виникнення протези *з* до VI—VII ст. Допускав наявність *з* ще в дописемний період Г. Шило. Ю. Шевельов, зауваживши, що попри перші фіксації *є* у XIII—XIV ст., а *з* близько XVI ст., зробив припущення, що всі ці процеси припадають головню на середньоукраїнську добу.

Поширення та хронологію протез у поліських пам'ятках встановити важко. Якщо відзначені два приклади з *з* — *гермакъ* та *погораное* — не є описками, то вони показові й однозначно мали б відображати живе мовлення житомирського та луцького писарів (позивачів?). Обидва написання датовано кінцем XVI ст. Можливо, є сенс говорити про функціонування протези *з* у цей час у поліських говірках. Написання *єрма(к)* у Житомирській книзі за 1584 р. та *едамашковыи петрахиль* у приписці 1610 р. князя Четвертинського на тетроевангелії XV—XVI ст. можуть свідчити про досить давнє функціонування цих слів уже з протезою *ј* перед *а*: *ярмякъ*, *ядамашокъ* у поліських говорах. Інакше перезвук *'а > е* на зразок *ейце*, *Єрослав* не відбувся б. Інші запозичення з початковим *а* — *атаман* — хоч і трапляються у пам'ятках XV ст. з протетичним *є* [ССУМ, т. I, с. 156], все ж не засвідчені в пам'ятках з початковим *йє*. Вочевидь, запозичення таких лексем відбулося значно пізніше, ніж *армяк*, коли поліський переголос *'а > е* уже не діяв.

Явище епентези

Ще рідше, ніж протеза, трапляється в поліських пам'ятках явище епентези: *Иояхиму* [ЖК 1584, с. 73]; *проздрѣл*, *проздрил* [ЖЄ]; *Іюда* [ВК 1567, с. 106]. Можливо, слід вважати епентетичним *є* в антропонімі *Левуско* [Острог 1603, с. 95]. Український антропонімікон знає обидва варіанти, утворені від *Лев*: *Левусик* і *Леусь*, *Леусько*. У говірці села Мелені Коростенського району є прізвисько *Леусок*. Якщо всі ці найменування особи пов'язані з ім'ям *Лев*, то написання в пам'ятці є звичайним демінутивним утворенням.

Інші написання, пов'язані з *ъ*, *ь*

Літери *ъ* та *ь* в поліських пам'ятках функціональне навантаження мали переважно у двох випадках: коли позначали твердість/м'якість приголосних (проте не завжди консеквентно), а також при відображенні роздільної вимови (хоч також непослідовно). Можна констатувати напевне, що роздільну вимову за

допомогою букви **ѣ** писарі відображали, ставлячи її після префіксів перед йотованим **я, ю, є**: *вѣхалѣ* [ВК 1594, с. 420]; *зѣєднавши* [Заг. ДЗ, с. 171]; *розѣжда(л)* [ЛГ 1500, с. 69]; *зѣхати зѣ за(м)ку* [ЛК 1561, с. 114]; *обѣжчати* [Брест 1505, с. 45]; *вѣ отѣханю* [ВК 1606, с. 149]; *вѣждчаючы* [ВК 1625, с. 460]; *обѣяснени* [ОК 1679, с. 93]. Вочевидь, роздільну вимову варто вбачати в написаннях у середині слова, коли **ѣ**, рідше **ѣ** стоять після губних та **р**, які на Поліссі переважно були твердими: *Юрьѣви(ч)* [ЛГ 1500, с. 69]; *опѣя(т)* [ЛК 1561, с. 109]; *церковѣю* [ЛК 1572, с. 116]; *Соловѣвича* [ЛК 1596, с. 103]; *бѣютѣ* [ВК 1645, с. 393], *пѣютѣ* [ВК 1645, с. 396]; *сафѣяновы* [ЖК 1584, с. 44]; *бѣючи* [ЖК 1590, с. 45]. Непросто визначити спосіб вимови після передньоязикових, що були м'якими, — роздільний чи вже з подовженням: *попартѣя* [ЛК 1575, с. 414], *держанѣя, с печатѣю* [ЛК 1575, с. 24]; *потканѣя, оповеданѣя* [ЛК 1593, с. 60]; *улѣвѣ зѣ пѣчолами* [ЖК 1590, с. 48]; *у(з)лесѣ(м)* [КК 1595, с. 62], *де(р)жанѣа* [КК 1595, с. 67] тощо. Так само нічого певного не можна стверджувати щодо реальної вимови написання з *пташѣими* [ВК 1571, с. 162].

Найчастіше і найпослідовніше літери **ѣ, ѣ** вживали писарі на межі морфем: *деѣку* [ЛК 1572, с. 117]; *сѣписати* [ЛК 1575, с. 24], *велможѣного* [ЛК 1575, с. 25]; *обовязѣки* [ЛК 1587, с. 160], *литовѣскихѣ* [ЛК 1587, с. 161]; *Володимерѣский, пахолѣкомѣ* [ЛК 1593, с. 60]; *Браславѣского* [ЛК 1596, с. 105], *полотѣна* [ЛК 1596, с. 109], *зѣубожоны* [ЛК 1596, с. 121]; *купѣцы* [ККС 1578, с. 52], *участѣни*^к [ККС 1578, с. 38 зв.]; *добродѣльные* [Кл. См., с. 5], *вѣжджчаѣть* [Кл. См., с. 7]; *замѣку з(с)дрѣского* [ЖК 1605, с. 3], *сукѣню* [ЖК 1605, с. 15 зв.]; *яѣне* [ЖК 1611, с. 260]; *моѣно* [ЖК 1635, с. 139]; *росѣпоряжене, матѣце и бабѣце* [Соболь 2, с. 218]; *добровольною* [ОК 1632, с. 79]; *дєдичѣной* [ОК 1679, с. 94]; *в обѣлеженю* [СК, с. 9]; *хлопѣца* [Бор.К., с. 7].

Дуже часто графеми **ѣ, ѣ** ставили між будь-якими двома приголосними: *Игѣнатович* [ЛК 1575, с. 24], *Олбрыхѣта* [ЛК 1575, с. 25]; *зѣ лышѣтвами* [ЛК 1596, с. 109], *Кушѣнерѣ* [ЛК 1596, с. 114]; *до Позѣнанѣа, нигѣде, не єжѣывали, з Мазовѣшѣ* [Брест 1526, с. 52]; *вєтѣхиє* [ККС 1578, с. 35 зв.]; *тѣка(н)них* [ЖК 1590, с. 50], *Алєкѣсанѣдерѣ* [ЖК 1590, с. 51]; *созѣналѣ* [ЖК 1649, с. 33 зв.]; *кѣрунѣты* [ВК 1606, с. 314], *кѣрунѣтѣ* [ВК 1606, с. 315]; *зо зѣбожемѣ, посѣлушѣнымѣ, ишѣли* [ВК 1645, с. 393]; *дрѣжати* [ВК 1571, с. 21], *дрѣжати* (тримати) [ВК 1577, с. 71], *длѣгѣ* [ВК 1577, с. 72], *долѣгѣ* [КВжв., с. 143 зв.], *крѣнѣтѣ* [КВжв., с. 141 зв.], *сѣмыслє* [КВжв., с. 213], *Анѣдрєєм, запѣлатил* [СК, с. 9].

Трапляються написання із вставленими голосними між двома кінцевими приголосними кореня, останній із яких —

сонорний: *из ветель* (с. Ветли Любешівського району Волинської області) [Св. Тетр., с. 12]; *огонь* [ВК 1625, с. 458]; *быдель* [ВК 1649, с. 38]; *тых земель* [Жидичин 1538, с. 24 зв.]; *восем* [СК, с. 6]. Проте, що такі вставляння голосних були тенденцією, свідчать написання, коли епентеза *о* з'являється між будь-якими кінцевими приголосними кореня: *плахотъ ... плахѣта* [ЖК 1635, с. 163]; *Марокъ Гуревич* [ЛК 1649, с. 15].

3.7. Явища в підсистемі приголосних, не пов'язані з долею *ъ, ъ*

Відображення звуків [r] та [z].

На підставі писемних пам'яток можна стверджувати, що в діалектах, які лягли в основу української та білоруської мов, перехід вибухового *г* в гортанний приголосний стався до XI ст. М. Жовтобрюх вважав, що ця зміна виникла в дописемний період (IX ст.) на території Середньої Наддніпрянщини. Ю. Шевельов спірантизацію *г* датував кінцем XII — початком XIII ст. Якись ареали поширення цієї зміни на основі давніх пам'яток з українських територій виокремити складно. Процес мав усеукраїнський характер.

У дискусії щодо хронології цього процесу варто зважати на позамовні чинники. На думку Г. Півторака, перехід *г* в *γ* в протоукраїнських говорах відбувався невдовзі після розпаду праслов'янської етномовної спільності. Слов'яни, які під час Великого переселення народів у VI ст. рухалися зі Східної Європи на Балкани, ще вимовляли вибуховий *г*, а східні слов'яни, котрі впродовж VII—VIII ст. стали проникати із Середньої Наддніпрянщини в басейн Десни й за Прип'ять, уже мали фрикативний приголосний *γ* (про це переконливо свідчить послідовне збереження *г* в південнослов'янських мовах і поширення *γ* в південноросійських говірках). Цей факт чітко вказує на хронологічні межі трансформації *г* > *γ*: кінець VI — перша половина VII ст.

Від XIV ст. у пам'ятках української і білоруської писемностей засвідчено новий спосіб передавання на письмі проривного *г* за допомогою сполучення букв *кз*, проте писарі не завжди були послідовні в його відображенні, як в одній грамоті XIV ст.: *Скиригаиломъ ... скириггаилу ... Скирикгаило* [Г XIV, с. 74], *тургенево село* [Г XIV, с. 76]. При цьому трапляються й традиційні *господареви ... косподареви ... ѿсподарева* [Г XIV, с. 65].

У XVI ст. поліщуки в питомих словах однозначно вимовляли фрикативний *г*. На це вказують численні написання, де представляються запозичення з диграфом *кз* українським словам із *г*: *кгане(б)ны(и)* [ЖК 1584, с. 50]; *Я(д)викгу* [ЖК 1590, с. 79], *кгроше(и)* [ЖК 1590, с. 12]; *кгузиками* [ЖК 1611, с. 36]; *кга(р)нецѣ, кгвалтѣ, кго(н)товое, кгро(д)ски(х), кгрунѣтѣ* [ЖК 1635, с. 221]; *изѣ кгузиками сребнеми* [ЛК 1596, с. 116]; *на кганок, кгонтами* [КЗ, с. 25]; *на рог кганку* [Острог 1603, с. 94]; *на па^ркгамене писаны^у* [ККС, с. 50]. До того ж трапляються непоодинокі приклади надпоправних написань, де автори, намагаючись не помилитися, накреслювали (чи навпаки опускали) у слові літеру, що не відповідало ні живій вимові, ні лексемі-донору: *кграницу* [ЖК 1584, с. 138] за регулярного *граница*; *се(д)ло уса(р)ское* [ЖК 1611, с. 125]; *Го(с)цкого ... ѡского* [ЖК 1611, с. 312]; *ѡно(р)* [ЖК 1635, с. 14] за регулярного *гонор* [ЖК 1635, с. 104]; *грабованю* [ЖК 1649, с. 190] за регулярного *грабити*; *бачмакги* [ЛК 1596, с. 114]; *Кгрекгорови* [ВК 1635, с. 303] за регулярного *Грегорови*. У написанні *не кгволи* [ВК 1594, с. 413], мабуть, відображено регресивну асиміляцію: прийменник *к* перед наступним *в* зазнавав одзвінчення *г* *воли* (пор. у середньополіських говірках [*г* *Розд^лву, г* *Ве^л ликод^ну*]). Коли це не описка, то наведене написання можна вважати першим на підтвердження гіпотези В. Німчука про розвиток звука [г] на власній основі з іншого звука.

Ю. Карський існування фрикативного *г=ħ* відносив до Х ст. У найдавніших білоруських пам'ятках розмежовуються в запозичених словах *г=ħ* та *г=g*: у першому випадку використовується графема *г* або взагалі пропускається, у другому — диграф *кз*, а від XVII ст. з'являється графема *г*.

Відображення звука [ф]

Звук [ф], на відміну від решти наявних у фонологічній системі української мови, питомих не був, а потрапив до неї разом із запозиченими словами. Він ніколи не мав у цій системі своєї фонологічної ніші, тому його передавали різними замінниками: [п], [в], [х] та власне українським «винаходом» [хв].

Поліські пам'ятки досить широко засвідчують усі відомі в українській писемній та друкованій практиці субституції звука [ф]: *ѡоста ... хвоста* [Волинь XVI, с. 517], *ку ѡале* [ЗЗК 1572, с. 251], *куфле(в)* [ЖК 1585, с. 76], *уфалахѣ се(и)мовыхѣ* [ЖК 1585, с. 140]; *катефи(зм)* [ЖК 1590, с. 60]; *сафяновѣ ... сапѣяновѣ* [ЖК 1611, с. 36], *у(х)фативши* [ЖК 1611, с. 62], *куфле(м)* [ЖК 1611, с. 316]; *масла хвасокѣ пять* [ЖК 1618, с. 227]; *Юзепѣхови,*

копу кожъдую рафуючи, Хведорови, у Хъфедора, ба(р)зо зфора-
лы(х), по (х)ѣили 13, пне(и) Кришътопъхово(и) [ЖК 1635,
с. 143]; у олихъвирихи [ЖК 1649, с. 25 зв.]; до фалы [ЛК 1572,
с. 116]; охвотъниковъ [ЛК 1593, с. 61]; уфаленою [ЛК 1596,
с. 107], уфатился за стовпъ [ЛК 1596, с. 114]; шафа, фортка [КЗ,
с. 24]; хвале божьей [Заг. Д., с. 174]; Єхъврема [Ап. 1593, с. 119];
шафовати [КВЖв., с. 140] — шаѡовати [КВЖв., с. 147 зв.] —
шаповати [КВЖв., с. 141 зв.] — шахвовати [КВЖв., с. 202 зв.];
онофре(и) ... онопре(и) [Острог 1603, с. 90]; на футоры [КК 1600,
с. 132]; форобою [ККС, с. 34], са то тра^хвило [ККС, с. 41 зв.]; хва-
ляндышомъ [Бор.К. 1614, с. 9]; Сапърон [СК, с. 16].

Неприродність артикуляції нового звука, попри досить
раннє його принесення на українські землі, не дала змоги виробити
єдиний стандарт для відтворення його в живому мовленні.
Наведені приклади переконливо ілюструють, що поліські писарі
мали значні проблеми, пов'язані з передаванням [ф] на письмі.

Інші поодинокі явища в підсистемі приголосних

Досить послідовно в північноукраїнських пам'ятках відоб-
ражено наслідки другого перехідного пом'якшення задньоязико-
вих: в мошо(н)це [ЖК 1585, с. 103]; слuze [ЖК 1611, с. 54]; на
рѣцце [ЛК 1545, с. 67]; о швачце [ВК 1594, с. 406], владыце [ВК
1594, с. 407], слuze [ВК 1594, с. 417], вѣ дорозе [ВК 1594, с. 420],
шляхтянце [ВК 1594, с. 423], вѣ припоруце [ВК 1594, с. 419]; в
опеце и науце [ВК 1571, с. 161]; на послузе [Заг. Д., с. 167], вла-
дыцѣ, в ласце [Заг. Д., с. 168], дочце [Заг. Д., с. 173]; ку потесе
[Св. Нег., с. 120] та ін. Прикладів із поліських текстів дуже багато.

У похідних від дієслів *имати* та *идти* часто трапляються
написання з кореневим початковим *й*: *отойми* [ЛПс., с. 52], *при-
йдоу* [ЛПс., с. 53], *приймати* [КА, с. 362], *дойти*, *зойти*, *прий-
деш*, *прийде*, *отойму* [КА, с. 370], *не вы"муючи*, *вы"мовати* [ККр.,
с. 40], *при"метъ* [ККр., с. 40 зв.], *при"дет* [КМ 1539, с. 44] тощо.

Випадків переставлення звуків та складів у досліджуваних
пам'ятках виявлено небагато: *бу(р)на(т)ного* [ЖК 1590, с. 53];
Матвей Талерка ... Матвей Тарелка [ОЗ 1545, с. 42].

Не зафіксовано жодного прикладу намагання поліськими
писарями відобразити афrikату [ʒ]: *вѣ звонѣ* [ВК 1593, с. 58],
звонница [ВК 1593, с. 368]; *звонници* [Заг. Д., с. 174]; *звоно(к)*
[ЖК 1590]; *звоно(в)* [Кл. См., с. 63]. Вочевидь, її поширеність на
Поліссі була мізерною, якщо була взагалі. Украй рідко в іменни-
ках трапляється *й* [ʒ] та [ʒʒ]. Прізвище (прізвисько?) волинських
зем'ян *Джусів* у різних пам'ятках місцеві писарі передавали по-

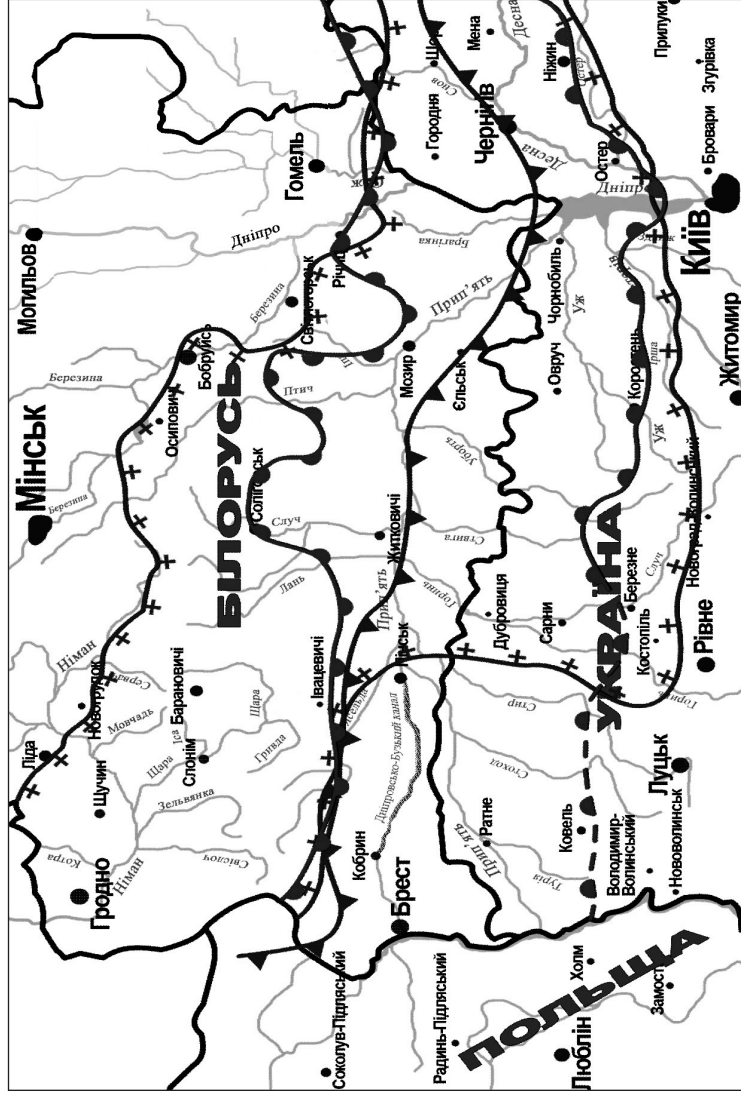
різному: *Михаїла Джусича* [КМ 1543, с. 50], *Михаїла Игнатовича Чжуса* [КМ 1543, с. 51], *Михаїло Дчжуса* [ЛК 1561, с. 305], як і антропонім *Мажѣдчарѣ* [КВжв., с. 214], *Мажджарикѣ* [КВжв., с. 189 зв.]. Варіанти *дж* — *чж* — *дчж* — *жѣдч* — *ждж* є писарськими спробами відобразити непрості для написання звуки [ʃ], [ʒʒ], які у XVI ст. поліщукам були маловідомі.

В одній зі справ Житомирської книги за 1590 р. відзначено запис займенника *з ы(н)чими* [ЖК 1590, с. 6] за регулярного *инши(и)*. У низці середньополіських говірок така вимова поширена й дотепер, наприклад у говірці с. Мелені Коростенського району: [ʲɪˈnʲɪʲ]. Можливо, житомирський писар і відобразив наприкінці XVI ст. живе мовлення — своє чи позивача. Ю. Карський відзначив єдиний випадок у білоруський писемності (пам'ятка XVI ст.), але в слові *фал'чивый*.

Непросто однозначно прокоментувати зміну *н* > *м* при відтворенні писарем імені *бодринь мичипорь* [Св. Тетр., с. 13]. Таке написання зафіксовано у приписці на Євангелії кінця XVI ст. Місце народження автора приписки, найімовірніше, — Західне Полісся. Коли це не звичайнісінька описка, то можна припустити відображення живого мовлення, зумовлене розподібненням двох *-нн-* > *-нм-* на межі слів.

Запитання. Завдання

1. Які особливості мають реалізації рефлексів давніх **o*, **e*, **ě* у поліських та південноукраїнських писемних пам'ятках?
2. Становлення північноукраїнського вокалізму прямо залежало від наголошуваності. Як це відображено в поліських текстах? Відповідь проілюструйте прикладами.
3. Чи можна підтвердити існування звуків неоднорідної артикуляції в північноукраїнських говірках за матеріалами писемних пам'яток? Відповідь проілюструйте прикладами.
4. Про що свідчать такі написання в поліських пам'ятках: *порадокъ*, *крычатъ*; *животъ*, *шырокне*; *ланцѣхъ*, *пшеница*?
5. Наведіть приклади залучення позамовних чинників при встановленні хронології звукових явищ.

рефлекси наголошених *ѣ, *о, *е кун' д'ед/кѣн' д'ед [ЛГБГ, к. 16, АУМ, III, ч. 3, кк. 6, 8]

рефлекси ненаголошених *ѣ, *о, *е, памет' [ЛГБГ, к. 27, АУМ, I, к. 53]

акання [ЛГБГ, к. 10, АУМ, I, к. 71, ЛАП, к. 27, Скопненко, к. 7]

Карта 3. Північноукраїнські ізофони

4.

Словотвірні особливості північноукраїнського наріччя

4.1. Загальна дериваційна специфіка північноукраїнських говірок

У середині ХХ ст. один із засновників української дериватології І. Ковалик зазначав, що вивчення історії становлення й розвитку системи словотвору всіх наріч і говорів значною мірою може придатися у справі хронологізації та локалізації давніх письмових пам'яток мови, у питанні встановлення їх авторства, може виконати свою роль і під час етимологізування. В дослідженні вітчизняного історичного діалектного словотвору передовсім цінні праці В. Німчука й П. Білоусенка та їхніх учнів, які, студіюючи становлення української словотвірної системи, спорадично виокремлювали й діалектні ареали.

Північноукраїнські словотвірні діалектні особливості зокрема, як і вкраїнські загалом, вивчені фрагментарно, досі немає узагальнювальної праці в цій царині. Тому цілісне уявлення про поліські дериваційні риси скласти важко. І все ж на основі опублікованих матеріалів С. Бевзенко зауважував, що досить чітко своїми словотвірними ознаками виділяються південно-західні діалекти, меншою чіткістю характеризуються поліські. Наявні матеріали з АУМ, ґрунтовної праці Г. Аркушина про західнополіський словотвір та окремих публікацій дають можливість зробити певні узагальнення й щодо північноукраїнських словотвірних особливостей.

Творення слів, засвідчене в північноукраїнських пам'ятках від найдавнішого періоду, відображає процес становлення успадкованих з попередніх мовних епох похідних дериватів та

вितворення нових на власне українському мовному ґрунті, зокрема й під впливом чужих мовних систем.

Властиво поліські розмовні словотвірні моделі загалом виокремити складно. Такі особливості здебільшого пов'язані з оригінальними фонетичними рефlekсами, які справляють враження оригінальності дериватора: (зхпл.) *-ейк-* (*ли|гейкий*), *-ек* (*^|вепрек*), *-ет(о)* (*пуру|с'ето*). Можливо, до західнополіських виразних іменникових суфіксів належать *-иско* / *-ис'ко* (*-виск-(о)*, *-ниск-(о)*, *-ск-(о)*), який для цих говірок значно активніший (*гор|охвиско*, *л'у|диско*, *^|хатниско*, *коровс'|ко*) та *-ух* (*воро|бух*, *шча|вух*) [АУМ II, к. 143]. У північноукраїнських, переважно західнополіських, текстах виявлено деривати із суфіском *-иск-(о)*: ошчеписком [ЛК 1561, с. 221], прозвиском [КВжв., с. 141], на врочиску [КВжв., с. 146 зв.], на^ави^ака [ЖК 1635, с. 66], станови^ака [ЖК 1635, с. 128], стожи^ак^а [ЖК 1635, с. 250], (в) веретиско [Лік., с. 20], па(ст)ви(с)ка [ЖК 1609, с. 28 зв.], багниско — Південна Волинь [УК XVI—XVIII, с. 18]. Лише для західнополіських говірок характерний суфікс *-ухн(а)* для творення назв осіб: *ба|т'ухно*, *ма|тухна*, *сест|рухна*. Саме у володимирських текстах XVI ст. виявлено дериват *мату(х)на* (*не бы(ли) бы мату(х)ны свое(и) послушны*) [ВК 1570, с. 93].

Значна кількість специфічних діалектних словотвірних ознак пов'язана з більшою чи меншою продуктивністю певної словотвірної моделі щодо називання тих чи тих реалій дійсності. Ізоглоси на картах АУМ засвідчують поширеність передовсім в українських поліських та суміжних говірках таких похідних утворень: *о|вечка* — проти *^|в'іуц'я* в решті говірок [АУМ, I, к. 178], *^|в'ейк'й*, *^|вейк'і*, *^|в'і'йки* — *^|в'і'йі* [АУМ, I, к. 177]; форми вищого ступеня порівняння прикметників із суфіском *-ейш-* (*муд|р'ейши*) та прислівників із *-ей* (*пага|н'ей*, *б'лижеї*, *б'і'ст|реї*) [АУМ I, к. 246, 247]; збереження дієслівного суфікса *-ова-* (*ц'оло|ват*) — *-ува-* (*ц'ілу|вати*) [АУМ I, к. 179] та ін.

4.2. Словотвір іменників

Найбільше в північноукраїнських пам'ятках виявлено суфіксальних новотворів іменника, більшість яких успадковані з праслов'янської мови-основи.

Іменники із суфіском *-(н)ик* < *(*-ьникъ)* від іменникових, прикметникових та дієслівних основ переважно позначали назви різних осіб: митники [Г XV, с. 43], девественик [Четья 1489,

с. 19], дворника [ЛК, с. 5], наместник [ЛК, с. 19 зв.], целник [ЛК, с. 48], коморника [ЛК, с. 55], жупнику [ЛК, с. 69], блоудникъ, клеветникъ [Лік., с. 12], нево(л)никъ [Лік., с. 9], бѣдникъ [Лік., с. 158]. Очевидно, так само утворено й дериват опекальникомъ [Г XIV, с. 101], де мотивувальною основою мала б бути *опекальн-*. За такою ж моделлю утворені й поліські похідні субстантиви на позначення назв неістот, зокрема у Луцькій замковій книзі 1561 р.: ложники [с. 5 зв.], четвертинник [с. 6], золотник [с. 35 зв.], ручки [с. 137 зв.], передники [с. 235 зв.], летник [с. 236], березник, дубник [с. 251 зв.].

Зменшено-пестливі похідні лексеми на позначення й істот, і неістот, виявлені в поліських текстах, утворено за допомогою давніх праслов'янських суфіксів: *-ок* (< **ък*): начатокъ [ЛПС., с. 134], у стожъку [Г XV, с. 42], мешок [ЛК 1561, с. 17 зв.], мешечком [ЛК 1561, с. 200 зв.], вачок [ЛК 1561, с. 26], у замо(ч)ку (від *зámок*) [КК 1599, с. 54 зв.], ланъцушо^к [ЖК 1635, с. 74]; *-ок* (< **ѡк*): земка (земляка) [ЗЗК 1572, с. 250], малжонок [ЛК 1561, с. 27 зв.], до мостка [ЛК 1561, с. 118 зв.], перстенок [ЛК 1561, с. 265 зв.], млынка [КК 1595, с. 27 зв.], мосто(к) [КК 1595, с. 33], поясок [ЖК 1635, с. 61], присѣ(н)кѡ [Лік., с. 48]; *-к(а)* (< **ък*): сорочки [ЛК 1561, с. 5 зв.], за речкою [ЛК 1561, с. 34], бочки [ЛК 1561, с. 72], скринка [ЛК 1561, с. 137 зв.], *от* гребелки [ЛК 1561, с. 163 зв.], дижку [ЖК 1590, с. 160], дочки [ЛК 1561, с. 14], служку [ЗЗК 1572], двѣ ябло(н)цы [КК 1600, с. 97]; *-к(а)* (< **ѡк*): мошонку [ЛК 1561, с. 17 зв.], хустку [ЛК 1561, с. 26], жонки [ЛК 1561, с. 16 зв.], церковку [Заг. Д., с. 174], дѣвчинъка [Волинь XVI, с. 40], тъканѡ^к [ЖК 1635, с. 61]; ру(д)ку [КК 1595, с. 39], частъка [КВжв., с. 212 зв.], чвѣртъка [КВжв., с. 192]; *-к(о)*: дядко [ЛК 1561, с. 18 зв.], батко [ЛК 1561, с. 114]; *-к(у)*: санками [ЛК 1561, с. 17], дѣтки [Четья 1489, с. 27]. За допомогою дериваторів *-ок* (посварок, клонок, скуток, смуток, упоминок [КА, с. 304], спадком, оденки, вчинков, роздѣлку, з розсудку [ЛК 1561], по^отупъку, вымѣ^лки [ЖК 1635]) та *-к(а)* (клѣпок, погрозки [ЛК 1561], ме^рки, по^хва^лку, горилъки [ЖК 1635]) утворено також назви на позначення результату дії; низку таких похідних — за допомогою цього ж суфікса за збереження приголосного інфінітива: прибыток, достаток, задаток [КА, с. 304], пожитки, остаток, статки, добытки [ЛК 1561]. Назви осіб жіночої статі також утворено за допомогою суфікса *-к(а)*: зѣманка, шинкарки, боярка [ЛК 1561], мо^око^вку, челя^лкою [ЖК 1635, с. 115].

Поодинокі виявлені демінутиви з дериваторами *-ик* (со^нмику [ЖК 1635, с. 47], мужиком [ЛК 1561, с. 136 зв.]), *-чик* (небожчик [ЛК 1561, с. 18 зв.], барвѣрчик [ЛК 1561, с. 231], содо(м)чикъ

[Лік., с. 12], на ку(р)ганъчик [КК 1638, с. 112 зв.]), *-ечък(а)* (узъ-дечъки [ЖК 1635, с. 253]), *-енк(а)* (панѣнды [ЛК 1561, с. 53]), *-атк(о)* (детатко [Волинь XVI, с. 41]), *-иц(а)* (землицу [Г XV, с. 59], землицою [КК 1595, с. 11]).

Найактивнішим способом творення іменників з-поміж усіх виявлених похідних є суфіксальний, а найбільше новотворів мають постпозитивні компоненти *-иє*, < (*-ij-*), *-ьє*, < (*-ij-*). За спостереженнями Л. Полюги, український суфікс *-ння* в писемних пам'ятках XIV—XVII ст. виступає в різних словотвірних, фонетичних і графічних варіантах: *-ніє* (*-єніє*, *-аніє*, *-ніє*, *-ованіє*), *-ньє* (*-аньє*, *-єньє*, *-ѣньє*, *-ованьє*), *-не* (*-анє*, *-єнє*, *-ѣнє*, *-нє*, *-ованє*), причому вони могли бути представлені по-різному в тих чи тих писемних жанрах або навіть окремих творах. У найдавніших поліських пам'ятках конфесійного стилю та ділової писемності найчастіше трапляються деривати на *-ньє* (знамєньє [ЛЄ XIV, с. 14], докончаньє, целованьи, по оуздвиженьи, хрьщенє, у нашємъ опеканьи [Г XIV], исправлѣньи [Четья 1489, с. 32]); поодинокі випадки на *-(н)иє* (млѣрдие и по(ж)даніє, на основание и сожыждение [Г XIV], через берестіє [Розов, с. 2], Повчѣніє [Четья 1489, с. 32]); зрідка трапляються на *-не*: кѣ вижывеню [Г XIV, с. 129].

Для поліських авторів (писарів, набірників) не було обмежень при творенні іменників за такою моделлю від дієслів. Причому від безпрефіксальних мотиваторів новотворів значно менше: дякованє, соромоченє [КА], в держаню, гамованя, будованєм, в будовани, пущаня, станя, єднаню, мовєни, хованя, на зимованє, сєденє, ку граниченю, за жєданємъ, старєню, ѿм даня, питя [ЛК 1561], бра^ня, рубаню, кова^ня, су^жє^ня, будова^ня, би^тя [ЖК 1590, 1635], з'ґрыта^є 'скриготіння зубами', на бачєню [Лік.], рєчєньє [ЗЗК 1572, с. 250], стогнан'ємъ [Лямент 1628, с. 36]. Набагато більше субстантивів утворено від префіксальних дієслівних основ: *рос-/роз-* (за розказанємъ, розровнанє, розширенє, на розмышлєнє, розогнанє, розобрана); *ѡ-* (ѡсватчєнє, ѡповєданє, ѡмєшканє, на ѡгляданє); *о-* (одержанє, омєшкованоє, описанє [КА]), *ѡт-/ѡд-* (при ѡтдаваню, ѡтнѣтє [ЛК 1561], ѡ^нправова^ню [ЖК 1590, 1635]); *ѡб-* (за ѡбсыланємъ, на ѡбвожєнє, ѡбдарованємъ, ѡбовазана, за ѡбосланєм); *у-/ѡ-* (увазаня, впоминанємъ, ѡвєханє, за вмоцованєм, ѡ вєжчанє, взѣтє [ЛК 1561], утяжєнє^н, убра^ня [ЖК 1590, 1635]); *з-/с-* (зрозумєнє, зодночєнє [КА], подстрачєнємъ, зранєню, на смєркани, на смєрканю, знаидєнє, по зєханю, схованя, скупованє, збитя, збитьє [ЛК 1561], скасованя [ЖК 1590, 1635]); *со-/зо-* (сознанє, зопсована [ЛК 1561], зобра^ню [ЖК 1590, 1635]); *за-* (забурєнє, затмєнє, затрачєнє [КА]); *вы-* (вызволєнє, выкладанє, выхованє [КА], по выєханю, по вычита-

ню, на вихованє, по вычтеню, при выдаваню, визнає, по виделеню, на выдержанє, дла выздоровєня, по вигнаню, дла вывоженя, дла вышинкованя, на выштьи [ЛК 1561], вымазаня, выграблє^ня, выгудє^ня [ЖК 1590, 1635]), *до-* (доконченє, досветченє [КА]); *на-* (нароженя [ЛК 1561], начи^ня [ЖК 1590, 1635]); *за-* (при захованнї, застановенє, заложеннє, задержаня, ѡ забранє, по застрелєнню, при замордованю, в захованє, запоможеня, завите [ЛК 1561], записаня, записуваню [ЖК 1590, 1635]); *по-* (ѡ поровнанє, ѡ покраденє, ѡт поданя, почертєня, поделаня, постановєня, позволеня, помешканє, покаженнє, в попасєню, поволоканнє, на початю, ѡ пожатє [ЛК 1561], починє^ня, по^нманю, покошє^ню [ЖК 1590, 1635]); *под-* (по^ннесє^ня [ЖК 1590, 1635]); *при-* (ѡ приложєнє, кром припужєня [ЛК 1561], при^нлуху^ня [ЖК 1635]); *пере-* (перенагабаня, ѡ переєжчанє); *про-* (межи проваля [ЛК 1561]).

Значно менше в північноукраїнських текстах виявлено іменників, утворених за цією моделлю, на позначення сукупності як одного цілого від інших іменників: свини, брата [ЛК 1561], людьє, корѣньє, лозьє [ЛПс.], гвоздии [Четья 1489], каменя, сосонє, в колодах, волошя, дручємѣ, платя, волосє, в столпїє, дубє; від прикметників: здорова, дла свєдома, весєля, привилєя [ЛК 1561], подлє подворя, збожя. Засвідчено небагато конфіксальних дериватів з фінальним компонентом *-ьє*, *< (-ї-)*: подлє запястя, на передмєстю, зголове, взголове, по заллєчю [ЛК 1561].

До продуктивних також належать утворєння з такими суфіксами:

-ость. Це переважно назви предметно-абстрактних понять, ознак. Деривати із цим суфіксом відомі ще від праслов'янської доби, були поширені в давньоукраїнській мові, але активність творєння іменників за цією моделлю особливо зросла від XIV ст. Багато таких утворєнь властиві не лише українській мові, а й загалом іншим мовним системам, передовсім польській та чеській, особливо в період пізнього середньовіччя (XVI—XVII ст.). Більшість таких похідних — відприкметникового походження: хитрости [Г XIV], вонность, горкость, долгость, злость, людскость, нагость, незбожность, облудность, ослость, смѣлость, тихость, хтивость, щирость [КА], трудности, властность, бытности, властивость, маѣтность; вечность, свєдомость, совитости, вѣдомости, недорослостью, пилность, невчинность, живности, вечистостью, поволность, близкость [ЛК 1561]; молодость [Заг. Д.], глѣбокость, высóкость, велі́кость, срóккость [Лік.]; значно менше — відзайменникового: инáк'шостью [Лік.]; відіменникового: маиности [ЛК 1561]; відчислівникового: колкосот [ЛК 1561];

-ств(о). Здебільшого за його допомогою утворено назви збірних понять, що позначають людський колектив: воїнства [Четья 1489], потомства, малженстве, малжонство, шлахетство [ЛК 1561], панство, товариство, посество [ЖК 1590, 1635]; назви територій, держав, поширення чийхось прав: влдоства [ЛК 1561], воєвоства, пристаства, королєства [ЖК 1590, 1635]; назви абстрактних понять, мотивувальними словами яких є різні частини мови: злодїйство [Г XIV], достоїнство, множество, таїнство, оубииство [Четья 1489], блюзнирство, злочинство, любодїйство, похлбство [КА], непослушенство, неспешенством, порученство, крадежство, на повиноватство, добродєиство, на тєсєлстве, обаватєлством, ѓбозстве [ЛК 1561], млынарство [Заг. Д.], добродєствъ, набожества, нечество, мнозство [ЖК 1635]; робаство, балвохвальство, безстоуства, благословєнства, богатство [Лік.]; лакомство, лекарство [КА];

-ець (<-ць). Цей суфікс найчастіше в поліських пам'ятках використовувався на позначення осіб за соціальним станом, видами діяльності, поведінки тощо: радцями, на сыновца, до кравца, посланец, истца, хлопец, старец, молодец, виноватцом, злочинцов [ЛК 1561]; стрельцями, злочицу, дозицовъ, посланъцы, наланъцы [ЖК 1590, 1635]. Суфікс **-ець** активно використовували поліщуки для творення демінутивів до антропонімів: Богданца, Жданец [ЛК 1561]; до назв тварин: жеребцовъ [ЖК 1635]. За допомогою цього суфікса утворено численні апелятиви на позначення неістот: гостинцом, чепец [ЛК 1561], понеделецъ [ЖК 1611], солоца, двоца, копъцами [ЖК 1635] та ін. За спостереженням П. Білоусенка, словотвірна модель із праслов'янським дериватором **-ьца**, поширеним ще в період Русі, в сучасних східнослов'янських мовах продуктивною не стала, однак в аналізованих поліських текстах таких утворень багато: забица, через приводцу, державцы, шкодцов [ЛК 1561]; побоцу, зрацу, дежацы, подаца [ЖК 1635]. Поширеність цих похідних субстантивів у той час вочевидь підтримувана польським впливом. Деривати зєсцы, києсцы [ЖК 1635, с. 122] утворені, мабуть, також за польським зразком (пор. пол. *mieleniewscy* — меленівці). Типова українська модель мала б бути *земці* (пор. *земець* — житель певної землі, країни, держави);

-иц(а). За його допомогою утворено назви істот/неістот жіночого роду: речица, школица, королиці [Г XIV], куриць

[Волинь XVI], небожчица, ключницю [ЛК 1561], в темницю [Четья 1489], трудници бжии [Четья 1489], куницями, ялови^и [ЖК 1590, 1635], паница, слд҃жѣбницѣ, блоудницѣ [Лік.], рукавицы, пивницы, пшеницы, ручницю, розницы, оконницы, обѣтницю, тканиц, жупицы [ЛК 1561]; ульяниц, кади^иница, све^илицы, ку^иницы [ЖК 1635]; ускладнені варіанти цього ж суфікса **-овн-иц-** з такими самими значеннями: шмыкго^иницы, гако^иницы, пу^игако^иницы, порохо^иницѣ [ЖК 1635];

-анѣк(а)/-янѣк(а). Цей дериват слугував для творення назв осіб жіночого роду від іменників на позначення осіб чоловічого роду: панича^ика, меща^ики, воевода^ики, стрыя^ики [ЖК 1635];

-иц. У найдавніших поліських грамотах наявні похідні із цим суфіксом на позначення жителів міста (к мѣстычемъ / Д. в. мн. / [Г XIV]); від особових номенів утворено назви із значенням «нащадок, спадкоємець особи, згаданої в основі твірного слова» (старостич, ѡтчича, хоружич [ЛК 1561], де^иичомъ, воеводичо^и [ЖК 1635]), а від збірних назв осіб — назви осіб із значенням належності до колективу, названого основним іменником (шляхтичу [Г XIV], шля^итича, родич [ЖК 1635]);

-ин(а). Цей продуктивний від праслов'янської мови-основи суфікс активно використовували поліщуки в різні періоди для номінування різних реалій — осіб чоловічої статі: роусинѣ [Четья 1489, с. 33], (над) поганина [Лік., с. 26]; жіночої статі **-ин(а):** дєвчину [ВК 1567, с. 59], **-ын(а):** господиня; худоби, птиці **-ин(а):** животину, кобылину, дробины [ЛК 1561]; рослин: лозины; податків: воловшину [Г XV, с. 35], за головшину, воловшину, подымщину, пошлинами, ѡтбѣжщины, з десатины, кром броварщины; різні локативні назви: паренины, пашнина [ЛК 1561], целины [ЖК 1635], храповинѣ, густвины [ЖК 1599]; інші назви: причина, рогаatinaми, днину [ЛК 1561], солонєны, слонины [ЖК 1635];

-изн(а): готови(з)ною [Г XV, с. 46], сєрєбщизну, материзну, в ыстизнє [ЛК 1561], ѡ^ичи^ина и дѣды^ина [ЖК, с. 39].

Нульсуфіксальні новотвори успадкували давньоукраїнську продуктивну модель. Їх поділяють на дві узагальнені семантичні групи: «носіїв процесуальності ознаки» (таких субстантивів у поліських текстах небагато: *послоухѣ* ‘свідок’ [Четья 1489, с. 20], слуга, воевода [ЖК 1590]) та «опредметнена дія або стан» (сварѣ [Г XIV], ѡтказ, вирок, втиски, до погребу, вступу, вступу, накладу, спокоєм, впор, подписомъ, довод, ку ѡтводу, переказу, выездъ, под присудомъ, зърубы, выкладов, вымыслу, горожу

(ім. Зн. в. одн.), после забору, для переїзду [ЛК 1561], перегорода [Лік.], кры^к, окры^к [ККС] та ін.).

Значно рідше в північноукраїнських пам'ятках виявлено словотвірні моделі із суфіксами:

- д(а)**: кривды [ЛК 1561, с. 135], правда [Кл. См., с. 10];
- ар**: гончар, лїкар [КА, с. 303], писар [ЛК 1561, с. 138 зв.], пушкар [ЗЗК 1572, с. 249], писаром, свинаро^в, печата^в [ЖК 1635];
- ач**: орач, викладач, проповідач [КА, с. 303];
- аль**: Р. в. мн. ковалю^в [ЖК 1635, с. 190];
- ак**: жабраком [ЛК 1561, с. 55 зв.];
- тель**: приятелѣи [ЛК 1561, с. 12 зв.], сотворитель [ЗЗК 1572, с. 251], губителей [Заг. Д., с. 168], бавителя, обывателѣв [ЖК 1635];
- ѣб(а)**: прозбою, личбы, сѣлитбу [ЛК 1561], гро(з)ба [ЖК 1611, с. 132 зв.], стрѣ^вбу, служ^вбу [ЖК 1635];
- об(а)**: жалобою [ЛПс., с. 12 зв.];
- от(а)**: щедроты [ЛПс., с. 108], соромота, широта [КА, с. 304], истоты [ЛК 1561, с. 12 зв.], роботами [ЖК 1635, с. 104];
- ищ(є)**: городище, побоища [ЛК 1561], про^вища [ЖК 1635, с. 44], на судищи [ЗЗК 1572, с. 250];
- ощ(и)**: радощами [Четья 1489, с. 71];
- еж**: грабежи, чертежи [ЛК 1561];
- ечк(а)**, -**очк(а)**, -**ячк(о)**: имениячѣка, скрынѣчка [ЛК 1561], по улочку [КВжв., с. 188 зв.];
- яг(а)**: блудаги [ЛК 1561, с. 268 зв.];
- ив(о)**: прядива [ЖК 1635, с. 166];
- ух(а)**: свекрѣхи [ЖК 1635, с. 166];
- ухн(а)**: мату(х)на [ВК 1570, с. 93];
- єсть**: бѣлѣсть, бѣлѣсти [Лік];
- арн(а)**: спижарня [ЖК 1635, с. 314], шафарня [КЗ, с. 25];
- знѣ**: приязнѣ [ЛК 1561, с. 53], бѣлѣзнѣ [Лік., с. 106];
- л(о)**: поила... быдлу [ЛК 1561, с. 102];
- ун**: опекуна [ЖК 1635, с. 101];
- ост**: старосты [ЖК 1590, с. 42];
- овл(а)**: годовли [ЛК 1561, с. 78 зв.].

Однак поодинокі приклади не свідчать про непродуктивність відзначених моделей, адже до пам'яток приклади з розмовного поліського повсякдення могли й не потрапити.

Іменник *годовля*, вірогідно, є власне українським утворенням, оскільки не виявлений у словництві цього періоду ні білоруської, ні російської, ні польської мов. У пам'ятках української мови у формі *годовлѣ* — *абы годовлѣ была* (Н. в. одн.) слово засвідчене в 1512 р. Появу цього деривата пізніше в польській мові

потрактують як українізм. Іменники *братанич* (з братаничом [ЛК 1561, с. 62 зв.]) та *братанок* (Тишъка, братанка мого [КВжв., с. 164]) формально мали б бути утворені від твірного *братан*, однак у пам'ятках цього періоду подібного деривата не виявлено. При цьому в українських та білоруських текстах XVI—XVII ст. трапляються найрізноманітніші похідні від мотиватора *братан*: *братанекъ, братанокъ, братанецъ, братаникъ, братанка, братанна*. Можливо, уже в період запису лексеми (1560 р.) мотиватор *братан*, який активно вживався в текстах часів Русі, з ужитку вийшов. У документі з Луцька 1558 р. зафіксовано іменник *братеникъ*, де твірним мало б бути ніде не виявлене *братен*? Невипадково Г. Аркушин, характеризуючи сучасну західнополіську систему словотворення, похідні *братанець, братанка* подає як утворення із суфіксами *-анець* та *-анк-(а)* відповідно, оскільки волиняни ці слова вже не пов'язують із мотиватором *братан*, а винятково з *брат*. І в XVI ст. жителі Західного Полісся, очевидно, слова *братан* (небіж, син брата) також уже не знали. Засвідчений у пам'ятці дериват на синовця (син брата) [ЛК 1561, с. 13 зв.] вони активно вживають і тепер.

Так само не засвідчено в жодному східнослов'янському історичному лексиконі слово *доимъ* (з *доимом*), значення якого можна встановити хіба з контексту: Которыи люди для великого драпежства всѣ з доимом хочут поити проч [ЛК 1561, с. 8]. Очевидно, йдеться про заборгованість. У російських пам'ятках XVII ст. і дієслово *доимати*, й девербатив *доимка* виявлено зі значеннями «добирати те, чого не вистачає» та «заборгованість». Мабуть, і волинське *дойм* слід пов'язувати з давнім *доймати*.

Називання мешканців за місцем проживання за допомогою суфіксів *-ан-, -ян-* було поширеним у мовленні поліщуків: радомышланє [ЛК 1561, с. 111], анъдриєвля(н) [ЖК 1611, с. 20], месчаны [ЖК 1635, с. 44].

Серед інших морфологічних способів творення іменників у північноукраїнських говірках функціонували такі: префіксальний (пасынки, пасєрбъ, презыски, небытности, з двома прихихки [ЛК 1561], небє^апє^ано^{ст}, нєволи, нєврожаємъ [ЖК 1590, 1635], ѿ^тволоки [ККС]); складносуфіксальний, у т. ч. складання з нульовим суфіксом (вѣстоноши [Четья 1489, с. 27], полугрошники, по(л)года [Г XV], полреки, в полумили, полтретъ, добродѣю [ЛК 1561], злѡдѣй [КА], полъ^ома^аки, по^афа^аки [ЖК 1590, 1635], мужобойца, рукописанє, доброреченє, чужоложницею, светокрадци [КА], рыболовов, четвєртолѣтков [ЛК 1561], золотоглаво^м, милосєдѣя, самопалами [ЖК 1635], чар^анокни^жники, братонєнавистникомъ [Лік.]); конфіксація (понедѣльникъ [Г XIV],

поручнико(в) [Г XIV], приселникъ [ЛПс.], за наидованємъ [ЗЖК 1572], запястя, поминки, паробков, пожитки, подсуєдка, прикадков, подтелок [ЛК 1561], пристѣнокъ [Лік.], подружію, надгробокъ [Лямент 1628], набє^трѣками, по^сви^нко^в, по^су^нко^м [ЖЖК 1635], в доживо^тю ‘у доживанні’ [ККС]).

Префіксальний дериват *подереча* (о тую подеречу пчолъ [ОК 1632, с. 79]), імовірно, поліщуки вживали поряд із *подра(н)є* в такому самому контексті. Мотиватором до новотвору був, очевидно, іменник *дереча*, який тепер у північноукраїнських говірках рідковживаний.

Активність різних морфологічних словотвірних моделей у північноукраїнських пам’ятках зумовлювала появу кількох варіантів на позначення одного поняття. Зокрема, для вираження процесу опитування писарі могли вживати синоніми, як у Луцькій замковій книзі 1561 р.: *опыт* (< опыitati) [с. 260 зв.], *опытانه* (< опыitati/опытанный) [с. 111 зв.], за *опытуванємъ* (< опытувати) [с. 193 зв.].

Неморфологічне словотворення в поліських текстах виявлено значно рідше. Воно представлене лексико-синтаксичним способом (змертвыхвстанє, лядашто [КА], сєгодня, сєножатми, нєвѣсту, Точивеки (назва села), з Добрыводою (назва присілка) [ЛК 1561]; окремо тут варто виділити числівники на позначення другого десятка, десятків, сотень, де процес лексикалізації вже завершився: *патнадцат*, *осмѣдєсат*, *патсот* [ЛК 1561] та ін.); морфолого-синтаксичним (бѣз сирыхъ и соудѣя оудовиць [ЛПс., с. 84 зв.], мостовое ... почопѣное [Г XV, с. 47], дєржавчиная крєвская, подданныи єго, воротныи, мєл мнѣ врочистого платити, огневою хоры [ЛК 1561], лесничая [КМ 1539, с. 44], братовою [ЖЖК 1635, с. 179]). Іменник *дядинои* (дядиную) [ЛК 1561], вірогідно, відмінювався ще в мовленні волиняків за зразком займенникових прикметників, оскільки сучасна парадигма слова *дядина* — *дядини* — *дядину* в тексті пам’ятки не виявлена. У Луцькому Псалтирі 1384 р. зафіксовано таку фonomорфологічну структуру іменника *голуб*: *голоубий* — *яко голоубий полєчю* [с. 69].

У пам’ятках засвідчено багато не збережених у більшості поліських говірок непохідних іменників, у яких з плином часу відбулося ускладнення основи: *миса* (яко в *мисѣ* [ЛПс., с. 103 зв.]), *ѳортах* [ЖЖК 1635, с. 258], *ши^тъ ку^в* [ЖЖК 1590, с. 4 зв.], *гу^с ѿ^ну вєзєли* [ЖЖК 1635, с. 293 зв.], *хуста* [ЖЖК 1611, с. 34], *шкатулы* [ЖЖК 1635, с. 247], *хлопов* [ЖЖК 1605, с. 16 зв.], *шиб* ‘шибок’, *квaтєра* ‘квaтирка’, *куфа* ‘дїжечка, кухоль’ [КЗ, с. 25], *града* ‘грядка’ — *цыбули град шєст* [Волинь XVI, с. 275], *фляша цынова* ‘пляшка’ [Волинь XVI, с. 571].

4.3. Словотвір прикметників

Прикметникову словотвірну підсистему північноукраїнського наріччя загалом характеризує незначна різноманітність виявів. Більшість похідних ад'єктивів утворені морфологічним способом.

Певні особливості мали похідні ад'єктиви, що зберігали ще давні словотвірні моделі. Найпоширеніший спосіб прикметникового словотвору — суфіксальний. У поліських пам'ятках виявлено такі суфікси, за допомогою яких творилися нові прикметники:

-ьск-(ий): жѣньский, роуский сѣове [Четья 1489], луцкому и острожскому, гедѣрскому, кролевскою, приятельскимъ, рожищским, княжетскую, еднацкого, девоцкую, женскую, панских, троцкого, лидского, полонских, волинских и полских, ярославицкии, злодеискую, местскои, паненских, пананско, змеинецкихъ [ЛК 1561], отеческимъ [Кл. См.]. Так само утворено прикметник бо(з)скїи [Лік., с. 17], з боского [Лямент 1628, с. 32], що в подальшій мовній практиці був витіснений формою *божий*. Прикметники воитовскомъ, небожчиковских, млыновские, жидовски [ЛК 1561] утворено за цією ж моделлю, тільки суфікс приєднувався до основи присвійного прикметника на **-ов-**;

-н-(ий): бѣднои, грѣшнои [Четья 1489], слушныи, овсаными, велможного, ранних, тыѣ ранные, патсотного, стадных, жалобная и отпорная, винное, бортными, правным, лесное, заручномъ, записныи, пенные, смертенного, зборную, посторонныи, масляных, бочечную, дворною, подворищных, обѣдную, сторонних, сѣнныи, серебряных, кужельного, вербную, проводной, оксамитныи, военные, доиных, служными, жеребную, зимнем, яринным, светличныи [ЛК 1561], суѣтного [ЗЗК 1572], всходѣныхъ и полуденѣныхъ сторонъ [Кл. См.], блискавичное [Лік.], подобныхъ, жалосный [Лямент 1628]. За цією моделлю від деяких прислівників нові прикметники творилися шляхом додавання прокладкового компонента **ш**: вчорашного, нинешнег, сегоднешнег, здешнег, тутешнии, тамошнег, теперешних [ЛК 1561], оногдашни(и) де(н), тѣгошнїѣ [Лік.]. Прикметник сѣне(ч)ны(и) (сѣне(ч)ные двѣри) [ЖК 1611] без змін успадкований в мовленні поліщуками й дотепер;

-ен-(ий), -ан-(ий), -ан-(ий): валашаных, масланыи, серебряных, серебряными, горѣлчєныи [ЛК 1561];

-лн-(ий): едналным [ЛК 1561, с. 19 зв.];

-ов-/-ев-(ий): медовыми ... грошовими [Г XV, с. 49], замковых, гвоздикавая, лазуровог, врадовомъ, плуговая, домовых,

овощовыи, арандаровых, липовомъ, перловыи, адамашковая, кожуховыи, дубовыи [ЛК 1561];

-ав-(ий): синавых [ЛК 1561, с. 107 зв.], кривавых [ЛК 1561, с. 142];

-ив-(ий): плеснивыи [ЛК 1561, с. 25];

-лив-(ий): особливыи, вгодливым, шкодливых [ЛК 1561], боказливыми, бѣрливы(х) [Лік.], справедливый [Лямент 1628, с. 52];

-ист-(ий): материстое, записы вечистыи, позлотистых, огнистою [ЛК 1561];

-аст-(ий): мышастую, глинастыи, глинастыми [ЛК 1561];

-оват-(ий): шпаковатого, яблоковатого [Волинь XVI, с. 511];

-эзн-(ий): любезныи други [Лямент 1628, с. 38];

-ч-(ий): выбирчимъ ‘збирач данини’ [ЛК 1561, с. 207 зв.] (саме з такою морфологічною структурою — з префіксом *ви-* — лексема не виявлена більше в жодній із відомих пам’яток староукраїнської мови).

Прикметники *дедизного, ѡтчизных* [ЛК 1561] утворені флективним способом: *отчизн-а > отчизн-ый, дѣдизн-а > дѣдизн-ый*.

Присвійні прикметники від назв осіб найчастіше утворені за допомогою суфікса *-ов-/-ев-* і вживані переважно в короткій формі: *отъ Свидригайловы земли* [Г XIV, с. 61], *пана Ивановы служебники, двора Андрѣева, пѣа Василѣвы жєною, служебнику Михаилову, коня пасынкова, в повѣсти пѣа Лѣвовы, Малхєрєва, з руки Богухваловы, зєлѣзо Миколаєво, вижово сознанє, шапка ѡтцова, имєнє Грицово, збитѣє тивоново, архимандрытова, Игнатова сына, служебник воитов, вызнанє пана Гапоново* [ЛК 1561], *але пѣи Романовая вина, быдло Чєрницовоє, Ивановоє, панновая* [ЛК 1561], *у калинова куста* [КК 1595, с. 17]. У деяких поліських пам’ятках не виявлено жодного випадку займенникового відмінювання в непрямій відмінковій формі на зразок *двора Андрѣєво-го* чи *служебнику Михаиловому*. Вагання у виборі суфіксів *-ов-/-ев-* дає підстави припускати наявність м’якої вимови *р’* і твердої *ц* в кінці основи, адже послідовність вибору безвиняткова: *-ев-* після основи на м’який, *-ов-* — на твердий. У поліських пам’ятках цілковито переважають написання нечленного прикметника середнього роду на *-о*: *Иосиѡово, Июдово* [ЛПс., с. 107], *быдло Кондратово бояриново, Грицково бояриново, Пушчичово, Фєдцово, Пацуково* [ЛК 1561, с. 118] або *поле Каплино, поле Лютково, поле Карпцово* [ЛК 1561, с. 148 зв.] та ін. Очевидно, такі утворення, а згодом і назви місцевостей на зразок *Грицьове, Гапонове*, витворювалися у поліських говірках, зокрема і в українській мові, загалом дещо пізніше.

Засвідчено випадки творення присвійних прикметників за допомогою суфікса *-ин-*: вороничинъ [Г XV, с. 35], звѣринными, Балдина сына, подданного пѣа Савина, старостинои, владычин, лосино [ЛК 1561]. Продуктивною залишалася і йотова суфіксація від іменників назв тварин: пѣся моухы [ЛПс., 105 зв.], съ соколи(м) гнѣздо(м) [Г XV, с. 63], гнездо птичѣе [Четья 1489, с. 27], кожух барании, шубу лисюю, шубка лисѣя, брусками лисими, кучму кунюю, сѣти заѣчии, пташими, соболю, волчѣи [ЛК 1561]; рідше осіб: бискупимъ, служѣбничих, архимандричомъ [ЛК 1561]. Для творення відносних прикметників писарі могли вживати паралельні суфікси *-н-* або *-ан-* (*-ен-*), тому поряд із дериватом *сребраных* є *сребрных* [ЛК 1561, с. 137 зв.], *масланыи* [ЛК 1561, с. 51 зв.] — *масльных* [ЛК 1561, с. 62].

Деякі словотвірні моделі в мовленні поліщуків із часом не були успадковані: по ранахъ *гвоздины(м)* [Четья 1489, с. 26]. У заповіті Василя Загоровського засвідчено похідний прикметник *детиные*: в детиные лета (у дитячі роки) [Заг. Д., с. 168], — утворення якого можна трактувати двоюко: флективним способом — *дѣтина* (дитина, дитина) та суфіксальним — *дѣтя* (детя, дитя) + *ин*.

Зовсім небагато нових прикметників утворено префіксальним способом: *полюбовными* [ЛК 1561, с. 18 зв.], *бѣ(з)словѣсного* [Лік., с. 136], *бѣз'потрѣбна* [Лік., с. 165]. Прикметник *нѣщасный* [Лямент 1628], імовірно, також утворено на час написання пам'ятки (1628) префіксальним способом, оскільки в цей час відомий ад'єктив *щасный*.

Очевидно, похідний ад'єктив *побожныхъ* [Лямент 1628] утворено конфіксальним способом, оскільки мотиватор *божны(и)* у наявних текстах не засвідчено.

Трапляються й приклади складання: *сѣрострокатыи*, *живоначалное*, *темнокарыи* [ЛК 1561], *тажкогоркимъ*, *тажкоболнымъ* [Лямент 1628]; складання + суфіксація: *бѣлюбезномъ* [Г XIV, с. 54], *тоголѣтнѣю*, *гудчѣбродских*, *Жабокрыцком*, *зобусторонѣе*, *сѣла Лисѣго Пола ... бояр лисѣполскихъ*, *обаполным* [ЛК 1561]; зрощення: *близкоприидучого*, *яснѣвелможного* [ЛК 1561]. Прикметники *заграничному*, *заграницких* [ЛК 1561], судячи з контексту, утворено префіксально-суфіксальним способом, оскільки йдеться про людину, яка жила *за границею*. Ад'єктиви від мотиватора *границя* творилися як за допомогою успадкованого подальшою українською мовною практикою суфікса *-ьн-*, так і *-ьск-*.

Форми вищого та найвищого ступенів порівняння в поліських пам'ятках відображають переважно загальноукраїнські тенденції творення.

Вищий ступінь утворено за допомогою суфіксів *-ьш-* (лѣпшіє [Г XV, с. 31], *блишя* [КМ 1539, с. 46], старший, лѣпшого,

горший, щасливйшая, молодшая, дорожшее, тяжьшы, вышшей [КА], ближшии, болиши, меншии [ЛК 1561, с. 197], бли(з)шая, убожьшиє [КК 1600]) та *-ѣѣш-* із характерним поліським ятевим рефлексом (безпечнейший, важнейшого, можнейший [КА, с. 353], пожиточнѣишому, пилнѣишими, певнѣишого [ЛК 1561], подлѣйшему, мудрейшим [Кл. См.], болестнѣишее, блѣдѣиши(м) [Лік.], (з)наки ... значнѣ(и)шиє, слушнѣ(и)шиє доводы [КК 1600, с. 83] та ін.). Найвищий ступінь — додаванням до форм вищого ступеня префіксів *на-* (наєснѣишій [Г XV, с. 26], наболшее, навышший, нагустшій, наменьший [КА, с. 354], наелпшому, наяснѣишая, нагоршого [ЛК 1561], наватши(й), нахво(р)ши(й) [Кл. См.] та *най-* (найго^ршю, найме^ншаа, до найкраснѣишее цоу^нности, наймѣлшій [Лік.], на(й)гурши(й) [ЖК 1635, с. 295 зв.]).

За такими самими моделями творено й форми компаративів та суперлативів прислівників: ближей, вышей, вѣрней, далей, должей, иначе, лѣпшей, нижей, первой, лепѣй, раднѣй, радний, радней, слушнѣй, яснѣй [КА, с. 393], *вышше* [ЛК 1561, с. 263], *быстрѣй* X [Лік.], *якнаелпи* [КВжв., с. 145], *напру(д)ше* [ЖК 1590, с. 22] та ін. Трапляються форми вищого ступеня відприкметникових прислівників з редукцією кінцевого голосного: на(м)бо(л)шѣ кгру(н)ту, а ему ме(н)шѣ [КК 1595, с. 10 зв.], *шире(и)* описано [КК 1599, с. 55].

4.4. Словотвір числівників

Числівники в поліських пам'ятках представлені багатьма формами та словотвірними варіантами, які становлять проміжний етап витворення сучасних квантитативів, тому частина їх сучасною літературною мовою не успадкована.

На позначення власне кількісних числівників назв першого десятка поліщуки використовували варіативні утворення:

Один: оденѣ [ЛК 1561, с. 23], оди(н) [1590, с. 4 зв.], один [1590, с. 5], одный моцар [КА, с. 355], едѣно [ЖК 1635, с. 267 зв.], еде^н [ЖК 1635, с. 274], од(н)ы [1590, с. 1 зв.]. Переважають числівники з початковим *о*. При цьому квантитативи з початковим *є* також трапляються часто, особливо у складних утвореннях: є(д)носта(и)нымѣ [1611, с. 20 зв.]. Такі написання дослідники нерідко трактують як полонізми, проте в пам'ятках української мови XIV—XV ст. подібні приклади (поряд із старослов'янським впливом) відображали й живе мовлення українців. Вимова на зразок

[йе|ден] і тепер характеризує значний масив поліських говірок, причому не лише суміжних з польськими, а й середньо- та східнополіських. Числівник *одный*, засвідчений у волинській пам'ятці, зберігся дотепер у підляських говірках: *од|ний*, *йід|ний*. Нерідко трапляються в північноукраїнських пам'ятках церковнослов'янські форми: єдинъ [КВжв., с. 192], єдино [Лік., с. 156], єдины [Лік., с. 115].

Два: два [ЛК 1561, с. 1], *две мили* [Г XIV, с. 21], *сѣделъ две* [1590, с. 6], *две* тисячі [1611, с. 5 зв.], з обома береги, обѣ половини, за оба-два рази [Г XIV], обѣдѣ половини [КМ 1539, с. 47], *обѣмѣ* панства, з обѣих сторони, обѣя сторона [ЛК 1561], *таа обѣа бѣда* [Лік., с. 36]. Нерідко писарі використовували двоїнні форми числівника і пов'язаного з ним іменника: *две копе* [ЖК 1635, с. 13], *сѣде(л) две* [ЖК 1590, с. 6], *кѣсчи двои* [Волинь XVI, с. 572].

Три: три дуби, три копи [ЛК 1561].

Чотири: *чотыри* [ЛК 1561, с. 36], *копъ чотыри*, *гроше(и) два(д)цат чотыре* [ЖК 1590], *чотыри* [ЖК 1590, с. 7], *чотыри бра(т)я* [КК 1600, с. 95 зв.], за чотыре неѣ(л) [КК 1598, с. 55 зв.].

П'ять: *пат* [ЛК 1561, с. 80], *пя(т)ъ*, *пя(т)* [ЖК 1590, с. 6 зв.].

Шість: *ше(ст)* [ЖК 1590, с. 2], *шесть* [ЖК 1590, с. 7].

Сім: *семъ* [ЖК 1590, с. 7], *сѣмъ* [ЖК 1590, с. 10].

Вісім: *ѡ(с)мъ* [1590, с. 6], *ранъ ѡси^м* [ЖК 1635, с. 313], *восемъ* [СК, с. 6].

Дев'ять: *дѣвет* [ЛК 1561, с. 80], *дѣват* [ЛК 1561, с. 247 зв.], *дѣвя(т)* [1590, с. 10].

Десять: *дѣсе(т)* [ЛК 1561, с. 4 зв.], *дѣсятъ* [ЖК 1590, с. 6].

Наявні в північноукраїнських пам'ятках і порядкові числівники: *первый* и *другій* [Г XIV], *першие* [ЛК 1561, с. 120 зв.], на *пе(р)вы(х)* [1590, с. 1 зв.], *пе(р)шого* [1590, с. 8 зв.], *первѣшого* [ЛК 1561, с. 121], в *первшую* [ЛК 1561, с. 264]; *втории* [ЛК 1561, с. 11 зв.], *други(м)* [1590, с. 1], *друго(го)* [1590, с. 1 зв.], *други(х)* [1590, с. 2], *другую* [1590, с. 3], *други(й)* [1590, с. 4 зв.], *другое* [1590, с. 10]; *третимъ*, *третюю* [1590, с. 1], *третье*, *зъ третѣ(и)* [1590, с. 10]; *четве(р)ты(й)* [1590, с. 1], *четве(р)того* [1590, с. 7]; *пяты(и)* [1590, с. 1]; *шо(с)того* [1590, с. 11 зв.]; *сѣмого* [1590, с. 3]; *ѡ(с)мого* [1590, с. 1]; *дѣвятого* [1590, с. 3 зв.], *дѣсято(го)* [1590, с. 8 зв.].

Для називання кількості від 11 до 19 засвідчено в північноукраїнських пам'ятках трансформовані нові (які від другої половини XVI ст. вже домінують) власне кількісні числівники (*одиннадцат*, *оде́ннадцат*, *дванадцат*, *трынадцат*, *тринадцат*, *патнадцат*, *семнадцат*, *ѡсмънадцат* [ЛК 1561], *ѡсимънадыцатъ*

[ЖК 1635]) та порядкові (одина(д)цаты(й), чоты(р)на(д)цаты(й), пє(т)на(д)цаты(й) [ЖК 1635]) та ін. Водночас переважно в текстах ділового письма, зафіксовано й інші утворення, де першою частиною є не кількісний, а порядковий квантитатив: *первыинадцат*, *вторыинадцат* [ЛК 1561, с. 248]. В острозькому стародруці «Ключ царства небесного» Г. Смотрицького засвідчено складену (зрощену) форму, де звукові процеси на межі слів не відбулися: *трети^инадесять* [Кл. См., с. 25].

На позначення назв десятків у поліських пам'ятках уживано успадковані давні форми: *двадцат* [ЛК 1561, с. 32], *три(д)цети* [Лямент 1628, с. 38], *чотырдесят*, *памдесат*, *шестдесат* [ЛК 1561], *се(м)деся(т)* [ЖК 1590, с. 10], *през седм'деса(т)* [Лямент 1628, с. 38], *восмидесят* [ЛК 1561, с. 191 зв.], *ос(м)деся(т)* [1590, с. 19 зв.], *деветдесят* [ЛК 1561, с. 80], *деватдесат* [ЛК 1561, с. 256]. Для відображення кількості 40 та 90 засвідчено й власне руські (східнослов'янські) утворення: *соро(к)* [ЖК 1590, с. 19 зв.], *в сороку копах* [ЛК 1561, с. 34 зв.]. Іноді писарі вдавались до описових конструкцій для передавання чотирьох десятків: *налови(в)шы бочокъ тридѣцать и десять и чотыры* [ЖК 1635, с. 265 зв.]; *дєвеносто* [Г XV, с. 44], *у дєвеносту копах* [ЛК 1561, с. 20]. Один раз писар Житомирської книги вжив числівник *тысяча пѣ(т)со(т)деся(т)дєвятого* [ЖК 1590, с. 1 зв.], де *деся(т)дєвятого* 'дев'яностого', очевидно, написано помилково. В одній зі справ виявлено оригінальні форми для називання кількості: *днѣя двана(т)о(с)мого*. З контексту документа можна простежити, що попередній позов був дев'ятнадцятого вересня, а наступний — тридцятого. *Двудесятого пє(р)шого дня, двуде(с)того сємого дня* — очевидно, польське запозичення. Такого ж походження й числівник *триде(с)ту: подѣ виною триде(с)ту копѣ гроши* [ЖК 1635, с. 269].

Поліські числівники — назви сотень — є прямим продовженням давніх відповідних назв: *сто* [ЛК 1561, с. 24], *двѣстє* [ЛК 1561, с. 24], *двистє* [ЖК 1635, с. 241], *триста* [ЛК 1561, с. 48], *чотыриста* [ЖК 1590, с. 19 зв.], *памсот* [ЛК 1561, с. 10 зв.], *шестѣсотѣ* [ЖК 1635, с. 312], *сѣмьсот* [ЛК 1561, с. 232 зв.].

Збірні числівники в поліських текстах віддавна, мабуть, мали значно більшу продуктивність і творилися чи не від усіх кількісних: *убранє(и) двоє* [ЖК 1611, с. 5 зв.], *чѣтверо* [ЛК 1561, с. 7 зв.], *убранѣя троѣ, троє, сѣмєро, десєтеро* [ЖК 1590, с. 5], *осмєро телат* [ЛК 1561, с. 7 зв.], *деватєро* [ЛК 1561, с. 256], *десєтеро* [ЛК 1561, с. 204], *двоєнадцатєро* [ЛК 1561, с. 89 зв.], *троєна(д)цатєро* [ККС, с. 36 зв.], *патєронадцатєро* [ЛК 1561, с. 101 зв.], *пє(т)на(д)цатєро* [ЖК 1635, с. 292 зв.], *шєстеронадцатєро* [ЛК 1561, с. 195], *двадцатєро* [ЛК 1561, с. 7 зв.], *тридцатєро* [ЛК 1561,

с. 175 зв.]. Траплялися й складні конструкції зі збірними числівниками: кѣрь три(д)ца(т) и семеро [ЖК 1635, с. 292], ѡвещь два(д)цатеро и ше(с)теро [ЖК 1635, с. 309].

Характерні для поліської числівникової системи дробові квантитативи: по(л)трети колоды [Г XV, с. 42], полтора [ЛК 1561, с. 7 зв.], полторы [ЛК 1561, с. 26], полтретѣ [ЛК 1561, с. 135 зв.], пу(л)третя [ЖК 1635, с. 240], полъчетве(р)ты стирѣты [Г XV, с. 42], полчвартма [ЛК 1561, с. 17 зв.], по полчетверта [ЛК 1561, с. 35 зв.], за ко(п) по(л)чва(р)ты [ЖК 1590, с. 10], гроше(й) по(л)чва(р)та золотого [ЖК 1635, с. 299], полчетве(р)ти ста золоты(х) [ЖК 1611, с. 4 зв.], полпаты копы [ЛК 1561, с. 32], повъпета золотого [1635, с. 299 зв.], по(л)шосты [1590, с. 10], полсеми [ЛК 1561, с. 136], копъ полъѡ(с)мы [ЖК 1635, с. 292 зв.], по(л)ѡ(с)ма золотого [ЖК 1611, с. 5 зв.], полодиннадцаты [ЛК 1561, с. 111 зв.], полтретинадцат [ЖК 1605, с. 5 зв.], по по(л)третадѣцати [Г XV, с. 43], полчетвертадесат [ЛК 1561, с. 137 зв.], полпетадесят [ЛК 1561, с. 20], полтораства [ЛК 1561, с. 9 зв.], полтретаства [ЛК 1561, с. 53 зв.], по(л)четве(р)таства [Г XV, с. 42]. Слова для називання частини від цілого в багатьох поліських пам'ятках мали морфологічні ознаки іменника, як у Виживській міській книзі XVII ст.: половица [с. 154 зв.], третина [с. 160], чверть [с. 141], чвертицу [с. 189], чвертька [с. 192].

Часто писарі вдавалися до вираження невизначеної точно кількості за допомогою утворень із компонентом *ко(л)ко*: колькраты [ЛПС., с. 105 зв.], колконадцат недел [ЛК 1561, с. 137 зв.], колкодесат [ЛК 1561, с. 71], в колкудесят [ЛК 1561, с. 182 зв.], колкось [ЛК 1561, с. 213], колко ѡстанков [ЛК 1561, с. 244 зв.], поколкукрот [ЛК 1561, с. 140], ко(л)кона(д)ца(т) [ЖК 1590, с. 2], ко(л)косо(т) возо(в) [ЖК 1611, с. 3], ки(л)ку(м)десять [ЖК 1611, с. 37 зв.], ку(л)куна(с)ть [ЖК 1635, с. 242], летъ кильку [ЖК 1635, с. 254], ко(л)ко(с) да(в)ностѣ(и) [КК 1595, с. 89], лѣтъ колькона(д)цать [КК 1595, с. 74].

Очевидно, у зв'язку з руйнуванням числівникової категорії роду, граматичного значення двоїни та давнього відмінювання при вживанні низки квантитативів відбувалося своєрідне узгодження з іншими словами, наприклад у Луцькій замковій книзі 1561 р.: другуу десат коп [с. 26 зв.], тую десет коп [с. 64], чотыри члѣков [с. 36], посылал ѡсми дворенина [с. 43], болшеи шестидесят чоловѣков [с. 78], держали ... мужиков семи [с. 136 зв.]. Відлунням колишніх контамінованих утворень можна пояснити зафіксовану в пам'ятці форму малого квантитатива — *троима позвы* (пор. в Іпатіївському літописі 1425 р.: *двѣма, двѣи-ма* та *двоими; трѣими, трьими*). Виявлені в західнополіських

текстах числівники *двои двери, обои позвы* також є залишками колишніх утворень, відомих в українських пам'ятках періоду Київської Русі: *обои живѣи и мртвиѣ; видѣла двои люди, едины смѣющеся, а другыи плачущася*, щоправда, первинну семантику розчленованої кількості вже втрачено.

Деякі поліські пам'ятки демонструють у відмінюванні порядкового числівника *третьа* значні хитання щодо твердості/м'якості основ: третюю часть [КК 1598, с. 40]; у Луцькій замковій книзі 1561 р. — с третєи [с. 10], *от третєи части* [с. 47], за третюю [с. 34 зв.], за третюю [с. 35], третю [с. 116 зв.]. Вживали поліські писарі й давні т. зв. завершальні квантитативи, коли число останнього із перерахованих предметів (осіб) є визначальним для всієї кількості: *пришол самотретєи (утрьох) з братєю своєю* [ЛК 1561, с. 145], *он мимо двор кнѣи Ивановои Четвертенской самошост 'ушістьох' едет* [ЛК 1561, с. 8]. Квантитатив *осмь* та інші назви чисел із цим першим компонентом засвідчені в поліських пам'ятках переважно без протетичного *в*. Виявили єдиний очевидний приклад із Стародубської книги другої половини XVII ст. — *восемъ*. Можливо, протезу *в* слід убачати в написанні *ѡ* *восмидєсят* [ЛК 1561, с. 191 зв.], хоча в іншому місці цієї самої пам'ятки в подібній відмінковій конструкції протетичного звука немає: в *осмидєсят* [ЛК 1561, с. 257].

Поза сумнівом, універбація назв числівників другого десятка та назв десятків на час написання поліських пам'яток, принаймні від XVI ст., відбулася. Більшість таких квантитативів, наприклад, у текстах Луцької замкової книги 1561 р. написані разом, проте нерідко ще трапляються випадки внутрішнього відмінювання: с *патманадцатма* [с. 203], *от ѡсминадцати* [с. 207 зв.], *патмадєсат* [с. 132], *ѡ* *восмидєсят* [с. 191 зв.], *жерєбцов патидєсат поголова* [с. 159], *от патидєсат* [с. 214] та ін. Такі числівникові форми, очевидно, загалом були властиві канцелярській мові у Великому князівстві Литовському. Виявлено їх і в копіях більш ранніх пам'яток на позначення чисел другого десятка: по *четырехънадцати неделяхъ* [Вит. К., с. 82].

У вживанні збірних числівників уже простежувалася тенденція поєднання переважно з назвами істот та з назвами парних чи множинних іменників: а *клячъ трое* [Г XV, с. 42], *конєи двое*, *сокер двѣ* *побрал* [ЛК 1561, с. 104 зв.]. В одній із справ Луцької книги засвідчено після збірного квантитатива форму не Р. в. мн., а Зн. в. одн.: *двое ѡbrane влоскоє* [ЛК 1561, с. 141 зв.]. У цій самій пам'ятці виявлено форму квантитатива *одні*: *одини от Рускоє зємли, а другие от Волына* [ЛК 1561, с. 60], яка, ймовірно, є проміжним етапом на шляху витворення сучасної форми: *єдины* —

дієсловах V класу: купова(ти) [Г XV, с. 52], розкошувала, умилювал, дяковали, пановали [КА, с. 368], даровати, вступовати, записовати, переночовати, прискаковати, прислужовал, виплачувати, *отказовали ... отказовати*, *вырубовати*, *выкуповати*, показовал, жаловати, *вырубовают*, *пекловатиса*, миловали и шановали [ЛК 1561], печаловатися [ЗЗК 1572, с. 250] та ін. Цей суфікс загалом був продуктивний у староукраїнській мові. За твердженням Л. Гумецької, суфікс *-ова-* в XIV—XV ст. оформляв у слов'янських мовах запозичені дієслова або на основі запозичених імен творив власне слов'янські. Тому закономірно, що в пам'ятках від XVI ст., коли кількість запозичень з європейських мов збільшувалася, саме цей суфікс оформлював нові українські, північноукраїнські зокрема, дієслова: мордовали [КА, с. 368], *прибудоувати*, *арандовал*, *квитовати*, коштовали, побудувати [ЛК 1561], *запичатовали* [ЖК 1590, с. 20 зв.]. Для північноукраїнських говірок він і тепер є характерною словотвірною рисою.

Найдавніший вияв суфікса *-ува-* зафіксовано в Луцькому Псалтирі 1384 р. — *помилоувати* [ЛПс. С. 133 зв.], решта прикладів — від середини XVI ст.: *позарубувати* [КМ 1543, с. 50], *ся здержувати*, *обрѣзуватися*, *осмотрувати*, *розказувати*, *есми хожувал* [КА, с. 368—369], *соромочувал*, *отказувати*, *пороскопувал*, *вкошувано*, *за опытуванемъ (< опытувати)* [ЛК 1561], *крадувал* [Волинь XVI, с. 137], *присмотрувати*, *обачувати* [Кл. См.]. У дієсловах III класу в північноукраїнських пам'ятках дериватора *-ува-* не виявлено: *заховыват*, *обжаловывают*, *выховывайте* [КА, с. 369], *поискивати*, *отказывати*, *нарушивати* [ЛК 1561], *оде(р)жива(л)* [ЖК 1595, с. 36]. Від дієслова *выламывати* за цією моделлю похідний вербатив утворено за допомогою суфікса *-ава-*: *выламавали* [ЛК 1561, с. 235]. Один новотвір засвідчено навіть із суфіксом *-ева-*: *доделєвати* [ЛК 1561, с. 198].

У другій половині XVI ст. від дієслова *грабити* поширеним у писемно-літературній мові був дериват переважно із суфіксом *-ива-*: *грабливати*. Луцький писар в одній із справ вживає новотвір *граблювали* [ЛК 1561, с. 258 зв.], що може свідчити про певну закоріненість на час написання пам'ятки в мовленні волиняків цього дериватора. Процес витворення українського літературного *грабувати*, можливо, мав такі стадії: *грабливати* > *граблювати* > *грабувати*. У дієслові *взо(р)ва(л)* зі значенням «заздри́в, заглядався» (тогда тот с тых близких моих и каждыи, хто бы са на то взорвалъ або его ѿ то рушати мел, маєт заплатити заруки [ЛК 1561, с. 162 зв.]), можливо, писар пропустив літеру *о*.

Засвідчено кілька новотворів від іменників за допомогою суфіксів *-а-*: *намѣстничати (< намѣстникъ)* [Г XIV, с. 65]; *-и-*:

дѣдичити (< дѣдичь), свѣтчити (< свѣдокъ) [КА, с. 364], соромотил (< соромота) [ЛК 1561, с. 12 зв.]; від словосполучень: чужоложити (< чуже ложе) [КА, с. 364].

Форму простого майбутнього часу від дієслова *хотіти* поліщуки творили за допомогою не звичного тепер префікса *за-*, а *по-*: *похотѣл* [ЗЗК 1572, с. 50], *муж мои похочѣт* [ЛК 1561, с. 125 зв.], *нѣ похотѣл* [ЛК 1561, с. 132].

У північноукраїнських пам'ятках префіксальне творення дієслів було дуже продуктивним. У пам'ятках виявлено багато дієслів, утворених за допомогою префіксів:

вы-: *выбрали*, *выехалъ*, *выкупити*, *выстерегать* [Г XIV, с. 156—157]; *вымажу*, *вимови(т)*, *выпростуе(т)* [КА, с. 16—17]; *выдѣлил*, *выпустити*, *выпроводити*, *выидет*, *вишли*, *выслушает*, *выслал*, *вывернулиса*, *выписати*, *вылупили*, *выполнити*, *вывела*, *выдал*, *выпускала*, *вырубали*, *выбити*, *выпхати*, *выгледал*, *выкрасти*, *вырекла*, *выпустошил*, *вывозит*, *выповѣдаѣт*, *вырвал*, *выпутал*, *вымолотити*, *выпсовали*, *выгнали*, *вытравити*, *вылетати*, *выпросил*, *выметалъ*, *вытоптали*, *выпасли.*, *выорати*, *выпрегли*, *вырадити*, *вызычил*, *выимовати*, *вызволаѣм* [ЛК 1561]; *выростаѣт*, *выкинути*, *выплывать* [Кл. См.]; *вызнал* [КВжв., с. 35 зв.];

в-(во-, у-): *вѣступати* [Г XIV, с. 157], *вламатиса*, *вчинилъ*, *впустил*, *вделат*, *вмѣр*, *впали*, *впросил* [ЛК 1561]; *вогнали* [ЛК 1561, с. 221 зв.], *оубѣлюса* [ЛП 1384, с. 66], *ублагати*, *утекати* [КА, с. 362], *ѡѣжчал*, *ѡставал*, *ѡпѣстил*, *указали*, *ѡховати*, *ѡскромилѣ*, *ѡстил*, *ѡпросити*, *ѡкрунтовалъ* [ЛК 1561];

по-: *покупилъ* [Г XIV, с. 25], *повстали*, *погнили* [КА, с. 90—91], *понѣситѣ*, *поѡбирали*, *поѡрал*, *побрати*, *попалиити*, *починила*, *поѡтнимал*, *покажут*, *побили*, *позбирал*, *поделалъ*, *попсовали*, *порубали*, *поранил*, *поступити*, *поворочати*, *помордовал*, *погодила*, *пограбил*, *посѣсти*, *покупити*, *погноил*, *покружати*, *поросточовали*, *повешали*, *пождали*, *попухли*, *позаималъ*, *поѡдбирал*, *повыбирали*, *подрати*, *поконати*, *пошло*, *позбивал*, *посылал*, *поѣхали*, *погонити*, *порвати*, *пожали*, *поступил*, *погинуло*, *повѣдаѣт*, *подавали*, *покинули*, *показити* (викривити), *покосити*, *позабирал*, *попущалъ*, *позамыкал*, *позапечатовал*, *потребовал* [ЛК 1561]; *порадили*, *постояти* [Кл. См.]; *показати*, *подаю*, *подилити* [КВжв.];

роз-/рос-: *розмовити*, *розорвал*, *са ... розѣехали*, *розогнал*, *росправити*, *розметал*, *розлупал*, *розмѣрили*, *розмножили*, *рознали* [ЛК 1561]; *розказовати*, *ростраснути* [Кл. См.]; *розделити*, *ро(с)суди(т)ся* [КВжв.];

- до-**: допомагаєт, допустил, достояти, доводити, доставало, дозволил, доростєт, досмотрєти, добывали, доходити [ЛК 1561]; доварить, докладати, доконтьчилъ, досегати [Кл. См.];
- при-**: причитати, приподобати [КА, с. 362], приєхали, приложили, приходит, прибудовати, приправоват, прислат, припоминал, прибегли, пришодчи, придам, призволили, прирек, присудили, притегал, призналса, приказал, приездил, пригледал, привернути, припоручит, приходили, приєхала, пригають (приладнають) [ЛК 1561]; при(и)ти, приймати, приложити, приточить [Кл. См.]; притиснути [КВжв., с. 165];
- про-**: продали, просили, проминули, прострєлили, проложили, пропускали, просушит, проломил, промытил [ЛК 1561]; пропускають, протагаєть, прочитати [Кл. См.]; промєняли [КВжв., с. 166];
- под-**: подбураючи, подвѣль, ся по(д)дати [КА, с. 91]; подписал [ЛК 1561, с. 24], подтали [ЛК 1561, с. 220 зв.]; по(д)могъ [Кл. См., с. 27], поднести [Кл. См., с. 19];
- пре-**: прєслєдуют [КА, с. 108]; прєходити [Кл. См., с. 1];
- пере-**: переворочати, переступати [КА, с. 362], прєдали (перєдали), перєбывал, перєєднал, перєнал, перєночовати, перєвозили [ЛК 1561]; перєставали [Кл. См., с. 4]; перєбыває(т) [ЖК 1590, с. 3 зв.], перєве(л) [ЖК 1590, с. 11 зв.];
- на-**: належи(т), назбирал [КА, с. 66]; наложит, нашли, нахилили, намовала, нагнєвити, напалил, направовати, напроли, нагнала, наменил дати, навчилса, наидут, наимовати [ЛК 1561]; накеруєть, нарушати, наступают [Кл. См.]; нарушити [КВжв., 164];
- о-**: одержала, окупит, опухла, оправити, огледати, осадилъ, оставити, ограничити, ожаловати, обудила, оступили [ЛК 1561]; обрати, отєрти [Кл. См.]; обачилъ [ЖК 1635, с. 269];
- от-**: отложил, отказывати, отпочинил, отправил, отпустил, отписати, отповєдити, отвозили, отрочил (відтермінував), отлили, отпровадил, отбєг, отбили, отвели, са...отприсагнути, отворали, отнали, отиска-ти, отповєдати, отдалати, отзываютса, отккладат [ЛК 1561]; о(т)дати, о(т)несла [Кл. См.];
- од-**: одышо(л) [ЖК 1590, с. 20 зв.], оды(й)ска(л) [ЖК 1590, с. 18]; одобрать [ЖК 1635, с. 241], одопъхнула [ЖК 1635, с. 320], о(д)па(д)лѣ [ЖК 1635, с. 253 зв.];
- об-**: обыиска(л) [Г XV, с. 59], обявили, обдаровала, обвєсит, обвьодили, обєжчати, обослатиса [ЛК 1561]; ободра(л), обрезають [Кл. См.]; обє(р)ну(л), об(б)носила [ЖК 1590];

за-: задержал, записати, заєннити, заставили, замкнули, за-
ткнути, заставити, загамовали, загнати, засадили, заво-
дити, заступати, занати, запродав, задавати, заделати,
запомогати, заступовати, заграничили, завалали, запали-
ти, зазвонили, застрелил, забралем, засеяти, замордовали,
запер, затлумит, задебли, заборонаю, заложилса, заховати,
застати, заєжчал, заехалом, замахнул, загасил [ЛК 1561];
захорала [ЗЗК 1572, с. 247]; загорѣлъ, заплати(л), заходити
[Кл. См.]; забили [ЖК 1590, с. 9 зв.], заарє(с)товали, запича-
товали [ЖК 1590, с. 20 зв.]; заказує [ЖК 1635, с. 271 зв.],
заносилъ [ЖК 1635, с. 240], заризали [ЖК 1635, с. 293 зв.];

з-(зо-, из-/ис-, с-): знайти, звести, зшол, зѣхати, збирати,
зложити, зрывали, зведєт, знесласа, зѣганает, здохли,
збили, згинула, змєшкати, збудовалъ, змордовали, зрани-
ли, звозил, зсоромотили, змєнали, згнѣтаєш, са ... згодити,
зжати, здати, зготовалса [ЛК 1561]; змѣшати [Кл. См.,
с. 11], зрозумєти [Кл. См., с. 33]; зогнал, зослал, зопсоват,
зорати, зобрал, зодрал [ЛК 1561]; зостати [Кл. См., 26];
изнєсти, изѣехали, изволившиса, иссадити [ЛК 1561];
изводитса, исходитъ [Кл. См.]; спытал, списали, складал,
сторговал, спалил, сѣукал [ЛК 1561]; стравити [Кл. См.].

В Овруцькій книзі зафіксовано кілька префіксальних дериватів, не успадкованих сучасним мовленням: *подбачилъ* (зараз у середньополіських говірках *пудг¹ лед'єт*, *пудг¹ л'анут*); *обрадившишь* [ОК 1632, с. 80].

Багато виявлених у поліських пам'ятках дієслівних ново-творів постали внаслідок одночасного приєднання до мотивованого слова різних афіксів. Засвідчено вербативи, утворені префіксально-постфіксальним (частка *ся* в той час вживалася як у пре-, так і в постпозиції) способом (ся подобати [КА, с. 362], *ся збегати*, *зѣхалиса*, *призналса*, *домагалса*, *са вдавал*, *приблудилися*, *са усправєдливити*, *са допирал*, *са изехали*, *са переиначити* [ЛК 1561], *зы(й)детса* [Кл. См., с. 14]); префіксально-суфіксальним (опытывали [Г XV, с. 63], напominати, покладати, починати, уживати [КА, с. 362], перестрашити [КА, с. 364], *выкручує(т)* [КА, с. 16], *выздоровєєт* [ЗЗК 1572, с. 249], *розширяти*, *прикладает*, *вызнаваєт*, *прискаковати*, *пописовати*, *поволокати*, *прислужовал*, *вырубовати*, *нарушовати*, *выливаєт*, *дотравлювати*, *розшироват*, *всправєдливити*, *докладати*, *роспаховати* [ЛК 1561], *домышляють*, *проклинає(т)*, *подманути*, *по(д)пирати* [Кл. См.], *наступовати* [КВжв., с. 192]); префіксально-суфіксально-постфіксальним (*насичатися*, *ся насмєвати* [КА, с. 362], *прилучитися* [КА, с. 364]).

Більшість засвідчених у північноукраїнських пам'ятках похідних дієслівних утворень властиві як сучасним поліським говіркам зокрема, так і власне українським загалом.

Інфінітиви. Із виявлених неособових форм привертають увагу інфінітиви на *-м/-ть/-тъ*: *мыту* нашому шкоди(т) [Г XV, с. 46], *гроши* взять [Г XV, с. 135], *служит* [Г XV, с. 148], *жат* *будет*, *замкнут*, *заховат*, *знат*, *почал* *оповедат*, *писат*, *што* *робит*, *будут* *рѣзат* [КА, с. 358], *вживат*, *дат* ... *прислат*, *розмовит*, *быт*, *подѣт*, *заступоват*, *быт* *мела*, *отповѣдат* *мели*, *са* *увезат*, *застават*, *мешкат* *мел*, *брат* *не* *хотѣл*, *робит* *почат*, *выбит* *и* *забитъ*, *зопсоват* *и* *пооврати* *казал*, *шаѣоват*, *повинѣн* ... *ѣхат*, *верит* *не* *хотѣл* [ЛК 1561], *чини(т)* [Кл. См., с. 6], *бить* [ЖК 1590, с. 8 зв.], *записа(т)* *казано* [ЖК 1611, с. 151], *отложитъ* [КВжв., с. 278 зв.], *продат* [КВжв., с. 144 зв.], *роздилит* [КВжв., с. 182]. Постановля таких усічених інфінітивних форм, вочевидь, було спричинене мовленням поліщуків уже від XV ст. щонайменше. Також багато засвідчено інфінітивів на *-ти*: *не* *гонити* ... *не* *брати* [Г XV, с. 35], *скласти*, *драти*, *принести* [Четья 1489, с. 64], *записати*, *вживати*, *взати*, *са* *показати*, *платити*, *збити*, *заступовати*, *служити*, *втекти* [ЛК 1561], *брати*, *задавати*, *одержати* [КВжв.]. У дієсловах з основою на задньоязиковий досить послідовно виявлено форми на *-чи*: *не* *м(о)жеть* *измочи* [Четья 1489, с. 35], *пожечи* *и* *порубати* *велел* [КМ 1543, с. 50], *выбѣгчи*, *помочи* *не* *мог*, *стрычися* [КА, с. 359], *втечи*, *стали* *сѣчи*, *засѣгчи* *мнѣ* ... *дорогу*, *бѣчи* 'бігти', *стерѣчи* [ЛК 1561], *мочи* *не* *буде(м)* [ЖК 1611, с. 143]. Помітна тенденція щодо ареального поширення інфінітивів на *-чи*; значно більше таких форм виявлено у західнополіських пам'ятках.

Дієслово *мерти* (*умерти*, *умирати*) поліські писарі (друкарі) передавали по-різному: *готовъ* *былъ* *умрѣти* [Лямент 1628, с. 34].

Форми на -но, -то. Характерними для поліських пам'яток були форми на *-но*, *-то*, властиві ще давньоукраїнській мові: *ω(т)кинѣно*, *ω(т)правлано*, *ω(т)тинано* [Кл. См.], *поранѣно*, *всказано*, *выважѣно*, *ωписано*, *выдано*, *ωборвано*, *впущѣно*, *доложѣно*, *дано*, *держано*, *позывано*, *молчано*, *ωторвано*, *ѣжчѣно*, *мерѣно*, *позатыкано*, *зложѣно*, *засѣано*, *давано*, *побрано*, *придано*, *вкошувано*, *вытравлѣно* [ЛК 1561], *записано*, *положѣно* [КВжв.]; *ωтна-то*, *бито*, *пробито*, *вжато*, *пожато*, *збито*, *взато*, *перѣтато* [ЛК 1561], *принято* [КВжв.].

Дієприкметники. Особливо активно вживали поліські писарі пасивні дієприкметники із суфіксами *-н-* (*ωмоцѣваныи*, *вызнаныи*, *вышиваныи*, *вытоптаную*, *вытѣсаныѣ*, *выламаные*, *ωписаного*, *непорѣзаные*, *порубаныи* [ЛК 1561], *засѣяное*, *захована*, *звезаного* [ЖК 1590], *збудованыи*, *названым* [КВжв.]) та *-ен-*

(збоже виважено, положоные, высаженными, порушеное, приложоных, потравленую, выробленого, помененого, купленыи, пораненых, замененыи, проламленую [ЛК 1561], намовленая [КВжв., с. 145], куплены(х) [1590, с. 6]). Дуже багато в пам'ятках, особливо XVI—XVII ст., засвідчено пасивних дієприкметників із суфіксом *-он-* після шиплячих, що дало підстави В. Русанівському потрактовувати його як фонетичний варіант *-ен-*: прироженого [ЛК 1561, с. 7], зложоные [ЖК 1590, с. 4], молочоное [ЖК 1590, с. 7], покошоны(м) [ЖК 1590, с. 13], згромажоныхъ [ЖК 1635, с. 287], запрошоны(и) [ЖК 1635, с. 254], зубожоную [ЖК 1635, с. 259 зв.], уроджоныи [КВжв., с. 183]. Нерідко вживані й іменні дієприкметникові форми: виволаны, писан, держан, данъ, оmeshканы, затруднен, захован, припозван, справен, вичитан, выполнен, позниманы, обламан [ЛК 1561], купленъ [ЖК 1590, с. 6 зв.], выделена, оддилену, печатан, писаны, сознана [КВжв.], рубаны, уписаны, усыпанъ [КК 1584—1595]. Іноді в дієприкметниках писали в суфіксі дві літери *нн*: данного [ЛК 1561, с. 36 зв.], нареченнымъ [ЛК 1561, с. 139 зв.]. Дієприкметники із суфіксом *-т-* також активно вживані в північноукраїнських текстах: пробитаа, были пити, забить, нашли виноватым, принатог, взатыми, дощъки выбитые ... двери выбиты, подшитыи, збитых, добытымъ, подтатых [ЛК 1561], завито(м) [ЖК 1590, с. 1 зв.].

Активні дієприкметники поліські писарі використовували значно рідше. Небагато виявлено форм минулого часу із суфіксом *-л-*: оселому [ЛК 1561, с. 3 зв.], припалыи [ЛК 1561, с. 25], похожалые [ЛК 1561, с. 112 зв.], прошлых [ЛК 1561, с. 141 зв.], ospалыи [Лік.], умє(р)лого [ЖК 1590, с. 15], съхоралыхъ [ЖК 1635, с. 287 зв.], попа(д)ло(и) [ЖК 1635, с. 240].

У пам'ятках неконфесійного стилю від XVI ст. нечасто засвідчено активні дієприкметники теперішнього часу на *-ущ-*, *-ащ-*. Натомість суфікси *-уч-*, *-ач-* виявлено досить послідовно: глубокоплаваючие [Кл. См., с. 1], пытаючому [Кл. См., с. 7], палаючею [Кл. См., с. 10], прислухаючии, будучие, вставаючую, боронуючих, знашодчи подданных моих робачи (працюющих), идѣчою, бегучых [ЛК 1561], блоудачи(м) [Лік., с. 55], лежачую [ЖК 1590, с. 9], маючую [ЖК 1590, с. 8 зв.], люде(и) пьючи(х) [ЖК 1611, с. 55 зв.], застаючи(й) [ЖК 1635, с. 259 зв.], проходячи [ЖК 1635, с. 238], веречи(м) [ЖК 1635, с. 303], лежачая [КВжв., с. 191 зв.], належачая [КВжв., с. 192] та ін. У давніших текстах трапляються нечленні дієприкметникові утворення: любай неправдоу [ЛПС, с. 13 зв.]. Очевидно, слухне припущення В. Русанівського про більшу активність дієприкметників минулого часу із суфіксом *-ш-* (*-вш-*) у пам'ятках із Молдови та Галичини.

У північноукраїнських текстах такі ад'єктиви поодинокі: *бывшого* [ЛК 1561, с. 139 зв.]. Пасивні дієприкметники із суфіксом *-м-* загалом рідковживані в пам'ятках української мови, зокрема й у поліських: *знаємы* [ЖК 1635, с. 266]. Низка віддієслівних утворень, що постали за такою самою моделлю, з часом зв'язок із морфолого-синтаксичною парадигмою дієслова втратили: *свѣдоми* [ЛК 1561, с. 10 зв.], *посведома мачоха его* [ЛК 1561, с. 23], *рѣхоми* [ЛК 1561, с. 140 зв.], *видѣмоє* [Лік., с. 60].

Дієприслівники. При творенні дієприслівників теперішнього часу із суфіксом *-ачи* спостерігається характерний поліський рефлекс давнього **ę* в ненаголошеній позиції: *видѣчи, просѣчи, чинѣчи, гонѣчи, боронѣчи, полнѣчи, кончѣчи, садѣчи, личѣчи, грозѣчи* [ЛК 1561], *служѣчи, видѣчи, уходѣчи* [ЖК 1635], *хотѣчи* [КВжв., с. 156 зв.], *держѣчи* [КК 1598, с. 47]; водночас нерідкісні дієприслівникові форми без зазначеної зміни: *выносачи* [Кл. См., с. 11], *личачи, бачачи, выдачи, стоячи, бороначиса, хотачи, полначы, верачи* [ЛК 1561]. Активно вживали поліщуки й форми на *-учи/-ючи*: *жалуючи* [ЖК 1590, с. 10], *вѣдаючи* [Кл. См., с. 25], *бридучи* [Кл. См., с. 36], *будучи, идучи, несучи, ведучи, женучи, кажучи; маючи, збираючи, приѣзжаючи, розумѣючи, мешкаючи, будуючи, осажовуючи, прибавляючи, направуючи, простерегаючи, обаваючиса, впоминаючи, дбаючи, пытаючиса, взрушиваючи, визнаваючи, обещаючи, взручаючи, зврушаючи, отѣжчаючи, гамуючи, доведоваючиса, вѣжжачи, замышляючи, перемешковаючи, оповѣдаючи, выламуючиса, отдыхаючи, памѣтаючи* [ЛК 1561]. У Четьї 1489 р. засвідчено багато таких дієприслівників з кінцевим *о*: *раскопали... хота чо видѣти, пришедшо ко мнѣ, ждоучо х(с)ва воскре(с)ниѣ, кличу(т). радоуючоса, ювно слышавше. говоречо с нимѣ, книжници. што знаючо, плакахоуса. а рекоучо, оувѣрившо. возрадовалиса пѣсньми поуючо, къ храмоу прибѣгаючи* [с. 38]. Навряд чи такі написання зумовлені білоруським впливом, оскільки їх немає в старобілоруських пам'ятках і вони заслуговують спеціального вивчення. У західнополіських пам'ятках виявлено багато випадків переходу *ε > о* в кінці слова після шиплячих. Рідко виявлено дієприслівникові форми (залишки колишніх активних дієприкметників ж. р.), які ні в поліських говірках, ні в українській літературній мові загалом продовження не знайшли: *стоя* [ЛК 1561, с. 124 зв.], *ознаимуя* [ЛК 1561, с. 254 зв.]. Такі утворення вже в XVI ст. зв'язок із дієслівною семантикою втрачали й уживалися як частки: *волно было куды хотя ѣздити* [ЖЗ, с. 126].

Дієприслівники минулого часу в поліських пам'ятках якось специфіки не становлять. Їх творення продовжує загальноукраїнську тенденцію. Зокрема, наявні в них дієприслівники із суфік-

сом **-вши**: упа^три^вши [ЖК 1590, с. 5 зв.], упросивъши, способивъши [ЖК 1590, с. 6], бывши [Кл. См., с. 12], билвши [Кл. См., с. 20], ѿставиши, споткавши, взявши, приложивши, заплативши, ѿпросивши, показавши, скликавши, обачивши, вглянувши, дождавши, *отложиши*, зрозумѣвши, *отскочивши*, переписавши, оковавши, обачивши, выгнавши, вынявши, вынѣвши, выносивши, принавши, списавши, загамовавши, побравши, поймавши, приславши, запометавши, пустивши, соромотивши [ЛК 1561], взрѣвши, давши, зволившисе, озявши, почавши, ставши [КВжв.]; дієприслівники із суфіксом **-ши**: прише^тши [ЖК 1590, с. 8], перенѣвши, вынѣвши, оземши, запершиса, обмерши, всѣдши на кони, выведши, приведши, вычѣтши, а також варіанти із суфіксом **-чи**: впадчи, шодчи, выведчи [ЛК 1561].

Пасивні конструкції в пам'ятках представлені не лише відповідними дієприкметниками, а й дуже часто за допомогою частки **ся**, яку поліщуки могли писати разом з дієсловом, окремо, в пре- та постпозиції: до него с кордом **ся** порывал [ЛК 1561, с. 4], за тыи пнѣи увезал **ся** єсми на гдѣа ... за тыи пнѣи увезался єсми на гсѣра [ЛК 1561, с. 4 зв.], другии лист на двѣ части, которыи так **ся** в собѣ маєт [ЛК 1561, с. 10 зв.], мы са в тоє вступовати нѣ хочѣм [ЛК 1561, с. 13], пнѣи на рок певныи описал са єму был *отдати* [ЛК 1561, с. 22], которыи бы са пану Тихну подобали [ЛК 1561, с. 22 зв.], перед нами са становил [ЛК 1561, с. 35], которого ми са велми мало послѣ *отца* моего зостало [ЛК 1561, с. 52 зв.], се трафило [ЖК 1635, с. 243], се сподѣвають [ЖК 1635, с. 310], считатися [ЖК 1590, с. 9], ро(с)правитися [ЖК 1590, с. 11 зв.]. Іноді зворотні пасивні конструкції трапляються й без **-ся**: поки бы инѣшии далныи княжата и панове и зѣмяне к тому часу собрали [ОЛЗ, с. 119]; й остал ми был винен 39, на возѣ остала епанча [ЛК 1561, с. 109].

Виявлена в північноукраїнських текстах система словотворчих засобів дієслівних утворень загалом характеризується різною продуктивністю її елементів. Багато засвідчених дієслівних новотворів, успадкованих переважно від праслов'янської мови-основи, позначені впливом поліської розмовної стихії.

4.6. Словотвір прислівників

Прислівникова підсистема в мові постійно оновлюється. Нові прислівники виникають за характерними для кожної мови моделями в усі періоди її функціонування, однак істотних структурно-граматичних змін у своїй історії вони не зазнали.

Особливо активно адвербати́ви творилися в середньоукраїнську добу, коли зберігалося ще багато давніх утворень, властивих праслов'янській мові-основі і водночас творилися нові.

У найдавніших північноукраїнських текстах засвідчено прислівники такого походження:

- відзайменникові: куда ... туди, потолѣ [Г XIV, с. 38], докола [Г XIV, с. 30], zde [Г XIV, с. 54], какъ [Г XIV, с. 65], ѡ(т)тула [Г XIV, с. 76], николи [Г XIV, с. 101], поко(у)ль ... пото(л) ... докуль [Г XV, с. 40], николи [Четья 1489, с. 41], ѡ(т)коу(л), ѡ(т)коуле, ѡ(т)сюле, ѡ(т)сюль [Четья 1489, с. 58], тогдѣ, гдѣ [Четья 1489, с. 66];
- відіменні, утворені від застиглих безприйменникових іменникових форм: не споручь [Г XIV, с. 26], ѡбаполь бугу [Г XIV, с. 54], ѡкромѣ слоужебъ [Г XV, с. 40], наперѣдъ [Г XV, с. 43], оукратце [Четья 1489, с. 32];
- відприкметникові, утворені на ґрунті адвербіалізованих нечленних форм називного-знахідного відмінка однини якісних прикметників середнього роду: добрѣ [Г XIV, с. 86], доброволнѣ [Г XIV, с. 87], вѣчно [Г XIV, с. 35], *розно, сильно, борздо* [Четья 1489, с. 66—67], *многажды* [Четья 1489, с. 83], *вмалѣ* [КП 1397, с. 229].

У текстах XVI—XVII ст. кількість прислівників значно зросла і була представлена утвореннями таких видів:

- а) відзайменникові: напотом, отколя, откуль, оттуля, отусюл [КА, с. 393], не вѣдаѣм, гдѣ (куди) поѣхала [ЛК 1561, с. 2], гдѣ (десь, де-небудь) могли са гдѣ сами ѡ плот поѡбразати [ЛК 1561, с. 112 зв.], давал ми индеи (десь, в іншому місці) помѣшканѣ [ЛК 1561, с. 140], там (туди) поѣдтѣ [ЛК 1561, с. 14 зв.], нигдѣ, нигды, кгда, тогда, где-колвек, гдѣ ж кгда, куды, тут, тутѣ ж, ту, вѣздѣ, здѣсѣ, ѡттола, ниѡткол, николи, покол, покола [ЛК 1561], тоди [КВжв., с. 251], сюда, туда [КК 1599, с. 82 зв.], поту(л) [КК 1595, с. 11], ѡ(т)туль [КК 1600, с. 46 зв.], тепѣрь [Кл. См., с. 27], тепѣре [ЛК 1561, с. 162], тепѣречи [ЛК 1561, с. 1], на та^мто^т свѣтъ [Лік., с. 28], нѣнащо [Лік., с. 53], нѣзащо [Лік., с. 5], тепѣр [КВжв., с. 165 зв.]; *только* [ЖК 1635, с. 1 зв.], *колько* [ЖК 1635, с. 3], *зовсѣм* [ЖК 1635, с. 140], *не инак* [ЖК 1635, с. 60], *внивѣч* [ЖК 1635, с. 219], ста^мто^л [ЖК 1635, с. 305], ста(м)ту(л) [ЖК 1605, с. 12 зв.], *понашему* [КА, с. 393], *всегда* [Лік., с. 177];
- б) відприкметникові, які творяться від різних форм:
 - від адвербіалізованих нечленних форм називного-знахідного відмінка однини якісних прикметників середнього роду. Найбільше таких новотворів засвідчено із кінцевим

-о: голо, голосно, давно, далеко, крипко, мало, наго, прудко, силно, скоро, тѣсно та ін. [КА, с. 391], вечно, волно, гараздъ (від давньоукр. *гoрaздo*), давно, долго, зброино, конєчно, конно, легко, велми мало, мощно, наголо, нелатво, низко, обтєжливо, просто (прямо), прудко, ровно, рихло, скоро, совито, трудно [ЛК 1561], нєлюбо [КК 1595, с. 23], обли^чно [ККС, с. 40 зв.], много [Кл. См., с. 27], волно [КВжв., с. 140], доброволно [КВжв., с. 142 зв.], широко [КВжв., с. 145], явно [КВжв., с. 152], зраде(ц)ко [ЖК 1611, с. 18], синяво, приятелско [АКС, с. 18]; також продуктивною була модель із кінцевим -е (*ѣ*): пилнѣ [КА, с. 390], вѣрне, вѣчне, глупе, добре, згодливе, значне, конечне, ласкаве, мирне, мудре, нагле, острожне, порожне, потаємне, смѣле, соромотне [КА, с. 391], безвиннє, безмытнє, безправнє, вдячнє, велє (багато), вєчнє, велми злє, вмыслнє, ѓмыслнє, врадовнє, ганєбнє, кгвалтовнє, добре, дужє, живє, заочнє, обличнє, обтяжливє, плачливє, почтивє, правє (напевне), потаємнє, словнє, сталє [ЛК 1561], хїтрє, бє(з)мѣрнє, надарє^мнє, йсто^тнє [Лік.], щирє [Лямент 1628, с. 46], щодєннє [Лямент 1628, с. 52], волнє [КВжв., 143 зв.], доброволнє [КВжв., с. 140 зв.], посполє [КВжв., с. 180], яєнє [КВжв., с. 144 зв.];

- від форм вищого ступеня порівняння якісних прикметників: вышє [Кл. См., с. 4], бо(л)шє [ЖК 1590, с. 2 зв.];
- від адвербіалізованих нечленних прикметникових форм орудного відмінка множини: велми [ЛПС., с. 104 зв.], велми [ЛК 1561, с. 53];
- від конструкції «прийменник + відмінкова форма нечленного прикметника»: здалєка, зособна, стиха [КА, с. 392], спрудка [Кл. См., с. 3], знову [КК 1600, с. 112 зв.], зрыжа [ЖК 1605, с. 45 зв.], знагла [Лямент 1628, с. 52], дочиста, залєдвє, залєдва, здавна, згола, сполна, напротивку, напротивко, наголо [ЛК 1561], поганъску и по-содо(м)ску [ЖК 1611, с. 17 зв.], постарому [КА, с. 393], по-приятельски [АКС, с. 18];

в) відіменні, які утворені:

- від застиглих безприйменникових іменникових форм: троха, даром, заразом, часом [КА, с. 392], кгвалтом, верхомъ, боком, концом [ЛК 1561], ѓгуло(м) [ЖК 1605, с. 5 зв.], незабавомъ, пехотомъ, купномъ, утекомъ [АКС, с. 18], зимє (взимку) [Заг. Д., с. 174];

— від застиглих прийменниково-іменникових конструкцій:

- Р. в.:** зверху, стылу, спочатку, додому, досыт [КА, с. 392], додому [ЛК 1561, с. 111 зв.], завтрея [ЛК 1561, с. 130 зв.], спосро^лкѣ (посередині) [Лік., с. 48], (з)вєку [КК 1599, с. 93],

споранку [ЖК 1611, с. 82], завѣтра [ОЛЗ, с. 24 зв.], знадво-
ра [ОЛЗ, с. 40 зв.], злиха [Кл. См., с. 28];

Зн. в.: вперед, внутр, зараз, назавтрі, наконец, позад [КА, с. 392], зара(з) [К 1595, с. 10], восполѡк, заправды, надвор, наполю, замуж, вѣрхъ, назад, наноч, вслѣд, вниз [ЛК 1561], вдень и вночи [Заг. Д., с. 168], на долонь [Жит. З., с. 114 зв.], на сажень [Жит. З., с. 115], угору [КК 1595, с. 24 зв.], вноутрь [Лік., с. 58], нани(з) [КК 1595, с. 7 зв.], вчас (враз) [Волинь XV, с. 154], навывлѣ(т) [ЖК 1609, с. 26 зв.], вдо(в)жу и вширу [ЖК 1611, с. 66 зв.];

О. в.: посродком [ЛК 1561, с. 110];

М. в.: вкороти, вѣкупе, внутри, назаде, посередини, почасті [КА, с. 392], вночи [ЛК 1561, с. 79], навеснѣ [ЛК 1561, с. 109 зв.]; вкоупѣ [Лік., с. 143], впросро(д)кѣ [Лік., с. 7], впосредку [Волод. З., с. 7 зв.];

г) відприслівникові:

— утворені шляхом редукції кінцевого голосного в прислів-
никах вищого ступеня: *борзди* [Четья 1489, с. 67], далѣи [ЛК 1561, с. 2 зв.], налепѣи [ЛК 1561, с. 11], быстрѣи [Лік., с. 122], вышѣи [КВжв., с. 17 зв.], напервѣи [КВжв., 163 зв.], большѣи [Лік., с. 2], ниже(и) [Кл. См., с. 9];

— прислівники на -ѣ: *опат*, *проч*, *удолжѣ*, *вдолжѣ* [ЛК 1561], *(в)довжѣ* [КК 1584, с. 7], *вдовшѣ* [КВжв., с. 47 зв.], *вши(р)* [КК 1643, с. 9], *взвыш* [Заг. Д., с. 174];

г) відчислівникові: *одинов* и *многожды* [Четья 1489, 83], *первѣи*, *перво*, *повторѣ*, *натрое*, *по повторѣ* и *по третии*, *перво* [ЛК 1561], *допюро* [ЖК 1611, с. 54 зв.], *трьокрот* [КВжв., с. 259 зв.], *стокротѣ* [Лік., с. 168], *ѣдна*^к [Лік., с. 50], *вдесатеронасобѣ* [Лік., с. 121], *перше*, *вперше* [АКС, с. 18];

д) віддієслівні: *мимо* [Кл. См., с. 31];

е) інші прислівники: *завѣжды* [ОЛЗ, с. 33 зв.], *вжды* [Лік., с. 118], *обѣ(л)* (цілком) [КК 1598, с. 12], *зубосторонѣ* [ЖК 1605, с. 37 зв.], *частокрот*, *далибог*, *з обуруч*, *наскроз*, *вон*, *сплош*, *навывлѣт*, *рукопаш*, *обапол*, *щѣ*, *вжо*, *ѣже* [ЛК 1561], *посполѣ* [КВжв., с. 147 зв.], *якъ* [КВжв., с. 149], *ѡ(в)шем* [ВК 1571, с. 113 зв.], *лѣдвѣ*, *ѡпакѣ* 'назад' [Кл. См., с. 26].

Більшість виявлених адвербативів успадковані від періоду праслов'янського та києворуського. Деякі ж утворення не зафіксовані дослідниками ні в давньо-, ні в староукраїнських пам'ятках, наприклад *зугранно* (співгранично) [ЛК 1561, с. 160 зв.]. Прислівник *сєздѣ* будучи *сєздѣ* [КМ 1557, с. 62], *которыи* здѣсе на Волини єсть [ОЛЗ, с. 124], *ѡтѣхал* єсми *сєздѣ* до землі *Волынское*

... маючи сездє у землі Волинскои [ЛК 1561, с. 132 зв.] — також рідковживаний у староукраїнських пам'ятках. Такий прислівник виявлено в текстах цього періоду й з інших слов'янських теренів: Євангелії Тяпинського [с. 15 зв.] та «Повісті про Трищана» [с. 72]. У Пересопницькому рукописі вжито вираз «рекоу(т). се зде альбо оньде» (це тут або он там). Структура прислівника *сездє*, можливо, зумовлена уживанням частки *се* як у пост-*(здьсе)*, так і в препозиції (*сездє*). У Луцькій замковій книзі 1561 р. засвідчено прислівник *сплош*: за границею дерева ... и иншо^г *сплош* болшеи тисечи почертено [с. 118 зв.]. Цей адвербатив, широко відомий у російських говірках, в українському просторі зафіксований лише в поліських діалектах: *всплошну* (всуціль). Можливо, продовженням зафіксованого в Луцькій книзі прислівника з підсилювальною часткою *тутє ж* [с. 150 зв.] є сучасні західнополіські *тута, тутю*. Не трапляється в поліських говірках як окреме слово прислівник *інде/індеи*. У західнополіських текстах цей адвербатив поширений у різних поєднаннях: давал ми *індеи* (десь, в іншому місці) *помешканє* [ЛК 1561, с. 140], не маючи *ниоткол індеи* (нізвідки) *запоможєня* [ЛК 1561, с. 240]. В описі Луцького замку виявлено прислівник *усъпакъ*: не толко тыи справы его кр. мл. ... внивєчъ обєрьнули..., але и постановєнъє двоихъ гѣдрєи наших ... *усъпакъ єстє* обєротили [ОЛЗ, с. 125]. Адвербатив *поготову* (напоготові), виявлений у Володимирській (дерево все поготову єсть [Заг.Д., с. 174]) та Овруцькій (з ручницами поготову были [ОК 1632, с. 81]) книгах, з часом з ужитку вийшов, поступившись спільнокореневому *напого|товє*. Цікавий зворот ужив писар Житомирської книги, описуючи суперечки між шляхтичами: Микола^н Прежо^вскии ... брата своего ... и и^нши^х велю людє^н по килькукро^т присылалъ, же *всюды на кудымъ ме^сцу*: такъ в дому, в полю, в дорозе ..., гдє бы єно колвєкъ его моглъ здыбат [ЖК 1635, с. 241 зв.]. Вираз *на кудымъ ме^сцу* зі змісту речення можна трактувати «всюди, на кожному місці». Така фonomорфологічна структура прислівника місця *кудим* в інших пам'ятках не засвідчена.

Кілька виявлених, зокрема в Луцькій замковій книзі 1561 р., прислівникових утворень ілюструють процес адвербіалізації, коли слова ще остаточно семантично й формально не втратили свій частиномовний статус: на завтрєє ... до завтрєия [с. 2], вчорашєного часу ѓ вечор [с. 231], ѓже было в ноч колко годин ... я вночи ѓзнат не мог [с. 174] (*вночі* — безсумнівний прислівник, а *в ноч* перебуває «в процесі адвербіалізації»), идучи ѓттола додому [38 зв.] (прислівниковування відбулося), єхал єсми до дому своего [с. 58 зв.] (лексикалізації не сталося, прислівник ще не утворився,

оскільки після *дому* вжито означення). Завершення адвербіалізації можна констатувати у випадках: з волторка на сєреду ополночы [КК 1595, с. 220 зв.], вчинивъши, деи, наконецъ отповеди и поѡлки, з дому єго поєхали [КК 1595, с. 220 зв.]. Як сформовані прислівники варто трактувати окремі слова в певних контекстах: тую Ивницу свою зо вси(м) навсе ‘назавжди’ даровала [с. 24 зв.], ѡ(т) дороги напро(сть) ‘напростоць’ дубровою [КК 1595, с. 27 зв.], Иванъ робить штолень ‘щодня’ [Волинь XVI, с. 572], Кгдыж и телесные силы и душевные ... штодалъи ‘щодалі’ то болше растут и множатса [Кл. См., с. 3]. У Луцькій замковій книзі 1561 р. поряд із полонізмом *внивеч* (стпол. *wniwiesz*) — *внивеч* обернул, вжито конструкцію *в ни во што* — *вырубал и в ни во што обернул* [с. 60] (пор. ще — *ни въ во што обернули* [с. 149 зв.]);

У процесі витворення сучасного українського прислівника *неподалік*, як видно з північноукраїнських текстів, сталася метатеза: приїхавши понєдалєку сєла [ЛК 1561, с. 156 зв.], понєдалєку ѡ(т) Росо(х) [ЖК 1605, с. 38]; пор.: на(д) болото(м) неподалєку [КК 1600, с. 25]. Словосполука *ка(к) хто мога* в контексті мл(с)тню даваимо по силе своєи. *ка(к) хто мога* [Четья 1489, с. 18] також є певною стадією на шляху до витворення прислівника *якогомога*.

У західнополіських пам’ятках засвідчено прислівник *зиме* (взимку) [СУМ XVI—XVII, вип. 11, с. 244]. Очевидно, ареал уживання таких відіменникових адвербативів (*лѣтъ, зимѣ*) у минулому був ширший [ІУМ М, с. 395]. Подібні утворення властиві західнополіським говіркам і тепер.

Засвідчений у «Лікарстві...» 1607 р. прислівник *тамтот* (на та^мто^т свѣтъ [Лік., с. 28]) і тепер властивий мовленню волинян. У середньополіських пам’ятках виявлено прислівник *ста^мто^т* [ЖК 1635, с. 305; ЖК 1650]. Адвербативи *стамт’іл’*, *стамтил’* відзначено діалектологами в північних надбужьких говірках. Контамінований варіант цього прислівника *стамтуль* поширений і в білоруських говірках. На Середньому Поліссі тепер цей прислівник не зафіксовано. Використання його писарями, вірогідно, було даниною традиції ведення актових книг, у яких часто лінгвальні явища (особливо на лексичному рівні) значно виходили за межі ареалу їх поширення. Не став набутком поліського мовлення, очевидно, поширений у XVII ст. в зауських говірках відчислівниковий прислівник *поединкомѣ* (опытъ чинили и каждого зособна поединкомѣ пытали [ОК 1632, с. 79]). У підляських говірках, навпаки, зберігся адвербатив *опроче* (осібно), який у поліських пам’ятках не виявлено, але про ймовірність творення такого при-

слівника може свідчити вживаний у найдавніших українських текстах прийменник *опрочь* (крім): *взашиа городовѣ дї опрочь संबодѣ и погостовѣ* [ІУМ М, с. 422].

4.7. Творення службових частин мови

Більшість виявлених у північноукраїнських пам'ятках службових слів успадкована з попередньої мовної епохи. Переважно це непохідні утворення. Значна частина вторинних прийменників, сполучників, часток у поліських текстах з'явилася пізніше. Характерні особливості вживання службових слів цього періоду — багатозначність та паралелізм.

Прийменники

Прийменники як окремий клас службових слів виокремилися із лексичних одиниць прислівникового типу ще в спільно-слов'янській мові. Ці слова, уживаючись то з іменами, то з дієсловами, з часом утрачали самостійність і після розпаду праіндоєвропейської мовної спільності вже в окремих мовах перетворювалися на прийменники або дієслівні префікси.

За походженням прийменники поділяють на первинні і вторинні.

Первинні прийменники. Вони повністю втратили етимологічні зв'язки з іншими повнозначними словами, виконують роль лише службових слів і морфологічно не членуються. Зазвичай вони вживаються:

- при іменнику у формі родового відмінка: *без бытности, в себе, въ его, ѿд году, ѿт воза, ѿто всег, до жоны, до Буга, з господы, из двора, изъ замку выгнати перѣд мене, над мене* [ЛК 1561], *со престоловъ* [Кл. См., с. 28], *до книгъ да^а* [ЖК 1590, с. 21 зв.];
- при іменнику у формі давального відмінка: *к ты(м)* [Г XV, с. 49], *ку слуханю, до Рыму* [КА], *к рукам, к долинь, к Бугу, ку тому, ку дъвору, ко роспущеню, были в Угринови ѿ празнику, ѿбещуючи мнѣ ѿ ярмарку ... ѿдати, по ѿгородомъ* [ЛК 1561], *при бѣкѣ* [Лік., с. 44];
- при іменнику у формі знахідного відмінка: *скроз море перешли, над лѣта* [КА, с. 396], *на(д) рѣ(ч)ку* [КК 1597, с. 55 зв.], *вы имня* [ЛК 1561, с. 70], *в дом* [КВжв., с. 149], *у*

вечор, в суботу, ѓ лѣсъ, за болото, на сыновца, на има, на двор, на тую недѣлю, над повинност, под бока, просил ѿ вижа, пытал ... ѿ кнѣа, ѿ тую дѣвку, ѿ ѿтнате, ѿ колкоде-самт конѣи, людеи ѿ двѣстѣ, воз, по дрова [ЛК 1561], просила ... ѿ подпис, по ѿгород [КВжв.];

- при іменнику у формі орудного відмінка: з служѣбниками, з вижом, зо ... будованѣм, ис тивуном, из санками, с теткою, за речкою, за чимъ, под лѣсом, над болотом, перѣд вижом [ЛК 1561], прдо мною [ЖК 1590, с. 20], прѣд судиєю [КВжв., с. 165];

- при іменнику у формі місцевого відмінка: у дворѣ [ЛК 1561, с. 14 зв.], ѿв обоѣх [ЛК 1561, с. 246 зв.], во ...артыкулѣх [ЛК 1561, с. 232 зв.], во имнѣю го [ЖК 1590, с. 5 зв.], оуво снѣ [Лік., с. 32], ѿ кнѣи, пытал ѿ пану Монтовтѣ, ѿ пану Янѣ, ѿ подвори, по неи, на палцы, на руках, на мѣстцю [КВжв.].

Вторинні (похідні) прийменники. Вони генетично пов'язані з різними частинами мови, і сама будова багатьох із них виразно вказує на співвідносні іменники, прикметники, прислівники. Вторинні прийменники вживаються:

- при іменнику у формі родового відмінка: пожитку деля (для) [Г XV, с. 395], ѿпроче ѿзеранѣ [Г XV, с. 39], окром боязни, кром того, опроч греху, краи угла, мѣсто правды [КА, с. 396], ведлѣ воли [КВжв., с. 176], водлуг воли [Заг. Д., с. 174], ведла, водлѣ умовы, ведлуг записов, межи плѣч, напротивку того, напротивко слов, недалеко дороги, послѣ ѿтца, промѣжку нас, промѣжку них, подлѣ лавок, коло двора, ѿколо гнѣзда, посерѣд избы, поблизу звода [ЛК 1561], протѣвъ войска [Лік.], озли икон [Заг. Д., с. 175], вмѣсто веслѣ [Лік., с. 107], неподалеку селища [КК 1595, с. 10 зв.], ѿбапо(л) дороги [КК 1595, с. 25], пове(л) на(с) ве(р)хъ рѣчки [КК 1595, с. 25 зв.], напере(д) ѿ(т)ца игумена [КК 1599, с. 78];
- при іменнику у формі знахідного відмінка: сквозѣ твои роуцѣ [Четья 1489, с. 42], снѣг ... скрозъ гонты наметет [Заг. Д., с. 174], скроз стѣгнѣ навылѣт [ЛК 1561, с. 86], черѣс поле [ЛК 1561, с. 157 зв.], черѣз дѣброву [ЛК 1561, с. 152];
- при іменнику у формі орудного відмінка: межи ними [ЛК 1561, с. 58 зв.], межи двором [ЛК 1561, с. 165 зв.].

Як видно із наведених прикладів, якоїсь специфіки вживання і первинних, і вторинних прийменників у поліських текстах досліджуваного періоду порівняно із такими самими на інших поструських теренах не виявлено. Більшість засвідчених прийменників активно функціонують і в сучасних говірках, хоч деякі (озли, ѿпроче, бѣля) з ужитку вийшли.

Сполучники

Кількість сполучників у період Русі була незначною. Як і тепер, вони поділялися на сурядні та підрядні, а за походженням — на прості, складні й складені.

Сурядні сполучники. Серед засвідчених у поліських пам'ятках сурядні сполучники розрізняли на:

- єднальні: **и, а** (просил их млсти вышєи менєных панов — пїа ѳедора а пїа Головни, и пїа Василя [ЛК 1561, с. 255 зв.]; не будучи ни *от* кого примушоным, ани намовлєным) [КВжв., с. 144 зв.];
- протиставні: **а** (просєчи ѿ приданє возного, а в недостатку возного ѿ вижа [Волинь XVI, с. 144]); **але, вєдже** (статут учитъ, ижъ войт маєт судити на мѣстцу звыкломъ, вєдже не самъ, але с трема особами [Луцьк, 1566 [СУМ XVI—XVII, вип. 3, с. 199]); **алиж** (не хотѣли єсмо єму тых пїзєи дати, алиж ѿн перво имєнє свое ... нам поступил [ЛК 1561, с. 137]), **ино** (хотєчи са увєзати во имєнє єго за суму ... вказаную, ино княз Воина ... моего посланца ... у двор не впустил [ЛК 1561, с. 36 зв.]); **одно** (пани Яцковая на двор сама вышла, одно ж отказывати не хотєла [ЛК 1561, с. 14 зв.]), **однакож** (ачколвек от того збитья, зранєнья и вєзєнья ... естем здоровья неспособного, однакож з ласки милостивого бога сим тестаментом моим ... остаточную волю мою ... ознаймую и явно чиню [Заг. Д., с. 168]); **нижли** (И хотєл єхати до сєла, нижли обачивши на сєлѣ людєи [ЛК 1561, с. 61]); **прото** (розумєючи то, иж на сєм свѣтє каждому чоловѣку ничого пєвнєишого, яко час смєртєльныи, прото ж єщє за доброи памати и зуполного розуму своєг [ЛК 1561, с. 262]); **лєч** (Лєч, дє', ты неслушне ѿною ѿпєкою справовал, людє' тамошних винами непомерными ѿбтяжа [КМ 1539, с. 46]); **не толко...**, **але** (она не толко, за таковым малженским ... вспоминачем моим, але потом и о врьдовное листом врьду ... ко мнѣ... и к дєтям в дом мой ... єхати не хотєла [Заг. Д., с. 169]);
- розділові: **або** (дєєку зо всіми тыми рєчами вернул або на нєи рок праву ... вчинил [ЛК 1561, с. 33], або ли [ЛК 1561, с. 49 зв.]); **албо** (згоды албо налєзку приятєлского [ЛК 1561, с. 154 зв.]); **алиб, алибо** (тєди я, алиб жона моя, алибо потомокъ мои [КВжв., с. 184]); **алюбъ** (алюбъ Васкови Мисковичу алюбъ жонѣ єго [КВжв., с. 178 зв.]); **любъ** (ведєючи ѿ том, жє любъ станєтє а(л)бо ни [КК 1600, с. 111 зв.]); **чи** (хто нас ку таковой нєласцє прыправуєтъ, — чи старостовє наши, чи пакъ хто зъ зємянѣ [ОЛЗ, с. 124]);

- приєднувальні: **ано** (І як о^тступилі дороги право^ї, завжди са мешають да інших до того примушають... Ано бы в добро^м баче^ню больші^ї то мѣл^ь бы постра^х [Кл. См., с. 24]).
- Підрядні сполучники.** Такі сполучники вживались для поєднання речень за способом підрядності. Серед них виокремлюють:
 - сполучники *иж, же, што*, які приєднують підрядну з'ясувальну частину до головної: *иж* (жалуючи и оповедаючи о то^м, и^ж, де^и, в року тепе^р идучо^м [ЖК 1590, с. 4 зв.]); *же* (поведил, же єму отнато двѣ сѣрмаги [ЛК 1561, с. 15 зв.]); *што* (а по томѣ початку писал, што са єму подобало [Кл. См., с. 7]);
 - причинові: *занюжь, заноуж* (через те що; бо; тому що) (не годится тобѣ дару своего принести бѣгу, заноуж ты не вчинилъ плода своего во Израили [Четья 1489, с. 57]) та варіанти — *ноу(ж)ли, нюжьли* [Четья 1489, с. 58], *нижли* (оскільки) (С которым листом гдѣрским посылал єсми до неї, нижли я сам, маючи перед собою послуги ..., позывал єсми єе ку праву... [ЛК 1561, с. 90 зв.]; *поневаши* (тогда са то за початком его боронѣчи са mocy и квалтови его стало, поневаши, деи, он мощно, квалтом не жадным правом ... сѣла посѣсти а привлащати собе хочет [ЛК 1561, с. 60]); *ачѣ* (С которыхъ причинъ великихъ, и единое наме^ншое не указал, а хотя бы хотѣлъ подобно слушное не мѣлѣ, ачѣ многіе дають до того тую запѣвную прычину [Кл. См., с. 24]), *ачколвек* (ачколвек от того збитья, зраненья и везенья ... естем здорова неспособного, ... сим тестаментом моим ... остаточную волю мою ... ознаймую и явно чиню [Заг. Д., с. 168], *ажѣбы* (щоб) (дава(л) в нашомѣ мытѣ ажѣбы мыто нашо не понижалосѣ [Г XV, с. 43]); *абы (абым)* [ЖК 1590, с. 8 зв.]; *абыс* [ЖК 1590, с. 17 зв.]; *абых* [ЛК 1561, с. 27]; *абыхмо* [ЛК 1561, с. 12]) (просим ..., абы тоє записано было [ЖК 1590, с. 1]; *бо* (иные па^к и не оумираю^т, бо мудре^н так написа^н [Кл. См., с. 1]);
 - умові: *бы* (якби) (на рок стати не могу, але бы ми положил рок земскии, мыслил бых о том [ЛК 1561, с. 88 зв.]); *нижли* (якщо, якби) (Нижли тот рокѣ близко зложоныи, ач бым и рад, а тому досыт вчинити не могу [ЛК 1561, с. 88 зв.]); *єстли (если)* (если его сватая млст ... рачит взати душу мою, тогда отец мои... а дадко мои ... мают са в люди в части его привередовские увезати [ЛК 1561, с. 100 зв.]); *а хотѣ бы* (а хотя бы, деи, которого листу не отдал, тогда вжо тот лист нигде у каждого права mocy не мел [ЛК 1561, с. 29]);
 - цільові: *штобы* (ходил єсми до пѣна Борзобогатого, упоминаючи са єму листу листу гдѣрского, штобы мне его отдал [ЛК 1561, с. 70]);

- порівняльні: *нижь* (перво *нижь* над короле(м) [Г XV, с. 33]), *нѣж* (а́лбо мнѣй нѣж потре́ба [Євхар., с. 10]); *якобы* (полотна колинского колко ѡстанков, якобы со две штуки [ЛК 1561, с. 244 зв.]); *бы* (ніби) (не́ инак бы теж былъ не ѡдного пана [ЛК 1561, с. 60]); *нижли* (ніби) (присы́лал мне саблю мою ..., *нижли* я ѡдной сабли, кром інших рече́и своїхъ, брат не хотел [ЛК 1561, с. 87]); *анижли* (оукрепляючи ... уставы ... церковные без нарушуща анаѣмою страшно загрозили, того са стеречи и бояти лѣпше бы потреба, анижли ихъ папы, ис тым новымъ календаремъ [Кл. См., с. 24]);
- допустові: *ачѣ* (Ачѣ хота бы бы^л и не помыка^т тыхъ неде^т чѣтырехъ напере^д, не ве^дми бы са с тымъ опозни^т [Кл. См., с. 24]);
- часові: *покол* (до которое не ла^нно при^ити, поко^т са так буде^т блудити [Кл. См., с. 26]).

Характерною ознакою вживання сполучників у поліських текстах XVI—XVII ст. є помітний вплив польських утворень, які нерідко писарі використовували поряд з питомими українськими: *або* — *албо*, *хотя* — *ачколвек*, *але* — *леч* та ін.

Частки

У досліджуваних північноукраїнських пам'ятках багато виявлених часток успадковані від попередніх мовних епох. Водночас є й певні особливості вживання цього класу слів. Серед часток того періоду виокремлюють:

- власне модальні: *ачеи* (*ачеи* вѣровати и поклонатиса имоуть емоу [Четья 1489, с. 68]), *деи* (кличючи его. чомѡ *деи* мене бежишь чадо [Четья 1489, с. 68]), *деи* (и в тот, деи, час [ЛК 1561, с. 21]), *будто* (ты^х десѣть дѣновъ выведе^тгши нехай бу^то поправѣли [Кл. См., с. 30]);
- підсилювальні: *ещо* [Г XV, с. 45], *еще* (у Гацкової вziali сермагу и кожух. Еще, деи, над то тыи мещане ... дубе рубають [ЛК 1561, с. 1]), *аж* [Четья 1489, с. 67], *ашѣ* (ашѣ до ровца [КВжв., с. 183 зв.]), *па(к)* (ѡнѣ) *па(к)* нашѣ сотвори-тель [Четья 1489, с. 68]), *вжо* (А так де^т вжо кнѣзь Иван Масалски ѡднѡ дочку... [КМ 1539, с. 46]), *жо* (в чом *жо* [КМ 1539, с. 46]), *жѣ* (на сыновца его Борзобагатоѡ *жѣ* [ЛК 1561, с. 13 зв.]), *жѣ* [ЛК 1561, с. 21], *жѣ* [ЛК 1561, с. 34]), *юж* (Теперь ю^ж в тоѣ жа^дны^м способомъ потрафити не может [Кл. См., с. 27]), *ве(д)же* (ве(д)же хота са тоѣ право в мене zostало, тогда его себе ... привлащати не маю [ЖК 1584,

- с. 139)), *олиж* (поки олиж тот двес наклад мѡжа ее [КМ 1539, с. 45]), *бы* (а дѣла бы нагорѣшиє, хоть старыє, хоть новыє [Кл. См., с. 4]), *бодай* (бода^и здоров поправла^и [Кл. См., с. 28]), *бодайбысь* ... погибала [Лямент 1628, с. 42]);
- обмежувально-видільні: *одно* (ни в кого не позычаючи ани имѣне^и заставляючи, одно своими влостными пѣназми готовыми [КМ 1539, с. 44]), *одно* ми в том проволоку чинит [ЛК 1561, с. 64 зв.]), *хотѡ* (хотѡ одинъ день [ОЛЗ, с. 56]), *мало* (мало нас не побили [ЛК 1561, с. 14]), *скоро* (а скоро у двор увошол [ЛК 1561, с. 111 зв.]), *єно* (гдѣ бы єно колвекъ [ЖК 1635, с. 241 зв.]), *толко* (толко велики^и а дивны^и розрухъ ста^иса [Кл. См., с. 27]);
 - стверджувальні: *також* [Г XIV, с. 101], *такъжо* [Г XV, с. 46], *теж* (теж видѣли [ЛК 1561, с. 118]), *также* (также збил [ЛК 1561, с. 81 зв.]);
 - питальні: *чи* (рекоу(т) чи забыли [Четѣя 1489, с. 69]), *ли* (будѣиш ли [ЛК 1561, с. 2 зв.]), *єстли* (пыталса єсми: «Єстли бы был княз Вороницкии у дворе своем?» [ЛК 1561, с. 37]), *хиба* [ЛК 1561, с. 125], *аза* (Аза годитса єдиному людови хрстианскому не єднако и велку ноцъ и бжѣ нароженє ... през цѣлыи рокъ тримати [Кл. См., с. 23]);
 - вказівні: *тоє*, *то* (то освецонои [ЛК 1561, с. 60], с которого-то [КВжв., 181 зв.], которому-то [КВжв., с. 154 зв.]);
 - заперечні: *нѣт* (у дворе нѣт [ЛК 1561, с. 14 зв.]), *нє* (не побили [ЛК 1561, с. 14]), *ани* (жадноє осєлости ани волности [ЛК 1561, с. 60]), *ни* [ЛК 1561, с. 2 зв.];
 - формотворчі: *нєхаи* (нєха(и) завѣдаю(т) [Г XV, с. 43]), *са* (мєл са ... вступовати [ЛК 1561, с. 49 зв.]), *бы* (коли бы к тому пришло [ЛК 1561, с. 60]). Залишки колишніх аористних форм у процесі перетворення на показник умовного способу призвели до витворення часток, що вказували на особу, причому не обов'язково при дієслові. Зокрема, у Луцькій замковій книзі 1561 р. зафіксовано такі форми: *ижебых* [с. 237 зв.], *яко бых*, *єстли быхмо мы* [с. 214], *хал-омъ* [с. 182], *забрал-єм* [с. 95], *смо ... казали* [с. 68 зв.], *бы-м* [с. 18 зв.], *которого-м* [с. 4], *одно-м* [с. 28], *бо-м* [с. 244 зв.], *гдє-м* [с. 168], *жє-м* [с. 68 зв.], *єстли-м* [с. 70], *иж-єм* [с. 120 зв.], *иж-єс* [с. 228 зв.], *нижли-м* [с. 227];
 - словотворчі: *яки(сь)* [КК 1597, с. 62], *штось* [Кл. См., с. 31], *чогось* [Кл. См., с. 34], *нѣакогось* [Лік., с. 157].

Імовірно, засвідчений у Луцькій книзі вираз *ма быт* (має бути) є проміжною ланкою на шляху витворення вставного слова *мабуть*.

Особливості вживання службових слів

Багато службових слів зберігають не лише давні граматичні значення (уживані для вираження певних відношень), а й давню структуру. Слово *єстли* у багатьох засвідчених написаннях набувало нової функції — сполучника підрядності для приєднання підрядного умови, але ще досить часто було вживане як питальна частка навіть у спрощеному вияві *єсть ли* > *єсли*: *пытал єсми гсѣра домового, [єсли бы] мне шкоды в дому єго не было*; На то пан Ктесинский єму отказал: *«Я, деи, тебе не знаю и того не вѣдаю, єсли то жона твоя, або нѣт»* [ЛК 1561]. Очевидно, писар хотів висловити думку так: *«Я тебе не знаю і того не відаю, чи то є (єст ли то) дружина твоя, чи ні»*. Однак на заваді цьому стала тогочасна невпорядкована орфографія, а власне саме написання цього сполучника, який міг уже передаватися: *єстли*, *єсли*, *єст ли*. Трапляються випадки вживання поряд двох розділових сполучників *або ли*: *або ли теж хто з брати, або ли в чомь* [ЛК 1561, с. 49 зв.]. У низці написань вжито слово *бы* в значенні порівняльного сполучника *ніби*, що й тепер відомий поліським говіркам: *привлащати себе хочет, не инак бы теж былъ не одного пѣа* [ЛК 1561, с. 60], *хотачи са увезат в тои сумѣ выше описанои на пѣа Малхера вы имения єг заборолского, бы тут не достало* [ЛК 1561, с. 70], *бы якого злочинцу* [ЖК 1611, с. 98 зв.]. Засвідчене також це слово в ролі сполучника *якби*: *положил рок близкии, на которыи стати не могу, але бы ми положил рок земъскии* [ЛК 1561, с. 88 зв.].

У ряді випадків прийменники вжито із семантикою, яка в подальшій мовній практиці поліщуків стала невластивою. Прийменник *для* в поєднанні з формами родового відмінка іноді збігається з уживанням *з*: *тепер єсмо тутъ ... неѣт с нами ... княжат и панетъ для тоє причины, ижъ єсмо тепер тутъ не вси готовы* [ОЛЗ, с. 123]; *Которыи люди для великого драпезства всѣ з доимом хочут поити проч* [ЛК 1561, с. 8], *и иншиє для таковых кривдъ хотат проч ити* [ЛК 1561, с. 102 зв.]. Прийменник *о*, поєднуючись із займенником *чом*, збігався з уживанням *з чим*, *для чого*: *чиѣ єст, а ѿ чом пришил* [ЛК 1561, с. 106 зв.]. Можливо, в середині XVI ст. прийменник *поза* вживано з Д. в.: *по за цвинтарю* [Заг. Д., с. 175].

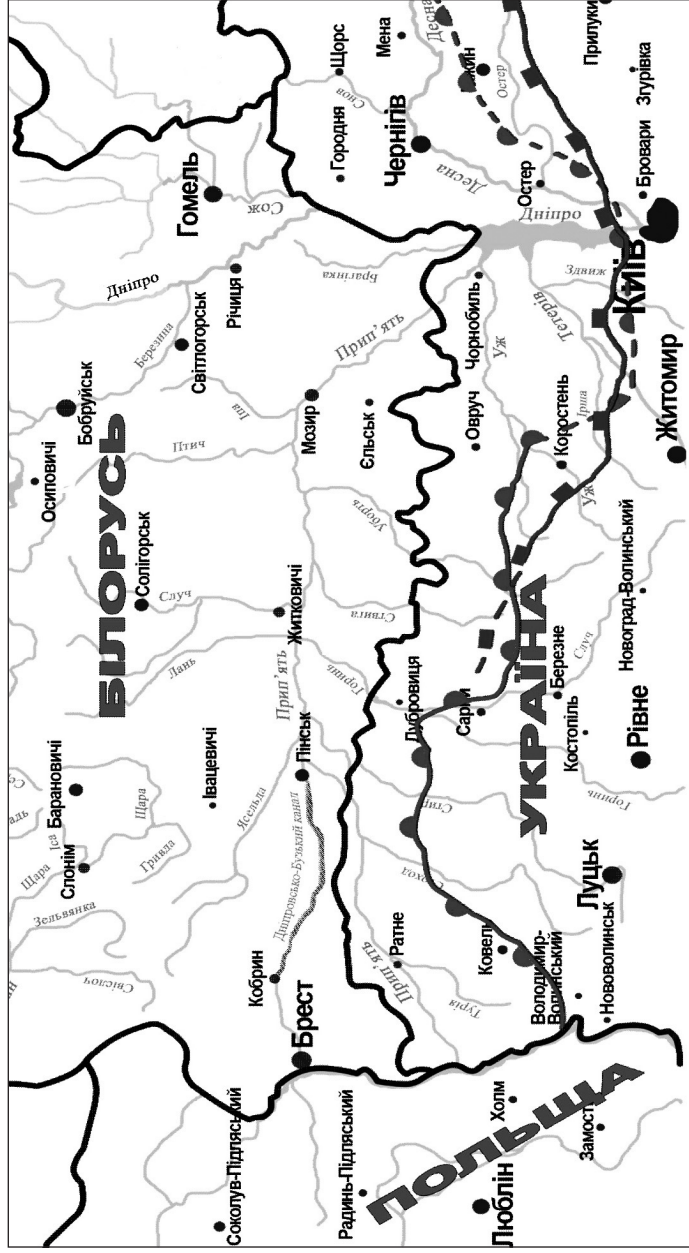
Очевидно, на час написання Вижівської книги був відомий прийменник *обмеж* (предал крунътъ свои ... полморка з будованѣм обмеж Савки Пархомовича [КВжв., с. 140]), який у сучасних західнополіських говірках не засвідчений. У Київській книзі виявлено рідковживаний і не успадкований подальшою мовною практикою поліщуків прийменник *уз*: *ста(л) у(з) рудку* [КК 1598, с. 38 зв.], *уз лу(г) Норини* [КК 1600, с. 102 зв.].

Численні приклади вживання в пам'ятках прийменника *к*, не успадкованого в подальшому літературною українською мовою, знайшли відображення в мовленні носіїв сучасних північноукраїнських говірок. Дотепер цей прийменник притаманний мовленню поліщуків при експресивному вживанні та в лайках.

Про постійний перехід інших частин мови в прийменники свідчать деякі новотвори в поліських пам'ятках: берег + Р. в. — яко песок берег моря (біля моря) [КА, с. 396].

Запитання. Завдання

1. Які словотвірні моделі, виявлені в північноукраїнських пам'ятках, є продуктивними і в сучасних поліських говірках?
2. Розкрийте особливості формування поліської числівникової системи.
3. Наведіть приклади адвербіалізації «народження» північноукраїнських прислівників у різні часові зрізи.
4. Які дієслівні форми, виявлені в пам'ятках, успадковані сучасними говірками, а які вийшли з ужитку? Відповідь проілюструйте прикладами.
5. У чому полягають особливості вживання службових слів у поліських пам'ятках? Відповідь проілюструйте прикладами.

У -бѣа- ц'іло'ват' [АУМ, II, к. 166]; ц'оло'ват' [I, к. 179]

Г віей'і, віей'і' [АУМ, I, к. 177]

Карта 4. Північноукраїнські словотвірні ізоглоси,
що окреслюють південну межу наріччя

5.

Граматичні особливості північноукраїнського наріччя

5.1. Загальні особливості словозміни в північноукраїнських говірках

Словозміні іменних частин мови та дієвідмінюванню в поліських говірках властиві яскраво виражені оригінальні риси і загальноукраїнські. У підсистемі іменної та дієслівної словозміни північноукраїнські говірки мають такі виразні особливості:

- переважання закінчення **-у** та відсутність **-ові** у формі іменників Д. в. та М. в. однини чоловічого роду: б¹рату, то¹варишу, чолов¹йêку, л¹ієсу, з¹лодейу (середньо- та східнополіські говірки) [АУМ I, к. 194, 358];
- вирівнювання м'якого й мішаного типів відмінювання за зразком твердого в іменниках I відміни жіночого роду та II відміни чоловічого роду в О. в. однини: п¹êс'н'ôй, ду¹шой, к¹ручой, анд¹рêйом, ко¹н'ом, буга¹йом, то¹варитⁱшом (середньо- та східнополіські говірки);
- своєрідність відмінювання іменника *мати*: м¹ати/м¹атер — м¹атери — м¹атеру — м¹атерою (усі поліські говірки); м¹ате — м¹атера — м¹атера/м¹атри/м¹атре — м¹атирийу/м¹ат'оройу (західнополіські говірки);
- збереження закінчень у давніх іменниках середнього роду на **-йê**: ш¹час'т'е, ве¹с'ел':е, го¹л':е, жи¹т':е, зна¹т':е, кам¹н'êн':е (усі поліські говірки, південна межа на Житомирщині охоплює Бердичівщину [АУМ I, к. 205, 359], північна за умовною лінією Мозир — Солігорськ — Івацевичі [ЛГБГ, к. 11];
- збереження палатальності кінцевих приголосних основ у формі Н. в. множини колишніх іменників й-основ чоловічо-

го та жіночого родів: *г'руд'і*, *гус'і* (усі поліські говірки) [АУМ I, к. 214-215, 359];

- закінчення *-е* у формах Н. в. множини іменників II відміни на позначення осіб: *се'л'ане*, *ци'гане*, *л'уде* (усі поліські говірки) [АУМ I, к. 217, 359];
- збереження форм двоїни: *д'в'ê ок'н'ê*, *дв'і' гоц'і*, *ш'тири но'з'і* (усі поліські говірки);
- уживання усічених прикметникових форм чоловічого роду Н. в. однини: *син'і нуос*, *ви'сок'і йасокор*, *моло'ди* (усі поліські говірки) [АУМ I, к. 360];
- збереження нестягнених прикметникових форм у Н. в. множини: *гарнийі* *л'уде*, *ма'ли'є дей'к'і*, *доўгііе по'ла* (усі поліські говірки) [АУМ I, к. 360];
- нерозрізнення твердого та м'якого типів відмінювання в прикметниках з основою на *-н*: *сине*, *л'ітна*, *вчорашнійі* (західнополіські говірки);
- своєрідність творення форм вищого ступеня порівняння прикметників: *луч'и'і*, *менчи*, *лекши'і*, *вакши'і* (західно-та середньополіські говірки);
- відсутність приставного *в* у формах непрямих відмінків особових займенників III особи: *до його*, *у ййе*, *на йої*, *з йейу*, *з йей*, *за йім*, *на йе* (усі поліські говірки) [АУМ I, к. 228];
- вживання інфінітивів на *-т*, *-т'*: *ка'зат*, *ййехат'* (усі поліські говірки);
- відсутність епентетичного *л* у дієслівних формах III особи множини після губних у передненаголошених закінченнях та характерна північноукраїнська рефлексія **ę* в ненаголошеній позиції: *л'убет*, *ловет'* (усі поліські говірки);
- тверда вимова частки *-ся* у фіналях зворотних дієслів («сакання»): *на'п'і'йса*, *бо'йуса* (середньополіські говірки [АУМ I, к. 265] та південнобілоруські [ЛГБГ, к. 14]).

Більшість із наведених особливостей були властиві мовленню поліщуків і в XIV—XVII ст., про що свідчать численні приклади з пам'яток.

5.2. Відмінювання іменників

Словозміна іменників охоплює ще значною мірою старі форми. У багатьох випадках давні типи відмінювання нерідко проступають вочевидь послідовно. Водночас історичні флексії

писарі вже замінювали новими, що в подальшому ставали нормою української літературної мови. У північноукраїнських пам'ятках зафіксовано різні іменникові закінчення.

І ВІДМІНА

До першої відміни належать давні іменники *ā*, *jā*-основ та пізніші новотвори й запозичення, що відмінювалися за наведеними зразками.

Однина

Н. в.: -а (з основою на твердий) — дєвка, губа [ЛК 1561], гу^бка, жалоба, зве³да [ЖК 1590]; -я, -а (з основою на м'який) — сабла, дєлѣя, должина [ЛК 1561], гамалѣя [ЖК 1590], боура [Лік.]. Іменники з основою на шиплячий сталого відмінювання не мали, траплялися обидва закінчення: половица, державца [ЛК 1561], половица, маковица [ОЖЗ], половица [КВжв.]. В іменників з основою на -ц флексія -я(-а) у поліських пам'ятках загалом вкрай рідкісна, а в таких значних за обсягом текстах, як Луцька замкова книга 1561 р., житомирські книги за 1590, 1611, 1635 рр., київські книги за 1584—1644 рр., не виявленого жодного випадку написання (друку) іменника в цій відмінковій формі з фіналлю -ця. В іменниках іншомовного походження поліські писарі (друкарі) кінцевий голосний основи -і- передавали по-різному: акцыа, казѣнодєа, линѣа [Кл. См.], сєнтєнція [Філ.], апєляцыєю [КК 1600].

Р. в.: потреби, личбы, *от* суботы, клички, *от* малжонки [ЛК 1561], науки, дошки, ласки [ОЖЗ], дати (дати вище писанє) [ККС, с. 44 зв.], владыки, нєласки, дла пєрєсторєги [Філ.], *о*(т) кроинікы, пєсхы ... пєсхы, з маткы [Сур.];

тєсли, *от* нєдєли, пашнѣ, пашни, гривни, гривны, рыкуни [ЛК 1561], з зємлѣ, кро(п)лѣ, з нєвѣлѣ, вмѣсто скрынѣ, соукнѣ [Лік.], з ва(с)ни, воли, нєдѣли [Кл. См.], збрѣє [ЖК 1590];

пшеницы, шкодцы [ЛК 1561], с прѣцы, таємницы [Кл. См.], обѣтницы [Сур., с. 19], дєр'жѣвци, прѣцѣ, служєбницѣ [Лік.], пшеници [Кл. Отп., с. 257].

Д. в.: покути — покуте, хвали — хвале [КА], старостє [ОЖЗ, с. 246], Юрю Пузынє [ККС, с. 40], Богданє, нєвєстцє, воеводє, жонє, малжонцє, воеводи, малжонци, кнѣги Богдани Михаиловнє, братанцы своєи [ЛК 1561], ма^тжо^тци єго [ККС, с. 40]; хвалѣ [КА, с. 321], служѣ [ОЖЗ, с. 244];

нєбѣжчицы [ЛК 1561, с. 55].

З. в.: в сєреду, сєстру, *о* голову [ЛК 1561], маткѣ [Лік., с. 130]; вѣ єпископу Луцкую, у нєдєлю, пашню, в патницѣ, половицу, *о* Мощеницу, [ЛК 1561], житницу [ОЖЗ, с. 249].

О. в.: горою, роботою, дорогою, колєдою [ОЖЗ], з Ганною, за прозбою [ЛК 1561];

з пашнею, з милостынею, з бронєю, Головнею, должинею, ширинею, стелею, над греблею, з долею, з Марєю, дирєю зверху [ЛК 1561], землею, неволею [ОЖЗ];

седмерицею [ЛПс., с. 14 зв.], за межею, з опанчею, сторожею, душею, куницею, ключницею, границею, куницею, лисицею, межою, з опанчою, с клачою [ЛК 1561], землицою [КМ 1595, с. 11], черницею [Четья 1489, с. 22].

М. в.: в корчмы, в загорода, в правои руки, ку шкоди, на справи, на дорози [ЛК 1561];

по матце, по бабце [ЛК 1561], на речъце, на рещъ [ОЖЗ], в халоупщъ [Лік., с. 79], у голове, на справе, на бородѣ [ЛК 1561], по жоне, на сторонѣ [ОЖЗ], по жоне его отчичце того имени [КМ 1539, с. 46];

на воли [ОЖЗ, с. 244], у Четвертни, ѿ стаини [ЛК 1561], в божници — в божницы, в темници — в темницы [КА], в потылицы, у потылицы [ЛК 1561], по души [ЛК 1561, с. 100 зв.].

Кл. в.: дѣо непорочная гжѣ мръе [ЛПс., с. 90], Горе тобѣ *дшо*, О... ияне *пре(д)отечо* [Четья 1489, с. 39], Агрипо, жоно, стѣно, товаришко [КА, с. 322], Татяно [АКС, с. 14].

За зразком субстантивів цього типу відмінювали поліські писарі збірний іменник *братья*: Н. в. *братя* [с. 5], Р. в. *от брати* [ЖК 1590, с. 4 зв.], Д. в. *братьи* [Заг. Д., с. 173], Зн. в. *на братю* [ЛК 1561, с. 9], О. в. *з братьею* [Заг. Д., с. 168].

Множина

Н. в.: дири, горы [ОЖЗ], сверепы, гречки [ЛК 1561];

оустынь мои [ЛПс., с. 93], городни [ОЖЗ, с. 239], по двѣ волоцы, розницы, мельницы [ЛК 1561], блоу(д)ницѣ [Лік., с. 74].

Р. в.: плахоть пать, переметок осмѣ [КМ 1556, с. 56], служоб, личбѣ, двоѣх сверепѣ, кур трое, з сторон [ЛК 1561], жо^н нѣихъ [ККС, с. 40 зв.];

куров сто, павов три, вбицов [ЛК 1561];

сабел, земель, солодовнеи, солодовен, з скрин [ЛК 1561], городень [ОЖЗ, с. 239], опанеч чотыри, выбирати платов (тут про плату), яловиц [ЛК 1561], пашень [ККС, с. 47 зв.], гаковниц, куль, земель [ОЖЗ];

свинѣ^н ро^слы^х [ЖК 1590];

Д. в.: шкодам, нам обома сторонам [ЛК 1561], пасекамъ, недѣлямъ [ОЖЗ].

З. в.: колодки класти, бчолы мають [ОЖЗ], в книги [ККС, с. 37];

давалъ яловицы [ОЖЗ, с. 251], на две ябло(н)цы [КК 1600, с. 97].

О. в.: з грусами, из слугами, с крыницами, перед громницами, зъ землами, из судьями, з бронями, с пашнами [ЛК 1561], городнями [ОЖЗ, с. 245];

зо всѣми платы, пошлинами, земли, з дубровами, зо всаки-ми проробки, з отавы, з запусты [ЛК 1561, с. 10], зо ... ставы и потоки, рѣчки и болоты [КК 1600, с. 101].

М. в.: о бедах, в пущах, на божницах [КА, с. 340], на руках [ЛК 1561, с. 55 зв], у светлицох ... въ светлицах, в копицах [ЛК 1561].

Двоїна

Н. — З. в.: ѡбѣ половине, две девѣце [Г XIV], въ роуцѣ твои, нози мои ... стопы моя [ЛПс.], двѣ косѣ [КМ 1552, с. 52], две лавѣ [Волинь XVI, с. 372], ѡбѣ стороне, двѣ копи, две ранѣ, на две сестрѣ, двѣ копѣ, двѣ кошулцѣ [ЛК 1561], двѣ руцѣ, двѣ нозі [ЖЄ], дви ранѣ, две годыне [ЖК 1609].

Р. — М. в.: форм не виявлено.

Д. — О. в.: подѣ ногама [ЛПс., с. 20 зв.].

Інші типи відмінювання. До І відміни увійшли також колишні іменники *ї-*, *й-*, *й-*основ, які у північноукраїнських говірках мали певні особливості відмінювання.

Однина

Н. в.: грекини б(д)оучи [Четья 1489, с. 22], кн҃ги Андреєвая Четвертєнская, кн҃ги Маря Лвовна Свищовская, пани Нєсвѣцкая, свєкров [ЛК 1561], кнєгини [ОЖЗ, с. 240].

Р. в.: ѡ(т) болгарине [Четья 1489, с. 22], до скрви, свєкрви, до цєркви, ѡ пнѣи, ѡт панѣи, ѡт панѣе [ЛК 1561].

Д. в.: пнѣ, кн҃ги Богданѣ [ЛК 1561].

З. в.: постєлю ѡмоцю, поустыню гадьскую [ЛПс.], на панюю [ЛК 1561, с. 56], панию мою [Заг.Д., с. 174], ѡ цє^рковѣ [ККС, с. 35], цєрков свою [Кл. Отп., с. 264].

О. в.: с кн҃гнєю, з свєкровю [ЛК 1561].

М. в.: в цєркви [ОЖЗ, с. 252].

Кл. в.: форм не виявлено.

Множина

Н., Р., Д., З., О., Кл. в.: форм не виявлено.

М. в.: в писнех, в цєрквах, в постєлях [КА, с. 340].

Двоїна

Форм не виявлено.

II ВІДМІНА

Другу відміну становлять давні іменники *ѡ, ѡ-основ* та пізніші новотвори й запозичення, що відмінювалися за наведеними зразками.

Однина

Н. в.: жеребей [Г XIV, с. 37], соловеи, дмитреи, афанесеи [Четья 1489, с. 59], кожухъ, кгвалт, запуст, пиво, жыто [ЛК 1561], корол, князь, будованє, покрытьє, имѣньє, сєлищо, дєльцо [ОЖЗ], смєтьє [Кл. См., с. 28], людъ [Лік., с. 45].

Р. в.: -а (-я) — *ѡ(т) става, ѡ(т) воза, Светаго Николая і Святаго Николаю* [Г XIV]; меда і мєдоу [КП 1397, с. 229], меду [Г XV, с. 31]; нѣ̑ страха [ЛПс., с. 45], грѣха, закона, листа, помочника, гарбара, свѣтка, млина, вечера, дня, каменя, покоя, коньца [КА, с. 316], ноябра, до царя, мєсѣа, до конца, з лѣса, листа, *ѡт* кнѣа, хорта, млына, писара, до Буга, за розума, *ѡт* застенка, до двора [ЛК 1561], лета, хлеба, железа, небожчика, бискупа, маршалъка, брата [ОЖЗ], мєсяця, швакра [КВжв.], до лѣкара [Лік., с. 95]; -у (-ю) — *ѡ(т) броду, бугу* [Г XIV], слѣду, ставоу, вѣтроу [ЛПс.], *полоу, входу, бобоу, ѡ(т) голоду, до(ж)чю, посту, безъ оуразу, часоу* [Четья 1489], грѣху, закону, листу, бѣгу, блуду, вихру, всходу, грому, дару, дыму, люду, помѣру, порядку, розуму, способу, часу [КА], кгвалту трупу, *ѡт* статку, долгу, воску, в дѣлу, з мосту, з дѣлу (поділу), року, люду, перцу, з возу, по обапол гаю, дла переѣзду, *ѡт* застенку, *ѡт* дворѣ [ЛК 1561], скарбу, замѣку, вѣтру, вѣку, лѣсу, воску [ОЖЗ]; артикулу, *ѡт* понєдлку [ККС], будунку, вряду [КВжв.], з' ѡгню, прѣмыслоу [Лік.];

ѡт поданя і *ѡт* поданю [ЛК 1561, с. 88 зв.], поголовя [ЛК 1561, с. 257].

Д. в.: -у (-ю) — архимандриту, бортнику, господину, Филарету, Василю, мужу, Петру, Семену [Г XV], будованю, выдираню, зимованю, створеню, напominаню, архиерею, брату, духу, збавителю, пану, отцю [КА], вриаднику, попу Вартику, пану Петру Костюшковичу, ку берєгу, к Бугу [ЛК 1561]; -ові (-єві) — Хомѣкови [Г XV, с. 38], апостолови, волови, жидови, народови, сотникови, вѣтрови, животови, законови, лихтарови [КА], врадникови, мужови, кгвалтови, Вартикови, Стасєви, пушкарови, жиду Левѣєви, ѡписови [ЛК 1561]; застановєню [ЛК 1561, с. 256].

З. в.: кожухъ, *ѡ бои, за кон, на повиноватство, дубє рубають, за нєстанє, имєнє, ѡ покрадєнє, во имєнє, на ѡгледанє, збитє, ѡ допущєнє, збожє* [ЛК 1561], в убоѣтво и знищєнє [ККС, с. 34], хлєбъ, мстьцо, камѣньє [ОЖЗ], по стави(н)є [КК 1595, с. 10 зв.], деревъє [АКС, с. 18].

О. в.: Чижевичемъ [Г XV, с. 30], жабраком, з брамом охсамитным, над чоломъ, з сѣдломъ, Петром Костюшковичомъ, з людомъ, вином, кием, обычаем, гсдрем, из дворцем ... з дворцом, за Глушцем, з кравцом, концем ... концом, вижом ... вижемъ [ЛК 1561], Иваном ... Иванем, урадомъ ... урадем [КВжв.]; о(т)цемъ [КК 1600, с. 111 зв.]; урочищ(о)м, селищ(о)м [КК 1595], грабежомъ, братаничомъ [ОЖЗ], по(д)ворье(м) [Г XV, с. 49], за розказаньем, под страченемъ, впоминачемъ, збожемъ, з будованемъ [ЛК 1561], камѣнемъ [ОЖЗ, с. 242].

М. в. Перебудова давніх типів відмінювання, впливи інших мовних систем відчутно позначилися на формах місцевого відмінка. Серед них виокремлюємо такі:

на + -у — на крилоу [ЛПС., с. 21], на лану [КМ 1560, с. 63], на столцу [КА, с. 326], на торгу, на мѣстцу, на Сенцу, на полю, на Данилу, на обличю, на запастю, на смѣрканю, на выштю [ЛК 1561];

на + -ѣ — на Витовѣ [Г XIV, с. 38], на грецѣ [Четья 1489, с. 32], на овеѣ [ЛК 1561, с. 166], на столцѣ [КА, с. 326];

на + -е — на паргаменѣ [Г XIV, с. 30], на Києве, на возѣ, на листѣ, на порозѣ [ЛК 1561];

на + -и — на бѣрези [ЛК 1561, с. 260];

на + (-ы, -и) — на Крѣмѣнъцы [Г XIV, с. 42], на концы, на мѣстцы его [ЛК 1561], на столци [КА, с. 326], на дворѣ [ККС, с. 44];

на + -и — на вигнани, познани, на мешкани [КА, с. 326], на плѣчи, на обличи, на смѣркани, на выштѣ [ЛК 1561];

в(у) + -у — у нашемъ опеканю [Г XIV, с. 101], в Богу, в пану, у дому в злореченствѣ, в одѣню, в захованю [КА, с. 326], в милосердью [Заг.Д., с. 168], в подворю, в замку [ЛК 1561], в запису [КВжв., с. 142], у суду [ККС, с. 39];

в(у) + -ѣ — у псалмѣ [КА, с. 326], в дворѣ, в Пашовѣ, в гумнѣ, в сѣлѣ [ЛК 1561];

в(у) + -е — в городѣ, в Пет(р)ковѣ [Г XV], в доме, в пане, в псалме [КА], в дворѣ, ув одѣлѣ, ѿ выписѣ, в запустѣ [ЛК 1561], в записѣ [КВжв., с. 169 зв.];

в(у) + -и, -ы — въ срѣци [ЛПС., с. 12], у поли [Г XIV, с. 30], в Бози [КА], ѿ полотни, ѿ млыни, в подвори, в детинцы [ЛК 1561], в сѣли [ККС, с. 44 зв.], в записи [КВжв., с. 177];

по + -и — по сватом Юри [КВжв., с. 99 зв.];

по + -ѣ — по оtcѣ [КВжв., с. 191 зв.];

по + -е — по свѣтом Петрѣ [ЛК 1561, с. 148 зв.];

по + -у — по увазаню, по хрыбту [ЛК 1561], по оtcу [КВжв., с. 178 зв.];

при + -и — при заховани, при бои [ЛК 1561];

при + *-у* — при бою, при выдаваню, при зраненю, при окупаню [ЛК 1561];

ω + *-и* — ω кони, ω кнѣзи Александри, ω сєрєбри [ЛК 1561];

ω + *-у* — о молоку [КА, с. 326], ω пану Янє, ω пану Гурину [ЛК 1561];

ω + *-(ѣ, ε)* — ω бѣѣ моємь [ЛПс. С. 22], ω ярмарцє луцкомъ [ЛК 1561, с. 193], ω члѣѣ [Лік., с. 26];

Кл. в.: пастирю, зачитниче [ЛПс.], брате, Павле, пане, жиде, чоловіче, гробе, доме, мужу, цару, королю, неприятелю [КА], иване, *прироженцю* [Четья 1489], пнє Гулевичу, Бжє створителю, кнѣжє Мацєю, пнє Русинє [ЛК 1561], кнѣжє Юрє Пузына [ККС, с. 38], пане Сы(н)кгурє [КК 1584, с. 5 зв.], пане комо(р)нику [КК 1600, с. 84].

Множина

Н. в.: свѣдки [Г XV, с. 38], ставы, жиды, валы, вѣтры [КА, с. 329], тры дубы, два дубы, два поасы, овсы, сыры [ЛК 1561], жалобники, потоки, грехи [КА, с. 329], лєси [ЖК 1635, с. 278 зв.], маларѣ [Лік., с. 129];

языци, члѣѣ, потоци безаконья [ЛПс.], обыватели, кони, дѣдичи, дозорци, злодѣи [КА], кнѣѣ, два кони, два челпы, три палпы, два ковши [ЛК 1561], конє /тєды конє волы брали/ [ЖК 1635, с. 259], конѣ, конє два [ЖК 1649, с. 15], палаци [Лік., с. 116];

єго быдла пасут, жита, маса, масла, пива [ЛК 1561], гнезда, чуда, грона, сердца [КА], сєла [ОЖЗ, с. 252];

начиня, подозреня, насѣнья [КА], будованя, волошя [ЛК 1561];

панове малжонковє, потомковє ннѣѣ, пнѣѣ комисаровє, предковє, татаровє, жыдовє, але пановє комисарє, пановє комисары [ЛК 1561], ангеловє, богачовє, грековє, докторовє, королевє, мужовє, але ангелы, докторы, мужѣ [КА], ѿчичовє [ККр., с. 38 зв.], акторовє [ЖК 1609, с. 6], ѿтцовє [ЖК 1649, с. 35 зв.];

земланє [Г XV, с. 40], макидоняне, римляне, але макидонєны, тирияны [КА], мєщанє, боарє [ЛК 1561].

Р. в.: своихъ приателии [Г XIV, с. 75], .ѣ. м(с)цеи, конєи, кнѣѣзеи [Четья 1489], приятели [ЛК 1561, с. 19 зв.], мѣсєций [КА, с. 333], кони^и [ЖК 1590, с. 7 зв.], кнѣѣѣ [Лік., с. 45], уший [КА, с. 343];

приятели, конєи [ЛК 1561], гостей, кораблей, учителей, королев, мужей [КА, с. 333], тро^х тисєчє^и конє^и [ЖК 1590, с. 19 зв.], именєи, ѿчєи [ЛК 1561];

берьговъ, ставовъ, чоловіковъ [Г XV], хлєбов [Волинъ XVI, с. 535], аркабузов, бояров, четвертолѣтков, ѿт листов, листув, позвов, з возов, сєрпов, овсов, таларов, доходов, чоловіков, ланов,

долгов, з лесов, вижов, ѡтчихов, мечов, посланцов, женцов, палцов, ѡт комисарев, таларев [ЛК 1561], волосе^v вы^pваны^x [ЖК 1590, с. 270 зв.], грабежов [ЖК 1605, с. 5 зв.], непокоювъ [ЖК 1649, с. 35], злодѣев, звычаев, покоев, учителей, королев, мужев, мужов [КА, с. 332];

ѡпроче ѡзерань [Г XV, с. 39], мещан, дел, радец, возъ, седел, сен, пив, мил, апостол, сал [ЛК 1561], во³, я^pмякъ, приятель, [1635]; колкодесат чоловка [ЛК 1561, с. 229 зв.];

Д. в.: к ты(м) селомъ [Г XV, с. 35], богомъ, птахом, веком [КА], бояром, накладомъ, ѡбаполымъ суседомъ, пѣомъ Борзобогатым, по селом, жидомъ, жидум [ЛК 1561];

кназемъ литовьскимъ [Розов, с. 6], конем, обивателем, жолнером, обычаем, родичом, богачом [КА], виноватцом, купцом [ЛК 1561], панамъ Елцомъ, казали стре(л)цо(м) [ЖК 1609], сторожомъ двернымъ [ЖК 1609, с. 8 зв.];

к име(н)я(м) [Г XV, с. 49], именямъ [ЛК 1561, с. 159], мѣстечкам [КА, с. 338].

З. в.: на три годы [Г XV, с. 43], на мытники, на служебники валати, на сыны, на три годы, меды и пивы, шинковати, дома [ЛК 1561];

на Верещагинъци, на Панковцы [ЛК 1561], двѣ селищи [Г XIV, с. 110], два кони взато, в ымене свои, двое убране, ѡ грабежи, ѡ збѣги [ЖК 1595], в ымене свои ѡтчизныи [ЛК 1561, с. 117 зв.], име^на /име^на помененые де^pжали/ [ЖКС, с. 46 зв.] теды конѣ, волы брали [ЖК 1635, с. 259], конѣи взялъ [ОЖЗ, с. 248];

через комисарии, через комисареи, через татарѣ [ЛК 1561]; его быдла пасут [ЛК 1561, с. 118].

О. в.: зѡубы своими [ЛПс., с. 46 зв.], з богатствы, тыми словы, чуды [КА], зъ сѣдлы, с пивы, з аркабузы, з млыны и млынищи, и з болоты, з вымѣлки, паны нѣми, з листы, зѡ всакими пожитки, з ыншими помочники, з боары полонскими, с брамы [ЛК 1561], перед королѣ, з отцы [КА, с. 341], приятѣлы нѣми, с приятѣлы, з мечи, з стависчи, з гай, за тыми копцы, имени нашими [ЛК 1561];

приятелми, дѣдичми, злодѣйми, товаришми [КА], с полми, киими, з мужми, мѣчми, перед приятелми з сырми [ЛК 1561], с коⁿньми [Лік., с. 145], зѡ ^всими товари^шми [ЖК 1590, с. 2 зв.], меща(н)ми [ЖК 1605, с. 4 зв.], суседмы [ОК 1632, с. 81], , с озѣрми [ЛК 1561, с. 254], прозвискъми [ЖК 1643, с. 48 зв.];

с полами, зъ гаями [Г XIV], апостолами, псами, вязнями, учинками [КА, с. 342], з ножами, с хворощами, з вымѣлками, служебниками, зѡ всими пожитками, копцами, з брамами, з викареями [ЛК 1561], з светками, кгру(н)тами [ЖК 1600], лѣкарами [Лік., с. 133], товаришами [ОК 1632, с. 81].

М. в.:

в, во + *-ех* — в коньцехъ [ЛПС., с. 6 зв.], во имѣньє(х) [Г XV, с. 35], в писмех, в словех, в серцех [КА, с. 340], в гаехъ, у боех, у панцарех, в листех, в дубех, в деревех, в правех, во ...артыкулах, в ланех [ЛК 1561], в роцѣ^х [ККС, с. 34 зв.], у Чѣ(р)касѣ(х), в лѣтѣ(х) [КК 1600];

в, во + *-ах* — у схова^няхъ, в присѣ^нкахъ [ККС, с. 35 зв.], в края(х) [КК 1600, с. 77 зв.];

в, во + *-ѣх* — вѣ свѣтѣхъ, вѣ облацѣхъ [ЛПС.];

в, во + *-их* — вѣ срѣдихъ, вѣ трудихъ, вѣ безаконнихъ, вѣ пѣннихъ [ЛПС.];

в, во + *-ох* — в пророках, в языках, в смутках, в серцах [КА, с. 339], во Иванчиох, в пожитках, у грабежах, в Боровиох, в тлумоках, в Садках, в лесох [ЛК 1561], в домо^х [ЖК 1590, с. 9 зв.], в лесо(х) [ЖК 1605, с. 30 зв.];

в, во + *-ах* — ув утисках, в члонках, в сердцах [КА, с. 340], в полахъ, в именахъ, в Голузеях, в панцырях, в подклѣтах, в Дрозднах, в Болотковцах, в Новгородчичах [ЛК 1561];

на + *-ох* — на плечах, на палцох [КМ 1560];

на + *-ах* — на ланах [КМ 1560, с. 63], на столцах, на добрах, на ложках, на именах, и на реистрах [КА];

на + *-ех* — на конех, на углех [КА, с. 339], на листехъ, на возех, на грудех, на выписех, на позвех [ЛК 1561], на долзех [ЗЗК 1572, с. 254], на по^нписѣ^х [ЖК 1635, с. 260 зв.];

на + *-их* — на морихъ [ЛПС., с. 29];

по + *-ех* — по сватѣх, по запустѣх [ЛК 1561];

по + *-ах* — по плечах, по вочищах [ЛК 1561];

по + *-ох* — по фо^нва^нко^х [ЖК 1590, с. 19 зв.];

ω + *-ох* — ω роках [ЛК 1561, с. 26 зв.];

ω + *-ех* — о волех, о болванах, о урадах [КА, с. 339];

при + *-ох* — при жѣнцох, при боарох [ЛК 1561].

Двоїна

Н. — З. в.: дасть ми крилѣ [ЛП 1384, с. 69], крилѣ голоубинѣ [ЛПС., с. 85], села [Г XV, с. 35], двѣ дворищи [ОЛЗ, с. 124], двѣ дерева, двѣ крылѣ, двѣ лѣте [КА, с. 343], две радни, три сѣдла, три палце, двѣ дворища, две ребре [ЛК 1561];

Р. — М. в.: крилоу [ЛП 1384, с. 77], ω(т) двою оцо [Четья 1489, с. 22], от очю своих, жеданѣ очу, крик их пришол до ушью [КА, с. 343], з очію [Лямент 1628, с. 32];

Д. — О. в.: очима, ушима [КА, с. 343], за плѣчима, за плѣчима [ЛК 1561].

Інші типи відмінювання. До другої відміни увійшли також частина іменників з *й*-основами, а також колишні субстантиви *й*-, *п*-, *с*-основ.

Іменники ї-основ

Однина

Н. в.: зат [ЛК 1561].

Р. в.: в зата [ЛК 1561].

Д. в.: гвозду [ОЖЗ, с. 239].

З. в.: 8 грош [ЛК 1561, с. 9].

О. в.: затѣм, гвоздом [АКС].

М. в.: на локти, на локтю [ЛК 1561].

Множина

Н. в.: людѣ [ЛПс., с. 113 зв.], люди добрые [Г XV, с. 31], лю́де [КА, с. 332], люде [Лік., с. 49]; гвоздии [Четья 1489, с. 26], два гроши, гуси, люде хорлопѣские, дубѣ [ЛК 1561].

Р. в.: звѣреи [КП, с. 219], людии, поутий [ЛПс.], дадко дѣтии [Г XV, с. 40], грошеи, грѣеи, грошии, гусеи, до людеи, людии, гостеи [ЛК 1561], гусе" [ЖК 1590, 1635], ѿчій [Лік., с. 42].

Д. в.: дѣте(м) [Г XV, с. 49], звѣремъ, людемъ, людом [ЛК 1561], дете(м) [КК 1598, с. 40 зв.].

З. в.: люди [КА, с. 332, гуси, люди, ув очи [ЛК 1561];

О. в.: грошми, людми [ЛК 1561].

М. в.: в людех, в грошех, в сороку грошох [ЛК 1561].

Двоїна

Н. — З. в.: ѿ двоє имєне [ОЖЗ, с. 212];

Р. — М. в., Д. — О. в.: форм не виявлено.

Колишні іменники й-, п-, s-основ

Однина

Н. в.: верхъ, сын [ОЖЗ].

Р. в.: пламене бесовьскаго, ѿт камене, врѣмене его [ЛПс.], с ѱбси [Четья 1489, с. 33], дѣна [ЛК 1561, с. 1], каменя [ОЖЗ, с. 251].

Д. в.: форм не виявлено.

З. в.: имєне [ЛПс., с. 108], на ден [ЛК 1561, с. 12 зв.].

О. в.: с каменемъ [ЛК 1561, с. 204 зв.], по(д) знаме(м) [КК 1595, с. 40].

М. в.: на сыну [ЛК 1561, с. 98 зв.], на пє(р)вшомъ дню [КК 1600, с. 96].

Кл. в.: сыне, сыну [КА, с. 322], сину [АКС, с. 14].

Множина

Н. в.: ѿцѣ наши [ЛПс., с. 56 зв.], сѣнове [Четья 1489, с. 33], ячмени, дѣи [ЛК 1561], имєны [ККС, с. 35 зв.], дны [Лік., с. 21].

Р. в.: дѣии [ЛПс., с. 25 зв.], дней — дний — дней — днюв [КА, с. 333], дновъ, днии [Четья 1489, с. 62], ден чотыри [Волинь

XVI, с. 258], дымовъ [ОЖЗ, с. 242], сѣм каменѣи, колко днии, двох ден, пат ден, на колконадцат днии, ячменѣв, с колѣс [ЛК 1561], сынѣ^в [ЖК 1590, 1635, с. 8 зв.], за днѣи, каменѣй [Лік.].

Д. в.: *дѣломъ* [Четья 1489, с. 63].

З. в.: *о* три каменѣи [ОЖЗ, с. 251].

О. в.: з боры [Г XV, с. 49], сыны, сынми, сынѣми, сынами [КА], з сынми, з двадцатма перстенми [ЛК 1561], пѣ^тма каменѣми, и^з сынѣми [ЖК 1590], очима [Кл. См., с. 40], зъ паны [ЖК 1635, с. 242].

М. в.: на корени [Г XIV, с. 62], со два каменѣи [ОЖЗ, с. 251], в двох домѣх, в деревѣх, на днѣх [ЛК 1561], в ты^х малы^х дно^х [Лік., с. 38].

Двоїна

Н. — З. в.: двѣ оці [ЖС, с. 192].

Р. — М. в.: дву каменѣи [ОЖЗ, с. 251], с очю [ЛК 1561, с. 133 зв.].

Д. — О. в.: оушима нашими [ЛПс., с. 56 зв.], очима, ушима [ЖК 1649, с. 17 зв.], з двѣма сыны [ЛК 1561, с. 135].

III ВІДМІНА

Однина

Н. в.: готовост, клет, гран [ЛК 1561], боль [Лік.].

Р. в.: отъ маты твоя [ЛПс., с. 64 зв.], крови, челеди, боленсти, моци, помочи [КА, с. 319], чверти, до кости, крови, живности, продажи, до спаши, подлѣ клѣти, сватости, ночи, еѣ млсти [ЛК 1561], доброти, моци [Лік.].

Д. в.: жалости, кротости, статечности [КА, с. 321].

З. в.: *о* част, на долон, на тую спаш, тую част, справедливост [ЛК 1561].

О. в.: под печатю, з печатю, с печатю, отповѣдо, з свѣстью, з даню, немоцю, бѣлю [ЛК 1561], тую^ж во^тностью [ККС, с. 44].

М. в.: при моцы, в тои рѣчи, в тои спаши, на жерди [ЛК 1561].

Множина

Н. в.: рѣчи [ЖК 1590, с. 1].

Р. в.: ненавистей, костей, печатей, церквей, але трудностей, кровий, роскоший, частей [КА, с. 334], от мыслии, от скербии, от печалии, от рова [ЛПс.], радостии, мыслии, падеи, роукоудтеи [Четья 1489], тых пнѣи, пнѣи две копѣ, пенѣзи, с тых двох части, печатии, печатѣи, рѣчеи, рѣчи, сватостѣи, скатертии, тарелѣи, ведомости [ЛК 1561], *злупѣ^не рѣчи^н*, сѣль и хотѣй, злостѣй, з болѣстѣй, болювь [Лік.].

Д. в.: к тым частѣм, болѣстѣ(м) [Лік.].

З. в.: трудности, *о* рѣч [ЛК 1561].

О. в.: съ гоусльми [ЛПС., с. 110], сѣножатими, съ нашими помочми [Г XV], сѣножатми, данми, под печатми, з рѣчми, частми, заросльми, из скатѣртми, гранми, с сѣножатми, с пѣназми, с кадми, с подписми [ЛК 1561].

повинностями, з рѣчами, скатѣртами, живностями [ЛК 1561], на(д) маѣ(т)ностями [Лік., с. 32].

М. в.: въ печалехъ [ЛПС., с. 11 зв.], по похотех, в мыслех, о костех, в пожадливостях, рѣчах [КА, с. 340], в сѣножатехъ [ЛК 1561, с. 23 зв.], при печатех [ЖК 1649, с. 36].

Відмінкові форми колишніх іменників г-основ (мати, дочка)

Р. в. одн.: сына мѣре своя [ЛПС., с. 65].

З. в. одн.: матер [ЛК 1561, с. 71 зв.].

Н. в. мн.: дщєры [ЛПС., с. 62 зв.].

Р. в. мн.: ѿ(т) мѣрей [Четѣя 1586, с. 23].

Д. — О. в. дв.: и з двѣма дочками [ЛК 1561, с. 135].

IV ВІДМІНА

Однина

Н. в.: жєребѣя [Волинь XVI, с. 571].

Р. в.: кнѣжати, курати [ЛК 1561], княжати, беремени, имени, племени, але для имения, с племеня [КА, с. 318], козлати [Лік., с. 25], до имєнє [Кл. См., с. 32].

Д. в.: племени, племеню, именєви [КА, с. 321].

З. в.: на ума, на умє [ЛК 1561].

О. в.: перед звератем, пломенем, раменем [КА, с. 323], имєнєм, кнѣжємъ, зъ жєребатєм [ЛК 1561], з детатємъ [Волинь XV, с. 154], быдлѣтє(м) [Лік., с. 114], с кня(жа)тємъ [КК 1600, с. 87 зв.].

М. в.: на тѣмєни [ЛК 1561, с. 63 зв.], на дєтѣтєм [КА, с. 323].

Множина

Н. в.: имена, верємена, внучата, звѣрата [КА, с. 331], быдлѣтѣ, имєны описаны, имєна [ЛК 1561], хлопѣтѣ [Кл. См., с. 32].

Р. в.: телѣт, быдлѣт [ЛК 1561].

Д. в.: яснєѿ(с)вєцѣны(м) кнєжѣтѣмъ [КК 1643, с. 25].

З. в.: форм не виявлено.

О. в.: именами [Г XIV, с. 103], имєны, з жєребѣтѣ, с телѣтѣ, с кнѣжѣтѣ и панѣтѣ [ЛК 1561], имєнѣми [КК 1643, с. 48 зв.].

М. в.: форм не виявлено.

Множинні іменники

Н. в.: сани [ЖК 1590, с. 4 зв.].

Р. в.: ись санѣк, до снєи, с ... Новосєлок [ЛК 1561].

Д. в.: к лєтѣм зѣполным [КМ 1539, с. 46].

З. в.: у ворота, по дрова, в санки, двер [ЛК 1561].

О. в.: из санками, з санами, зъ санми, перѣд вороты [ЛК 1561], санами [Кл. См., с. 32].

М. в.: во оустѣхъ [ЛПс., с. 40], у воротѣх, на санках, на санѣх, на персѣхъ, в Новосѣлках [ЛК 1561], у дверѣх [ЖК 1590, с. 7 зв.].

Особливості давньої іменникової словозміни в поліських говірках

Іменне відмінювання північноукраїнських пам'яток засвідчує значну різноманітність форм, зумовлену протиборством старих (успадкованих від києворуської доби) і нових (породжених живомовною стихією та чужомовним чинником) тенденцій. Багато відмінкових закінчень виявлено поодинокі, можливо, це звичайні писарські помилки.

Та попри все поділ іменників на типи відмінювання поступово набував того вигляду, який успадкувала з часом нова українська літературна мова на народній основі загалом та поліські українські говірки зокрема. На час написання (друкування) північноукраїнських пам'яток писарі (друкарі, автори) за зразком давніх парадигм *ā, jā*-основ та *ō, jō*-основ відмінювали іменники й інших типів. Вірогідно, на цьому істотно позначилося уснемовлення. Поділ іменників на три групи відмінювання, очевидно, саме започатковувався: іменники з кінцевим шиплячим основи та *ц* набували закінчень і м'якого, і твердого типів: за межею, з опанчею, куницею, границею, пшениці, але межею, з опанчою, куницею, лисицею, пшениці. Остаточо не витворилася, принаймні до кінця XVII ст., і м'яка група, зокрема іменники з основою на *-н* — *гривня, довжина, ширина, Иван* та ін. — могли набувати закінчень обох типів, наприклад *гривны, должинєю, ширинєю, Иванємъ*. Трапляються випадки такої деклінації в іменниках і з іншими приголосними основ: *урадомъ* — *урадем*. Паралелі такої словозміни є й у пам'ятках з інших діалектів української мови, а також у білоруській писемності. Запозичений іменник *броня* (зброя) в називному відмінку мав тверду основу, а в орудному — нерідко флексію м'яких основ: *бронєю* [ЛК 1561, с. 174]. Іменник *діра* відмінювався за м'яким типом і, можливо, мав м'яку основу: *дири* (Н. в. мн.), *дирєю*. Північноукраїнським розмовним впливом зумовлене виявлене в Житомирській книзі 1590 р. закінчення *-ε* у формі Р. в. одн. іменника *зброя* — *зброε*, як типова поліська рефлексія давнього **ě* в ненаголошеній позиції. Характерними північноукраїнськими є й відмінкові форми Д. в.

та М. в. одн. із закінченням *-е* іменників давніх *ā-*, *jā-*основ: *покуте, старостє, воеводе, жонє, Богданє Михайловнє; хвале, невестце, малжонце, небожчицы*. Іменники м'яких основ набули таких флексій, очевидно, за аналогією до субстантивів твердого типу відмінювання. Задньоязикові послідовно в цих відмінкових формах пом'якшилися і перейшли у відповідні *з', ц', с'*. Лише одного разу в Луцькій замковій книзі 1561 р. засвідчено відсутність такого переходу — *в правои руки*. Можливо, якусь мовленнєву особливість луцького писаря відображають написання *в корчмы, в загороди*. Загалом у М. в. одн. іменників І відміни таке закінчення говіркам північноукраїнського наріччя не властиве.

Не зафіксовано в пам'ятках флексію *-а* для форм Н. в. одн. колишніх іменників на *-їє* (*будованьє, имїє*), хоч у пам'ятках з південних українських ареалів закінчення *-а* в таких іменникових формах відоме щонайменше від XVI ст. Також не виявлено закінчення *-ий* в апелятивах та онімах чоловічого роду у формах Н. в. одн., лише *-ей* або *-їй*: *жеребей, соловеи, Дмитреи, Андрїй*. Нерідко засвідчене характерне для поліських говірок зокрема та білоруських загалом закінчення *-о* після шиплячих та *ц* у формах Н. в. одн. іменників середнього роду: *селищо, дельцо, мїстцо*.

Паралелізм закінчень (*-а, -у*) форми Р. в. одн. іменників чоловічого роду II відміни в поліських пам'ятках відображає всеукраїнську тенденцію: з *-а* переважно фіксовані іменники на позначення назв істот, з *-у* — іменники, що позначають збірність, речовини, масу, матеріал, явища, абстрактні поняття. Звичайно, на період написання пам'яток (принаймні до XVII ст.) жодних регламентувальних правописних норм не існувало, тому в текстах трапляються численні відхилення від неписаних узуальних тенденцій: *гая — гаю, воза — возу, застїнка — застїнку, розума — розуму* та ін. Поодинокі відхилення, щоправда, в давніших текстах (XV ст.) трапляються й у відмінюванні власних назв: *Буга — Бугу, Николая — Николаю*. Від XV ст. таких переплутувань уже не засвідчено. У сучасному мовленні поліщуків для вираження форми давального відмінка однини іменників незалежно від їхньої семантики переважає флексія *-у*. В пам'ятках засвідчено паралельні закінчення *-у* та *-ови*, причому вибір таких закінчень у більшості випадків довільний: *вряднику — врядникови Стасєви, попу Вартику — Вартикови, жиду Левєви* та ін. Поліська рефлексія давнього **ѣ* виразно проявляється в оформленні М. в. іменників *ѣ*-основ — під наголосом переважає закінчення *-ѣ*, в ненаголошеній позиції *-є*: *в дворѣ, в гумнѣ, в селѣ*, але *в доме, в пане, ув отдѣлѣ, ѣ выпиє, в запустѣ* та ін. Колишні іменники з основою на *-і(j)* /*житьє*/ у М. в. одн. нерідко зберігали флексію

Д. в. одн.: *на обличю, на запастю, на смерканю, у нашемъ опека-ню, в одѣню, в захованю, в милосердью, в подворю* та ін. Саме в М. в. однини й множини різноманітність флексій найбільша.

Поширеним було явище аналогії, підтвердженням чому є відмінкові форми для деяких іменників, які з такими флексіями в подальшому українська літературна мова не успадкувала, хоч у діалектах вони мали продовження. Наприклад, іменники *jā*-основ Р. в. мн.: *солодовна* — *солодовен* і *солодовнеи* (аналогія до іменників *jō*-основ), *вбища* — *вбищов*, *плата* — *платов*, *пава* — *павов* (аналогія до іменників *j*-основ), *светлица* — *у светлицох* (аналогія до іменників *j*-основ); *ā*-основ: *земли* Н. в. мн. — *з земли* О. в. мн., *отавы* Н. в. мн. — *з отавы* О. в. мн. (аналогія до іменників *ō*-основ); *i*-основ: *постелю* омоцю (З. в. одн.), *в постелях* (М. в. мн.) (аналогія до іменників *ā*-основ).

Іменник *кінь* у формі З. в. мн. зберігає давню парадигму: взято два кони [ЛК 1561], де історичне закінчення **ǣ* рефлексувалося в *i*. Проте в житомирських книгах є й типовий поліський рефлекс у такій самій словоформі: *конє, воли брали, конє два*. Архаїчну флексію збережено й у формі О. в. збірних іменників: *дручѣмъ* [ЛК 1561, с. 86 зв.], *ко(л)ѣмъ* [ЖК 1611, с. 77 зв.]. Така вимова властива поліщукам і тепер. Також елементи давнього відмінювання в множині зберігає лексема *брат*: чотири бра(т)я, ани діти и братя наша, з братьєю своєю.

Унаслідок збереження давніх флексій, впливів народно-розмовної стихії, інших мовних систем, а також інших типів відмінювання низка іменників у певних відмінкових формах могли набувати в текстах одразу кілька закінчень: *у светлицох ... въ светлицах, рѣчи — речии, частѣи — двох частии, дновѣ чотыри — ден чотыри* (Р. в. мн.), *через комисареи — комисарии, от поданя — от поданю, куров сто — кур трое, на има — на име* (З. в. мн.); *зъ землами — зо вѣсми земли, скатѣртами — из скатѣртми, з санамы — зъ санми, з сынми — з двѣма сыны, тисачми — под тисѣчма* (О. в. мн.); *на мѣстцы — на мѣстцу, на твари — на твары, при бою — при бои* (М. в. одн.), *в гроших — в грошох* (М. в. мн.). В іменниках колишніх *ō*-основ та *jō*-основ у М. в. множини дуже рідко виявлено історичні флексії *-ǣxъ, -ixъ*, лише в Луцькому Псалтирі 1384 р. — *в трудихъ, въ свѣтѣхъ*; цілковито переважають *-ex* (в *дубѣх*), *-ox* (на *палцох*), *-ax* (по *плечах*), а в діловій писемності жодного разу не трапляються. Таку відсутність у цій відмінковій формі закінчень з графемами *ѣ* та *i* можна пояснити аналогією до таких само форм іменників *j*-основ та *i*-основ, а також невластивою живому мовленню поліщуків вимовою з континуацією *ѣ > i*, на зразок *в дубіх*. В одному рядку трапляються часто

аналогійні до інших типів відмінювання іменникові закінчення: *в мѣстех* (закономірне *мѣст-хѣ*), *и по имених* (закономірне *имен-ѣхѣ*).

Нерідко поліські писарі по-особливому відмінювали власні назви. У Луцькій замковій книзі 1561 р. засвідчено цікаві форми в імені та по батькові в орудному відмінку множини: з малжонкою своєю Ганною и з свѣстю своєю Марєю Василєвнами Семашковнами Рыканскими [с. 48 зв.], панѣи Ганны и сестры єе панны Мари Василєвен Семашковича Риканских [с. 84 зв.]. Найімовірніше, також «спрацювала» аналогія Василєвичами — Василєвнами та в знахідному множини: на панюю Милку..., Марю ..., Настасю ... Богдановен Лидоховских, де по батькові відмінювано не за прикметниковою, а іменниковою парадигмою, на зразок *солодовен*. Іменники на *-ище* в Р. одн. в деяких текстах послідовно мають флексію *-а*, але онім *Кочище* випадає з цієї парадигми: *именѣи моих ѡтчизных в повѣте Овруцком, Кот[чи]ци и Велавска*. Прийменниково-іменникові конструкції з прийменником *о* + М. в. часто писарі передавали з різними закінченнями, зокрема в Луцькій замковій книзі 1561 р.: *ѡ кѣзи Александри* [с. 45 зв.], *ѡ пану Янѣ* [с. 84], *ѡ пану Гурину* [с. 85], *ѡ ярмарцѣ луцкомѣ* [с. 193]. Іменник *очи* відмінювався за зразком *ї*-основ жіночого роду, підтвердженням чому є засвідчена форма двоїни, властива саме цій парадигмі: *с очю своих согнал (з очей своїх зігнав)* [ЛК 1561, с. 133 зв.]. Аналогічну флексію засвідчено в написанні во истоуканыхъ своихъ [ЛПС., с. 106 зв.], можливо, до наступного займенника.

Субстантиви *п*-основ у деяких пам'ятках мали різні відмінкові флексії: *с каменѣмѣ* [ЛК], але *по(ѡ) знамѣ(м)* [КК], хоч в інших відмінкових формах суфікс *-ен-* збережено: *по(д) знамѣны* [КК 1595, с. 10].

Іменники *ї*-основ *пани*, *княгини* в Н. в. одн. зберігають давні флексії, а в непрямих відмінках набувають нерідко аналогічних закінчень: *пани* — до *панѣи* — *панѣи* — на *панюю* — *ѡт пѣє* — с *панею*; *кнѣги* *Маря Лвовна Свищовская* [ЛК 1561, с. 66]. Іменник *паненя* відмінювався, мабуть, за зразком *т*-основ: с *кнѣжаты* и *паняты* [ЛК 1561, с. 265], *княжаты* и *панѣты* [ОЛЗ, с. 122]. Парадигматика *князь* — *княгини* — *княжа* (О. в. *княжаты*); *пан* — *пани* — *паня* (О. в. *паняты*, З. в. *панѣты*) загалом була властива для писемно-літературної мови на українських і білоруських землях у XVI ст.

Форми двоїни, імовірно, в мовленні поліщуків ще зберігалися, проте лише в окремих відмінках. Так, у Н. — З. в. виявлено багато утворень, переважно середнього та жіночого родів: *двѣ радни*, *двѣ ребрѣ*, *по двѣ волоцы*, *ѡбѣ стороне*, *двѣ ранѣ*, *на двѣ сестрѣ*,

двѣ копе, двѣ косе; нерідко трапляються множинні форми: *стороны обѣ(д)вѣ*, хоч іноді в таких випадках засвідчено флексії з невластивою поліським говіркам ятевою рефлексцією: *двѣ видри* [Волинь XVI, с. 572]. Іменники чоловічого роду переважно зафіксовано у множинних формах: *два воли*. В інших відмінкових формах двоїна вже не представлена, проте численні переплутування закінчень свідчать про її наявність ще в недалекому минулому: *три палце, двѣ дворища*.

Дедалі виразніше формально виявлялася категорія назв істот/неістот. Наприклад, у Р. в. одн. II відміни закінчення *-а* набували переважно назви істот, *-у* — назви неістот. Досить послідовно в цій відмінковій формі вибір закінчення залежав від наголосу та конкретності, чіткоокресленості позначуваної іменником реалії дійсності (винятки поодинокі: *листа* — *листу, розума, гая, з возу*).

Виявлений у поліських пам'ятках рід деяких іменників подальшою практикою українських мовців успадкований не був (принаймні не став нормою літературної мови): *переказы чинити* [ЛК 1561, с. 9], якую ж колвек *переказу* (жін. р.) [ЛК 1561, с. 11 зв.]; *тои продажи* (ж.р.) [ЛК 1561, с. 51], *адамашку* брунатного [ЛК 1561, с. 183], *о ярмарце луцкомъ* [ЛК 1561, с. 193], *полуволокою* [КВжв., с. 214] зв., але *полуволокомъ* [КВжв., с. 258 зв.]. Субстантив *ї-основ* *путь* належав до чоловічого роду і мав відповідну словозміну: *от* врочища Градного Пута [ЛК 1561, с. 111], а іменники жіночого роду *чаща* та *Волинь* поліщуки відмінювали за зразком чоловічого роду: *долиною ... часчѣмъ* [КК 1595, с. 15]; *одини от* Руское земли, а другіє *от* *Вольна* [ЛК 1561, с. 60]. У низці пам'яток виявлено іменник чоловічого роду *кур*: *кура* одного [Волинь XVI, с. 537]. Субстантиви *яблоня, долоня* ще зберігали в мовленні волинян давню парадигму *ї-основ*: на *долон* (чол. р.) [ЛК 1561, с. 82 зв.], *видѣл єсми яблон, а от* *тои яблони* [ЛК 1561, с. 124]. Іменник *гроші*, як видно з контекстів, уживано в однині й множині: *своим властивым грошѣм* [ЛК 1561, с. 139 зв.]. Із контексту не зрозуміло, яка була початкова форма іменника *годівля*: *кон своєї годовли* [ЛК 1561, с. 78 зв.]. Цей субстантив в українських текстах уживано в Н. в. одн., очевидно, за зразком давніх іменників *ї-основ*: *абы годовлѣ была*.

Іменник *гусь* на час фіксації у деяких поліських пам'ятках мав лише контекстуальну родову диференціацію. Так, для вказівки на біологічну жіночу стать звичний нині дедемінутивний суфікс *-к-* не використовували: *гу^с о^тну узели* [ЖК 1635, с. 293 зв.]. Лексема *курка* у текстах також часто трапляється з вільною основою і зберігає давню парадигму: *ши^тъ ку^р* [ЖК 1635, с. 292].

Множинний тепер іменник *сіни* поліщуки вживали нерідко в однині, як правило, поєднуючи з прикметниками жіночого роду: *сѣн рубленая* [Волинь XVI, с. 570].

5.3. Відмінювання прикметників

Серед прикметникових форм, виявлених у поліських пам'ятках, наявні й іменні, і займенникові. Що ближче до сучасності, поліщуки активніше вживали членні утворення. Нечленні переважно виконували роль присудків, хоч нерідко засвідчено їх і в атрибутивній функції: любартово ятъство [Розов, с. 6], рад, за истинну долгу, к долинь Мотишови, ѿт недѣли Вербни, ку Хренове Горѣ, вижова сознаня, здоров быти не могѣ, будучи сам з окрутного зранѣна хор, приказаня пана воитова, гнѣзда ѡрлова [ЛК 1561], млы(н)ка пѣна Нѣмиричова [КК 1590, с. 45 зв.] та ін. Лише присвійні ще зберігали стару парадигму.

ОДНИНА

Іменні та стягнені форми

Н. в.: бѣ³грѣшенѣ, вѣренѣ, вѣ⁷ми добръ, здоровѣ, мл⁶тивѣ, страшенѣ, по⁷нѣ, ли^х, шкодли^в, терпели^в, ра^д, пра^в [Кл. См.]; хор [ЛК 1561, с. 183], широкѣ [КВжв., с. 179 зв.], здоровѣ, живѣ, цѣлѣ [АКС, с. 16];

смѣ⁷тъ люта [ЛПс., с. 43], Бѣсова [Г XV, с. 38], грѣбла добра [ЛК 1561, с. 71]; смѣ⁷тѣ⁷на, чыста, хороша [Кл. См.]; велика, вижѣвска, славетна, шѣста [КВжв.];

Печѣнчыно [Г XV, с. 38], певне проповѣданѣ [КА, с. 350], любартово [Розов, с. 6], бѣло [Кл. См.]; очѣвистѣ сознанѣ [КВжв., с. 35 зв.].

Р. в.: духа Христова, вѣры Христовы, зрады сотонины [КА, с. 351], пѣна Василѣвы жѣною, до двора Андрѣева, до двора пѣна Григорѣва, повѣсти пѣна Лѣвовы, Балдина сына [ЛК 1561], коня шѣ⁷стю з сива [ЖК 1590, с. 50], без мала, ѿт зимна вѣтру [Кл. См., с. 32].

Д. в.: форм не виявлено.

З. в.: за истинну долгу, Мишкову жону, лѣву [ЛК 1561], єдину сторону, о нов⁸ и хитр⁸ [Кл. См.], пѣвну [КВжв., с. 141], на добре мниманѣ [Заг. Д., с. 170].

О. в.: форм не виявлено.

М. в.: форм не виявлено.

Займенникові форми

Н. в.: кіє(в)скій [Г XV, с. 26], барании, луцкии и острожки, великии [ЛК 1561], ру^ки^и, брусиловськи^и, бєлико^вски^и, божи^и, тепєрє^шни^и [ЖК 1590], малыи, добрыи [ЛК 1561], гнєды^и, жары^и, караєєвы^и, чи^рвоны^и, но^ж ци^доловы, палє^ц сини [ЖК 1590]; злый, сватый, напростє^иші [Кл. См.];

полски княз [Г XV, с. 148], лакомы, покойны овощ, есмо тихи и спокойны живот ..., трезвы, чуйны [КА, с. 348], панъ Ясениницки, кожух барани, час немалы, кгвалт ест обведєны и освєтчєны, воротны замку, на острове, прозываємом Мутишови, острожки [ЛК 1561], поменєны во^зны^и, пє^рстенъ золоты^и шафировы, ли^{ст} квито^вны [ЖК 1635];

лю(т)ская [Г XV, с. 26], зелєная, великая, долгая, ровная, блакитная зв., синаа, исподная, соболая [ЛК 1561], злаа, зако^ннаа, жидовськаа [Кл. См.], низєвая [КВжв., с. 45], живото(ц)кая грпница [КК 1600, с. 94];

на(з)ванное [Г XV], доброе [КА], ровное, погожєє [ЛК 1561], ро^зное [ЖК 1590], бо(р)тное [КК 1595].

Р. в.: зєшлаго [Г XV, с. 26], людского, панского, певного [КА, с. 350], єднацкогo [ЛК 1561, с. 68], во^лно^{го}, божого, божєго [ЖК 1590], кр^стившого [Кл. См., с. 2], ближнего, завтришного, остатнего, порожнего [КА, с. 350], вчорашнего [ЖК 1590, с. 62], оногдашнего [КК 1600, с. 96];

лѣвое руки, ѡтцєвское, литовское личбы [ЛК 1561], ржаное, писа^рское, станции нє^змє^нное, божєє [ЖК 1590], пшичное [ЖК 1605, с. 7 зв.], светлое Покровы [КК 1595, с. 13], славное и светлое памєти [КК 1600, с. 91], до светое Покровы [ОЛЗ, с. 69 зв.], с королевское милости, мацєєвское, морковое, кром солодовнѣ сполное [КВжв.], вчєрашное ночное години [АКС, с. 9];

голо^вной лимитацый, светои [ЖК 1590], мацїєвскои, їкимовои [КВжв.]; патєрочюствєно^и дєсницы бжѡй, дороги право^и, велико^и ночи [Кл. См.], и(н)формации правнои, граници Ива(н)ко(в)ско(и) [КК 1638].

Д. в.: славнєму [Розов, с. 39], конєви вороному, ку лѣпшому стану [КА, с. 351], владыци луцкому, враднику горуховскому [ЛК 1561]; кра^инєму, вышнєму, божєму, подлѣйшєму [Кл. См.];

к зуполной вѣдомости, к мирной, божєй [КА, с. 351], быстрой ѡ^тмѣнѣ [Лік., с. 93], лѣпшой [Кл. См., с. 17.];

З. в.: церковную [Г XV, с. 30], добрую науку [Заг. Д., с. 171], добровольное ѡповєданє [ЛК 1561, с. 263], плуговое, ѡ^тта^рное [ЖК 1590], на вѣчное, малое [Кл. См.], новое [КВжв., с. 166]; за вѣрную [Г XV, с. 35], синюю, лисюю, кунюю, люнскую, порожнюю, кнажєтскую, ласкавую [ЛК 1561], застѣнѣковую, старую [КВжв.].

О. в.: с ... вѣрноу [Г XV], поприяновым сѣрым, люнским, в том дѣлчим [ЛК 1561], з добры^м, дивны^м [Кл. См.]; бѣлоу, ровною, бѣєю [Кл. См.], ѡстаточнѣю [ЛК 1561], ѡста^тнѣю [ЖК 1590].

М. в.: в глиненѡм, ѡ побожном, ѡ рыжом, на другѡм мѣстци, в грецкум [КА], в мѣстѣ Луцком, ку листу врадовѡм заручномъ, ѡ кнѣи Александри Кошерском, у Гудчѡм Броду, на бѣлом, в замку Луцком, по сватѣ прошломъ, на пану Дахну Ѡхлоповскомъ [ЛК 1561], на гостинцу Ковелским, на гостинцѣ Ратѣньским, при Степану Кузмич[у], посполитѣм [КВжв.], туто^шнемъ, (в) нинѣшнемъ, (в) теперешнемъ [ЖК 1590];

в святой, в живуй [КА], на лѡвои, по влостнои, ѡ ѣе млсти пнѣи Миколаѡвои [ЛК 1561], по тя^жко^н, в теперешнѣ^н [ЖК 1590]; в доброй, при телѣснѣй [Кл. См.], на улицѣ Берѣжницькои, на улицѣ Ратѣнскеи, на улицѣ Мѣлницькеи [КВжв.].

МНОЖИНА

Іменні та стягнені форми

Н. в.: днѣ добры [ЛПс., с. 42 зв.], млыны пусты [КМ 1539, с. 46], вдячны, годны, истотны, рады, хитры, ядовиты, але хутливи, винни, певни, чуйни [КА, с. 352], по^ддны Ва^кко Снѣ^т, Микола^н а Сѣ^нко [ЖК 1590, с. 82], Ивановы служебники, халупы ... пусты, Кнѣжетски ... мѣщанѣ, млыны добры, два парѡбки пана Русиновы [ЛК 1561], лихи ... шѣпта^тци, были годны ... ви^нны, буду^т ли волнѣ [Кл. См.], здоровы [ОК 1678].

Р. Д., З., О. в.: форм не виявлено;

М. в.: на водахъ многахъ, въ оустьнахъ лѣстивахъ, въ роукахъ вражѣяхъ, ѡ нѣмѣхъ [ЛПс.].

Займенникові форми

Н. в.: шкоды великіе [КМ 1539, с. 46], духовные, вбогіе, великіе [КА, с. 352], ѡтчизные, ѡтчизныи люди дорогостаискіе, кони ѣздные, двѣри выламаны ...ворѡта выламаные, избные, военные, парѡбки дворные [ЛК 1561]; кони ѣздѣные почѣтовые, бѣ^рдичѡ^нскіе, теперешніе, прѣ^нные, немалые [ЖК 1590]; новые, немалые, лесные, старіе, чѣ^жіе, ру^ккіе [Кл. См.], пола пашніе [КК 1595, с. 11 зв.], знаки цылые [КК 1598, с. 45 зв.], обыватели стародубьскіе, шкодливіе раны [АКС]; зліи дѣяволи [Чѣтья 1489, с. 28], диравыи, особливыи, гойныи, великіи, тяжкіи [КА, с. 352], раны синіи, хаты пустыи, гроши золотыи чирвоныи, домовыи рѣчи, избныи, передники перловыи, а двои золотыи [ЛК 1561].

Р. в.: сирыхъ [ЛПс., с. 84 зв.], людеи добрых, арандаровых [ЛК 1561], бо^бровы^х, ва^жны^х, про^тыхъ, же^нски^х, лисихъ, тамошні^х, робочи^х, нѣвести^х [ЖК 1590].

Д. в.: дивны^м и прошлымъ и настоящимъ рѣчам [Кл. См., с. 2].

З. в.: великии [ЛК 1561, с. 30 зв.], пивныє, нутрѣныє, ко^нские [ЖК 1590], в новыє, на великиє [Кл. См.].

О. в.: великими, с кнаѣлами сребреными, полонскими [ЛК 1561], лаго^дными, добрыми, тамешними, бє^рдичо^вскими [ЖК 1590], вн^трѣними, верхніми, за великими [Кл. См.].

М. в.: в Хмєлєвых санках [ЛК 1561, с. 52 зв.], у сєнъныхъ [ЖК 1590, с. 56]; на телесны^х, на црковныхъ, на всєлєньски^х, по далєки^х [Кл. См.].

Особливості давнього відмінювання прикметників у поліських говірках

При відмінюванні прикметників спостерігаються значні хитання в належності до твердої чи м'якої групи з основами на *н-*, зокрема в Луцькій замковій книзі 1561 р.: *муки житное* [с. 69], *сторонѣние* [с. 73 зв.], *сторонных* [с. 78], *давнюю* [с. 152 зв.], *порожнюю* [с. 137 зв.], *давных* [с. 131 зв.], *недавных* [с. 6 зв.], *давнюю* [с. 152 зв.], *пашными* [с. 132 зв.], *чоловѣком лѣтным* [с. 262], *остаточнею* [с. 262 зв.]; *были годны ... ви^нны*, *при телесней* [Кл. См., с. 12], *буду^т ли волні*, *старїє* [Кл. См., с. 39], *на телесны^х* [Кл. См., с. 21], *далныи княжата* [ОЛЗ, с. 119], *велико^м и славнему владиславу* [Розов., с. 39], *давного, зимный, позный, зверхних — зверхных, остатний — остатный, порожнюю — порожнюю, порожним — порожным, последний час — в послѣдніи днѣ* [КА, с. 349]; *звычаємъ стародавнымъ ... стародавняго звычаю* [ОК 1632, с. 79—80].

Найімовірніше, на час створення пам'яток у мовленні волинян стягнення відбулося не лише у формах жіночого та середнього родів однини, а й у множині, що підтверджують численні приклади з Луцької замкової книги 1561 р.: *халупы их пусты* [с. 20 зв.], *Кнѣжетски ми мѣщанє* [с. 38], *винни* [с. 53], *Руда Мшана* [с. 59 зв.], *гребля добра и млыны добры* [с. 71], *шапка отцова* [с. 98]. Це саме стосується прикметникових займенників — *которы* (Н. в. мн.) [ЛК 1561, с. 22 зв.]. Характерними для поліських говорів є усічені закінчення в прикметниках та в прикметникових займенниках чоловічого роду у формі Н. в. одн. та М. в. одн.: *молоди^и, си^н'и, калинови^и, котри^и, на молодом, на зеленом*. Імовірно, що зафіксовані в поліських пам'ятках форми — *полски княз, лакомы, покойны* *овощ, есмо тихи и спокойны живот вели, трезвы, чуйны, кожух барани, час немалы, кгвалт ест обведєны и освєтєны, воротны* *замку, на островє, прозываемом Мутишо-*

ви, *острозки*, пале^п *сини*, *поменены* во^зны^й, во^зны, пе^рстенъ золо-
ты^й *шафировы* та ін. — також відображають цю північноукраїн-
ську особливість. Властива вона й прикметниковим займенникам та
числівникам: *други*, *нѣкы*, *ники*, *седѣмѣна^аты*, *пе^рши*, *кожѣды*.

Відображенням північноукраїнського живого мовлення
варто потрактовувати й численні написання прикметникових
форм у родовому однини жіночого роду та називному множини з
характерною поліською рефлексациєю *ѣ > е в ненаголошеній
позиції: *лѣвое* руки, *литовское* личбы, *станции не^жме^рное*, *муки*
пищичное, *славное* и *светлое* памѣти та ін.; *шкоды великие*, *люди*
дорогостаиские, *кони ездные*, *ворота выламаные*, *паробки двор-*
ные, *кони езѣдѣные почѣтовые*, *пола пашние*, *знаки цылые*, *вы*
осиротѣлые ... *зболѣлые* та ін.

5.4. Відмінювання числівників

У північноукраїнських текстах, як і в українських загалом, відмінювання числівників характеризується великою строкатістю. Очевидно, це зумовлено тим, що в пам'ятках засвідчено не лише принесені (переписані) мовні особливості тогочасної традиційної орфографії й писемного узусу, а й риси певних регіонів, де вони поставали. Тому нерідко в одній пам'ятці зафіксовано різні вияви, іноді територіально протиставлювані.

Один, перший. Ці числівники поєднувалися з іменниками та займенниками трьох родів і відмінювалися за прикметниковою парадигмою/

Н. в.: один [ЖК 1590, с. 5], одынѣ [ЖК 1635, с. 264 зв.], оденѣ [ЖК 1635, с. 301 зв.], еде^н [ЖК 1635, с. 274], єдинѣ [КВжв., с. 192], одный моцар [КА, с. 355], одна [Лік., с. 19], єдна [Лік., с. 55], одно [ЛК 1561, с. 11], єдно [ЖК 1635, с. 267 зв.], єдино [Лік., с. 156]; одны [ЛК 1561, с. 233 зв.], одины [ЛК 1561, с. 60], єдны [Лік., с. 178], єдины [Лік., с. 115]; пѣрвый [Лік., с. 126], пѣршій [Лік., с. 119], пѣршіє [Лік., с. 24];

Р. в.: о(д)ного [ЖК 1590, с. 10], єдно(г) [КВжв., с. 214], єдиного [Лік., с. 144], о(д)ноє [ЖК 1635, с. 252], єдно(и) [КВжв., с. 191 зв.], єдиныхъ [Лік., с. 107]; пє(р)вшого [Лік., с. 5], пѣршое [Лік., с. 64], пє(р)шеє [Лік., с. 60];

Д. в.: єдиномѣ [Лік., с. 79], пє(р)вомѣ [Лік., с. 80];

З. в.: о(д)ну [ЖК 1590, с. 10], єдиною [Лік., с. 7]; пѣршю [Лік., с. 152];

О. в.: ѡ(д)ны(м) [ЖК 1635, с. 299], ѡдными [ЛК 1561, с. 219 зв.], з пёршыми [Лік., с. 74];

М. в.: в ёдно́й [Лік., с. 107], на пёр'шо(м) [Лік., с. 92].

Два, оба, обадва, второй, другой

Н. в.: две ребре [ЛК 1561, с. 183 зв.], ли^сты оба^лва [ЖК 1635, с. 255], ѡбоя сторона [ЛК 1561, с. 19], дроу́гій [Лік., с. 82], дроу́гый [Лік., с. 86], дроу́гое (с. р.) [Лік., с. 37], дроу́гіе [Лік., с. 115]; втораа [Лік., с. 152];

Р. в.: двоѡх тисачеи [ЛК 1561, с. 69 зв.], двух служебников [ЛК 1561, с. 86 зв.], двоихъ ихъ [КВжв., с. 181 зв.], дву сажонъ вбавиль [ЖЗ, с. 239], обох [ЖК 1605, с. 141 зв.], з ѡбух сторон [ЖК 1605, с. 3 зв.], з ѡбудву сторон [ЛК 1561, с. 18 зв.], з ободвух [ЛК 1561, с. 29 зв.], ѡбудву(х) ѡсобъ [ЖК 1605, с. 34], ѡбои҃га панства [ЛК 1561, с. 59 зв.], з ѡбеехъ сторонъ [ЛК 1561, с. 67 зв.], з обию(х) [ЛК 1561, с. 68], обоех [ЛК 1561, с. 246 зв.]; дроу́гого [Лік., с. 36]; вто́ры(х) [Лік., с. 92];

Д. в.: ѡбома сторонам, ѡбема [ЛК 1561], ѡбудву сторона^м [ЖК 1635, с. 10 зв.], ѡбудвумъ [ЖК 1635, с. 246 зв.], сторонамъ ѡбу^лвомъ [ЖК 1635, с. 257]; дрѡго́моу [Лік., с. 86];

З. в.: на две сестре [ЛК 1561, с. 185]; дроу́гю [Лік., с. 64];

О. в.: двѣма [Г XV, с. 44], з двѣма [ЛК 1561, с. 135], з двѣма [ЛК 1561, с. 135 зв.], двѣма [ЛК 1561, с. 192], двоими по³вы [ЖК 1590, с. 1], за дво^има по³вы [ККС, с. 38], двома [ЖК 1590, с. 16 зв.], двома [Лік., с. 95]; з дроу́гимъ [Лік., с. 171];

М. в.: на двоих позвех [ЛК 1561, с. 57 зв.], на ѡбудву рукахъ [ЛК 1561, с. 98 зв.], на ѡбею^х бока^х [ЖК 1590, с. 21 зв.], на дво(х) [ЖК 1590, с. 16]; в¹ дроу́гомъ [Лік., с. 67].

Три, чотири

Н. в.: три [ЛК 1561, с. 1], тры [ЛК 1561, с. 241], троє, третіє [ЖК 1590, с. 10], чотыри [ЛК 1561, с. 6], чотыры [КВжв., с. 35 зв.], чтыри [ЖК 1635, с. 270 зв.], чотыры [ЖК 1635, с. 7], чотыре [ЖК 1635, с. 5], четвѣрты(и) [ЖК 1635, с. 1], четверо [ЛК 1561, с. 6 зв.];

Р. в.: трѣх [ЛК 1561, с. 18 зв.], тро(х) [ЖК 1636, с. 240 зв.], третѣго [ЖК 1590, с. 2 зв.], зъ третѣ(и) [ЖК 1590, с. 10], ѡт трети(и) части [ЛК 1561, с. 47], чотырѣх [ЛК 1561, с. 3 зв.], чотырох [ЛК 1561, с. 48], четвертого [ЛК 1561, с. 4 зв.];

Д. в.: чѣтыремъ [Кл. См., с. 39], четвертымъ [ЖК 1635, с. 274];

Зн. в.: третюю [ЖК 1590, с. 1], за третюю [ЛК 1561, с. 34 зв.], третю [ЛК 1561, с. 116 зв.], по чтыри [ЛК 1561, с. 39], чѣ(т)вѣ(р)тую [ЛК 1561, с. 4 зв.], четверы [ЛК 1561, с. 243];

О. в.: трема хрестыяны [Г XIV, с. 88], трома [Лік., с. 14], под трема [ЛК 1561, с. 21], под трима [ЛК 1561, с. 41 зв.], троима

позвы [ЛК 1561, с. 90]; третимъ [ЖК 1590, с. 1], с чотырма [ЛК 1561, с. 136];

М. в.: на троихъ листехъ [ЛК 1561, с. 97 зв.], на трох [ЛК 1561, с. 110 зв.], трой убра(н)я [ЖК 1590, с. 5], на третѣ(м) [ЖК 1590, с. 17 зв.], у чотырох [ЛК 1561, с. 48], на чотырех [ЛК 1561, с. 207], в четвертом [ЖК 1635, с. 241 зв.].

П'ять — десять

Н. в.: пя(т) [ЖК 1590, с. 7], пяти(и) [ЖК 1590, с. 1], пятеро [ЖК 1590, с. 18], шѣст [ЛК 1561, с. 6], шість [ЖК 1635, с. 292], шестеро [ЛК 1561, с. 175 зв.], шѣстеры [ЛК 1561, с. 57 зв.], шостыи [ЛК 1561, с. 247 зв.], сѣмъ [ЛК 1561, с. 26 зв.], сѣдмъ [Кл. См., с. 29], сѣмъ [ЖК 1590, с. 10], симъ [ЖК 1635, с. 138], сѣ(д)мы(и) [ЖК 1635, с. 275], ѡ(с)мъ [ЖК 1590, с. 6], ѡсимъ [ЖК 1635, с. 293 зв.], ѡсмеро [ЛК 1561, с. 7 зв.], девѣт [ЛК 1561, с. 26], деватеро [ЛК 1561, с. 256], дѣвя(т) [ЖК 1590, с. 10], дѣсат [ЛК 1561, с. 2 зв.], дѣсѣт [ЛК 1561, с. 4 зв.], дѣсѣтеро [ЖК 1590, с. 5], дѣсатый [Лк., с. 177];

Р. в.: до паты [ЛК 1561, с. 152], пятого [ЖК 1635, с. 252], до шѣсти 12, шостого [ЖК 1590, с. 11 зв.], сѣми [ЛК 1561, с. 108 зв.], сѣдми [Кл. См., с. 25], сѣмеро [ЖК 1590, с. 5], сѣмого [ЖК 1590, с. 3], ѡ(с)мого [ЖК 1590, с. 1], дѣвятого [ЖК 1590, с. 3 зв.], дѣсѣти [ЛК 1561, с. 92 зв.], дѣсятого [ЖК 1590, с. 8 зв.];

Д. в.: патѣ(м) [Кл. См., с. 18];

З. в.: за пѣ(т) [ЖК 1590, с. 10 зв.], шѣстту [КВжв., с. 186 зв.], на сѣм [ЛК 1561, с. 191 зв.], за сѣмы(и) [ЖК 1635, с. 239], на сѣмыѣ [ЖК 1635, с. 248], сѣмѣры [ЛК 1561, с. 34], по дѣсѣт [ЛК 1561, с. 7 зв.], за дѣся(т) [ЖК 1590, с. 10];

О. в.: патма [ЛК 1561, с. 88], с пѣ(т)ма [ЖК 1590, с. 10], патѣрыми [ККС, с. 34 зв.], шѣстма [ЛК 1561, с. 181], шостымъ [ЖК 1590, с. 1], семи печатми [КА, с. 356], сѣмою [ЛК 1561, с. 241 зв.], дѣсѣтма [ЛК 1561, с. 133];

М. в.: по пати [ЛК 1561, с. 34 зв.], по пѣти [ЛК 1561, с. 175 зв.], по шѣсти [ЖК 1590, с. 12], въ шостом [ЖК 1590, с. 19 зв.], в сѣми [ЖК 1590, с. 29 зв.], на сѣмо(м) [ЖК 1590, с. 20 зв.], въ дѣвя-том [ЛК 1561, с. 29 зв.], по дѣсѣти [ЛК 1561, с. 12 зв.].

Одинадцать — дев'ятнадцать

Н. в.: ѡдинадѣсатъ [Кл. См., с. 29], ѡдиннадцат [ЛК 1561, с. 60], ѡдѣннадцат [ЛК 1561, с. 260 зв.], дванадцат [ЛК 1561, с. 6], дванаствѣ [ЖК 1635, с. 274], дванасты(и) [ЖК 1635, с. 272 зв.], двоѣнадцатеро [ЛК 1561, с. 89 зв.], тринадцат [ЛК 1561, с. 201], трети(и)надѣсатъ [Кл. См., с. 25], пѣтнадцат [ЛК 1561, с. 1], шѣстеронадцатеро [ЛК 1561, с. 195], сѣмнадцат [ЛК 1561,

с. 22 зв.], сѣмна(д)цаты(и) [ЖК 1635, с. 176], сѣдѣмънастѣ [ЖК 1635, с. 274], осмънадцат [ЛК 1561, с. 17 зв.];

Р. в.: одиннаццаого [ЖК 1590, с. 4], одина(с)тѣ [ЖК 1635, с. 266 зв.], одина(д)цатое [Лік., с. 104], от двунадцети [КА, с. 356], второ^{го}на^дца^т дня [ЖК 1590, с. 21], тринадцати [ЛК 1561, с. 201], третѣзнадцат [ЛК 1561, с. 29 зв.], четвѣртогонадцат [ЛК 1561, с. 252], четвѣртоинадцат [КА, с. 356], пѣтнадцати [ЖК 1590, с. 4], пѣтнадцатого [ЖК 1590, с. 15 зв.], пѣтерохнадцати [КМ 1572, с. 69], сѣмогонадцат [ЛК 1561, с. 12], сѣдѣмънастого [ЖК 1635, с. 272 зв.], от осминадцати [ЛК 1561, с. 207 зв.], осмогонадцат [ЛК 1561, с. 12], дѣвятогонадцат [ЛК 1561, с. 81 зв.];

Д. в.: дванадесатѣмъ [Кл. См., с. 41];

З. в.: двунастую [КВжв., с. 212 зв.];

О. в.: з одиннадцетю, дванадцатма, двеманадцат, перед чотырнадцетю [КА, с. 356], с пѣтнадцатма [ЛК 1561, с. 203];

М. в.: в четвѣртомнадцат [КМ 1572, с. 70], о деветинадцѣтъ фурахъ [АКС, с. 17].

Назви десятків

Н. в.: двадесѣтъ [Кл. См., с. 26], двадцѣтъ [КВжв., с. 35 зв.], двадцѣтъ [КВжв., с. 141 зв.], дватцѣтъ [КВжв., с. 250 зв.], двадцѣтѣро [ЛК 1561, с. 7 зв.], тридцѣтъ [ЛК 1561, с. 1 зв.], тридцѣтъ [ЛК 1561, с. 161], три^дцѣтѣро [ЖК 1635, с. 293 зв.], тридцѣтѣры [ЛК 1561, с. 266 зв.], чотырдѣсѣтъ [ЛК 1561, с. 20], соро^к [ЖК 1590, с. 6], пѣ^тдѣсѣтъ [ЖК 1590, с. 21 зв.], сѣ^мдѣсѣтъ [ЖК 1590, с. 2 зв.], сѣдѣмъдѣсѣтъ [КВжв., с. 182 зв.], ос^мдѣсѣтъ [ЖК 1590, с. 19 зв.], дѣвѣносто [Г XV, с. 44];

Р. в.: двадцѣти [ЛК 1561, с. 95 зв.], два(д)цѣти [Лік., с. 104], двудѣстого [ЖК 1635, с. 275], тридцѣти [ЛК 1561, с. 34], сорока коп [ЛК 1561, с. 79 зв.], презъ чтыридѣсѣтъ днѣй [Лямент 1628, с. 39], пѣтидѣсѣтъ [ЛК 1561, с. 214], от шѣтидѣсѣтъ [КА, с. 356], болшеи шѣтидѣсѣтъ [ЛК 1561, с. 78], от пѣтидѣсѣтъ [ЛК 1561, с. 214], дѣвѣ^тдѣсѣто^{го} [ЖК 1590, с. 7];

Д. в.: двадцѣти [СУМ XIV—XV, I, с. 286];

З. в.: тридѣсту коп [ЖК 1635, с. 269], тридцѣтѣры [КВжв., с. 266 зв.], за золотых полских осмадѣсѣтъ [КВжв., с. 153];

О. в.: з двадцѣтма [ЛК 1561, с. 208 зв.], тридцѣтма [ЛК 1561, с. 133], сорокма [ЛК 1561, с. 79 зв.], пѣтмадѣсѣтъ [ЛК 1561, с. 132];

М. в.: ъ двадцѣти [ЛК 1561, с. 205], по чотырдѣсѣтъ [КА, с. 356], по сороку [Г XV, с. 47], в сороку [ЛК 1561, с. 34 зв.], в шѣтидѣсѣтъ [ЛК, 212], в пѣтидѣсѣтъ [КМ 1575, с. 74], в сѣмидѣсѣтъ [ЛК 1561, с. 20], ъ осмидѣсѣтъ [Волинь XVI, с. 258], в дѣвѣ^тдѣсѣто^м [ЖК 1590, с. 1].

Назви сотень

Н. в.: сто [ЛК 1561, с. 7 зв.], двѣстѣ [ЛК 1561, с. 11 зв.], триста [ЛК 1561, с. 47 зв.], чотыриста [ЖК 1590, с. 19 зв.], шѣстьсотъ [ЖК 1635, с. 312];

Р. в.: ста [ЛК 1561, с. 29], двадцат *сот* [ЛК 1561, с. 34], до^оту [ЖК 1635, с. 316], в двох*сот* [ЛК 1561, с. 23 зв.], петисот [КА, с. 356], в чотырох*сот* [ЛК 1561, с. 49], чотырех*сот* [ЛК 1561, с. 263], *пат*сотного [ЛК 1561, с. 191 зв.], семисот [ЛК 1561, с. 232], шѣ^отисо^о [ЖК 1635, с. 240];

Д. в.: пятисотъ [СУМ XIV—XV, II, с. 282];

Зн. в.: по двѣстѣ [Г XV, с. 42], двистѣ [ЖК 1635, с. 241], ѿ триста [ЛК 1561, с. 6];

О. в.: стома [ЛК 1561, с. 32 зв.], двемасты, *пат*масты [ЛК 1561, с. 51], под двемасты [ЛК 1561, с. 227 зв.], петиста [ЖК 1590, с. 2], по пя^омасты [ЖК 1590, с. 21], шѣстмасты [ЛК 1561, с. 65 зв.], ѿмасты [ЛК 1561, с. 109];

М. в.: по сту [Г XV, с. 47], у сту [ЛК 1561, с. 66], в двох*сот* [ЛК 1561, с. 27 зв.], у двусту [ЛК 1561, с. 98 зв.], в трѣх*сот* [ЛК 1561, с. 34 зв.], у чотырох*сот* [ЛК 1561, с. 48], в *пат*исот [ЛК 1561, с. 88], в чотырехъ*сот* [ЛК 1561, с. 262], в року шѣ(ст)сотъ-номъ [КК 1600, с. 70 зв.].

Особливості давнього відмінювання числівників у поліських говірках

Така різноманітність форм у пам'ятках переважно XVI—XVII ст. зумовлена, імовірно, перебудуванням української числівникової системи загалом. Відмінюючи числівники, поліські писарі не завжди могли дібрати закінчення. У певних контекстах квантитативи, очевидно, поліщуки сприймали як невідмінювану кількість жіночого роду: дати на божъє нароженъє семъдѣсатъ золотыхъ, а другую семъдѣсатъ [Г XV, с. 47]. Це саме стосується й слів з *полъ* — по(л)года, полгодини: другую по(л) года [Г XV, с. 46], добрую полгодини [ЛК 1561, с. 182 зв.].

Трапляються випадки оригінальної словозміни складних числівникових утворень, зокрема в Актах Житомирського гродського уряду 1635 р.: v рокъ бли^око про^шлы^м тисеча шѣ^{ст}со^т три^ца^т че^тве^рто^м [с. 241 зв.], шѣстьсотъ три^цатымъ четъве^ртымъ [с. 312], ѿ^о року тисеча шѣстьсотъ три^цатого пяти^м [с. 271]. Дробові числівники з *пів-* формально протиставляються за родами: за ко^п по^лшосты, за ко^п по^лчва^рты [с. 10], але повъпѣта золотого [с. 299 зв.], по^лчва^рта золотого [с. 299].

Числівник *тисяча* відмінювали за зразком іменників *jā*-основ, проте в пам'ятках нерідко зафіксовано аналогіїні флексії в деяких відмінкових формах: сто тисече(и) [ЖК 1611, с. 42], у тро(х) тисече(и) коне(х) [ЖК 1590, с. 19], шести тисече(и) [КК 1595, с. 49], пѣтъма тисечѣми [КК 1595, с. 43 зв.], де флексії *-ε(u)* та *-ми*, очевидно, витворилися за аналогією до іменників *ī*-основ.

У сучасній українській літературній мові вживаються складні числівникові утворення *обидва*, *обидві* (свою парадигму втратили), що заступили давні *обадва*, *обѣдвѣ*. У північноукраїнських пам'ятках ці утворення трапляються часто, причому нерідко зберігаючи давнє відмінювання: з обудву, обоя сторона, з обудву сторон, обудву сторона(м), обѣма сторонам, обадва листы, з обудву листов, на обудву рукахъ. Зафіксовано й аналогіїні флексії: ув обоѣх, обудву(м), сторонамъ обу(д)вомъ, на обоѣу(х) бока(х), обию(х), на ты(х) по(з)ве(х) обоѣухъ, обоя(м) сторонам, обою(м) сторонамъ, обо(м) сторона(м). Подібні утворення є в українських пам'ятках і з інших територій.

Форми на зразок *обои҃га панства* [ЛК 1561, с. 59 зв.], *обои҃га ма(л)жо(н)ко(в)* [ЖК 1611, с. 104] у східнослов'янських пам'ятках трапляються нечасто. Утворення на *-rgъ осмерга*, а також *двои҃га* фіксували дослідники, зокрема О. Тимченко, О. Шахматов, і в давніх текстах, і в живому мовленні (говірки Пінщини другої половини ХІХ ст.). Числівник *dwojga* відомий у давньопольських текстах. У науковій літературі як паралель до старопольського числівника наводять староукраїнський відповідник *dvojho*. *Obojga* фіксується в польських пам'ятках переважно до ХVІІІ ст. Зрідка писарі вживали збірні числівники на *-и*: *убра(н)я поло(т)няны(х) тѣка(н)ны(х) трои* [ЖК 1590, с. 5]. Очевидно, такі утворення вживали на позначення кількісних числівників при іменниках *pluralia tantum*.

Числівник *оба* втратив свою двоїнну парадигму і фіксується з новими аналогіїними флексіями. Загалом двоїнні форми на час написання пам'яток занепадали. Квантитатив *два* дедалі частіше набував нових, недвоїнних, флексій. Проте в давніших пам'ятках цей числівник писарі вживали ще переважно, до місця: *мы имѣ двѣма остали винѣны* (двом залишилися винні) [Г XV, с. 44]. Мабуть, залишком давнього іменного відмінювання числівника *два* є форма родового-місцевого *дву*, засвідчена в описі Житомирського замку: *дву сажонѣ вбавиль*.

У багатьох північноукраїнських числівниках на позначення порядку при лічбі першу частину відмінювали: на пе(р)во(м)на(д)цатъ, второ(го)на(д)ца(т), третє҃гнадцат, четвєрто҃гонадцат, пато҃гнадцєт, шосто҃гонадцат, сємо҃гонадцат, девятог-

надцат. Рідше трапляються утворення із двома змінними частинами: *пятигона(д)цато(го) дна*. Форми із трансформованою фіналлю давнього **desęty* > -*ste* (дванасти(й), тринасти(й)) [ЖК 1635, с. 272 зв.], *у ли(ч)бє сє(д)мѣна(с)тє* [ЖК 1635, с. 272]), очевидно, розвинулися під впливом чеських або словацьких, які фіксуються вже в пам'ятках XV—XVI ст.

Числівник *сто* на час написання пам'яток відмінювався за зразком *и*-основ: до *(с)ту* ран, *ве сту* копа(х), *стола* копами.

При відмінюванні числівники від п'яти до назв сотень із прийменником *по* вживані послідовно з родовим відмінком, а не зі знахідним, як це тепер успадковано літературною мовою: *купле(н)* по шести ко(п) *гроше(и)* [ЖК 1590, с. 19], по семи *золоты(х)* [ЖК 1611, с. 5 зв.], *купленые* по три(д)цати *золоты(х)* [ЖК 1611, с. 6].

5.5. Відмінювання займенників

Займенники загалом характеризуються як кількісно обмежений, замкнений розряд слів. У поліських пам'ятках виявлено давні, успадковані форми, подекуди збережені лише в діалектах, і нові, що стали набутком і сучасного поліського мовлення, й української літературної мови.

ОСОБОВІ ЗАЙМЕННИКИ

Я

Н. в.: азъ оуповахъ [ЛПс., с. 15], я [Кл. См., с. 17];

Р. в.: мєнє [Лік., с. 63, 67, 68, 175], ѿ(т) мєнє [Лік., с. 98];

Д. в.: мнѣ [Г XIV, с. 38], ми [Г XIV, с. 65; Лік., с. 9; ЛК 1561, с. 3], мнє [ЛК 1561, с. 21 зв.], мєнє [ЛК 1561, с. 12 зв.];

З. в.: мя [ЛК 1561, с. 79], мє [ККС, с. 44 зв.], ма [Лік., с. 116], на ма [Лік., с. 117];

О. в.: мною [Лік., с. 8, 117, 118];

М. в.: во мнє [ЛК 1561, с. 35], в' мнѣ [Лік., с. 122].

Ти

Н. в.: ты [Кл. См., с. 21];

Р. в.: к тебє [ЛПс., с. 34], до тебѣ [Г XV, с. 59], оу тебє [ЛК 1561, с. 5], до тебє [Лік., с. 56], на тебє [Лік., с. 93], на та [Лік., с. 169];

Д. в.: тобѣ [ЛПс., с. 8], тобѣ, тобє [ЛК 1561, с. 2], тобе [КМ 1539, с. 46], тобѣ [Лік., с. 31], тѣ [Лік., с. 124];

З. в.: за тебѣ [ЛК 1561, с. 35], тебѣ [Лік., с. 128];

О. в.: тобою [Лік., с. 97];

М. в.: по тобѣ [Лік., с. 31], в тобѣ [Лік., с. 1];

Онъ

Н. в.: онъ, о^н [Кл. См., с. 20];

Р. в.: ѿго [Лік., с. 112], против не́го [Лік., с. 12], з него [КА, с. 345], до не́го [ЛК 1561, с. 7], без его [ЛК 1561, с. 41], до его [АКС];

Д. в.: ёмоу, моу [Лік., с. 10], му [ЛК 1561, с. 221], к нему [ЛК 1561, с. 20], против нему [КА, с. 345];

З. в.: на нь [Г XV, с. 35], его [ЛК, с. 10], на его [АКС];

О. в.: з нимъ [Кл. См., с. 16], з ним [ЛК 1561, с. 69], перѣд нимъ [ЛК 1561, с. 71 зв., з нѣмъ [Лік., с. 11];

М. в.: на немъ [ЛК 1561, с. 32], по нѣм [ЛК 1561, с. 11 зв.], в нѣм [КА, с. 79], при нѣ(м) [Лік., с. 15].

Она

Н. в.: она [Кл. См., с. 9];

Р. в.: еѣ [Четья 1489, с. 22], еѣ [Кл. См., с. 3], ѿ^т нѣѣ [Кл. См., с. 9], ѿ^т нѣа [Кл. См., с. 36], до нѣи [ЛК 1561, с. 14 зв.], еи [ЛК 1561, с. 32 зв.], еи, з неи [КА, с. 345], ѿи [Лік., с. 30], ѿѣ [Лік., с. 128], ѿ(т) нѣѣ [Лік., с. 44];

Д. в.: в нѣ^и [Кл. См., с. 2], к нѣи [КА, с. 79];

З. в.: нѣ [Г XV, с. 35; КП, с. 229], ю [Четья 1489, с. 22];

О. в.: за нѣю [ЛК 1561, с. 36], ею [КА, с. 345];

М. в.: на нѣи [ЛПс., с. 29], на нѣи [ЛК 1561, с. 20], в нѣи [Лік., с. 37].

Оно

Н. в.: форм не виявлено;

Р. в.: ѿго [Лік., с. 177];

Д., З., О. в.: форм не виявлено;

М. в.: на нѣ(м) [Лік., с. 107], в нѣмъ [Лік., с. 178].

Ми

Н. в.: мѣ [Кл. См., с. 41], мы [ЛК 1561, с. 1 зв.], ми [ЖК 1590, с. 2 зв.];

Р. в.: на^с [Кл. См., с. 20], насъ [Кл. См., с. 23], ѿ^т насъ [Кл. См., с. 36];

Д. в.: намъ [Кл. См., с. 26], на^м [Кл. См., с. 21];

Зн. в.: насъ [ССУМ XIV—XV, I, с. 624];

О. в.: з нами [Кл. См., с. 29];

М. в.: на на(с) [ССУМ XIV—XV, I, с. 624].

Ви

Н. в.: вы [Кл. См., с. 6];

Р. в.: васъ [Кл. См., с. 7], до ва^с [Кл. См., с. 6], в васъ [Лік., с. 27];

Д. в.: вамъ, ва^м [Кл. См., с. 8], вѣмъ [Лік., с. 26];

З. в.: ва(с) [ССУМ XIV—XV, I, с. 211];

О. в.: з вами [Кл. См., с. 6], межи ва́ми [Лік., с. 26];

М. в.: на ва^с [Кл. См., с. 7].

Они

Н. в.: они [Кл. См., с. 25], оны [ЛК 1561, с. 262 зв.];

Р. в.: и(х) [Кл. См., с. 20], в ихъ [Кл. См., с. 15], в и^х [Кл. См., с. 17], бе³ их'' [Кл. См., с. 23], ѿ нихъ [Кл. См., с. 21], оу нихъ [Кл. См., с. 41], по них [КА, с. 345], в ни(х) [Лік., с. 161], дла ни(х) [Лік., с. 43];

Д. в.: имъ [Кл. См., с. 4], и(м) [Лік., с. 5];

З. в.: и(х) [ЖК 1590, с. 1 зв.];

О. в.: над ними [ЛПс., с. 11 зв.], с ними [Кл. См., с. 9], перед ними [ЛК, с. 17], з німи [Лік., с. 51];

М. в.: при ни^х [ЛК 1561, с. 4], по нихъ [ЛК 1561, с. 2], на них [ЛК 1561, с. 4 зв.], на ихъ [ЛК 1561, с. 37], в них [АКС], ѿ ни(х) [Лік., с. 106], ѿ ны(х) [Лік., с. 151].

Зворотний займенник себе

Р. в.: за са [ЛК 1561, с. 50 зв.], себѣ [Кл. См., с. 6], са [Кл. См., с. 4], мимо себѣ [Кл. См., с. 6], дла себѣ [Лік., с. 12], до себѣ [Лік., с. 13];

Д. в.: собѣ [ЛК 1561, с. 10 зв.], ку собѣ [ЛК 1561, с. 55], собѣ [КА, с. 344];

З. в.: на себѣ [КВжв., с. 145];

О. в.: собою [Кл. См., с. 31], собою [Лік., с. 45];

М. в.: по собѣ [Кл. См., с. 2], в собѣ [Лік., с. 3], на собѣ [Лік., с. 99].

ПРИСВІЙНІ ЗАЙМЕННИКИ

Н. в.: мо(й) [Кл. См., с. 15], моа [Кл. См., с. 36], моє [ЛК 1561, с. 2 зв.], мои [ЛК 1561, с. 3], а також із поліською рефлексцією *ѣ у множині: потомки моє [КВжв., с. 69]; тво(й), твоа [Кл. См., с. 16], твои [ЛК 1561, с. 229], на́ша [Лік., с. XV.], на(ш) [Кл. См., с. 22], нашіє [Кл. См., с. 31], нашо [ЛК 1561, с. 170], наши [Кл. См., с. 40], нші [Кл. См., с. 20]; сво(й) [Кл. См., с. 2], своє [Кл. См., с. 24], свои [Кл. См., с. 9], а також із поліською рефлексцією *ѣ у множині: справы своє [Кл. См., с. 24]; ва(ш), ваша [Кл. См., с. 9], в́ше [Кл. См., с. 2], ва́ши [Лік., с. 25];

Р. в.: моего [Кл. См., с. 17], моего [Кл. См., с. 19], моёе [Лік., с. 48], *мн.* моих [Кл. См., с. 15]; твоего, твоёй [Лік., с. 3], твоёе [Лік., с. 74], *мн.* твой^х [Кл. См., с. 2]; чєре^з нашего [Кл. См., с. 21], нашего [КА, с. 68], нáшое [Лік., с. 68], нашеє [Кл. См., с. 15]; нашеи [ЛК, с. 11], нашои [КА, с. 68]; *мн.* нашихъ [Кл. См., с. 28]; своего [ЛК 1561, с. 1], всего [ККС, с. 37]; ѿ сєи [Четья 1489, с. 63], своёи [Лік., с. 5], своёе [Кл. См., с. 1], своё^и [Кл. См., с. 2], *мн.* свои [ЛК 1561, с. 56 зв.], свѣи [ЛК 1561, с. 248 зв.]; *мн.* своихъ [Кл. См., с. 2]; вашого, вашеє [Кл. См., с. 10]; вѣей [Кл. См., с. 2]; *мн.* ваши^х [Кл. См., с. 6];

Д. в.: моймъ [Лік., с. 2], твоєму [Кл. См., с. 16], твоимъ [Кл. См., с. 2]; нáшемъ [Лік., с. 137], наши^м [Кл. См., с. 20]; своему [Четья 1489, с. 63], своему [ЛК 1561, с. 4], свойму [АКС, с. 17], своёй [Лік., с. 143], своѣй [Лік., с. 76], свои^м [Кл. См., с. 15], своимъ [Кл. См., с. 37]; вашему [Кл. См., с. 8];

Зн. в.: мою [Кл. См., с. 35], моє [Кл. См., с. 15]; твою [Кл. См., с. 2], твоє [Кл. См., с. 62], нáшѡ [Лік., с. 6], на сво^и [Кл. См., с. 11], свою [Кл. См., с. 3]; на своє [Кл. См., с. 28]; виѣу [Кл. См., с. 3]; за ваше [Кл. См., с. 10];

О. в.: з моим [ЛК 1561, с. 21]; моими [Лік., с. 25]; твоєю [Лік., с. 134], твои(м) [Лік., с. 175]; нашою [ЛК 1561, с. 10], нашею [ЛК 1561, с. 10 зв.]; нѣама [ККС, с. 44 зв.]; своєю [ЛК 1561, с. 41], жоною свою [ЛК 1561, с. 90 зв.]; своими [Кл. См., с. 21]; прѣ^д вашими [Кл. См., с. 6];

М. в.: в моємъ [Лік., с. 81], твоє(м) [Лік., с. 92], на твои(х) [Лік., с. 138], на нáшой [Лік., с. 52], по нашей [Кл. См., с. 33], в своємъ [ЛК 1561, с. 20], на своєм [ЛК 1561, с. 55]; на своей [Г XIV, с. 61], по своё^и [Кл. См., с. 2].

ВКАЗІВНІ ЗАЙМЕННИКИ

Н. в.: сєсь [Четья 1489, с. 24], сей, сая, сєє, се [КА, с. 345], ся [КВжв., с. 177 зв.], сѣи [Лік., с. 102]; *тот* [ЛК 1561, с. 12 зв.], тая [Г XIV, с. 60], та [КВжв., с. 146], то [ЛК 1561, с. 140 зв.], тѡє [Лік., с. 33], тыи [ЛК 1561, с. 19 зв.], а також із поліською рефлексациєю *ѣ у множині: добра тые [КВжв., с. 155], оныи [ЛК 1561, с. 19], оная [ЛК 1561, с. 55], оноє [КК 1597, с. 39], оно [Лік., с. 55], оныи [ЛК 1561, с. 20], оваа [ЛК 1561, с. 3], ѡвоє [ЛК 1561, с. 100], а також із поліською рефлексациєю *ѣ у множині: оные [Кл. См., с. 18]; ѡвѣй [Лік., с. 115], ѡвѣи [Лік., с. 130], а також із поліською рефлексациєю *ѣ у множині: ѡвые [Лік., с. 140]; такии [ЛК 1561, с. 70], таковѣй [ЛК 1561, с. 11 зв.], таковѣй [Лік., с. 126], таковáа [Лік., с. 3], таковá [Лік., с. 58], таковѡє [Лік., с. 19], а також із поліською рефлексациєю *ѣ у множині: таковыє [ЛК 1561, с. 223];

Р. в.: сего [Лік., с. 31], *от сееи* [ЛК 1561, с. 57 зв.], *от сее* [ЛК 1561, с. 108 зв.], *сеи* [ЛК 1561, с. 62]; до сих [ЛК 1561, с. 94]; того [ЛК 1561, с. 10 зв.], для того [Лік., с. 67], для того [Лік., с. 93], *той* [ЛК 1561, с. 68], *тоє* [Лік., с. 33], *тоєє* [Лік., с. 43], *той*, *тоє*, *тоѣ*, *тоєє* [АКС], *тыхъ* [Лік., с. 177], *на(д) ты(х)* [Лік., с. 38]; *оного* [Кл. См., с. 19], *оной* [Кл. См., с. 34], *оной* [КА, с. 346], *з оных* [ЛК 1561, с. 55 зв.], *до оныхъ* [Кл. См., с. 13], *ω(т) ѿвого жъ* [Лік., с. 162], *ѿвыхъ* [Лік., с. 87]; *такіхъ* [Лік., с. 43], *такового* [Лік., с. 135], *таковы(х)* [Лік., с. 10];

Д. в.: *томуѣ* [ЛК 1561, с. 1], *тоєи женє* [ЛК 1561, с. 116 зв.], *ономѣ* [Кл. См., с. 24], *таковомѣ* [Лік., с. 26];

З. в.: *сюю* [ЛК 1561, с. 49 зв.], *на(д) сѣю* [Лік., с. 39], *сѣю* [КВЖв., с. 153]; *тую*, *отую* [ЛК 1561, с. 51 зв.], *на тоєє* [ЛК 1561, с. 191], *про то* [Лік., с. 25], *на тоє* [Лік., с. 67], *на онъ часть* [ОЛЗ, с. 125], *на ω^и ча^с* [ККС, с. 40]; *ѿвѣю* [Лік., с. 128]; *таковою* [Лік., с. 16], *таковѣю* [Лік., с. 140];

О. в.: *при тим* [КВЖв., с. 181 зв.], *на(д) тѣмъ* [Лік., с. 152], *тоѣ* [Лік., с. 37], *тоѣю* [Лік., с. 133], *тоѣю* [Лік., с. 104]; *тѣми* [КВЖв., с. 140], *о ономъ* [Кл. См., с. 27], *ѿвѣмъ* [Лік., с. 162], *такѣмъ* [Лік., с. 34], *таковы(м)* [Лік., с. 8];

М. в.: *в той* [КВЖв., с. 177], *ω то(м)* [Лік., с. 18], *на тых* [КВЖв., с. 181], *на ономъ* [Кл. См., с. 26]; *в такоѣ* [Лік., с. 42], *ω таково(м)* [Лік., с. 9], *на таковоѣ* [Лік., с. 8], *ω такovýchъ* [Лік., с. 22].

ОЗНАЧАЛЬНІ ЗАЙМЕННИКИ

Н. в.: *оувесь* [Кл. См., с. 8], *ѿвесь* [Кл. См., с. 12]; *вєс* [ЛК 1561, с. 225], *в'вєсь* [Лік., с. 46], *вєс* [Кл. См., с. 7], *уся*, *уси*, *усѣ* [КА, с. 346], *всѣ* [ЛК 1561, с. 1], а також із поліською рефлексациєю *ѣ у множині: *всє*, *сам* [ЛК 1561, с. 9], *самѣй* XV, *самѣ(и)* [Лік., с. 65], *сама* [Кл. См., с. 10], *самая* 180 [КВЖв., с. зв.], *самѣ* [Лік., с. 156], *самѣє* [Лік., с. 38], *сами* [Кл. См., с. 8], *самѣє* [Лік., с. 50], *самѣє* [Лік., с. 76], *иные* [ЛК 1561, с. 59 зв.], *иной* [Кл. См., с. 44], *иное*, *иные* [Кл. См., с. 1]; *и'ншій* [Лік., с. 40], *и(н)шаа* [Лік., с. 39], *и(н)шєє* [Лік., с. 18], *и'ншыи* [ЛК 1561, с. 21], а також із поліською рефлексациєю *ѣ у множині: *и'ншыє* [ЛК 1561, с. 26 зв.], *и'ншыє*, *жаденъ* [Кл. См., с. 23], *жа(д)наа* [Лік., с. 25]; *кѣждый* [Лік., с. 163], *каждыи* [ЛК 1561, с. 11 зв.], *кожныи* [ЛК 1561, с. 35 зв.], а також із поліською рефлексациєю *ѣ у множині: *каждыє* [ЛК 1561, с. 250];

Р. в.: *усєго*, *усих* [КА, с. 346], *всєго* [Кл. См., с. 18], *всєє* [ЛК 1561, с. 7 зв.]; *всѣхъ* [Кл. См., с. 4], *всѣ^х* [Кл. См., с. 35], *всѣхъ* [ЛК 1561, с. 29]; *всякой*, *всякое* [КА, с. 346]; *самѣго* [Лік., с. XVI], *самѣє* [Лік., с. 8], *самых* [Лік., с. 129 зв.]; *и(н)шого* [Лік., с. 23],

ишо [ЛК 1561, с. 225 зв.]; иного [Кл. См., с. 4], иных [Кл. См., с. 11], и(н)шихъ [Лік., с. 65], жадног [ЛК 1561, с. 10 зв.], жаднои [ЛК 1561, с. 139], жадное [КА, с. 346], жадных [ЛК 1561, с. 33]; каждого [ЛК 1561, с. 39], кождое [ЛК 1561, с. 126];

Д. в.: всемъ [Кл. См., с. 39], всемъ [Кл. См., с. 15], всемъ [Кл. См., с. 20]; самомъ [Кл. См., с. 7], самымъ [Лік., с. 25]; на иное [Кл. См., с. 13]; ишим [ЛК 1561, с. 28], жадномъ [Кл. См., с. 37]; кождомъ [Кл. См., с. 4], ка^ждому [Кл. См., с. 7];

З. в.: на всё [Лік., с. 71], всю [Кл. См., с. 19], за все^х [Кл. См., с. 36]; самую [ЛК 1561, с. 32 зв.], на и^нше [Лік., с. 121];

О. в.: всемъ, со всеми [Кл. См., с. 17], усими [КА, с. 346], всеми [ЛК 1561, с. 40], на(д) всеми [Лік., с. 52], на(д) всеми [Лік., с. 135]; самою [Лік., с. 49]; mezi самими [Кл. См., с. 12]; ины^м [Кл. См., с. 3], иными [Кл. См., с. 5], з^и и^нши(м) [ЛК 1561, с. 115], з ыншими [ЛК 1561, с. 5], жа(д)ны(м) [Лік., с. 8], жа(д)ною [Лік., с. 23], жа(д)ними [Лік., с. 19];

М. в.: на всемъ [Кл. См., с. 36], въ всемъ [Лік., с. 77], во всемъ [Лік., с. 166], на усих [ЛК 1561, с. 86 зв.]; на иномъ [Кл. См., с. 13], в инныхъ [Кл. См., с. 32]; в инышом [КА, с. 346], на и^нши(х) [Лік., с. 65]; ѿ кождо(м) [Лік., с. 149]; на жа(д)ной [Лік., с. 169].

ЗАПЕРЕЧНІ ЗАЙМЕННИКИ

Н. в.: ништо [ЛК 1561, с. 35], ништо [КА, с. 72], нѣщо [Лік., с. 34]; нѣчиѣ [Лік., с. 156];

Р. в.: ничого [Г XV, с. 35], нѣчого [Кл. См., с. 41], ни на кого [Кл. См., с. 19], нияког [ЛК 1561, с. 101 зв.], никакое [ЛК 1561, с. 214], аниякое [ЛК 1561, с. 47];

Д. в.: никому [ЛК 1561, с. 9 зв.], нѣкому [Лік., с. 152];

З. в.: нѣкого [Лік., с. 154], нѣкоторы(х) [Лік., с. 49]; нѣакю [Лік., с. 23];

О. в.: ничим [ЛК 1561, с. 9 зв.], нияким [ЛК 1561, с. 18 зв.], неякими [ЛК 1561, с. 18 зв.];

М. в.: в нѣакомъ [Лік., с. 76].

ПИТАЛЬНО-ВІДНОСНІ ЗАЙМЕННИКИ

Н. в.: хто [Г XV, с. 35], кто [Кл. См., с. 33], што [ЛК 1561, с. 38], счо [ЖК 1635, с. 265], що [КА, с. 346], щѣ [Лік., с. 149], чии [Розов, с. 6], який, якаа, яке [КА, с. 346], колко [ЛК 1561, с. 231 зв.], которыи [ЛК 1561, с. 1], которы (Н. в. мн.) [ЛК 1561, с. 22], которая [Кл. См., с. 13], котораа [Кл. См., с. 3], которај [Кл. См., с. 18], мн. которыи [Кл. См., с. 38], а також із поліської рефлексцією *ѣ у множині: которые [Кл. См., с. 5];

Р. в.: кого [Кл. См., с. 8], чого [Кл. См., с. 3], дла чѣго [Лік., с. 109], с чѣго [Лік., с. 154], чиего [ЛПс., с. 12 зв.], которого

[Кл. См., с. 2], которое [Кл. См., с. 138], до которое [Кл. См., с. 26], для которой [ЛК 1561, с. 76], которыхъ [Кл. См., с. 28], которыхъ [Кл. См., с. 40];

Д. в.: чомоу [Лік., с. 81], кому [с. 4]; которым [Кл. См., с. 4];

З. в.: во што [Кл. См., с. 7], на що [Лік., с. 53], якую [ЛК 1561, с. 214]; которю [Кл. См., с. 23];

О. в.: на(д) кимъ [Лік., с. 157], чимъ [Кл. См., с. 23]; которы^м [Кл. См., с. 5], с которымъ [Кл. См., с. 24], которымъ [КВжв., с. 202 зв.], за которою [Кл. См., с. 19]; за которыми [Кл. См., с. 39], которіми [Кл. См., с. 40];

М. в.: по ко(м) [Лік., с. 8], в чомъ [ЛК 1561, с. 140 зв.]; в которомъ [Кл. См., с. 3], ѿ котором [Кл. См., с. 24], на которо^и [Кл. См., с. 3]; в которых [Кл. См., с. 2], на которыхъ [Кл. См., с. 42].

НЕОЗНАЧЕНІ ЗАЙМЕННИКИ

Н. в.: што^о [Кл. См., с. 6], што-колвѣ [ЛК 1561, с. 141], хто-колвѣк [ЛК 1561, с. 51], хто бы колвѣк, якиѣ-колвѣк [ЛК 1561, с. 9], которыи-колвѣк [ЛК 1561, с. 209 зв.], колкос [ЛК 1561, с. 214]; нѣа^икій [Лік., с. 122], нѣа^икаа [Лік., с. 128], нѣа^икоѣ [Лік., с. 87], ниякий [КА, с. 346]; неа^икии^{сь} [ЗЗК 1572, с. 249], будь который [Заг. Д., с. 169], нѣа^икаа^{сь} [Лік., с. 163], нѣ^икоторый [Кл. См., с. 32], нѣ^икоторые [Кл. См., с. 26], нѣ^икоторіѣ [Кл. См., с. 41];

Р. в.: чоґось [Кл. См., с. 34], нѣа^икоґось [Лік., с. 157], нико^иторо^и [ЛК 1561, с. 14 зв.], гдѣякой [АКС, с. 17];

Д. в.: коѣ-кому [ЛК 1561, с. 222];

З. в.: штос шкодливоґ [ЛК 1561, с. 90 зв.];

О. в.: форм не виявлено;

М. в.: на а^ико^ись [ЛК 1561, с. 214].

Особливості давнього відмінювання займенників у поліських говірках

Імовірно, у мовленні поліщуків на час написання пам'яток деякі займенникові форми вживалися обмежено. Це стосується, наприклад, форми Д. в. одн. *менѣ*, що трапляється єдиний раз — у Луцькій замковій книзі 1561 р. (із характерною поліською рефлексцією ятя — *мене*); послідовно в текстах написано *миѣ*, *мне*, *мѣне*. У сучасних північноукраїнських говірках поширена форма *ми*¹⁾ *ніє*. Не засвідчено жодного прикладу використання форми Н. в. одн. предметно-особових займенників із приставним *в* (*вонѣ*, *вона*). Натомість досить активно вживані односкладові відмінкові форми особових займенників та зворотного: *ми* (Д. в.), *ма*

(З. в.), *му* (Р. в.), *са* (Зн. в.). У прийменникових формах непрямих відмінків предметно-особових займенників виявлено багато написань без приставного **н**: *о его, без его, проти^о его, прѣ^о его, вѣдлѣ его, во его, до его, на его, под ю, в ихъ, бе^а их, на ихъ*, що відображає тогочасну живомовну поліську стихію. Однак чимало випадків і з приставним **н**: *до него, в него, на нем, з ним, за ним, от него, у него, з нею, до неї, в неї* та ін. У формі Р. в. одн. ґ *ѣ* [Лік., с. 128] з таким наголошуванням вбачається також північноукраїнська вимова: [*бачі^у ѣ ѣ^у*]. Не засвідчено в поліських текстах випадків відображення лабіалізації *е* після *ѣ* у формах *його, йому*, лише *его, єму*.

Написання *от сѣи недѣли* [ЛК 1561, с. 57 зв.], можливо, свідчить про початок витворення нової української форми *цієї*.

Займенник *только* в значенні «стільки» (а на трети(и) годъ только жъ [Г XV, с. 43], маю(т) они только жъ ко(р)чомъ мети колко передъ тымъ бывало [Г XV, с. 45]) і тепер відомий у середньополіських говірках. Імовірно, в поліській грамоті вжито займенник *таке* з підсилювальною часткою **ж**: А на други(и) и на трети(и) годъ *такежъ* на тии жъ роки по тому жъ маю(т) намъ давати [Г XV, с. 46]. Займенникова форма *яково* /яке/ постала, очевидно, як наслідок внутрішнього римування в полемічному творі Герасима Смотрицького: *Яко ж вѣрнымъ певне ново, але тымъ мшанымъ не вѣмъ яково* [Кл. См., с. 31].

5.6. Дієвідмінювання

Дієслівні форми, виявлені в північноукраїнських пам'ятках, особливо XVI—XVII ст., уже значною мірою відображають тенденції дієвідмінювання, властиві й сучасним поліським говіркам.

Час

Засвідчені дієслівні форми подаємо за часовими парадигмами.

ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС

Однина

І ос.: приимую, допущаю [ЛК 1561, с. 8 зв.], приимаю [ЛК 1561, с. 66], вдаю 61], даю, дарую, записую [ЛК 1561, с. 188], маю [Лік., с. 3], жалую [Лік., с. 4], мо(в)лю [Лік., с. 37], задѣр'жю [Лік., с. 128];

хожу [ЛК 1561, с. 8 зв.], еду [ЛК 1561, с. 20 зв.], могу [ЛК 1561, с. 140 зв.], гоню [ЛК 1561, с. 151], вамъ ражу [ЛК 1596, с. 100], хочу [ЖК 1590, с. 17], вижу [КК 1595, с. 16];

бию [ЛК 1561, с. 197];

вѣм 5 [Лік., с. зв.], вѣмъ [Лік., с. 35 зв.], мамъ [Лік., с. 188], отдавамъ [ЛК 1561, с. 262], да́мъ [Лік., с. 62];

естьем волѣн [ЛК 1561, с. 19].

II ос.: адаме гдѣ єсь [Четья 1489, с. 64];

хочѣ [Четья 1489, с. 65];

жалуєш [ЛК 1561, с. 21], маєш [ЛК 1561, с. 138 зв.], держишь [ЛК 1561, с. 149], вступаєшь [ЛК 1561, с. 63 зв.], са ... вступаєш [ЛК 1561, с. 229], волочѣшь [Лік., с. 117], віди(ш) [Лік., с. 20], в'стыдаєшьса [Лік., с. 139].

III ос.: бо-м, деи, ест ѿра [ЛК 1561, с. 90 зв.];

оузритъ ... вс(л)ышитъ [Г XV, с. 35], гаснетъ, станеть, тягнетъ, хочеть [КА, с. 359], едет, несет [ЛК 1561, с. 8], хочет [ЛК 1561, с. 13], жалует [ЛК 1561, с. 31 зв.], сѣдит [ЛК 1561, с. 79], бьет [ЛК 1561, с. 133 зв.], грабежи чинит [ЛК 1561, с. 159 зв.], розказуєт [ЛК 1561, с. 159 зв.], держым [ЛК 1561, с. 214], нагорожаєт [Кл. См., с. 27], дає(т) [ЖК 1635, с. 257], беретъ, можетъ [АКС, с. 17], ѿдѣр'жоуєтъ [Лік., с. 112];

боуде [ЛПС., с. 81 зв.], бракує, буде, може, обещає, пише, прийде, поздоровля, ся выклада [КА, с. 360], пише [КА, с. 93], може [КА, с. 157], ма быт [ЛК 1561, с. 51], будє [КВжв., с. 141 зв.], здари [КВжв., с. 178 зв.], конъчисіа [КВжв., с. 146], ма [КВжв., с. 157 зв.], належи [КВжв., с. 175 зв.], остає [КВжв., с. 192], поченасіа [КВжв., с. 150], приналежи [КВжв., с. 175 зв.], учини [КВжв., с. 194 зв.], еде [ЖК 1611, с. 132 зв.], выража [ЖК 1611, с. 22], описує [КК 1597, с. 41 зв.], удає, не може [КК 1600, с. 80 зв.], розказує [КК 1600, с. 92], не показує [КК 1600, с. 94 зв.], указує [КК 1600, с. 96 зв.], бере [АКС, с. 17].

Множина

I ос.: еде(м) [Г XV, с. 52], приказуєм [КМ 1540, с. 48], ховаєм, псуєм [КА, с. 360], сознаваем [ЛК 1561, с. 9 зв.], маєм [ЛК 1561, с. 51], ѿмораемъ [ЛК 1561, с. 150], памѣтаємъ [ЛК 1561, с. 214], ѿборочаем [ЛК 1561, с. 219], потвє^ржаемъ [ККС, с. 42], утвержаемъ [ВК 1593, с. 54], обещаємъ, має^м, прирекає^м [ККС, с. 40 зв.], не будє(м) [ЖК 1605, с. 12], вдає(м) [КК 1595, с. 14], приказує(м) [КК 1595, с. 32], маємъ [КК 1595, с. 42 зв.];

дамо [Г XV, с. 43], держимо, вѣримо, беремо, боимося [КА, с. 360], маємо [ЛК 1561, с. 53 зв.], боронимо, хочємо [ЛК 1561, с. 77 зв.], вживаємо [ЛК 1561, с. 105 зв.], даємо [ЛК 1561, с. 241 зв.], ведемо, маємо [ККС, с. 40 зв.], кѣпоуємо [Лік., с. 131];

єст єсмо позваны, не можемы [ККС, с. 38 зв.].

II ос.: маѣте [Лік., с. 179].

III ос.: сум [ЛК 1561, с. 56 зв.], суть ... [ОЛЗ, с. 119], суть [Волинь XVI, с. 513];

помышляють [ЛПС., с. 12], боудоуть [ЛПС., с. 43], жито везуть [Г XV, с. 42], купую(т) [Г XV, с. 50], можуть, мають [КА, с. 361], бьют [ЛК 1561, с. 97 зв.], могут [ЛК 1561, с. 113], отзываютса [ЛК 1561, с. 168 зв.], пасут [ЛК 1561, с. 118], сажають [КЗ, с. 24], бют' [Лік., с. 92], са в'стыдають [Лік., с. 71], засѣдаю(т) [Лік., с. 115], мógоть [Лік., с. 175], плачоу(т) [Лік., с. 10];

посраматьса, постыдатса [ЛПС., с. 43], боронет, терпять, губет, говорет, приходит, робет, родет, вѣреть, ганеть, служеть [КА, с. 361], люди робят [ЛК 1561, с. 96], мовать [Лік., с. 140], са... мола(т) [Лік., с. 124].

Двоїна

очи призираета [ЛПС., с. 13 зв.], очи да видита [ЛПС., с. 17 зв.].

МИНУЛИЙ ЧАС

Для вираження особи в минулому часі писарі вживали як традиційні перфектні форми з допоміжним дієсловом, так і активні дієприкметники, які з часом почали переважати. Особу в таких випадках визначали з контексту. Характерною ознакою вираження минулої дії для тогочасної писемно-літературної мови є лексикалізація модифікованих залишків колишнього дієслова *есмь*.

Однина

I ос.: оукрѣпихъ са, азъ оуповахъ [ЛПС., с. 15];

выслуhal есми, есми призволял, есми ехал, помог есми [КА, с. 375], есми не видѣл [ЛК 1561, с. 16 зв.], видал есми [ЛК 1561, с. 149], хотѣл есми [ЛК 1561, с. 151 зв.], есми дал [ЛК 1561, с. 152], есми бирал [ЛК 1561, с. 224], есми втекалса [ЛК 1561, с. 224 зв.], еха^л есми [ЖК 1590, с. 9], видѣлъ е^{сми} [ЖК 1635, с. 304 зв.];

ѡтекл-ом ся [ЛК 1561, с. 7 зв.], мусил-ом [ЛК 1561, с. 37], мусал-ом [ЛК 1561, с. 114], згинул-ом [ЛК 1561, с. 89 зв.], забрал-ѣм [ЛК 1561, с. 95], служил-ѣм [ЛК 1561, с. 95], чекал-амъ [ЖК 1611, с. 2 зв.], записать казалѣ-мъ [ЖК 1635, с. 291 зв.], на^лначил-о^м [ЖК 1635, с. 247 зв.], ѡ^лне^сл-о^м [ЖК 1635, с. 257 зв.], приарештовал-ѣм [ЖК 1635, с. 298 зв.], казал-ѣм [КВжв., с. 184], ѡбѣрнул-ѣм, ѡдобрал-ѣм [КВжв., с. 153].

II ос.: оумножилъ еси [ЛПС., с. 14 зв.], ес звѣтежил, не кохался ес [КА, с. 376], ес не жаловал [ЛК 1561, с. 133 зв.], са еси зобрал и приехал еси [ЛК 1561, с. 151], еси позаставлял [ЛК 1561, с. 210], еси вказывал [ЛК 1561, с. 229], ес ѡ то безвинне позвал

[ЛК 1561, с. 133 зв.], бо-с ма ѡ то не позвал [ЛК 1561, с. 265], покрал-есь [АКС, с. 18].

III ос.: огорнуль, навѣль, чиниль, буриль, пыталъ, бѣгъ, ся зляк, мог, отнес, пожер [КА, с. 375], не хотѣл [ЛК 1561, с. 14 зв.], гандлевал [ЛК 1561, с. 197 зв.], як ся ему хотѣло [ЛК 1561, с. 96 зв.], здох [ЛК 1561, с. 135 зв.], зме^р [ККС, с. 35 зв.], вывезлъ [ЖК 1611, с. 54], шѣдлъ [ЖК 1611, с. 88], прибе(г)лъ [ЖК 1611, с. 132 зв.];

муж ест забить [ЛК 1561, с. 17 зв.], попал естъ [ЛК 1561, с. 70], су^д е^{ст} того по^зволи^т [ККС], записати е(ст) ми каза(л) [ЖК 1611, с. 52 зв.].

Множина

I ос.: дали есмо [Г XV, с. 35], выкинули есмо, доступили есмо, есмо мѣли быти утиснени [КА, с. 376], мы восполѡк з братѣю нпѣю ... продали есмо [ЛК 1561, с. 9], естмо зъѣдали [ЛК 1561, с. 30 зв.], есмо втекли [ЛК 1561, с. 37], смо ... казали [ЛК 1561, с. 68 зв.], ехали есмо [ЛК 1561, с. 149], стояли есмо [ЛК 1561, с. 151], есмо не нашли [ЛК 1561, с. 154], есмо обѣдали [ЛК 1561, с. 165 зв.], смы (с) згодили [ЖК 1609, с. 21 зв.], видѣлисмо [Лік., с. 66], смо жили [Лік., с. 27];

абых-мо отправу вдѣдали [ЛК 1561, с. 190 зв.], утопили-(с)мы у воду, застали-(с)мы [ЖК 1611, с. 55 зв.], видѣли-^смы [ЖК 1635, с. 260], казали-мо, учини-смо [АКС, с. 18].

II ос.: замордовали есте, есте пришли, есте гаразд учинили [КА, с. 376], есте тут приехали [ЛК 1561, с. 2 зв.], ма есте нашли [ЛК 1561, с. 76 зв.], есте приехали [ЛК 1561, с. 222], есте застали [ЖК 1611, с. 129], не оказали есте [ЖК 1609, с. 5 зв.], а сами-сте не были [ЖК 1609, с. 6].

III ос.: они, обоя сторона, на том перестали [ЛК 1561, с. 30 зв.], тыѣ повѣдили [ЛК 1561, с. 122 зв.], моуѣли [Лік., с. 150].

У багатьох випадках показник особи писарі ставили не після дієслова, а після будь-яких інших частин мови, нерідко й після особового займенника, що свідчить про неактуальність цього показника в реченні: я-м был, еще-м не пришол [КА, с. 376], за которую-м был дал [ЛК 1561, с. 94], абы-м, бы-мъ [КВжв., с. 184], иж-ѣм [КВжв., с. 140], иж-м [КВжв., с. 141 зв.], ж-ѣм [КВжв., с. 177], с которою-м [КВжв., с. 164 зв.], которого-м [КВжв., с. 185], тѣды-м [КВжв., с. 175], што-м [КВжв., с. 159]; стоячи-с [КВжв., с. 164], тѣды-с [КВжв., с. 191 зв.], що-с [КВжв., с. 163], што-с но [КВжв., с. 181], ты ... и збил еси [ЛК 1561, с. 117 зв.], иж-ес ты мнѣ прирекал [ЛК 1561, с. 229], пак ли быхмо мы ... выступили [ЛК 1561, с. 150], што-м видѣлъ [ЖК 1605, с. 5], на то-хмо дали [КК 1643, с. 15], которы(и) за годину

умарлѣ моглѣ бы(м) [ЖК 1611, с. 71 зв.], тѣды-(м)ѣ тую справу справу ... я о(б)вола(т) ро(с)каза(л) [КК 1643, с. 1 зв.].

Згодом дедалі більше трапляються форми минулого часу без допоміжних дієслів: я ... пыталса врадника [ЛК 1561, с. 84], абых а ... записати велѣлѣ [ЛК 1561, с. 162], обецали 68, угамова-лисѣ [ЛК 1561, с. 86 зв.], килка ден стрег [ЛК 1561, с. 193], ты ... лег [ЛК 1561, с. 231]. У поліських пам'ятках від XVI ст. трапляються непоодинокі приклади форм минулого часу на -в: *учини^т не хоте^в* [ЖК 1635, с. 250], *взялѣ и украуѣ сѣна* [ЖК 1635, с. 250 зв.], *забууѣ* [ЖК 1635, с. 265 зв.], *приехавѣ* [ЖК 1635, с. 297], бівѣ [Лік., с. 23], *взѣвѣ* [Лік., с. 121], волав [КВжв., с. 259 зв.], казав [КВжв., с. 182], набыв [КВжв., с. 164 зв.], предав [КВжв., с. 167 зв.], переписав [КВжв., с. 184 зв.], пустив [КВжв., с. 143 зв.], стратив [КВжв., с. 159], кроѣвѣ, бувѣ [АКС, с. 18].

Форми аориста та імперфекта використовувані переважно в конфесійних текстах XIV–XV ст. У діловій писемності такі утворення швидко вийшли з ужитку. У текстах XVI–XVII ст. — це поодинокі випадки: *плени сыне^в мои^х* [ЖК 1590, с. 8 зв.], *положи пѣ^рши позовѣ* [ЖК 1635, с. 274 зв.]; імперфекта: *чекахѣ пана* [ЖК 1590, с. 19], *позадавахѣ* [ЖК 1635, с. 244 зв.].

ДАВНОМИНУЛИЙ ЧАС

У північноукраїнських пам'ятках ділового характеру, всупереч думкам деяких дослідників, форми давноминулого часу трапляються досить часто: быхомѣ хотли ... приволили быхомѣ выкупити [Г XV, с. 36], хто ми *былѣ далѣ*... книги [Четья 1489, с. 65], который был взял обѣтницу, давал был людем, тоѣ каранѣ допустил былѣ [КА, с. 378], розровнанѣ были вчинили [ЛК 1561, с. 9], вернулиса были до мене [ЛК 1561, с. 63], были повели [ЛК 1561, с. 79 зв.], выпросил был [ЛК 1561, с. 139], занал был череду [ЛК 1561, с. 170], были не повтекали [ЛК 1561, с. 173], были повезли [ЛК 1561, с. 182 зв.], стали были даваны [ЛК 1561, с. 183 зв.], были повинны дат [ЛК 1561, с. 13 зв.], бых я з дому его ехала, же бых то я побрала [ЛК 1561, с. 160], иж бых я поламал [ЛК 1561, с. 172], быхѣмо мели *откладат* [ЛК 1561, с. 187], иже бых поступила [ЛК 1561, с. 237 зв.], приеха(л) єсми бы(л) [ЖК 1605, с. 5 зв.], выдало(м) был по(з)вы [КК 1643, с. 7 зв.], се было ку ночи схилило [КК 1595, с. 26 зв.], єсми был умыслил умерети, ся есте засмутили были [КА, с. 379], которых єсмо были на то собе обрала [ЛК 1561, с. 48 зв.], дал єсми был того кона [ЛК 1561, с. 228 зв.], пошли єсмо были [ЛК 1561, с. 245 зв.], справили єсмо были листы [ЛК 1561, с. 248].

Дієслово *быти* у формі аориста хоч і змінювалося ще нерідко за особами, все ж за його допомогою писарі передавали не так давноминулу дію, як умовну, або й зовсім вживали його в ролі частки: *яко бых я ... привлащити мел* [ЛК 1561, с. 214], *если быхмо мы ... мели* [ЛК 1561, с. 214].

МАЙБУТНІЙ ЧАС

Однина

I ос.: нагорожу, заспеваю, згорнеш; буду мешкати, *будет* мѣти, судити *буде*; заставити имаємы, имають держати [КА, с. 385], *о́зму* [ЛК 1561, с. 18 зв.], *отдам* [ЛК 1561, с. 27 зв.], *застану* [ЛК 1561, с. 71 зв.], *са я ... выпроважу* [ЛК 1561, с. 140], *верну* [ЛК 1561, с. 153 зв.], *боронить буду* [ЛК 1561, с. 93 зв.], *повинен буду навезат* [ЛК 1561, с. 134], *як ся члвкъ не надеватиметь (не надіятиметься)* [КА, с. 386], *буду бити имати* [ЛК 1561, с. 96 зв.], *иматиму битиму* [ЛК 1561, с. 159 зв.], *будѡ взала* [ЛК 1561, с. 160], *не будете могли, не будут ся смѣли торгати* [КА, с. 387], *не буду мо҃ль спротивляти се тому* [ЖК 1635, с. 261].

II ос.: *не приидеши* [ЛК 1561, с. 51 зв.], *поправиши* [ЛК 1561, с. 134], *будеши вылетати и поедеш* [ЛК 1561, с. 138 зв.], *ся доведѣаеши* [ЛК 1561, с. 265].

III ос.: *похочет* [ЛК 1561, с. 125 зв.];

оудолѣль боудеть [ЛПС., с. 12 зв.], *будет* могло *быти* [ЛК 1561, с. 60], *пан Колонтаи казал будет побрати* [ЛК 1561, с. 69], *не буде(т) владалъ* [ЖК 1611, с. 72 зв.], *не будутъ могли* [ЖК 1635, с. 308];

брати боуде(т) [Лік., с. 157];

которыи, деи, трудно жив быти мает [ЛК 1561, с. 146 зв.], *мает жона моя жити, мают собѣ роздѣлити* [КВжв., с. 164].

Множина

I ос.: *поступимо* [ЛК 1561, с. 77 зв.], *вымовлѣти боудемо* [Лік., с. 97].

II ос.: *форм не виявлено.*

III ос.: *дадут* [ЛК 1561, с. 96 зв.], *са вѣзмоу(т)* [Лік., с. 70], *выбавать* [Лік., с. 173];

заховатиса будут повинни [ЛК 1561, с. 232 зв.], *хочут вывернути, хочут летати, почнете жити* [КА, с. 385], *не будут мочи* [ККС, с. 40].

У виразі *хто-ко́лвек ... в держаню будет мели ку праву позыват* [ЛК 1561, с. 11 зв.] форма майбутнього часу виражена неузгоджено: колишній активний дієприкметник *мели* ужито в множині, а допоміжне дієслово *будет* — в однині.

Отже, майбутню дію поліщуки відображали в написаннях по-різному: збережено ще досить часто давні форми, водночас простежується очевидна тенденція до переважання утворень з простим майбутнім (*заспеваю, застану, отдам*) та складним із допоміжним дієсловом *бути* (*буду мешкати, будет мѣти, судити буде, боронить буду*). Складний майбутній час у поліських говірках до XVII ст., імовірно, ще остаточно не сформувалися, про що можуть свідчити написання *буду бити имати, иматиму битиму*.

Спосіб

У північноукраїнських пам'ятках за допомогою дієслівних форм писарі виражали ставлення до реальності/ірреальності дії чи стану.

Наказовий спосіб. Для вираження наказового способу існували форми усіх осіб, крім I особи однини.

II ос. одн.: да не видить [ЛПС., с. 12 зв.], буди поміщикъ [ЛПС., с. 13], да събоуде ся [ЛПС., с. 15 зв.], отоими [ЛПС., с. 52];

важъ [Лік., с. 153], помолчи [Четья 1489, с. 71], коштуй, печатуй, пилнуй [КА, с. 367], плач, потѣш, мов, стан, караи, мѣи, даи, слухай [КА, с. 371] єд [ЛК 1561, с. 105 зв.], шукаи [ЛК 1561, с. 63 зв.], позывай [ЛК 1561, с. 70 зв.], вѣдаи [ЛК 1561, с. 77 зв.], бии [ЛК 1561, с. 89], отказуи и ѿсправедлив [ЛК 1561, с. 265], покажи [ККС, с. 38 зв.], би, гриѣся, грийся [АКС], въ(з)мѣи [Лік., с. 105], встыдаѣйса [Лік., с. 139], вызнаваѣи [Лік., с. 68], вызволь [Лік., с. 33], даѣи [Лік., с. 73], даваѣи [Лік., с. 161], мѣркуѣи [Лік., с. 163], перестанѣи [Лік., с. 109], переставѣи [Лік., с. 161];

нехай пилнуєш [КА, с. 367], нехай чинит [ЛК 1561, с. 13], нехай позываєт [ЛК 1561, с. 79], нехай ѿ томъ вѣдаєт [ЛК 1561, с. 82].

III ос. одн.: нехай ... вла(д)нє(т) [Лік., с. 134], нехаѣи са дѣєтѣ [Лік., с. 124].

I ос. мн.: даваймо [Четья 1489, с. 18], не вѣрьмо [Четья 1489, с. 35], пересмиханѣи поверзмо... злыѣи дѣла покиньмо, вси на(ч)оуимоса, возмѣи мрѣю, по(д)мо братиє [Четья 1489, с. 65]; вчинѣмъ [Четья 1489, с. 34], почестѣмъ, бѣи молѣмса [Четья 1489, с. 65], милуймо, псуймо [КА, с. 367], кленѣи, приступѣи, ростѣи, вернѣмся, войдѣи [КА, с. 371], важмо [Лік., с. 59], възмѣмоса [Лік., с. 71], вылїймо [Лік., с. 83], мѣвмо [Лік., с. 111].

II ос. мн.: не погѣбѣте [Четья 1489, с. 65], гамуйтеся, дивуйтеся, дякуйте, справуйте [КА, с. 367], поєдте [ЛК 1561, с. 14 зв.], позвѣте [ЛК 1561, с. 269], възмѣте [Лік., с. 98], допѣстѣте [Лік., с. 122].

III ос. мн.: нехай вступають [КА, с. 367], неха(и) же его глядеть [КК 1598, с. 77].

Умовний спосіб. Форми умовного способу творилися за допомогою залишків аориста від дієслова *быти*, нерідко в поєднанні зі службовими словами – *бых, абых, жебых, абы, жебы, быхмо, абыхмо, жебыхмо*: Абых раз мѣл такъ повѣдити, на кого бых руки зложил, быхмо были годни, жебыхмо могли [КА, с. 383], хотела бых водлѣ опису мужа своег тоє мети [ЛК 1561, с. 14 зв.], кому бых малъ служити [ЛК 1561, с. 140], бых мѣл в том имению змѣшкати [ЛК 1561, с. 140], чым бых єє выправити мѣл [ЛК 1561, с. 254]. Часто поліщуки вживали вже й розмовну частку *би* для передавання ірреальної дії: если бы што было [ЛК 1561, с. 7 зв.], при котором бы лист подала [ЛК 1561, с. 8 зв.], если бы не отдал [ЛК 1561, с. 12 зв.], иже бы им дала [ЛК 1561, с. 155 зв.], он бы его был на смерть замордовал [ЛК 1561, с. 228], за которую бы праца даремъна не мѣла быти [ОЛЗ, с. 119]. Як видно з прикладів, аорист дієслова *бути* у формі *бых, быхом* ще іноді зберігався для творення давноминулого часу, водночас дедалі виразніше за цими формами закріплювалася нова функція — передавати ірреальну дію.

Особливості давнього дієвідмінювання в поліських говірках

Нерідко вже в пам'ятках XV ст. трапляються невинправдані вживання дієслів з указівкою на особу при перфектних формах: бурмистро(м) и радца(м) и мѣщано(м) што жаловали есте на(м) [Г XV, с. 50]; зв'язка III особи множини замість однини: не *єсть* бо бѣи твои здѣ. но *єсть* хѣѣ бѣѣ наш; што *єсть* татіє [?] татіє соу(т) дѣяволи [Четья 1489, с. 64].

Засвідчено й інші дієслівні форми, вживання яких зумовлене передовсім занепадом у живому мовленні давніх утворень: остал (тут — оставил) [ЛК 1561, с. 21 зв.], поданных их бити имати и до везеня своего осадити казала (певно, тут спроба вжити майбутній час) [ЛК 1561, с. 66 зв.], я яко-м тобє перво поведилъ и тепер поведаю (зайве нагромадження показників I особи) [ЛК 1561, с. 70 зв.], всех, которые в листе едначком *єст* (невинправдане вживання зв'язки *єсть*, треба *суть*) [ЛК 1561, с. 68], бо-м я *єст* посланец гсѣдрскии [ЛК 1561, с. 21], я ... *єст* юра [ЛК 1561, с. 74] (в обох випадках невинправдане вживання зв'язки *єсть*, треба *єсмь*); при том бою згинул ми пояс с калитою [ЛК 1561, с. 89], в тот часъ згинулом копа грошеи панских (у двох прикладах писар

по-різному зазначає І особу: власне займенником *ми* та особовим показником *-м*, тобто копа грошей згинула в *мене*), болшеи ѿлицам несть назвискъ [ЛК 1561, с. 215 зв.], лист ... данъ сут [ЛК 1561, с. 164] (невиправдані вживання дієслова-зв'язки), я ... *єст* єсми готов пану Дубравському достояти права [ЛК 1561, с. 3 зв.], *єст* єсми приданым дворєнином [ЛК 1561, с. 45 зв.] (дублюються зв'язки І та ІІ особи однини), которыи, зъѣхавши на мѣстцо назначеное до Вгринова, дали са єсмо им доброволнє в компромис (тут *єсмо* не виправдано вжито, оскільки підмет у ІІІ особі множини) [ЛК 1561, с. 58], намъ даном ... заховати єстєсмы повинни [ЛК 1561, с. 150], многих речах, што *єст* ... выписаны [ЛК 1561, с. 192 зв.] (невиправдано вжито *єст*, оскільки підмет у ІІІ особі множини), ми єстє єго сами дали [ЛК 1561, с. 228 зв.] (невиправдано вжито *єстє*, оскільки підмет у І особі множини), єсмо паном опекуномъ ... сєс наш лист ... дан [ЛК 1561, с. 261] (тут *єсмо* не виправдано вжито, оскільки підмет у ІІІ особі однини). Подібні неузгоджені написання свідчать про занепад допоміжних дієслів для передавання особи в різних часових (перевсім у минулому) формах.

Цікаву фоновиморфологічну структуру дієслова виявлено у волинському тексті: не поволокал, поволокаеш /в право ее самую и зата ее поволокаеш/ [КМ 1539, с. 44]. Очевидно, в говірному мовленні мала б існувати інфінітивна форма *поволокати* із семантикою «втягувати, вводити».

Властиво північноукраїнською особливістю є написання в дієслівних формах [ʒ] < *dj: *не вѣжала, вамъ ражу, сажаютъ, оугожати*. Щоправда, вона поширилася далеко за межі Полісся і стала узусом тогочасної писемно-літературної української мови. Невипадково І. Ужевич у своїй «Граматичі...» написання *сєжу, глєжу, смержу, глажу, хожу* тощо пропонував як норму.

У Луцькій замковій книзі 1561 р. засвідчено два приклади відображення властивого поліським говорам «сакання»: пан Воютинский ѡбавалса [с. 30 зв.], попилса водою на рудцє [с. 89]. Якщо це не писарські помилки, то йдеться про найдавнішу фіксацію оригінальної північноукраїнської (власне, й південнобілоруської) особливості.

Очевидний полісизм зафіксовано в Стародубській книзі XVII ст.: форму ІІ особи однини наказового способу дієслова *бити* — *би*. Вимова [b^u, n^u, l^u] й тепер характерна для носіїв середньо- та східнополіських говірок.

У Житомирській книзі виявлено написання *беромъ* (дерево беромъ [ЖК 1605, с. 31 зв.]). Така вимова і тепер властива населенню північних районів Житомирщини та низки південних

районів Білорусі. Російський історик мови С. Ніколаєв вважає цю поліську ізоглосу ранньопраслов'янською.

Лише в кількох дієсловах з пам'яток XVII ст. засвідчені написання з кореневим *у* в дієслові *быти*: *забууѣ* [ЖК 1635, с. 265 зв.], *буѣѣ* [АКС, с. 18].

5.7. Особливості синтаксичної організації північноукраїнських текстів

Українська мова на синтаксичному рівні, порівняно з фонетикою та морфологією, має значно менше діалектних відмінностей. У минулому ареальні протиставлення на основі синтаксичних мовних ознак були ще менше виражені.

Північноукраїнськими характерними синтаксичними особливостями є:

- використання змішаних конструкцій з називним та орудним предикативним: *во|на бу|ла н'ї ба|гатоїу, н'ї |бідна; во|на с|тала дл'а д'ї|теї |матеройу ї |бат'ко* (волинські говірки) [Жилко Нариси, с. 113];
- збереження давального присвійного (означального): *це то|бие сест|ра; йуон то|бие то|вариш* (правобережнополіські говірки) [Жилко Нариси, с. 116];
- збереження давнього називного-знахідного: *|вигодовав си|ни* 'виховав синів' [Аркушин 2012, с. 153], *|кон'ї |пасти* (правобережнополіські говірки), *погнаї/пагнаї воли/валы* [ЛГБГ, к. 20];
- конструкція означення з прийменником *про*: *со|рочка про с'|вато; |с'їєно про за|нас* (правобережнополіські говірки) [КГЖ];
- конструкція з прийменником *дл'а* для вираження просторових відношень: *рос|те дл'а |хати* (західнополіські говірки) [Аркушин 2012, с. 153];
- конструкції з повторенням (мультиплікацією) прийменників: *вк|ласти до шух|л'ади до ма|лойї* (волинські говірки), *за|с'їки на зир|но на |разнойе* (лівобережнополіські говірки) [Жилко Нариси, с. 117];
- збереження прийменника *к (r)*: *ї|диⁱ к ха|л'ер'ї, за|колемо каба|на r Розд|ву* [КГЖ];
- уживання контамінованого прийменника *зазо*: *ї|диⁱ зазо мн|ой* [КГЖ].

Способи та засоби поєднання слів, словосполучень і речень, виявлені в поліських пам'ятках, дедалі виразніше демонструють

тенденції до відображення живого тогочасного мовлення, хоч нерідко ще фіксуються давні синтаксичні конструкції. Дослідники історичної граматики вважають, що вивчення діахронійного та синхронійного синтаксису має низку виразних особливостей. Сучасні синтаксичні конструкції, як правило, мають свої кореляти у відповідним чином структурно й інтонаційно оформлюваних висловлюваннях усного мовлення. Цей важливий взаємозв'язок синтаксичних явищ значною мірою втрачений для писемних пам'яток давньоукраїнської та староукраїнської мов.

У північноукраїнських писемних пам'ятках можна спостерегти певні особливості поєднання слів та простих частин у складних реченнях.

Більшість ілюстрацій до синтаксичних особливостей трапляються в пам'ятках ділового стилю, адже розмовна стихія саме в цих текстах збережена чи не найкраще.

Поліські автори (писарі, друкарі) давні прийменниково-іменникові конструкції вживали паралельно з новими, властивими, вочевидь, місцевому мовленню. Історичний *знахідний-називний* у досліджуваних пам'ятках іще активно вживаний: люди своѣ послати [с. 38], ему своѣ люди судити ... ему и своихъ людии давати [Г XV, с. 37], всѣдъ на конь, велі ми прівести конь, вѣруе(м) и мы вѣ бѣгъ еє [Четья 1489, с. 60], которымъ обычаємъ маємъ писати люди свои [ОЛЗ, с. 124], мимо двор кнѣги Ивановои [с. 8], в него *отнато* кожух, шапка и сокира [с. 15 зв.] і поряд — *отнато* в него *сєрмагу*, шапку и сокиру [с. 15 зв.], *маєт он* тые люди *дєржати* [с. 22 зв.], люди на *новом*, на *сыром* кореню *осаживати* [с. 49 зв.], *был* пограбил кони [с. 23 зв.], *кликнул* на люди [с. 85 зв.], *жалуючи* и *оповєдаючи* на бояре [ЛК 1561, с. 173], *не маєт* жона моя Катєрина *жадных* трудности *от* крєвнихъ моихъ [с. 164 зв.], *просила* панов якъ *духовного* и *иныхъ* люди *добрих* [КВжв, с. 165]. Однак маємо багато прикладів, де *знахідний-називний* уже поступається *знахідному-родовому*: *смотрели* єсмо *тои* справи [с. 21 зв.], *всеи* *маєтности* *вживаєт* [с. 23], *тыи* *конєи* *двое...* *загнати* [с. 128 зв.], *огледавши* *всих* *листов* 30, *ѣзали* *чотыри* *члѣков* [с. 36], *дверєи* *передо* мною *замкнути* казал [с. 46], *овса* *сєяти* [ЛК 1561, с. 89]. Вживання таких паралельних форм пов'язане із становленням лексико-граматичної категорії істот/неістот. Приклади свідчать, що писарі поплутували форми не лише чоловічого, а й жіночого роду. Такий паралелізм був характерний для ділової писемності на українських і білоруських землях у XVI ст. Подібні написання широко відображені й у друкованому Статуті Великого князівства Литовського 1588 р.

Сучасна безприйменникова конструкція «мені тебе жаль», очевидно, в середині XVI ст. була прийменниковою: *ми на тебе*

жал [ЛК 1561, с. 231]. Можливо, керування з прийменником *на* загалом було активніше виявлено, а з часом або замінене безприйменниковим, або стало вживатися з іншим прийменником: всказано на них [с. 4 зв.], хотачи на мене взати мыто [с. 20 зв.], стали на нас ... стрелати [с. 37], справе́дливост на поданных своих вчинити [с. 41], просачи на мене права [с. 51 зв.], стали на его мл бити [с. 52], стали на него сечи [с. 82 зв.], кликнул на люди, абы на нас били и гонили [с. 85 зв.], з выроку его млсти ... всказано на мнѣ [ЛК 1561, с. 108]. Багато таких конструкцій виявлено в рукописному Познанському збірнику кінця XVI ст.: да(и) его на мене [с. 10], пал на колѣне своемъ и на королевы поклонилъся [с. 11], вчынили на его волю [с. 47], мстилъ на тобѣ [Трыщан, с. 62]. Подібні поєднання відомі і в старопольській мові: *na mię moi poddani nielaskawi* [Kaczmarczyk, с. 148].

У поліських пам'ятках зафіксовано старовинні конструкції іменників без прийменників: доехалъ горы тоє, доидѣмъ цр(с)тва нбсного, без зацепки дошо(л) горы, дошо(л) великого города Рима [Четья 1489, с. 69], што зиме метелица наметет [Заг. Д., с. 174].

У Четьї 1489 р. засвідчено випадок уживання знахідного відмінка з інфінітивом: праведныи же семиа(н) оувиделъ двѣ мрїю держати х(с)а ка(к) сѣнце [Четья 1489, с. 94].

Водночас у пам'ятках засвідчено прийменникові конструкції, які в подальшій мовленнєвій практиці збережені переважно на Поліссі. Так, у Житомирській книзі 1611 р. прийменник *про* вжито з іменником у родовому відмінку: *все про памѣти до кни(г) записано* [с. 13 зв.], тобто записано 'для пам'яті'. Такі вирази й тепер характерні для мовлення поліщуків: [зро|б'ї" хот' про л'уц'ке |око; воз'|м'ї" про за|нас], лише іменник стоїть у знахідному відмінку. Сполучення з прийменником *через*, уживане волинським писарем у 1561 р., тепер у літературній мові відповідає обставині з допустовим прийменником *незважаючи на*: просо через заповѣд владовую побрал /просо побрал, незважаючи на заборону уряду/ [ЛК 1561, с. 130 зв.]. У сучасному ж мовленні поліщуків подібні утворення з прийменником *через* також трапляються: |навет' |через тво|йѣ балач|к'ї / |яа |буду ро|б'їт' сво|йе [КГЖ].

В одній справі Луцької книги виявлено безприйменникове поєднання *мене* (+object) *оповідати* 'про мене комусь розповідати': пытал єсми владника горуховского ѿ кнѣи Александри Кошарском, гдѣ ѿн єст и хто бы мене мел его млсти кнѣю ѿповѣдати [ЛК 1561, с. 45 зв.]. Можливо, відгомом давніх безприйменникових конструкцій (якщо це не писарська помилка) у формах місцевого відмінка є написання: вѣно мене ѿправил на третей части

имени своєм Привередовскомъ [ЛК 1561, с. 100 зв.]. У волинських текстах знаходимо конструкції просторових поширювачів із семантикою ‘напрям руху на поверхню локативного орієнтира’, виражених за допомогою прийменників *в, до* + Р. чи *З.*: *в* воз вложили, то все до воза вложили [Волинь XVI, с. 539]. Такі поєднання в сучасній українській мові виступають з прийменником *на*: *Вони сіли ... на візок; Ми лягаємо на воза* [Степаненко, с. 141].

Поширене в поліських пам’ятках явище мультиплікації прийменників, відоме ще найдавнішим українським текстам XI—XIII ст.: до приста^вства свого до Ру^тни ... [с. 2 зв.], до себе до Слободищ^ь [с. 15], с ты^м же слугою за^мковы^м з Матысо^м [ЖК 1590, с. 18 зв.]; до пана моєг до Володимера [с. 1 зв.], оповедал мнє на подданных кнѣза Ивана Чорторыского на мещан клеванских [с. 16], на има на Тимоша [с. 25], с тог имени Вгриновског з Михлинског [с. 27], єсмо до другог имени его до Щурина [с. 37], ув одног члѣка на има у Юхна [с. 37], кгда ж, деи, тыи боярове до Лукова, Гацко Мартинцевич, Иван а Кузма Сидковичи, до врадника приехали [с. 111 зв.], ѿ служебника пана Антона Яловицкого на има ѿ Тита [ЛК 1561, с. 180], которое было в подѣданого небожѣчика, малѣжонѣка є^и, на ^име ѿ Пилипа [с. 296 зв.], с того челядѣника на ^име з Ми^тковѣского [ЖК 1635, с. 299 зв.].

Досить часто трапляються в північноукраїнських текстах залишки колишніх зворотів із *другим давальним* та *давальним самотійним відмінком*, які поступово виходили з ужитку, поступаючись конструкціям з *орудним предикативним*: а иж мнѣ будучи вежє ближшим ку смєрти, а нежели ку здоровью [КВжв., с. 163], де, очевидно, наявне перетворення давньої конструкції /мнѣ будучому ... ближшому/; будучи мнє форобою обложеною [ККС, с. 34] — /будучому мнє ... обложеному/. У деяких написаннях займенник засвідчено вже не в давальному, а в називному: будучи я потребным пнѣи [с. 46 зв]; я, Василєи Михайлович Семашко, будучи з Божого допущєня хоробою обтажоному [ЛК 1561, с. 196 зв.]. В останньому прикладі збережена друга частина колишнього другого давального — *обтажоному*, але першу вжито в називному — *я*. Успадкований із церковнослов’янської мови давальний самотійний в українських пам’ятках XVI ст. був активновживаним, але часто з модифікованим дієприкметником: намѣ сѣдши на отчизномѣ нашомѣ столцы [Житецький, с. 41] — тобто /намѣ сѣдшимѣ/, будучи мнє в Тристанцы [с. 18], тобто — /будучому мнє/, будучи нам в Забороли [с. 36] тобто — /будучимѣ намѣ/, (виж) тыми словы сознал, иж будучи єму у пнѣи Зверовой в Посєзви [с. 55 зв.], и приєжчаючи нам до имени [с. 60 зв.], тобто — /приєжчающимѣ намѣ/, иж

зѣхавшиса нам дла потреб наших [с. 213 зв.] тобто — /зѣхав-
шимъса намъ/ [ЛК 1561]. Можливо, відгомоном цього явища є й
інші модифікації таких конструкцій, наприклад, з родовим: И не
смѣючи их ити до дому своего [с. 94 зв.] /не смѣющим ии?/ [ЛК
1561]. Не успадковані ні сучасними поліськими говірками, ні
літературною мовою конструкції орудного замість родового на
зразок: Козинская обводила нами халупы 36, обводил нами
землю [с. 123], обводил мною поле [ЛК 1561, с. 165 зв.].

Очевидно, поширене дотепер у поліських говорах керуван-
ня [поїти^і на село] ‘піти в центр села’ було в активному вжитку й
у XVI ст.: пан пошол на село [с. 14 зв.], до врадника приехали и
нашли, деи, его на селѣ [ЛК 1561, с. 111 зв.], я теды, вставши ...,
вышолѣ есми на село [ОК 1632, с. 80].

У пам’ятках киеворуського періоду засвідчене вживання
мішаних конструкцій (своєрідної контамінації родового належно-
сті з присвійним прикметником). Подібні утворення властиві й
північноукраїнським текстам пізнішого періоду: служебникъ
пана Васи^лєвъ Тишинъ Се^вге^н [с. 4 зв.], вря^нникъ пана Васи^ля
Тишинъ белико^вски^н Я^н Рєкга^лски^н [с. 8], умоцованъ^н его м^л пана
воеводи^чо^в [ЖК 1590, с. 18], спротиве^н его м^л пана стра^жниково
[ЖК 1635, с. 256 зв.], з руки пана Богухваловы [с. 19 зв.], п^на
Василєвы жєною [с. 19 зв.], у дворе его мл^{сти} п^на Петровом
[с. 57], водлуг повєсти п^на Лъвовы [с. 58 зв.], подданные пана
Грицковы Букоємские [с. 87], до рук пана Моисєєвых [с. 192], по
смерти п^на Климентове [ЛК 1561, с. 261 зв.].

Загалом у поліських пам’ятках виявлено означення, вжи-
вані як у препозиції: по вѣрных слугах, послѣднии списокъ [ОЛЗ,
с. 126], на влостивом кгрунтѣ [с. 1], литовскои личбы [с. 10], ѿ спо-
коиномъ держаню [с. 31 зв.], skutєchnую росправу [с. 74 зв.], перєд
зацными людми [с. 77 зв.], муравского сукна [с. 78 зв.], влостивые
прокосы [с. 149], доброи воли [с. 188] та ін., так і в постпозиції:
на мѣстѣдохъ многихъ [ОЛЗ, с. 127], з пашнею дворною [с. 10],
личбы литовское [с. 11], час немалы [с. 31 зв.], кона сѣрострока-
того [с. 62], в недѣлю проводную [с. 74], подковы конские [с. 76
зв.], кгрунту земланого [с. 99], у книги замковыє [ЛК 1561, с. 118
зв.]. Нерідко постпозитивне узгоджене означення стоїть
дистантно від означуваного слова: вѣна ѿт небожчика ѿца
моего неѡписаного [с. 23 зв.], лист врадовый ѿт п^нѣи Ѳстико-
вои навпоминальныи 41, рокъ в листѣ гѣдрском ѡписаныи [с. 74
зв.], обачивши лежачого Ивана посеред избы кривавого [с. 86
зв.], коня тог, на котором сѣдел, шерсти гнєдого [с. 89 зв.],
ложок два тузины сребреных [с. 183], затлумляючи реч мою
справедливую [ЛК 1561, с. 190 зв.], узя^вши з уряду слу^г замко-

вого [с. 18 зв.], гроше^н з ска^штулы золоты^х [ЖК 1590, с. 18 зв.], наехали на сеножати вла(с)ные е^е мл(с)ти п^не(и) Ви(л)жиное за(л)чинские [ЖК 1611, с. 3 зв.].

Дуже багато вживали поліські писарі *вставних та вставлених конструкцій*. Характерною ознакою пам'яток ділового стилю XV—XVI ст. на українських та білоруських землях є вживання вставного слова *деи* 'мовляв': бо, *деи*, а там же, на том болотѣ [ЛК 1561, с. 149], у попа, *деи*, моего трояно^вского, у Гаца [ЖК 1590, с. 10], а також інших вставних слів: так, *бачу*, и вѣрныхъ свои^х мѣти хочетъ [Кл. См., с. 22], рана, *знаи*, кие^м сто^вчма ѿдареная [с. 304 зв.]; на котором, *поведает*, видел у голове [с. 55 зв.]; *правда*, и в малом часѣ [с.]86 зв.; збили, змордовали и, *правѣ*, нас за мертвые покидали [ЛК 1561, с. 72]. Не можна зараз однозначно сказати, висловив тогочасний автор словом *певне* впевненість чи сумнів у такому реченні: *если, деи*, поедете до села, *пѣвнѣ*, вам набют хребта [ЛК 1561, с. 60 зв.]. Ми трактуємо його як вставне. Вставлені конструкції: а по огородо^м все^м овоцовой^м капу^ты, цибули, репы, па^те^ннака, све^клы, *бѣ^з чо^{го} и шля^хти^ч обы^ити не може^т*, то все ... повырезовати ро^кказа^л [ЖК 1590, с. 19 зв.]; запису свое^{го}, е^и дано^{го}, *не веда^т для якоѣ причины*, не при^наль [с. 240]; до Адама Цырулика в но^ч, *мо^ло бы^т годинѣ три*, посежъли шаблями и ганебне поранили [ЖК 1635, с. 286 зв.]; *знашодчи пѣна Кгесинског (а онѣ с панѣю своею хочут ехати до мши)* и там же при их млсти, в светлицы, заставши жону свою 88, жадных листов, ани реестру, с чим тую опеку до рук своих (*яко они сами менят*) вziali, не показали [с. 77 зв.]; повинен будет гсдрю королю его млсти заруки заплатити *пятсот* коп грошеи, а пану Василю Гулевичу (або хто-колекъ по нем на тот час тых двох частей того имени нашог Баевского держат будет) двѣсте коп грошеи [с. 11 зв.]; а чого, *Бжѣ-створителю, вховаи*, на тыѣ обоѣ деток моих смерти [с. 126]; А так я, того вижа врядового достаточне выслушавши (такъ якъ онѣ передо мною все то вызналъ), тоѣ сознанѣ его, яко вышеи естъ описано, до книгъ замѣковыхъ записати казалъ [ЛК 1561, с. 164]. Цікаво, що в останньому реченні сам писар вставлену конструкцію виділив розділовими знаками.

Відокремлені члени речення (обставини). Найчастіше в північноукраїнських пам'ятках засвідчено відокремлені обставини, виражені дієприслівниковими зворотами та одиничними дієприслівниками: а порохо^вницу з мене зрываючи, мало мене самого поче^нкою порохо^внеч^нною за шию не ^вдавили [ЖК 1590, с. 21 зв.]; И того ж дна ехали есмо до имени кнѣни Солтановое Соколское до Михлина, хотечи тамѣ, в томѣ именю пѣна Дубравского, в десят служ[б] увязати [с. 2 зв.]; скоро нас обачили дочки пнѣи

Яцковои, выскочивши, и ворота замкнули и нас в двор не пустили [с. 14]; А служебники мои, побравши шаты ѿ кравца, ехали до мене [ЛК 1561, с. 17]. Нерідко писарі нанизували до відокремленої структури одразу кілька таких зворотів: есифъ Нѣмиричъ, су^ля зе^мски^и кие^вски^и, пересла^вши слу^г своихъ, мене само^{го}, на доброво^{но}но^и дорозе по^нма^вши, зве^за^л и до Че^рнехова, име^ня его, приве^лши до ве^за^ня, и ^вла^нцухъ усади^л и, листы побра^вши, поо^лпечатова^вши и^х, чита^л [ЖК 1590, с. 9 зв.]; пан ѳеодор Лудвищъскіи, способившись з многими помочниками своими, не маючи до мене никды жадное потребы, пришодчи умыслне моцно, кгвалтом на господу мою у дом до писара мѣстского, на име ..., мене самого мало ѿ горло не приправил [ЛК 1561, с. 7]. Багато в пам'ятках є **відокремлених означень**, виражених дієприкметниковими зворотами: зо^всихъ кгру^{нто}в, до него належалыхъ [с. 6 зв.], ^зстрѣ^лбою ѿ^гнистою, во^ине належачою [ЖК 1590. с. 9 зв.]; мам ... вѣно, ѿпи^саное на листѣ вен^{ов}ном [с. 14 зв.]; ванчосу готовог, выробленого под брак кгданскіи [с. 34]; тот кгрунт сатановскіи, в Подолскои земли лежачи [ЛК 1561, с. 60], добръ наших, позосталыхъ по ѿтцу нашѣм [с. 181], крунъты наши ѿтчистые, ...никому ни в чѣм з обохъ сторонъ не заведе^ные [КВжв., с. 191 зв.]. **Відокремлені додатки** виявлені поодинокі: ланцух золотыи..., в котором было ваги, кром работы, золотых чирвоных двестѣ [Волинь XVI, с. 213]; покол ѿни з собою роздѣлок вѣчистыи а неѿтменныи, кром жадное проволоки, приимут [ЛК 1561, с. 213]. Водночас у пам'ятках ділового письменства виявлено широке вживання **відокремлених прикладок**: пустив Есипови, жидови, шмат крунъту [с. 177], Есипъ а Хаскѣл, арендари вижѣвски, доброволне сознали [КВжв., с. 180], при мнѣ, вижу в^{ра}довом, [с. 5 зв.]; Яцко Аѳрашевич, жид з Любомла [с. 6]; мещанин луцкии Иван Иванович, Грѣччиной зят, арандовал ѿ мене корчму [с. 12 зв.]; а то, деи, справа Матысова, писара его млсти пѣа воеводы вилѣнског, которыи, поведаѣт, перед тымъ писат не вмѣвал [ЛК 1561, с. 153 зв.]; на тых имениях ... з ними, детми моими, мешѣати [Заг. Д., с. 169], маючи^м на то^т ча^с слу^жбою при его м^л пану Алекса^ндру Га^нски^м, де^ржа^вцы мѣста Вилъска [с. 243], пана Ко^нста^нтого, столъника Києвского, Хрысатовыча [ЖК 1635, с. 275 зв.].

Часто вживали писарі при описі різних справ **уточнювальні члени речення**: тобѣ тут, в дворѣ, ани до людеи потребы нѣт [с. 14 зв.]; сѣи ночи, с патници на субботу, хлопец мой Гурин, не^мало рѣчии зашкодивши, втѣк [с. 62]; бо, деи, а там же, на том болотѣ, маю з вами част [с. 149]; тых часов з олторка на середу ночи вчорашнѣе, якобы трема годинами в ноч, служебники, тивон и паробки дворные [ЛК 1561, с. 119]; до поменено^и слободы Кочорова, до домогъ свои^х [ЖК 1635, с. 250]. Нерідко пояснювально-

ототожнювальний сполучник *тоєст* уживали писарі для приєднання словосполучення або речення, які уточнювали у контексті попереднє повідомлення: здавна приходѣт кождог року по чотыри копы грошеи и по чотыри тисечи соли, *тоєст* на каждыи квартал по копе грошеи и по тисечи соли [с. 12]; чинечи досыт опису своєму на рок припалыи, *тоєст* на Вознесєне Гсднє [с. 29]; за тыми поэвы в замку Луцкомъ стати [ку праву н]а початю роков, *тоєст* в недєлю зборную [ЛК 1561. с. 57], которая за ва^с и за многи^х, тоєсть за всех вѣрных, єсть выливана на отпущенє грѣховъ [Кл. См., с. 36]. Виявлено цей сполучник і при перерахуванні однорідних членів: 8 того Ми^ска Пи^скора тые речи, тоєсть оу^сса ми^р три на пудъводѣ взялъ, а че^тве^ртѣю ми^рку стравилъ, ма^ла Часокъ двѣ, сыра копа, слонины польты^и двѣ, саделъ двѣ, ку^р двана^дца^т, гусє^и шистъ, вєпъровъ ко^рмны^х двѣ взяли [ЖК 1635, с. 295]; речеи рухомых досыт немало, *тоєст* грошеи готовых тридцат коп, ку тому пояс сребрьныи позлотистыи и листы потребныи [с. 33]; казала взати конѧ ихъ сєрого зъ санми, зс[!] хомутом и с тымъ, што было на санєх, *тоєст* коверєц, ложник, опанчу, саблю и сокєрку [ЛК 1561, с. 38 зв.]. Поеднуючи групи однорідних членів речення, писарі використовували приєднувальні сполучники *так теж*: быдло, свини, гуси, куры, *так теж* с коморы полотна, прадиѧ, хусты ... побрали [с. 5 зв.]; *к тому*: Взал в них четверо конєи з санами и с хомуты, к тому сокир чотыри, кожухов чотыри [с. 6 зв.]. Часто вжито парні сполучники в реченні з однорідними членами *так...*, *яко*: має^тно^{ст} та^к лєжачую, *яко* и рухомую [ЖК 1590, с. 9]; *яко...*, *так*: *яко* вѣ дворє, *так* в людєх [с. 13 зв.]; *яко...*, *над то*: тог всег набрал и до рук своих взал *яко* патнадцат сот копъ грѣи монєты и личбы литовское, *над* то єще положил тастамент небожчика того [ЛК 1561, с. 48].

Єднальні, протиставні, розділові та інші відношення як між однорідними членами в простих реченнях, так і між предикативними одиницями в складних виражені в пам'ятках за допомогою відповідних сполучників сурядності.

Прості речення. Питальні, спонукальні та окличні речення виявлено поодинокі. Питальні конструкції переважно оформлені за допомогою питальних слів: *колко* — «А нас колко братиѣ?» [с. 23], «Колко печатєи в того листа приложоных?» [с. 56 зв.]; *што/чого/чому* — Питала их: «Што за люди, а дла чого приєхали?» [с. 38]; почал нам мовити: «Дла чого, дєи, єстє тут приєхали во имєнє моє увазыватися?» [ЛК 1561, с. 2]; к тому пытал: «Чому, дєи, гумно наше кгвалтовнє пошрали?» [Волинь XVI, с. 275]; *чи*: «Чиѣ сут?» [ЛК 1561, с. 56 зв.]. Нерідко в питальних реченнях до питального слова (сполучника, частки, прислівника) додавалася

частка *би*: спытал єсми врадника пїѣи Свинуской Матєя: «Если бы што было которог схованя пїа Свинуского в дворе Новоселецкомъ?» [с. 7 зв.]; Пытал єсми врадника горуховского Станислава и ключника замкового Савы ѿ кїза Александра Кошерского: «Гдє бы его мл был?» [с. 44 зв.]; И пытал их служебникъ пана Дубровского: «Ким бы ся їзывали?» 167; пыталса врадника его Стєся ѿ пану Янє: «Гдє бы был?» [с. 84]; Пыталса єсми: «Естли бы был кназ Вороницкии у дворе своем?» [ЛК 1561, с. 37]. Не менш оригінальними були й відповіді: *Он* пана свого поведил в Литвѣ ‘він повідомив, що його пан у Литві’ [с. 84]; они его в дворе быти поведали ‘вони повідомили, що він у дворі’ [ЛК 1561, с. 37].

У заперечних конструкціях частки *нє*, *ни*, *ани* переважно вживано перед усіма однорідними членами: не заплативши мнє истоты, ани совитости з ыменя моего [с. 12 зв.]; гдє жадное ѿсело-сти, ани волности не маєт, ани мєти может [с. 60]; Тот старец як вижа не дал, так и шкодцы имати не допустил [с. 79 зв.]; ѿ тои ѿлицы Татарскои в мѣсте Луцком ведомости жадной не маємо ани єсмо того слыхали [ЛК 1561, с. 215]. Рідше частка стоїть лише перед одним із однорідних членів: Ани са тому дивуѣтє, же жидо^в-ская ве^лка ноцъ по наше^ѣ припадаєтъ [Кл. См., с. 33], ѿ чом а ани Потєи, дьякъ ... к вамъ не посланъ [ОЛЗ, с. 125], Иляш Нєсвєцкии того боронити ани тоє шкоды искати не хочєт [с. 257 зв.]; а торбы и ни листов его єму не ѿдал [ЛК 1561, с. 260 зв.]. Якщо в реченні вжито заперечну частку *ані*, то частки *не*, *ні* не вживаються: А мы сами, ани дєти и братья наша [с. 9] (пор. сучасна українська розмовна конструкція *ні ми самі, ані діти й брати наші*); людєи во именю пана моего нємаш, ани, дєи, ѿ них вѣдаю [ЛК 1561, с. 167]. В одній зі справ писар оригінально вжив прийменник *в*, у результаті заперечення набуло такого вигляду: дєржат нє в покою и неприязни ‘тримають у неспокої та неприязні’ [с. 34 зв.]. Загалом в аналізованих північноукраїнських пам’ятках писарі використовували переважно два заперечувальних слова: *нимаш* та *нѣт/нє(т)*: тобє, дєи, пїѣ Павловичу, до того потребы жадное нимаш [с. 63 зв.]; и до сих часов его нѣт [ЛК 1561, с. 64], далє(и) ... того судєрєви єму з нами нє(т) [КК 1595]. У Київській книзі в одному документі заперечення виражене присудковим виразом *нє мало*: и и(н)ши(х) листо(в) ... нє мало /тобто не було/ [КК 1595, с. 24 зв.].

Єднальні відношення найчастіше виражені за допомогою сполучників *и*, *а*: А за тым стала ми ся тажкост и тым зацным людємъ [с. 2]; на розсудок их млсти пїѡв а приятелєи своих 58; просил их млсти вышєи менєных панов — пїа ҃єдора а пїа Головни, и пїа Василя [ЛК 1561, с. 255 зв.].

Протиставні та зіставні відношення виражені за допомогою одиничних за вживанням сполучників *а*: рана на правої руке рубаная, а другая рана на голове [с. 63 зв.]; *але*: могучи тую част въ его млсти окупити, але хотачи в покои вечистыи [ЛК 1561, с. 49]; *однако*: От них нам жадная справедливостъ не становить. Однако жъ мы ... того попису не отмовляем [ОЛЗ, с. 24 зв.]; *одно*: пани Яцкова на двор сама вышла, одно ж отказывати не хотела [с. 14 зв.]; *ни от ког иншого, одно от ... подданных* [с. 21]; *только*: он жадног схованя у дворе Жабокрыцком быти не поведал •, только поведил ручниц чотыри [с. 6]; *нижли*: И хотел ехати до села, нижли, обачивши на селѣ люди з луки, з мечи ... до села ехати не смели [с. 61]; *хиба*: я, будучи от немалого часу невестою хорою и естем в цѣлом розуме и в доброй своей памяти, не припужоною, ани теж намовленою, хиба по своей доброй воли справила есми сую мою духовницу [с. 125]; *прото*: розумѣючи то, иж на сѣм свѣте каждому чоловіку ничого певнеишого, яко час смертелныи, прото ж еще за доброй памяти и зуполного розуму своего [ЛК 1561, с. 262].

Засобом вираження *розділових відношень* є сполучники *або*: што будете вы або ваше предкове отъ оныхъ замковъ ... огледати [Волод. З., с. 5], пану Василю Гулевичу або хто-коллекъ по нем ... [с. 11 зв.]; з розказаня пѣна своего або своволне [с. 124]; *албо*: которыи псует и посѣдает албо посѣдати хочет [ЛК 1561, с. 59 зв.].

Градаційні відношення виражають сполучники *не одно...*, *але*: в листе его граничномъ не одно тыи панове баевскии, которых он позвал, але и иншие [с. 57]; и нинѣ не одно ѓлицы Татарское, але и назвиска того нет [ЛК 1561, с. 214]; *не только...*, *але*: не только намъ..., але и и въсѣи земѣли Волынъскои [Волод. З., с. 6]; *яко ...*, *такъ*: добраа справа яко в замку, такъ и на мосту бывала [ОЛЗ, с. 43 зв.].

Складні речення. Північноукраїнські пам'ятки дають багатий матеріал для вивчення способів і засобів поєднання предикативних частин складного речення.

Складносурядні речення. Такими самими сполучниками, як і в словосполученнях, поєднуються й частини складного речення. *Єднальний* — *и*: Нижѣли коло замъку слоновъ жа(д)ного не(т) и воды на обла(н)ка(х) нетъ ОЖЗ [СУМ XVI—XVII, вип. 13, с. 7]. *Протиставні* — *а*: видеѣ есми ѓ ворот дворныхъ две дощѣки выбитые, дерево оторвано, гдѣ забиваютъ, а в светлицы от ворот оконницы двѣ оторваные [с. 72]; *одно*: Повѣдаючи, же ест здоров, одно ми в том проволоку чинит, не хотечи са усправедливити [с. 64 зв.], *але*: На што ж и позвы его кролевское мл в себѣ маю, але его тут позывати ни с чоѣ [с. 3 зв.]; *нижли*: А за тым пан Павлович стал его аукати и бити хотел, нижли его кнѣна Яловицкая вгамо-

вала и бити не допустила [с. 63 зв.]; *то*: К тому, деи, тот же жид Батко закупил у его млсти млыны и ставки млыновские на выдержане, то, деи, также за небалостю жиди Батка м[лыны] немалыи час пусто стоят, за начинемъ млыновым не мелоту [ЛК 1561, с. 70 зв.]. *Розділовий* — *або*: абы тую, так значную шкоду мою, на службѣ его ...поднятую, з скарбу его королевского, або чим будет воля его милости господарская, ... нагородити рачил [Заг. Д., с. 172]. Часто сполучник *а* засвідчено для з'єднування частин складносурядного речення в стандартних формулах як *починальний*: А та^к я, во^зны^и, штом^ь виделъ и слышалъ, на то^м даль се^с мо^у квитъ [ЖК 1590, с. 5 зв.].

Складнопідрядні речення. Підрядні речення в поліських пам'ятках ділового стилю писарі вживали дуже часто. Характерною ознакою подібних текстів є нагромадження одразу кількох речень, які поєднані нерідко різними типами зв'язку.

З'ясувальні приєднуються за допомогою сполучників та сполучних слів *ино*: пытали п^на Козинског, ино п^на и п^нех не поведили [с. 1]; *же*: па^н Вина^рски^и поведи^т, же ма^лжо^уки моєи дома немає [ЖК 1590, с. 19]; *єсли*: И не вѣдаю, єсли с того бою живѣ быти можеть [с. 98]; *што*: Я, во^зны^и, што^м виделъ и слышалъ, то правдивою ѿчеви^стою реляцыєю ... созънаваю [ЖК 1635, с. 260 зв.], с комор ихъ брали, што хотели [ЛК 1561, с. 78]; *що*: Слоухай,., що мови^т бл^веный пѣтръ а^посто^т [Лік., с. 43]; *абы*: домо^вля^тся па^н Сури^и, абы тые по^дданые вси ку доводу припущоны были [ЖК 1590, с. 17 зв.]; *абыхмо*: розказалъ ... намъ, слугамъ своимъ, абыхмо привилъа-листы ... покладали [ОЛЗ, с. 23 зв.]; *и ж што*: ѿповѣда^т, и^ж што его м^н па^н ... [ЖК 1635, с. 241]; *што которое*: сознаваем сами на себе сим нашим листом ..., што которое имене наше материстое Баев спало на нас [с. 10 зв.]; *штобы*: пытали п^на Семѣна Воютинского, штобы ... ѿтказ пану Ѡщовскому чинил [ЛК 1561, с. 30]; *жебы*: и просилъ Васко, жебы таз его купля вечистаа была записана до книг [КВжв., с. 36]; *колко*: хотачи вѣдати, колко печатеи в того листа приложоных [с. 56 зв.]; *если*: Матыс Бережецкии в^радника дубенского Гневоша Вороновича пытал, если з розказаня пана своег кн^за Костентина, воеводы киевского, albo сам своволне собравшиися з бояры ... [ЛК 1561, с. 193].

Означальні приєднуються за допомогою сполучників та сполучних слів *а што...*, *ино*: А што, деи, мачоха моя на мене менила ..., ино, деи, тых конєи служебники мои видели в кн^за Ярослава [с. 3 зв.]; *хто-колвек*: волно будет пану Василю Гулевичу або потомком его мл, хто-колвек по его листе тоє имене наше Баевское держати будет [ЛК 1561, с. 11]; *которая*: На це^рковъ, кото-

рая в до^{му} моє^м, зъ гако^вницъ с по^лгаковъ стреляли [ЖК 1590, с. 9 зв.]; *што*: дьяволи. што моута(т) родомъ члвчески(м) [Четья 1489, с. 69]; *иж*: А за тым стала ми ся тажкост и тым зацным людемъ пану Марку Холоновскому и пану Охлаповскому, *иж* нас самых и служебников наших збито и поранено [с. 2]; *яко*: хочу ѿ то мовити, *иж* он такии лист змышлєныи, яко в копеи стоит опи- саныи, на мене собе именем моим справил 70; *покол*: присужоно было мачосе моєи, панєи Оринє Болбасовнє, вѣна ... до тых часов, покол замуж поидет [с. 23 зв.]; *куды*: И видєль єсми шлахи тые значны, куды єжчоно, ужищомъ мєроно и затыки позатыкано [с. 73 зв.]; *гдє*: зовучи єго тамъ до того мєстца, гдє подданные нпѣ- и дрова рубали [ЛК 1561, с. 43 зв.].

Очевидно, в поліському мовленні для приєднування озна- чальних та з'ясувальних підрядних речень дедалі частіше вико- ристовувався сполучник *що*, оскільки в пам'ятках трапляються випадки невмотивованого дублювання двох сполучників — тради- ційного канцелярського *иж* та, ймовірно, розмовного *што*: оповєдалъ и сознавалъ тымъ обычаємъ, *иж* што з розсудку ... [с. 23 зв.], панюю ѳєдору Боговитиновну, *иж*, *дєи*, што недавно про- шлых часов ... [ЛК 1561, с. 236 зв.]. Поплутування цих сполучни- ків при приєднуванні підрядних частин відомі й у більш ранніх пам'ятках ділового стилю з Білорусі. Можливо, тут є сенс говори- ти про закорінення в тогочасній діловій мові на певний період канцелярського штампу.

Серед сполучників в *обставинних реченнях* розрізняють:

- 1) способу дії — *так, як*: держати и єго вживати *так, як* я самъ держалъ [с. 24 зв.]; *як...*, *так*: як самъ не был, *так* теж никог вмоцованог ... не прысылал [с. 158; Тот старец, як вижа не дал, *так* и шкодцы имати не допустил [ЛК 1561, с. 79 зв.]. Очевидно, до речень такого типу можна зарахува- ти й конструкції, поєднувані невластивим для них сполуч- ним словом *гдє*: дубровы вырубал и в ни во *што* обернул, гдє ѿ колко тисачєи дубов вырубал и стрелбу на гребли Моро- зовскои был засадил [ЛК 1561, с. 60];
- 2) місця — *откол*: одно там же во имєню Цєвовє, *откол* са пану Козинскому кривды и шкоды дєяли [ЛК 1561, с. 263 зв.]; *в що*: абысь не впа^л,, в *що* оупадаю^т незбо^жные [Лік., с. 5];
- 3) мети — *абыхмо*: Довкиртъ дал нам листы гсдѣрские єго кролевское млсти, абыхмо сєребщизну выбирали [ЛК 1561, с. 12]; *жебы*: [Миколаи Прєжевский] велю людеи присы- лал... и чєлядѣ свою, *жебы* не был безпєчнымъ здоровю, ѿбєцуючи єго забит [ЖК 1635, с. 241 зв.];

- 4) часу — *ино кды*: Ино кды ж єсмо к тому [имє]ню приєхали, знашли єсмо у воротех Кобылины запущоныи людєи мнозство з мєчи [с. 2]; *кды...*, *тогдаы*: А кды ж єсмо там [до Михлина] приєхали, тогдаы врадник михлинский, служебник кнѣи сокол[ский] и сынов єє Богдан ... з рогатинами на гребли дорогу заступили [с. 2 зв.]; *и кды*: И кды ж єсмо приєхали до двора, скоро нас обачили дочки пнѣи Яцковой [с. 14]; *поки*: их нє спустил, поки са єму в том справедливост станєт [с. 21]; *покола*: а в трох копах взал десат лыжок сребрьных заставнымъ обычаем, покола бы в него выкупил того всего [ЛК 1561, с. 29 зв.]; *поты, поки*: анѣ тръваючи^х пѣты, поки ѡнѣи ... [Лік., с. 51]; *кгдаы*: которыи там при враднику полонском Хацку Туличовском, при боарох и подданных єго млсти, кгдаы быдло брали, бывши и ѡттола приєхавши, ставши передо мною, тыми словы сознал [ЛК 1561, с. 237];
- 5) допустові — *хотя*: хотя жем єє ... николи очима моима не видел. Записую єй тым тестаментом моим ... тысячу коп грошей литовских [Заг. Д., с. 173]; *ач...*, *але*: видачи тако-вое слущное право єго млсти пѣа Василя Семашка и моцныи записы нѣбожчика брата своего Ивана, ач могучи тую част въ єго млсти окупити, але хотачи в покои вєчистыи єму вчинити ... [с. 49]; *ач...*, *ино*: А так мы дла выздоровєня панєи Жабокрыцкое ач быхмо и хотєли у тепєрєшних рокох справу тую, на иншии час ѡтложивши, кончити, ино нас пилнєишая справа гсѣрская зашла [с. 75]; А я ач бы-мъ рада того доходити, ино тых листов в сєбє нє маю [с. 223]. Допустові відношення варто вбачати в конструкції зі сполучником *а иж...*, *але*: А иж пѣа Ивана Шимковича и пѣа Григоря Гулєвича нє было, которыє за иншими пилными справами своими сами [...] нє успєли, але вызнанє и поручєнє свое на листєх ѡтворных под печатми своими товарышом своим пнѣу Андрею Колпытовскому и пнѣу Григорю Болбасу дали [с. 58 зв.];
- 6) умови — *єсли*: єсли са, деи, наверхнєтє, будєт вас тут колко забитых [с. 3]; *єсли бы*: пан Григорєи за тог подданног своего, єсли бы єго сєбє хотєл мєти, дал єи пнѣи два-дцат коп [с. 32]; *бы*: бы єсмо на добрых конєх нє были, они бы насъ вгонивши, побили [с. 85 зв.]; *только абым*: то я учинити по тя^жко^и нєволи свое^и мусєль, то^лко абы^м бы^л на волю выпущоны^и, ажє бы^м знову такового вєзє^и нє тє^рпєль [ЖК 1590, с. 17]; *хъто бы*: А хъто бы м-лѣ сєс мои нинєишии доброволныи тастаментъ и запис вєчистыи мѣлѣ (!) касова-

ти або нарушити, россудитсѧ со мною предъ нелицемѣр-
нымъ и правдивымъ судиѧ на страшномъ суди Хстымъ
[КВжв., с. 165]; *если бы..., тогда: если бы* на роки опи-
санные она тыхъ пнѣи сорока копъ гршѣи ему не отдала,
тогда мела поступити в тыхъ пнѣхъ чотыри службы людѣи
своихъ подворищныхъ [с. 79 зв.]; *а если бых..., тогда: А*
если быхъ самъ, дѣти або близкие мои тоѣ именѣ в жоны
моѣе з рукъ взяли, а не отложивши суммы пнѣи або чимъ-
колвѣ нарушили, тогда маѣмъ заруки заплатити пану
воеводѣ [с. 24]; *а если..., то: А если бы* которой чверти
лета десяти копъ не отдал, то, дѣи, мелъ мне совито платити,
тоѣст двадцатъ копъ грошеи [ЛК 1561, с. 12 зв.]; *если..., ино:*
если же оныѣ не блудили, ино теперешнѣи блудатъ [Кл. См.,
с. 30]; *ач..., ино: ачъ* быхмо и хотели у теперешнихъ рокохъ
справу тую, на иншии часъ отложивши, кончити, ино насъ
пилнѣишая справа гсѣрская зашла [с. 75]; *як: якъ* мене били,
сѣрмагу знали, две шапки з мене и з брата моего знали
[с. 176]; *кгда бы: А кгда бы* ма подданные панские не рето-
вали, снатъ бы ма насмерть былъ забилъ [ЛК 1561, с. 94 зв.];
ач... кгда: /Ачъ естество ... ихъ не гинѣть. кгда ^ж прошлое
подобному вырастаетъ/ [с. 1]; *чим..., тым:* бо чимъ далѣи
будете молчати, тымъ са тыхъ шкодливыхъ новинъ болше будетъ
явлати [Кл. См., с. 7]; *коли: И коли, дѣ^н, тѣ^ж* мене выпу^ти^л з
ла^нцуха, та^м же ми тѣ узяли слуги его [ЖК 1590, с. 2];
нижли..., ач: Нижли тотъ рокъ близко зложоныи, ачъ бы-мъ и
радъ, а тому досытъ вчинити не могу [с. 89 зв.]. Вочевидь,
обставиннѣи відношення умови в одному изъ речень вираженѣи
за допомогою сполучника *ли* та підсилювальної частки *а: А*
будешъ ли, дѣи, кгвалтомъ далѣи добыватися, поткаетъ тебе
ш[та] дивнога [ЛК 1561, с. 2 зв.];

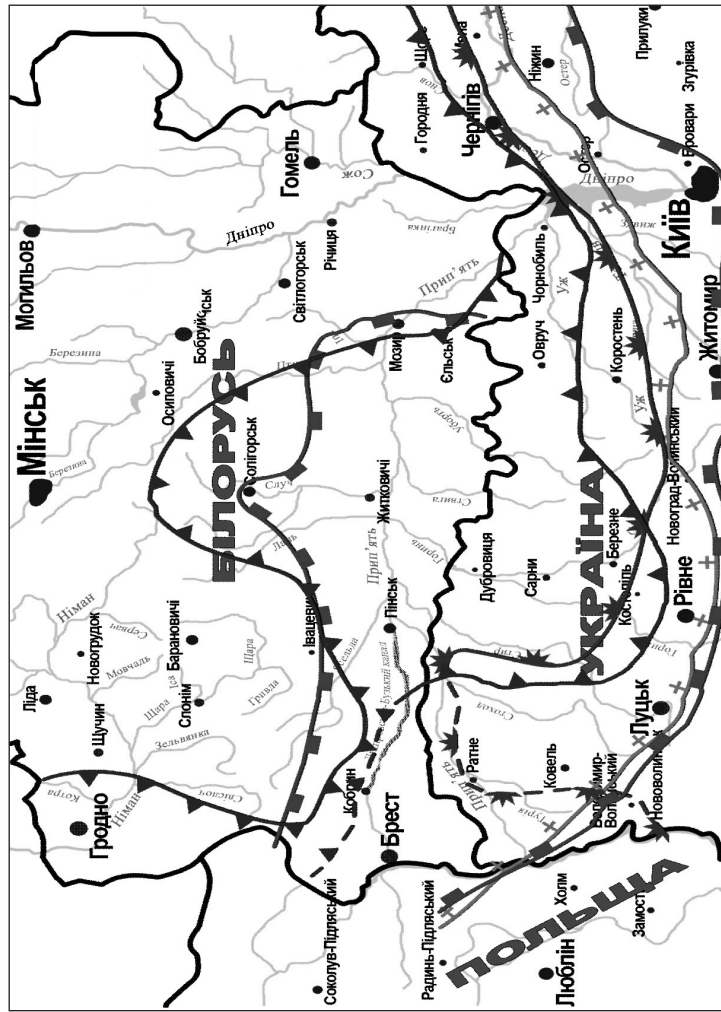
- 7) причины — *бо: Если же* а своимъ подданнымъ розказалъ
покосити, тогда а свои влостивые прокосы — не ваши, бо,
дѣи, а тамъ же, на томъ болотѣ, маю з вами частъ отъ брата
вишго Ѳедора [с. 149]; *нижли: С* которымъ листомъ гсѣрскимъ
посылалъ есми до неѣи, нижли я самъ маючи передъ собою
послуги гсѣрские, не хотѣчи такъ далѣе в томъ мешкати ...
позывалъ есми еѣ ку праву [с. 90 зв.]; *а иж..., тогда: А ижъ* на
тотъ часъ при справованю дастамѣнту братаничовъ его пѣна
Микиты, пѣна Ивана и пѣна Яцка жадного с нихъ не было,
тогда панъ Семѣнъ Белостоцкии тотъ дастамѣнтъ далъ до рукъ
моихъ мнѣ [с. 262 зв.]; *одно-мъ што..., то: одно-мъ* што былъ
пограбилъ кони, то маѣтъ панъ Хмара подданнымъ его млсти
дати двѣ свѣрепы [ЛК 1561. с. 28];

- 8) порівняльний як: А в таковых и жидове, и єретикове, и бусурмани молчанємъ не терпат, якъ вы [Кл. См., с. 8];
- 9) компаративні (прикомпаративні) — *первеи, нижли*: на то наложит мєли первеи, нижли тоє имєне мы сами або потомки наши окупит маємо [ЛК 1561, с. 11].

Багато з'єднувальних засобів, які використовували північноукраїнські писарі для сполучування частин простого речення або предикативних одиниць у складному, вживаються в поліському мовленні й тепер, багато сполучників і сполучних слів вийшли з ужитку. Виявлені ілюстрації синтаксичних конструкцій відображають живе поліське мовлення лише певною мірою, оскільки на синтаксичній організації досліджуваних пам'яток позначилися тогочасні мовні штампи та кліше, властиві канцелярській діловій мові, не в останню чергу спричинені польським впливом.

Запитання. Завдання

1. Які причини використання поліщуками у відмінкових іменникових формах паралельних флексій?
2. Наведіть приклади написань різних іменних та дієслівних слів форм, постання яких зумовлене впливом інших мовних систем.
3. У чому полягали особливості відмінювання числівників у північноукраїнських говірках?
4. Наведіть приклади поєднання слів, виявлених у північноукраїнських пам'ятках, які не успадковані в сучасних говірках.
5. Чим зумовлені численні засоби зв'язку простих частин у складнопідрядних реченнях, значна частина яких не успадкована носіями сучасного поліського мовлення?
6. Якими мовними засобами оформлювали поліщуки питальні та спонукальні речення?

†† за його, за його, його [АУМ, I, к. 228; II к. 208]

†† сакання бо йуса' [ЛГБГ, I, к. 14; АУМ, I, к. 265; II, к. 248]

†† чу'жйе, 'гаринийе [АУМ, III, ч. 3, к. 36]

†† ка'мен'е [АУМ, I, к. 205; II, к. 184; ЛГБГ, к. 11]

Карта 5. Північноукраїнські ізоморфи

6.

Лексичні особливості північноукраїнського наріччя

6.1. Регіональна специфіка поліської лексики

Північноукраїнська лексика є частиною загальноукраїнської й увійшла до складу національного лексикону. Однак повне дослідження історії всього лексико-семантичного складу мови може бути здійснене лише зусиллями десятків учених кількох поколінь. Так, науковці НАН України опублікували колективну монографію «Історія української мови. Лексика і фразеологія» (1983), у якій представлено дослідження словникового складу української мови від найдавніших часів до сьогодні. Збагатила українську історичну лексикологію монографія В. Німчука «Давньоруська спадщина в лексиці української мови» (1992).

Більшість досліджуваних текстів створено в період, коли запозичення з європейських мов, передовсім із польської, саме починали активно проникати до волинського, а згодом і до всього поліського словника. Лексика, виявлена в пам'ятках, відображає той етап, коли органічно поєднувалися старі (давньоукраїнські) слова з українськими новотворами, що з'являлися на основі як питомих лексем, так і запозичених.

Тематичні групи північноукраїнської лексики досліджували переважно в синхронії. Висновки про локальне поширення окремих назв дослідники роблять украй обережно, адже ендемізмом (лексичним чи семантичним) можна вважати слово лише у випадку повного дослідження говірок у синхронії та аналізу всіх пам'яток, чого наразі в україністиці ще не здійснено. Тому, як застерігав М. Никончук, категоричність визначення ендемічного статусу має обумовлений характер, оскільки наступні ґрунтовніші обстеження східнослов'янських діалектів як у синхронії, так і

в діяхронії неодмінно внесуть корективи й можуть значно зменшити кількість визначених діалектологами лінгвем локального характеру.

Більшість засвідчених у поліських текстах номенів не мають вузькорегіонального характеру, однак деякі виявлені лексеми окремих тематичних груп можна характеризувати як полісизми. Невипадково дослідники поліської діалектної лексики ставили перед собою завдання виділити ендемізми. Низку слів вважав поліськими, власне житомирсько-поліськими, М. Никончук: *гало* 'лісосіка, вирубана ділянка лісу', *грезл'а* 'одне з кількох дерев, що виростають з одного кореня', *берв'і* 'драговина, трясовина', *прав'іло* 'гряділь, поздовжній брус плуга', *пахов'іе* 'держак вил', *лежа'йа* 'дощечка-сидіння в бортницькому лазиві', *здавн'ік* 'торбина зі скошеною нижньою частиною для віддавлювання сиру' та ін. На основі аналізу лексико-семантичних та словотвірних особливостей різних тематичних груп лексики (ТГЛ) він виокремив 19 груп середньополіських говірок. Хронологічна природа виявлених правобережнополіських лексико-семантичних локалізмів різноманітна, але більшість з них належать до архаїчних шарів лексики при майже повній відсутності запозичень [ЕЛЖ, с. 6—7, 217].

Специфічну західнополіську лексику виокремлює й Г. Аркушин в узагальнених працях «Західнополіська діалектологія» та «Народна лексика Західного Полісся», де відзначає волинсько-поліські, берестейсько-пінські та підляські лексичні й семантичні діалектизми [Аркушин 2012, с. 171—182].

За матеріалами АУМ чітко окреслених північноукраїнських локалізмів не виявлено.

Становлення й розвиток поліської лексики вивчені фрагментарно. Здійснити опис лексичної системи наріччя на певному хронологічному зрізі — справа надзвичайно складна, тому запропоновано аналіз окремих ТГЛ на позначення *людини* (спорідненість, свояцтво) та *матеріальної культури* (заняття, промисли, будівництво, транспорт, одяг, їжа, зброя). У тематичних групах виділено лексико-семантичні підгрупи, які також охарактеризовано з погляду походження. По змозі встановлено локалізацію окремих лексем від часу виявлення до сьогодення.

Північноукраїнські лексеми, пов'язані з номінацією людини. Лексема *чоловек* у поліських пам'ятках уживана на позначення людини загалом — чоловіка /и было чоловіка десе^т/ [ЖК 1590, с. 2]. Із цією семантикою засвідчено також номен: *людье* [ЛПс., с. 108 зв.], *людє* [ЖК 1590, с. 11]. Відомі ще з періоду Русі сингулятиви *людина*, *людинъ* у досліджуваних текстах не виявлено.

Використовували поліщуки й іншу узагальнену назву: особа /сам особою своєю/ [ЛК 1561, с. 73]. Особу чоловічої статі називали: з другим чоловіком и з ыншими мужми [с. 165 зв.], мужиком своим [с. 136 зв.], тот молодец [с. 111 зв.], паробка моего збил [ЛК 1561, с. 6]; жінку, дівчину: жонки [с. 16 зв.], дєвка [ЛК 1561, с. 32 зв.], дєвчинька [Волинь XVI, с. 40]. Характеризували осіб чоловічої та жіночої статей і за допомогою прикметникових сполук: мужский образ в женский прємєняяючи [Кл. См., с. 37]; покійника називали: небо^жчикъ [ЖК 1590, с. 9], трул [ЛК 1561, с. 18].

У досліджуваних пам'ятках широко представлені номени на позначення *спорідненості та своєїства*:

- *батьки*: отец [с. 22], батко [с. 114], отчим [с. 159], матка [с. 3], матер [ЛК 1561, с. 71 зв.], мату(х)на [ВК 1570, с. 93], матце хрищоной [Заг. Д., с. 169], мачоха [с. 3 зв.], по дєду [с. 9], по бабцє [ЛК 1561, с. 219 зв.], у бабы [Волинь XVI, с. 507]; предъки [КВжв., с. 175 зв.];
- *діти*: дєтина [СУМ XVI—XVI, вип. 8, с. 25], дєти ... счадки [с. 9], сын [с. 22 зв.], пасынку [с. 85], дочку [с. 86 зв.], пасєрбъ [ЛК 1561, с. 277], цо(р)цє [ЖК 1609, с. 162], доця [КВжв., с. 193], пасєрбица, падчарка [АКС, с. 7], з унуком [с. 129], внучцє [ЛК 1561, с. 183], щадковє [Г XIV, с. 131], с наши^м послѣдки [Розов, с. 43], отродокъ [ЖЗ 1545, с. 244], потомокъ [с. 184], потомство [КВжв., с. 155];
- *дядьки, тітки та їхні діти*: дядку [с. 9 зв.], стрыи [с. 23 зв.], тютку [с. 185], дядиную [с. 261], вує(в)ны — [ЖК 1605], плємєнника [ЛК 1561, с. 233], плємѣнница [Четья 1489, с. 70], на сыновца [с. 13 зв.], з сєстрєнками [с. 18 зв.], от братаничов [с. 18 зв.], братанцы своєи [с. 77 зв.], крєвныи мои брат стрыини [ЛК 1561, с. 126], ѡ(т) сє(с)трє(н)ца [ЖК 1605, с. 6 зв.];
- *спорідненість після заміжжя*: муж [с. 100 зв.], жона моя венчалная [ЛК 1561, с. 52], ма^тжоно^к [с. 1], жонка [ЖК 1590, с. 2], му^ж и^з жєною [Кл. См., с. 26], малжонки [с. 34 зв.], з малжоню [с. 50], вдовою [ЛК 1561, с. 223], те(с)тя [КМ 1540, с. 48], тєццю [с. 79 зв.], до скрви [с. 14], з свєкровою своєю [ЛК 1561, с. 121], свєкрухи [ЖК 1635, с. 166], нєвѣстка [с. 53 зв.], нєвѣсту [с. 138 зв.], свєсти [с. 34 зв.], затєм своим [с. 127], дєвер [с. 105 зв.], з шуриномъ [ЛК 1561, с. 172 зв.], жєниху [Кл. См., с. 9], дѣверъ [с. 154 зв.], швакро [КВжв., с. 182 зв.], братовою [ЖК 1635, с. 308].

Більшість засвідчених назв відомі й іншим не лише українським, а й білоруським пам'яткам. У поліських текстах лексеми *дєвка* та *хлопєц* нерідко вживано як синоніми до *дочка* та *син*:

дєвцє моєи [с. 410], хлопъцови моєму [Волинь XVI, с. 411]. Така практика називання дітей на Поліссі збереглася й дотепер. Не виявлено у відомих на сьогодні східнослов'янських пам'ятках та історичних словниках похідного деривата на позначення дружини дядька — *вувєна*. В українських і білоруських текстах від XVI ст. активно вживаний успадкований із киеворуського періоду мови номен *вуй, уй* 'дядько по матері'. Демінутив *вуйко* в текстах XVI—XVII ст. не засвідчений, але про його поширеність можна робити припущення на основі наявного в Хроніці Стрийковського деривата *вуйка* 'сестра матері'. У сучасних поліських говірках лексема *вуйна* вживана рідко, домінує *дядина*. Давньоукраїнські назви дітей брата чи сестри *племянникъ/племенникъ, племенница*, відомі з Повісті временних літ (1216), у північноукраїнських текстах XV—XVII ст. уживані рідко, натомість поліщуки в цей час використовували лексеми *братаничъ, братанецъ та сестрєнецъ*. Не засвідчено в досліджуваних пам'ятках найпоширенішу тепер у поліському мовленні назву *небож* та *небога*.

Представника роду, пов'язаного спорідненістю з ким-небудь, називали *родич* [ЖК 1635, с. 95].

На позначення *спадщини* поліщуки вживали назви: *спадокъ* [ЛЗ 1545, с. 184], *дєдицтва* [с. 60], *отчизны* [с. 34 зв.], *матєризну* [ЛК 1561, с. 83 зв.], *дѣдына* [ККС., с. 39], *дѣдичностью* [ВГ 1570, с. 71]; *спадкоємця* дідівської землі називали *дѣдичъ* [ЖК 1590, с. 1], *батьківської* — *отчич* [ЛК 1561, с. 83].

У поліських пам'ятках засвідчено багато назв на позначення *частин тіла*: *тѣлу* [КВжв., с. 163 зв.], *сєсець* *свои ѿ(т) персеи* [с. 27], *ногты* [с. 41], *плюснанъки до глєзнѣ* [Четья 1489, с. 75], *по голєнам и по плєснам...* *ѿт подошов до колєн* [Волинь XVI, с. 131], *оустънѣ мои* [ЛПс., с. 94], *в губу* [ЖК 1635, с. 269 зв.], *на вискох, видєнє* [Волинь XVI, с. 140], *тва^р* [ЖК 1635, с. 290], *на парсуни, на ягоди рана* [с. 36], *коло очєи на обличю* [с. 94 зв.], *лица* [с. 141], *чєлюст, носа и зубъ* [с. 41 зв.], *над чоломъ* [с. 16 зв.], *на тѣмени* [с. 63 зв.], *черєз тємѧ* [с. 82 зв.], *волосє* [с. 94 зв.]; *подлє запястѧ* [с. 16 зв.], *на руках, на палцох ручных* [с. 55 зв.], *на долон* [с. 82 зв.], *на пад* [с. 91 зв.], *рану в кулши* [с. 37 зв.], *вышєи локта, на стєгнѣ* [с. 127 зв.]; *у потылицы* [с. 122], *по заплєчю* [с. 161], *у черєвє* [с. 175], *у правом боку двє ребрє* [с. 183 зв.], *на персєхъ* [с. 183 зв.], *по зашиику дал* [с. 193 зв.], *на шию* [ЛК 1561, с. 194], *каркъ* [ЖК 1650, с. 202], *хрибє^т* [ЖК 1590, с. 21], *кост* [ЖК 1611, с. 84]. Очевидно, іменник *ягода* із семантикою 'верхня частина щоки, вилиці', виявлений у Луцькій книзі, так чи інакше слід пов'язувати із польським відповідником *gyagody liczba twego* 'щока', засвідченим у 1471 р. [SS, т. III, з. 2(15), с. 91] й активно

вживаним ще й у ХІХ ст. У поліських говірках назви *ягода*, *ягодка* ‘кінчики пальців’ (Берестейщина [ДСБ, с. 269; МСПГ, с. 156]) та *ягодкі* ‘рожеві місця на обличчі’ (Лоевщина [ДСЛ, с. 426]) малопоширені, як і ніде не засвідчений у поліському мовленні очевидний історизм *глезна* ‘суглоб у кістках’. Запозичена лексема *парсуна* ‘обличчя, фізіономія’, виявлена в західнополіських текстах ХVІ ст., і тепер поширена в говірках Дорогичинщини [Аркушин 2012, с. 175].

Відомі в поліських пам’ятках і номені зі *сфери медицини*: в *оокрутную а срокгую нємоц* впал [ЛК 1561, с. 122], *нємоци* [Кл. См., с. 9], *бѡлѣсть* [с. 38], *бѡль* [Лік., с. 103], *поветрия* [с. 122], *повѣтрия морового* [с. 481], *хоробы*, *раны и пухлины* [с. 131], *две болячки на голове* [с. 139], *дыхавица и кашѣл* [с. 133], *обложною хоробою*, *чирвою хоробу* [с. 134], *кадук* ‘епілепсія’ [Волинь ХVІ, с. 578], *синѣтины кровавыѣ* [ЖК 1611, с. 85]; *лѣкарство* [Лік., с. 172], *рѣчи лекарские* [с. 410]; *доктора и балвера* [с. 123], *доктора въ филозофии и въ мѣдыцине* [Волинь ХVІ, с. 410], *до аптыкарки* [ЛК 1561, с. 145], *доктор* [ЗЗК 1572, с. 253], *лѣкаръ* [Кл. См., с. 25]; *болницами* [Луцьк 1322] [ССУМ, I, с. 111], *мѣнѣ лечити и з тоѣ choroby уздоровити* 139 — Волинь ХVІ.

Соціальна диференціація суспільства в аналізованих текстах виразно протиставлялася вербально. Власників маєтностей називали *господаръ*, *господына* [ЛК 1561., с. 145]. Ніколи імена люде^й *тяглыхъ*, *роботныхъ* [ЖК 1590], *дѣвки дворное* [с. 51 зв.], *челადи неволное* [с. 65], *людеи подворищныхъ* [с. 79 зв.], *паробков дворныхъ* [с. 104 зв.], *жонки дворное* [с. 102 зв.], *работниковъ* [с. 93 зв.], *наимита* [с. 107 зв.], *жонок* [ЛК 1561, с. 160 зв.], *хлопца* [с. 7 зв.], *хлопов* [с. 16 зв.], *мужику(в)* [ЖК 1605, с. 30 зв.] не супроводжуються словами *па^н*, *панича^нка* [ЖК 1590, с. 8 зв.], *паню* [КВжв., с. 152], *фалѣ^бное памѣти* [с. 10 зв.], *шлях^хтича учѣтиво^{го}* [ЖК 1590, с. 17], *зацъны^й* [с. 240], *шляхѣ^тны^н* [с. 240], *урожоны^н* [с. 241], *люде^н стану шляхѣ^нкого* [с. 242 зв.], *маючи при собѣ шлях^хту*, *люде^н добры^х* [с. 245 зв.], *люде^н добры^х вѣры годны^х шляхѣ^тны^х* [с. 248 зв.], *славѣ^тны^й* [ЖК 1635, с. 265 зв.]. У поліських пам’ятках лінгвальні засоби гоноративності представлені загалом широко: *моєму мл(с)тивому пану* [КК 1597, с. 35 зв.], *вашмостя(м)* [с. 84 зв.], *вельможную єє м(л) кнегиню* [КК 1600, с. 104], *по^д титуло^м я^сневе^лмо^жно^{го} пѣна єго м^л* [с. 276 зв.], *ве^лмо^жного пѣна єго м^л* [ЖК 1635, с. 294 зв.] та ін.

Міжлюдські контакти також характеризують лексеми: *колекта* [ЖК 1609, с. 117], *сѣбръ* [КВжв., с. 180 зв.], *са(б)ра* [с. 8 зв.], *приятѣ(л)ми* [КК 1595, с. 18 зв.], *з товаришами* [ОК 1632, с. 81], *сусѣдо(в)*, *сугра(н)нико(в)* [КК 1595, с. 13 зв.], *чоловека нѣви^нно^{го}* [ЖК 1590], *вбогие людци* [Заг.Д., с. 177], *ошекуна* [КК 1600, с. 111], *члѣка лѣ(т)него* [ЖК 1609, с. 9].

Соціальні відносини тогочасного суспільства відображені в назвах різних виконавців, дрібних урядовців, які були на службі чи то міських урядів, чи багатих магнатів, князів, владик тощо: бурмистру и радцамъ [с. 12 зв.], при вижох комисарских [с. 1], воуту луцкому [с. 83 зв.], воеводы киевского [с. 44 зв.], возные земские воеводства Руского [с. 59 зв.], воротног и ключника кнѣго [с. 45 зв.], врьдника [с. 76 зв.], децкого [с. 64 зв.], жупнику рускому [с. 69 зв.], коморника кнѣа [с. 54], ключника городничого, мостовничог луцкого [с. 55], лантвоуту [с. 12 зв.], маршалка земли Волинское, старосты володимѣрского [с. 54], охмистра королевое еѣ млсти [с. 253], писар коморы Луцкои [с. 54], подскарбиное [с. 63], служебника [с. 44], слуг, бояр и подданных [с. 44], тивон [с. 38 зв.], тивуном горуховским [с. 44 зв.], целника гсѣдрьского [с. 54], судеи повѣту [ЛК 1561, с. 55], деся(т)ни(к) [ЖК 1605, с. 20], присежниками [с. 180], лавѣники присягѣлыѣ [с. 168], райцы [КВжв., с. 168], дворенина [КК 1597, с. 69 зв.], кашталянь, столѣтникъ земѣли Волинѣское [КК 1595, с. 44], сте(н)никовъ свои(х) [КК 1600, с. 111], посе(с)соре(м) [ЖК 1605, с. 22], сторожомъ двернымъ [ЖК 1609, с. 8 зв.], стражникъ [ЖК 1635, с. 255 зв.]. У контексті однієї справи з Луцької книги — просил старца поворского ѿ вижа [с. 79 зв.] — лексему *старца*, ужито зі значенням ‘старший, староста’ [ЛК 1561]. За найстрашніші провини винуватців карали на смерть, про що свідчить і відповідна лексика: будучи в руках катовских, идучи на шибеницу [КМ 1572, с. 70].

У поліських пам’ятках виявлено численні назви **професій та осіб за родом занять**: професия [ВК 1640, с. 759], купцы острозские [с. 168 зв.], мелник [с. 18], будников панских [с. 34], до кравца [с. 17], до шаѳара [с. 40 зв.], тєсли [с. 55 зв.], бондари [с. 64], на роботу бочечную [с. 64], до ковала [с. 93], ѿт шѣвцов [с. 114], чоботарь, бортникъ [с. 195], грабаров [с. 31], гребѣльного [с. 71 зв.], кухар его млсти [с. 101 зв.], слюсар [с. 135 зв.], селетръник [с. 224], бакалар [с. 227 зв.], барверчик ... барбѣрчик [с. 231], справцу работ лесных [ЛК 1561, с. 39 зв.], икономъ [Київ 1573, с. 38] [СУМ XVI—XVII, вип 9, с. 38], швец [с. 177], косарей [Заг. Д., с. 181], кушнеръ [ОЛЗ, с. 180], римаръ [ЛК 1581, с. 188], стельмахъ [ВК 1578, с. 171], будниковъ [ЖК 1605, с. 38]; назви **тяглих людей** при княжих, панських, шляхетських маєтностях, які виконували певні обов’язки: свинаро^в [ЖК 1590, с. 24], роботниковъ [с. 93 зв.], дворничку его Наталку [с. 148], пастухов двух [с. 159], стадников [с. 167 зв.], сподарина домовая [с. 231], рыкуни [с. 249 зв.], Мацину, пташника [с. 78]; при поїзднику замку Володимѣрского [с. 117 зв.], при жнивѣ был приставом [ЛК 1561, с. 146 зв.]. У поліських пам’ятках нерідко трапляються антропо-

німи, які вказують на рід занять носія чи його предків: Штепана Лєсничого [с. 169] — людина чи його предок працював/працює в лісі; Івана Козорезика [КВжв., с. 154 зв.] — допускаємо, що Іван чи його предки різали кози, звідки прізвисько, а потім і прізвище; Адама Цырулика [с. 286 зв.] — людина чи його предок працював/працює перукарем або лікарем [с. ЖК 1635]; Степана Рудьника [с. 191 зв.] — людина чи його предок працював/працює на рудні [КВжв., с. 169].

Північноукраїнські лексеми для номінації процесів та результатів, пов'язаних з певними ремеслами, промислами: дерева виробленог, бруся и тесниц на бору его [КМ 1543, с. 50], порезавши колоды дубовые ... у звязь ... зробити [Заг. Д., с. 175], дубе рубают [с. 1], дрова в дѣбровѣ рубают [с. 152], ставы сыпати и млыны будовати, проробки розробливати [с. 49 зв.], попелов напалил, шмалцовал [с. 70 зв.], дерево покружати [с. 70 зв.], ванчосу готовог виробленог [с. 34], протесов дерева [с. 243], ходили ... лозины драсти [с. 129], землю єсми бирал и селетру час немалыи роблювал [с. 224]; робили на мосту городню [с. 122 зв.], грабарку сыпал [с. 181 зв.]; пашню дворную засеяную и жатую [с. 77], овцы личковати [с. 79 зв.], сверепу выпутал на полі [с. 111 зв.]; овса сеяти [с. 89], житом засеяти [с. 95 зв.], иншими яринами засеяти [с. 95 зв.], сеяти пашню озимую [с. 225 зв.], сеножати косат и жито жнут [с. 151], траву косили [с. 165], овес пожати [с. 106 зв.], овса вымолотити [с. 117 зв.], на просо новину копал [с. 108], орал, сеяли, бороновали [с. 96], пола дворного повораного и пораленого [ЛК 1561, с. 222]; белугъ зъ езу не брано [КК 1599, с. 92], котци ставливали [Київ 1545] [СУМ XVI—XVII, вип. 15, с. 56], рыб ловити [с. 102], рыбы з водою выпустили [с. 129 зв.], ходили на заяца [ЛК 1561, с. 38 зв.], мысливецъ [ОЛЗ, с. 170], охвотъниковъ [ЛК 1593, с. 61], сети заччье, неводы новые, сети дригубицу до рыб [с. 511], скорки лосиное [ЛК 1561, с. 244 зв.], скур воловыхъ [Волинь XVI, с. 463], верстат ткацкии до робеня полотна и васажок старьи [КЗ, с. 24]. Про поширення ткацтва на Поліссі свідчить і виявлена в Луцькій книзі прізвищева назва Мотовило [с. 154 зв.]. Зараз у західнополіських говірках наявна лексема *мотовидло* зі значенням 'пристосування, за допомогою якого намотували нитки з міток у клубки' [Аркушин 2000, т. 1, с. 320]. Багато засвідчено лексики, пов'язаної з **бортництвом**: пасики досыт зна^{чно} и не мало улъевъ зъ пчъолами 3 зв., меды в кадах 3 зв., у дереве бо^ртны^м [ЖК 1590, с. 10 зв.], дерева бортног со пчолами [КМ 1543, с. 50], у пня^х [ЖК 1635, с. 249 зв.], подрал бчол [с. 34], кнѣз гонил пасѣку [ЛК 1561, с. 45 зв.], шесть роевъ пчолъ неподбиранныхъ [с. 78], подраня ..., сдоровъ ..., подереча

пчолъ; захорони, довжи, береста з восками [с. 79], з лезивомъ [с. 80], медъ выбираетъ... медъ отеребливаетъ [с. 81], медъ въ коробы одбираючи, копыстю теръ [ОК 1632, с. 84].

Назва риболовецької снасті *дригубица*, а також номені зі сфери бортництва *подереча*, *довжи* у відомих східнослов'янських історичних словниках та пам'ятках не засвідчені. Номен *довж* (ж. р.) у правобережнополіських говірках поширений із різною семантикою, пов'язаною із бджільництвом: 1) 'планка для закривання льотка дуплянки' [СПГ, с. 68]; 2) 'великий боковий отвір у вулику-колоді, призначений для спостереження за бджолами й для вибирання меду'; 3) 'пристосування, що складається з дощечки-сидіння та мотузки і призначене для самопідйому бортника на дерево', 4) 'мотузка — частина бортницького лазива' [МЛАУМ, с. 208, 214]. Очевидно, з одним із цих значень слово вжите і в овруцькій пам'ятці. Крім поліських, лексема поширена в говірках північно-західної Білорусі *доўж*, *даўжа* 'вузька продовгувата дошка, якою закривають отвір у колодковому вулику' [СПЗБ, 2, с. 28, 82]. Назва вулика, виявлена в овруцькому тексті 1632 р. без протетичного *в* та з вільним коренем, — *улъевъ*, збережена й у сучасних поліських говірках *ул'*, *ул'ей* [МЛАУМ, с. 205].

У другій половині XVI ст. у Володимирській книзі зафіксована назва процесу зведення стін будівлі, коли бруси вмонтовують один в одний спеціально обрізаними їх закінченнями — *колоды у звязъ вробити*, — збережена в західнополіських говірках, пор. *свіаз'* 'скріплені у формі прямокутника балки, які кладуть на стіни' [БПЗЛ, с. 29, 91].

Переважає більшість наведених лексем — успадковані. Із запозичень в ЛСГ на позначення спорідненості та свояцтва виявлено лише богемізми: *малжонок* та *малжонка* (стч. *malžen*, п. *malžonek*), полонізми: *каркъ* 'потилиця' (п. *kark*), *цорка* (п. *córka*), латинізм *парсуна* 'обличчя, фізіономія' (лат. *persōna*, п. *persona*), германізм *швагро* (нім. *Schwager*, п. *szwagier*).

З-поміж північноукраїнських назв бортництва та бджільництва чужих слів не виявлено взагалі. Це був одвічний і, мабуть, ще донедавна закритий поліський промисел. Запозичені назви стосуються передовсім ЛСГ на позначення професій, виконання різних службових обов'язків та певного роду занять. Левова частка таких слів у поліські пам'ятки потрапили чи безпосередньо з польської: *возний* 'судовий урядник' (стп. *wozny*), *жупникъ* 'урядовець у жупі' (стп. *župnik*), *лавникъ* 'член старого міського суду' (п. *lawniki*, калька з нім. *Schöffenstuhl*), *мысльивецъ* (п. *myśliwec*), *немоцъ* (стп. *niemoc*), *радца* 'член ради міста' (п. *rajca*, *radca*), *справца* 'уповноважений, наглядач' (п. *sprawca*), *хлопъ* (стп. *chłop*),

целникъ ‘митник’ (п. *celnik*), шляхтичъ (стп. *szlachcic/ślachcic*), — чи за її посередництва, зокрема:

- германізми: *бурмистръ* ‘член керівництва ради в місті’ (свн. *burgermeister*, стп. *burmistrz, burgmistrz*), *верстатъ* (нім. *Werkstaat*, стп. *warstat*), *грабаръ* ‘землекоп’ (свн. *grabaere, Gräber*, стп. *grabarz*), *катъ* (можливо, зі стбавар. *kat(e)*, п. *kat*), *кушнеръ* ‘людина, яка вичиняє хутро’ (свн. *kürsenoere, kurs(e)ner*, нвн. *Kürschner*, стп. *kusznierz*), *лантвонітъ* ‘керівник міського чи сільського самоврядування’ (свн. *lentvoget*, стп. *landwójt*), *маршалокъ* ‘урядова особа при дворі великого князя литовського’ (п. *marszalek*, свн. *marschalc*), *охмистръ* ‘керівник дворової служби’ (свн. *hoffmeister*, стп. *ochmistrz*), *римаръ* ‘сідляр’ (нім. *Riemer*, п. *rymarz*), *слюсаръ* (нім. *Schlosser*, стп. *slossar*), *стельмахъ* (нім. *Stellmacher*, п. *stelmach*), *шаоаръ* ‘економ, особа, яка веда фінансові справи установи чи маєтку’ (двн. *schaffâri*, свн. *schaffære*, ч. *šafář*, п. *szafarz*), *шмалцъ* ‘емаль’, *шмалцоват* (нім. *Schmalz*, п. *szmalc*);
- латинізми: *аптыкаръ* (лат. *apothecarius*, стп. *aptekarz*), *бакаларъ* ‘учитель’ (лат. *baccalaurius, baccalareatus*, п. *bakalarz*), *доктор* ‘лікар’ (слат. *doctor*), *кашталянъ* ‘комендант замку’ (лат. *castellānus*, п. *kasztelan*), *колеґа* (лат. *collēga*, п. *kolega*), *медицина* (лат. *medicīna*), *посессоръ* ‘власник’ (лат. *possessor*, п. *possessor*), *професія* (лат. *professio*, п. *profesja*);
- грецизми: *икономъ* ‘господар, розпорядник’ (грец. *οἰκονόμος*), *цирулик* (стп. *cyrulik*, слат. *cirurgus*, грец. *χειρουργός*);
- богемізми: *панъ* (стч. *(h)pán*, стп. *pan*), *кухаръ* (ч. *kuchař*, п. *kucharz*), *стражникъ* (ч. *straž*, п. *strażnik*);
- литуанізми: *ванчосъ* ‘оброблені колоди або дошки для виготовлення човнів’ (лит. *vančos*, стблр. *ванчосъ*), *рику(н)я* ‘хазяйка при дворі, доглядачка худоби’ (лит. *rykūnė*);
- романізм: *барверъ* ‘перукар, лікар’ (фр. *barbier*, стп. *barbi-erz, balwierz*).

Чимало таких віддавна запозичених лексем із повсякденного вжитку в більшості поліських говірок вийшли, але деякі збережені в місцевих прізвиськах, особливо прізвиськах: *Возний*, *Шапар*, *Пасесор*, або набули іншої семантики: *маршалок* ‘свідок на весіллі’. Поодинокі церковнослов’янізми, виявлені в пам’ятках, використовують поліщуки й зараз: *бóлница*, *бóлѣсть*, *лѣкарство*, *немощѣ*. Лексему *лікарня* в досліджуваних пам’ятках не виявили, відсутня вона була й у мовленні поліщуків щонайменше до середини ХХ ст.

Контакти поліщуків з іншими народами широко відображені в лексиці. У північноукраїнських пам'ятках виявлено **назви народів, племен, етнографічних груп та територій їх проживання**: русинъ а любо руска [Розов, с. 6], на роусине и на грецѣ, а здѣ роускийи снове. еє стои мл(с)ти. многіє цркви поставили [Четья 1489, с. 33], москвитин [ЗЖК 1572, с. 249], мо^око^вку /тую жо^нку мо^око^вку/ [ЖК 1590, с. 18], русь, москва, грекове, поляцы, влоши, нѣмцы... с татарами [Кл. Отп., с. 261], жид [с. 54], двох волошинов [с. 79 зв.], через татарє [с. 59 зв.], Галичан [с. 155], циганове [с. 233 зв.], у волынские и полеские ... литовские (тут про маєтності) [с. 44], княз московский [с. 62 зв.], полский [с. 26], ладских [ЛК 1561, с. 159 зв.]; а здѣ в рѣси [с. 33, 33] а здѣ всю роускоюу зе(м)лю. ѡ(т) паганы(х) застѣпаєть [с. 34], в латиньской земли. тѣло его лежить. а в насѣ в руси мл(с)рдие его. и чюда великаѡ... [Четья 1489, с. 35], в Подолскую землю одины ѡт Рускоє земли, а другие ѡт Волына [с. 60], с Подоля [с. 262], на Подлаше [с. 63], в Литвѣ [с. 84], с Коруны Полскоє [с. 3], Речи Посполитоє ... Великого Кназства Литовского ... до земли Йолантскоє [ЛК 1561, с. 218 зв.]. Міжнаціональні взаємини нерідко відображені в поліських антропонімах: пїа Андреѡ и пїа Яцка Русинов [с. 77], зѣ земаны ... Юшковичи Прускими [ЛК 1561, с. 161 зв.], у Грица Караима [Волинь XVI, с. 538], Москаль Анѣдрєи [КВжв., с. 151].

У поліських пам'ятках засвідчено багато номенів на позначення матеріальної культури. Широко представлена лексика, пов'язана з називанням житла, присадибних будівель, інтер'єру, хатнього начиння, посуду, одягу, прикрас, їжі, напоїв, продуктів харчування, зброї та ін.

Північноукраїнські лексеми, пов'язані з номінацією садиби, присадибних будівель, хатнього начиння, інтер'єру тощо.

Загальні назви: маєтност [с. 6], на томѣ сєлищи [ЛК 1561, с. 123], наме^{ст}є [ЖК 1590, с. 2 зв.], мешканє [ЖК 1605, с. 6 зв.].

Назви **житлових забудов**: в хатє [ЖК 1590, с. 11], буды^нки з дворомѣ [с. 314], в ы^аба^х свє^тли^чны^х [ЖК 1635, с. 269, избу белую [Заг. Д., с. 175], до избы [с. 18], изба чорная [с. 204], дом гостинный [с. 71 зв.], под господою [с. 87], ѡсєлею [с. 171], у светлицы низкой [с. 46], светлица з сєнми [ЛК 1561, с. 163 зв.], вшєдши на салю [КЗ, с. 25], ѡ хижѣ [ЛК 1590, с. 6], в хборѣ [ЖК 1590, с. 2], халупа [ЖК 1635, с. 259], халупка [АКС, с. 8].

Назви **господарських будівель**: гридня з сєнми а стаиня [с. 163 зв.], до клєти [с. 78 зв.], сырник /тут, можливо, йдеться про сироварню, оскільки сучасне значення 'ворок для сиру', поширене в західнополіських говірках [Аркушин 2000, т. 2, с. 145], не підтверджується контекстом уживання лексеми/ [с. 204], клюна

[с. 204], 8 пивниці [с. 1], в корчмы [с. 8], в дому корчемном [с. 94 зв.], 8 солодовнах горны, а в броварех печи [с. 172], кухня [ЛК 1561, с. 204], изба столовая [КЗ, с. 25], клуна, винница [с. 571], шопа [Волинь XVI, с. 372], коморы [ЖК 1590, с. 4 зв.], загороды [с. 7 зв.,] ста^{ни} [ЖК 1590, с. 6], на кошару [с. 79 зв.], ув оборо [с. 128 зв.], стаиня [с. 163 зв.], две колешни [с. 156 зв.], в гумнѣ чотыри стоги жита [с. 118], 8 погреби [ЛК 1561, с. 72], 8 ольва^{рку} и гумъна [с. 266 зв.], садзы [с. 292 зв.], спижа^{ни} [ЖК 1635, с. 314 зв.] замокъ з будова^{емъ}, с пригоро^{комъ} [ККС, с. 35 зв.], в пекар-ни [ЖК 1609, с. 31], шпихлер [с. 513], стодола и половникъ [с. 372], курникъ [с. 405], холодникъ [с. 570], хлевовъ два [Волинь XVI, с. 571], свиръны [ЖЗ, с. 118 зв.], котец куры ховаты [с. 24], бана [Четья 1489] [СУМ XVI—XVII, вип. 2, с. 18], инъбар, свѣтил-ка, лазня, токъ [АКС, с. 6]. Нерідко в досліджуваних справах трапляються докладні описи типової забудови садиби поліського шляхтича: 8 дворе будованя светлицъ две, промежку ними сѣни, на дворе клетка, погреб, на погребі хижка з двома прихижки, изба з сѣнми и с коморою, стаина рубленаа, лазня з сѣнми [с. 195]; двор зо всим будованѣм и оселею, 8 дворе будованя изба чорная з сѣнми, против избы клет, подле клетки сырник, за сырником кухня, на дворе два зърубы, один на избу, другии — в столпѣе, толко три стены, клюна непокрыта и двор не огорожен [ЛК 1561, с. 204]. У Луцькій книзі в одній із справ засвідчено префіксальний дериват *подклѣт* (від *klěť ‘хата, комора, хижка’): 8 светлицох чотырох ни дверѣи, ни окон, ни оболон, ани столов, печи побиты, защѣпки и замки нутрьные повыбиваны и в *подклѣтахъ* також [ЛК 1561, с. 117]. Лексема з дещо видозміненою фonomорфологічною структурою — *подк^ллѣт*, *пок^ллѣт*, *пок^ллѣт* — активно вживається в деяких поліських говірках дотепер зі значенням ‘опалюване приміщення, комора для зберігання овочів’ [БЛПП, с. 102; Аркушин 2000, т. 2, с. 65], а в окремих н. пп. Рівненської та Волинської областей збережена без змін: *подк^ллѣт* [БЛЗП, с. 62]. Номен відомий у польських пам’ятках від середини XVI ст., лише з характерним ятевим рефлексом — *poklat* [Linde, IV, с. 283]. Можливо, якщо це не описка, саме волинський запис слова *подклѣт* відображає первинний варіант новотвору за типовою для української мови моделлю *під + іменник*: *підляц*, *підстеп*, *підстріха*, що надавало новому слову значення ‘щось менше, молодше, нижче від попереднього’. Звідси *подклѣт* ‘менша будівля, ніж кліть; те, що при кліті’. Лексема *груба* /8 грѣбе ... сѣна немого/ [ЛК 1561, с. 204] із семантикою ‘схованка, накриття для сіна’ у відомих східнослов’янських писемних пам’ятках та лексиконах не виявлена. У наддністрянських говірках слово засвідчене зі значен-

ням ‘неглибока продовгувата яма, в яку картопля чи буряки насипані вище землі, прикриті соломною і присипані землею’ [SDU, с. 36]. Назва *ко|тух /ко|т’ух/* ‘хлівчик для курей’ поширена в західнополіських говірках і, мабуть, у видозміненому вигляді продовжує ковельське кінця XVI ст. *котец* із таким самим значенням. Запозичення *шпихлеръ* та *свиронъ* ‘будівля для збереження збіжжя’ у поліських говірках з ужитку вийшли. Лише в кількох населених пунктах Берестейщини збережена назва *шні|хір* [ДАБМ, к. 239]. Литуанізм *свирон* мав продовження в білоруській мові [Там само].

Інтер’єр поліської хати також характеризувався значною різноманітністю, що й відображено в назвах: рожьжегше плитуу [Четья 1489, с. 70], печи [с. 117], двери сенныи и светличныи [с. 148], ни дверѣи, ни окон, ни оболон [с. 107], оконницы [с. 72], одверки [с. 129], верхъ стели [с. 86 зв.]; замок, звод и ѿртку [ЛК 1561, с. 44 зв.], защепки с прибоями [КЗ, с. 24], под дах; окон шест, в которых оболоны скляные старые, окно з оконницею; у одное оболоны кватера стовчена, у другое шиб одиннадцат збито; лиштва при стен [КЗ, с. 25], оболоны шкляные [с. 570], изба.., драницами подбита [Волинь XVI, с. 372], кганок [ЖК 1609, с. 31], нѣякого присѣн’кѣ перегорѣда [Лік., с. 48], под припечкомъ [ЗЖК 1572, с. 250]. Назва *при|с’інок* ‘комора, приміщення в хаті для зберігання їжі та різних речей’ [БЛПП, с. 62] поширена тепер лише в західнополіських говірках і вочевидь на початку XVII ст. була в ужитку жителів Острога, де й міг її почути автор «Лькарства...». Дериват *драница* ‘дрібні дерев’яні планки для оббивання будівлі’ в сучасних поліських говірках успадкований без змін: *дран’*, *д|ранка*, *дра|ниці* ‘щеплені пластини для даху’ [БЛПП, с. 213]. Лексема *обо|лон* — *обо|лона* — *обо|лонка* у значенні ‘вікно’, ‘віконна рама’, ‘шибка’ в поліських говірках зокрема й українській мові загалом з активного обігу вийшла.

У справах актових книг є численні описи *назв меблів* поліщуків: столов [ЛК 1561, с. 117], на ложьку ‘ліжко’ [с. 316 зв.], шкатулы [ЖК 1635, с. 247], скрынку з листы и печатю [ЛК 1561, с. 28]; стол простыи недобрыи, шафа простая для ставяня начиня [с. 24], шафарня новая для хованья круп; седѣнье, стол дубовыи долги, лавы вколо при стенах [КЗ, с. 25].

Загальні назви *хатнього начиння*: рухлядь ‘домашні речі’ [АКС, с. 6], спрату домового господа(р)ского [ЖК 1649, с. 17 зв.], начиня домового деревняного и глиняного [Волинь XVI, с. 512]. Назви *посуду* та інших *хатніх речей*: измыти... в лохани ‘посудина для прання або умивання’ [Четья 1489, с. 70], бодню розбили [ЖМ 1556, с. 56], дѣжа до воды дубовая, двѣ фаски невеликие, цебер один [КЗ, с. 24], ножи вгорские [с. 17 зв.], лыжок [с. 29 зв.],

двѣ ложки сребраных [с. 140 зв.], талеры [с. 140 зв.], речеи кухонных: цыну и меди, тоест мис, тарелеи, котлов, панов ‘металева кастрюля, сковорода’ две, конвеи цыновых ‘ємність для зберігання чогось, переважно рідини’ [с. 155 зв.], бровар с кадми, с котлом, котел горѣлчєныи с трубами и с кадми, бочок пивных трынацат, кадеи пят, а прикадков два [ЛК 1561, с. 195], дежок двѣ [с. 570], по скляночце [с. 139], наливок ‘ємність для пиття’ [с. 511], кухол, сковорода [с. 571], корыто пивъное [с. 405], кадобовѣ пять, олстерко чорное, фляш шкляныхъ [с. 570], фляша цынова [Волинь XVI, с. 571], ковшъ — [Луцьк 1534] [СУМ XVI—XVI, вип. 14, с. 158], но^ж ци^сдоловы [с. 2], мисы спи^жные [с. 4 зв.], лы^жки деревєные, талерыи деревєные, ве^дра, сита [с. 4 зв.], скрыни [с. 10], ча^пки сєребренєые [ЖК 1590, с. 18 зв.], меду кга^пнецъ [ЖК 1635, с. 292], барило ‘дерев’яна посудина для зберігання рідини’ [АКС, с. 6]. Засвідчену на початку XVII ст. в житомирських текстах структуру іменника *ложок* ‘ліжко’ збережено лише в поліських говірках. У поліських хатах нерідко можна було побачити музичні інструменти: кобза турецкая [с. 512]; літературу: книг руских, полских, латинских [Волинь XVI, с. 512].

Північноукраїнські лексеми, пов’язані з номінацією будівельних процесів. В описах поліських ділових документів засвідчено багато *будівельної* лексики та процесів, пов’язаних із *будівництвом*. Приклади з опису Ковельського замку 1590 р.: Кухня, до нее двери простые, огнище доброє, комин великийи добрыи. Два вильки желѣзные на огнищи и обложины двѣ. С тое кухни коморка малая, у нее немаш зацепки. В той коморе столик малыи [КЗ, с. 24]; вышедши на кганок, идучи по *бланку* ‘виступи на замкових вежах і мурах’; вѣсход ‘сходи’ хороше опероныи, кгонтами побитыи ... з долу на обланок; четвертая комора, албо ковната [КЗ, с. 25]. Виявлено низку специфічних лексем: подрубѣ, которыи обернено на *тарас* ‘в’язниця’, з двора перед тарасом — *колода*, што хлопи сажаютъ. В описі Житомирського замку виявлено іншу семантику лексеми *тарас* — ‘зовнішнє рублене укріплення замку, критий драницями зруб’: бо можеть добре за тарасомъ на гору приити [ЖЗ, с. 115]; *куфа* з железными обручами; полкуфок один; две *драби* сольны; *крата* ‘ґрати’ мѣсто дверии деревєная... у краты зацепка с прибоями; *роштѣ* ‘решітка’ для ставяня пива [с. 24]; двери на завесах, у которых замок и *антабу* ‘ручку’ отдерто [КЗ, с. 25], *трамы* ‘дерев’яна балка, сволок’ /трамы, стѣны, окна и двери/ [Кл. См., с. 26]. Із наведеного контексту лексеми *вилки* та *обложины* вживалися в значенні ‘підставки на ніжках, на які щось ставилося або підвішувалося над вогнем’. Слово *вилки* відоме також у білоруській писемності від кінця XVI ст. [ГСБМ, т. 21,

с. 179]. Запозичені лексеми *антаба*, *драба*, *рошт*, а також питомі *бегун*, *вилки*, *обложини* із зазначеною семантикою у відомих українських пам'ятках та історичних лексиконах не засвідчені.

Подвір'я: дощъки [с. 117], в плоту [с. 85], в парканє [с. 213 зв.], на тыну [с. 87], острог [с. 117], перєд воротаы дворными кобылин 'дерев'яна колода з гострими палями' две подтатых и лѣсу проламленую [с. 221], подвои порубаныи в загороды [с. 129], два зърубы, один на избу, другии — в столпѣе [с. 204], одѣнки /два/ [с. 7 зв.], дверци простые на бегуне; жолоб и драбина для коней [КЗ, с. 24], тинъ, паркан, баркан [АКС, с. 6], хвортка [ЖК 1605, с. 15], студна [с. 372], колодязъ [Волинь XVI, с. 463], з пляцомъ [ЗЗК 1572, с. 253], дровъ воз [ЗЗК 1572, с. 255]. Невід'ємною спородою біля шляхетського обійстя були ста^в, млынъ [ЖК 1590, с. 4]. В одній із справ Кременецької книги за 1556 р. виявлено лексему *вшак* — /вшаки порубане/ [КМ, с. 55]. Для поліських говірок — це типовий елемент забудови *уш'ак*, *вуш'ак* 'пазовий стовп каркасної будівлі, який закопується в землю' [БЛПП, с. 161—162], 'одвірок' [Аркушин 2000, с. 81]. Номен також поширений у північно-західних білоруських говірках [СБПЗГ, 5, с. 254]. У відомих східнослов'янських пам'ятках слово зафіксовано вперше. Назва *бегун* у поліських говірках успадкована щонайменше від XVI ст. без особливих змін у семантиці: 'вісь-стовп із суком, на якому тримаються й обертаються ворота, двері' [БЛПП, с. 40]. Іменник *лѣса*, засвідчений у Луцькій книзі, також поширений в інших східнослов'янських пам'ятках переважно в значенні 'плетін'я'. У сучасних правобережнополіських говірках лексема багатозначна. М. Никончук виділив 8 семем, 7 із яких пов'язані предметами, утвореними внаслідок плетіння з лози — ворота, тин, огорожа, димохід, загорожа в річці, лозова сітка, хворостини, з яких виплітається загорожа, і одне значення — 'драбина' [БЛПП, с. 36].

Більшість номенів ТГЛ на позначення поліських забудов, хатнього інтер'єру, подвір'я також успадковані. Запозичені лексеми із західноєвропейських (переважно німецької) мов, як правило, за посередництва польської поліщуки використовували для називання деяких приміщень, їх частин, дрібних виробництв, подвір'я, а також меблів, посуду, елементів інтер'єру:

- германізми: *антаба* 'дверна ручка' (н. *Handhabe*, стп. *antaba*), *броваръ* 'пивоварня' (свн. *brouwer*, стп. *browar*), *будинокъ* (свн. *buding*, стп. *budynek*), *кганокъ* (нім. *Gang*, стп. *ganek*), *кгонтъ* 'покрівельний матеріал' (свн. *gant*, стч. *hont*, стп. *gont*), *дахъ* (свн. *dach*, стп. *dach*), *кватєра* (н. *Quartier*, стп. *kwatera*), *куфа* 'бочка для пива' (свн. *kuofa*, п. *kufa*), *кухол*, *куфель* (свн. *küefel*, нвн. *kufel*, *kuffel*,

- п. *kufel*), *кухня* (двн. *kuchīna*, нвн. *Küche*, п. *kuchnia*, ч. *kuchyně*), *лиштва* ‘облямівка’ (свн. *līste*, п. *lisztwa*), *олстро* ‘футляр для зброї чи побутових предметів’ (нн. *holster*, п. *olstro*), *парканъ* (вн. *parkan*, *parchan*, стп. *parkan*), *рошмъ* ‘решітка’ (н. *Rost*, стп. *róst*, *rósz*), *стодола* (двн. *Stadol*, п. *stodola*), *талеры, тарели* (двн. *talier*, п. *talerz*), *трамъ* ‘сволоок, балка’ (свн. *trāme*, стп. *tram*), *фаска* ‘діжка’ (свн. *vaz*, п. *fasa*), *фляша* (н. *Flasche*, стп. *flacza*) *фортка* (н. *Phorte*, стп. *fortka*), *олъварокъ* (свн. *vor-wērc*, стп. *forwark*, *folwark*), *цеберъ* (свн. *zubar*, стп. *dzber*), *шафа* (н. *Schaff*, стп. *szafa*), *шиба* (снн. *schibe*), *шона* ‘повітка’ (свн. *schopf(e)*, п. *szora*), *шпихлер* ‘господарський будинок для зберігання збіжжя’ (н. *Speicher*, стп. *spichlerz*);
- латинізми: *пляцъ* ‘місце, відкритий простір, вулиця’ (нлат. **plattea* (< *plātēa*), нвн. *Platz*, п. *plac*), *спижарня* ‘продовольчий склад’ (слат. *spesa*, свн. *spīse*, п. *spīżarnia* від стп. *spīž*), *тарас* ‘зовнішнє рублене укріплення замку, критий драницями зруб’ (лат. *terracea*, п. *taras*), *шкатула* (лат. *scatula*, п. *szkatula*);
 - полонізми: *драба*, очевидно, ‘якийсь вид драбини’ (стп. *drab*), *груба* ‘яма для зберігання сіна, збіжжя, овочів’ (стп. *gruba*), *ггарнецъ* ‘міра ємності’ (стп. *garniec*), *крата* ‘ґрати’ (стп. *krata*), *панов* ‘кастрюля сковорідка’ (стп. *panew*);
 - литuanізми: *клюня* (лит. *klūonas*, стблр. *клюна*), *ковишъ* (лит. *kāušas*, стблр. *ковиш*), *свиренъ* ‘комора, житниця’ (лит. *svirnas*, стблр. *свиранъ*);
 - романізми: *сала* ‘світлиця’ (іт. *sala*, стп. *sala*), *тарасъ* ‘в’язниця’ (фр. *terrasse*, стп. *taras*);
 - тюркізм *инъбаръ* (тур. *ambar*).

Північноукраїнські лексеми, пов’язані з номінацією господарського реманенту. Із виявлених у поліських пам’ятках **назв господарського реманенту** найчисельнішу ЛСГ становлять лексеми, пов’язані з номінацією **транспортних засобів**: *воз кухонный* [с. 155], *воз котчии* [ЛК 1561, с. 183, во³ з хомуто^м [с. 10 зв.], сани о^бшевны [ЖК 1590, с. 4 зв.], сани лубеные простые [с. 24], на бальках сани цудные великие новые на шест коней [с. 24], старых васажков ‘легкий віз’ три, осьь окованая без дишля [КЗ, с. 24], фура [ЖК 1605, с. 88], карета [ЛК 1625, с. 188]; *упряжі, збруї*: с хомутом и з лецом [с. 17 зв.], з уздою и з вожками [с. 42 зв.], подковы конские [с. 76 зв.], подвод з возы [с. 71], з седлы, одно злогоглавомъ крыто з радом сребрьным, а другое седло саоъяном крыто з радом черкасским [ЛК 1561, с. 52], ле(и)цы [ЖК 1605, с. 36], з уздами юхтовыми и з монштоками, седел ярчаков ... с тебенками,

метички, стрымена [с. 217], чапракгъ на коня, шоров два [Волинь XVI, с. 511], шлѣя [ВК 1580, с. 179], седель малеваныхъ сафяномъ чи^рвонымъ критыхъ, седель про^тыхъ 6, се^дло з во^нлоко^м [с. 15 зв.], узъдечъки [с. 253], по^торо^нки [ЖК 1635, с. 259], ла^нцужо^к, железа ко^нскиѣ [ЖК 1590, с. 10].

Засвідчено багато назв на позначення *іншого реманенту та матеріалу*: сна^т плуговая [ЖК 1590, с. 16 зв.], плугомъ [с. 68 зв.], и плуги порубал [с. 110 зв.], сох [с. 207 зв.], клепок [с. 34], уплепок [с. 93], желѣз, пил, склютов, сокер [с. 34], свердлы и желза млыновыѣ [с. 266 зв.], мотык [с. 108], кос две, серпов палт [с. 147 зв.], вилки [с. 268], желза полторы шины [с. 76 зв.], лесных товаров ван[т]ух, попелов [с. 93], в крынех попелов паленыхъ [с. 71], медвѣдно, мѣлница, лихтар [ЛК 1561, с. 52 зв.], лемеш и чересло [Луцьк 1564] [Тимченко XV—XVIII, кн. 2, с. 401], глина [ЖЗ, с. 118], цѣгли [Заг. Д., с. 175], желѣз плужных, сошников, рожновъ, рыдлѣв [с. 511], млыновое веретено [с. 571], ступа [с. 372], топор месныи [с. 571], мѣхи ковалскиѣ, молотов два, гвозница, клесчи, друшляков, шпара, точило [Волинь XVI, с. 572], о(к)ша ‘сокира’ [ЖК 1609, с. 138], пила троцкая, три друки закованые [с. 24]; пень до рубанья мяса [с. 24], колодка старая с ключем [с. 24]; стол тесарский; [с. 25], клямка з гачком [КЗ, с. 26], в ланцух и в пута [Волинь XVI, с. 212], шпи(л)ка [ВК 1568, с. 127], балясы [ЖК 1590, с. 48], бляха [ЖК 1583, с. 53], гвоздии [с. 42], вжищо плетоуть [с. 39], сваза(н) поворозом ‘тонка мотузка’, на дощка(х) [Четья 1489, с. 70]; *металів та мінералів*: цыну и мѣди [с. 155 зв.], желѣза [с. 266 зв.], селетру час немалыи роблювал [ЛК 1561, с. 224], спижу [ЖК 1590, с. 4], з мосяжомъ [ЖК 1605, с. 18], золото и срибло [ЖК 1635, с. 314].

В одній справі Луцької книги засвідчено прізвищеву назву *Лукошко* — Василен Лукошко [с. 115]. Номен активно вживаний у російській літературній мові із семантикою ‘гнута коробочка із дранки, лубка, берести’ [Даль, II, с. 272] і відсутній в українській. Перша фіксація слова в російських пам’ятках подана з посиланням на «Псковскую судную грамоту» XV—XVI ст., а решта прикладів датовані XVII ст. [Сл. РЯ, вип 8, с. 305]. В українських говорах лексема *лукошко* поширена переважно в крайніх північних говірках у значенні ‘маленька циліндрична луб’яна коробочка’ [Никончук, с. 145]. Можливо, у тогочасній українській мові, зокрема в її північноукраїнському вияві, вживаний був і апелятив *лукошко* як демінутив від *лукно*, оскільки ця лексема в значенні ‘короб’ відома в українських пам’ятках від 1516 р. [Тимченко XV—XVIII, кн. 1, с. 409].

Із наведених назв передовсім на позначення деталей упряжі та інших різних виробів багато германізмів: *бляха* (свн. *blēch*,

стп. *blacha*), *дишель* (вн. *dihsel*, стп. *dyczel*), *лець*, *лейцы* (свн. *leit-seil*, стп. *lejcy*, *lec*), *монштокъ* ‘різновид вуздечки’ (нім. *Mundstück* ‘сопло’, стп. *munsztuk*), *шля* (нім. *Siele*, ч. *szle*, п. *szleja*), *шоръ* (нім. *Schirr*); *балька* ‘дерев’яна оброблена колода’ (внв. *Balken*, стп. *balka*), *вантухъ* (нім. *Wagentuch*, п. *wantuch*), *ланцухъ* (свн. *lanncug*, п. *łańcuch*), *друшлякъ* (нім. *Durchschlag*, стп. *druszlak*), *клямка* (свн. *Klamt*, п. *klamka*), *лѣхтаръ* (нім. *Leuchter*, стп. *lychtarz*), *окиша* ‘теслярська сокира’ (нім. *Axt*, стп. *oksza*), *рыдель* ‘лопата’ (стп. *rydel*), *цегла* (свн. *ziegel*, п. *cegła*), *шпи(л)ка* (свн. *spille*, п. *szpilka*). Виявлено також запозичені лексеми й з інших мов, зокрема тюркізми: *тебенка* ‘оснащення до сідла’ (тур. *tébeng*), *чапракъ* ‘вовняна підстилка під кінське сідло’ (тур. *çaprak*), латинізми: *селетра* (лат. *sal nitrum*, нім. *Salpeter*, п. *saletra*), *карема* (нлат. *carra* ‘віз’, іт. *carreta*, стп. *kareta*); романізм *балаєсы* ‘стовпчики для балюстради’ (іт. *balaustro*, стп. *balas*).

Північноукраїнські лексеми, пов’язані з номінацією видів одягу. Їх, як правило, подавали в описах разом із матеріалом виготовлення.

Багато засвідчено в пам’ятках періоду пізнього середньовіччя номенів *поліського одягу*. Наприклад, одяг поліського шляхтича на кінець XVI — початок XVII ст. був дуже різноманітним і налічував до кількох десятків одиниць і відповідно назв: шаты его млсти, шата атласу чирвоного соболми подшита [с. 52 зв.], ѿбране [ЛК 1561, с. 126 зв.], убра^нє мур^аское [ЖК 1590, с. 12], одежу [ЖК 1605, с. 8], шаты ро^зное ма^ти [ЖК 1635, с. 314], фантины, шутлате, рупески [АКС, с. 7]. На позначення процесу одягання поліщуки використовували дієслово *уби^и рац^а*: я теды вставши а вбравшись [ОК 1632, с. 80], хоч паралельно, мабуть, уживали й інше — *оде^и вац^а*, про що може свідчити віддієслівний прикметник: кожухъ одевалъны^и [ЖК 1635, с. 295]; процес роззування засвідчено дієсловом *ззути*: боты з но(г) зуто [ЖК 1611, с. 84].

Головні убори: чепец моравский с перлами [с. 35 зв.], два чепцы шитых [с. 78 зв.], чепец золотыи также с тканкою перловою [с. 236], завите двое — одно золотое с перлы, а другое золотое со сребром [с. 236], толстки, одну черчатую, другую синятку [с. 78 зв.], кучму кунюю [с. 38 зв.], кучма соболая [с. 208 зв.], шапка соболем подшита [с. 52 зв.], шапку, куницюю подбитую [с. 17 зв.], шапъка чорная столбоноватая [с. 98], шапки две аксамитных [с. 183], два платы [с. 78 зв.], взголове скураное [с. 145 зв.], хустка [с. 259], рантухов пат ‘тканина, хустка довга до землі’ [ЛК 1561, с. 78 зв.], макгерка [ЛК 1573, с. 155], бриль [ВК 1588, с. 80], капелюшов два [с. 511], рубковъ ‘різновид жіночого головного убору з тонкої льняної тканини’ [Волинь XVI, с. 570], шапъ-

сукню люнскую с кнаѣлами сребреными [с. 38 зв.], сукню женскую колтрышовую [с. 78 зв.], сукна чорная ческая [с. 87], платѣ белое [ЛК 1561, с. 156 зв.], кошу^л му^ки^к [ЖК 1590, с. 12].

Елементи одягу: шнуры на неѣ с пуклами золотыми [с. 25], шест цѣвок золота и осмънадцат локоат перел [с. 35 зв.], тканица перловая, на которой было осмъ золотников перел [с. 35 зв.], тканица венѣцкого золота [с. 134 зв.], брушками лисими подшитую, с кнаѣлами сребреными позлотистыми [с. 138 зв.], колнер кожуховыи зъ шматом кожуха, а в скорки лосиное две гаѣтки сребреных порвано [с. 244 зв.], чинкатору [с. 17 зв.], с трема брамы оксамитными [ЛК 1561, с. 236], кныблик^к [ВК 1578, с. 168], и^з кашта^лтико^м [с. 4 зв.], кнафико^в сребраны^х [с. 12], зъ шнурами шо^лку чи^воно^{го} [с. 12 зв.], обручо^в тѣканы^х, пояс^с сре^браны^и, пояс^ок ѡ^ксами^тны^и зъ загликами сребраными [ЖК 1590, с. 12], пасаманъ [ЖК 1650, с. 194], з есами сребръными [с. 123], поес старосвецкии ... зъ зангелѣм сребреным [с. 213], подшитые кгерлицею земленою [с. 217], з кгузами, шлямами рисими подшитую [Волинь XVI, с. 510], з по^лгома^вкомъ [с. 270], футъра лиси^и, ку^и, шлыки ма^вмуръковьи и лиси^и [ЖК 1635, с. 314]. Лексема *чинкатора* в історичних лексиконах української мови не засвідчена. Без вказівки на час фіксації лексеми *czegatura, cyngatura* зі значенням ‘пов’язка, поясок’ є в «Podręcznemu słowniku dawniej polszczyzny» Стефана Речка [PSDP, с. 49]. У нижньослужьких (сарненських) говірках *ч’інко^л тора, чинди^л кора, чинда^л кора* поширена зі значенням ‘широкий жіночий пояс’, ‘святковий чоловічий пояс, переважно з червоної вовни’ [СНОВ, с. 171—172; Никончук, с. 189]. Лексеми *заглики, кашталтик* та *полгомарок* на позначення елементів одягу в українських пам’ятках засвідчено вперше.

Взуття: на ... нога(х) плюсаньки до глезнѣ [Четья 1489, с. 75], боты [с. 1], полуботки саѣановых двоє, и боты саѣановыи [ЛК 1561, с. 141 зв.], буты чо^вные ко^лловые [ЖК 1635, с. 292 зв.], чижми [с. 58], чоботы [ЖК 1605, с. 9].

Гроші поліщуки зберігали в гаманцях, які називали: з вачкомъ [с. 25], грошеи з мошонкою [с. 98], поясы с калитами [ЛК 1561, с. 101 зв.], у череску [ЗЗК 1572, с. 249].

Багато в поліських пам’ятках назв *тканин та виробів з тканин (полотна)*: по камъце ‘турецька шовкова тканина’ [Г XV, с. 43], оу лѣнаны(х) пеленка(х) [Четья 1489, с. 70], зъ є^лвабѣмъ [с. 12], ѡтласть [ЖК 1590, с. 12], саква [ЖК 1609, с. 125], мешок аксамитныи [с. 17 зв.], в торбѣ [с. 52 зв.], тлумаки [с. 86 зв.], постѣл [с. 52 зв.], коц бѣлыи [с. 52 зв.], колдра китаики зеленою [с. 236], две радни [с. 78 зв.], полотна, скатерти а ручники непорзаныє [с. 137 зв.], с китаикою [с. 17], простира [с. 141 зв.], ручни-

ков коленских шолком шитых шест [с. 236], платемъ белым с полотны и скатертами [с. 140 зв.], сукна влоского, сукна люнско-го, сукна цвиковского, сукна швебединского [с. 72], постав муравског сукна [с. 177], адамашку брунатного, кармазину [с. 183], двѣсте локот обрусов [с. 236], волну [с. 114], мохры, шолку зеленого зо злотои [ЛК 1561, с. 134 зв.], сарветъ, тувалень ‘рушник або хустка’ [с. 570], мухояр [с. 215], запонъ ангелѣиских [с. 216], китаики дупли, сааѣяну жолтого, наметок на ложко [Волинь XVI, с. 511], тафтуи [ЛК 1565, с. 112], шифѣтухомъ криты^и [с. 4 зв.], покрывала келижовыѣ [с. 10], з о^ксамито^и [с. 12], ло^ж-ни^и [с. 10], з ко^ичира по^телѣ [с. 18 зв.], пряжи то^икои, поло^ина [с. 10], поду^жки [с. 2], поло^ина ку^же^ино^и то^ико^и [с. 4 зв.], сукна лого^иско^и поставо^и ку^ико [с. 6 зв.], пошвы пери^иныѣ, поше^ики подущаны^и [ЖК 1590, с. 10], во(и)локъ [ЖК 1605, с. 40], редъно [ЖК 1635, с. 295], ковров два [ЛК 1561, с. 52 зв.], коберец [ЖК 1605, с. 7 зв.]; *прикрас, коштовностей*: два ланцюги золотых [с. 52 зв.], клеинотов десат: три с туркосы, два з дьяменты, три ис шааѣрами, а деватыи з одног золота кручоныи [с. 52 зв.], золото, сребро, перла [с. 64], гелшпан сребръныи позлотистыи [с. 134 зв.], ланцужков панѣнских [с. 183], ношене пананское с крыжиком [с. 197], дванадцат дукатов, перлы великими осажованы [с. 208 зв.], внѣц з двадцатма перстенми [с. 208 зв.], чотыри перстени, одинъ з камаином, два з шааѣром, а четвѣртыи с туркусомъ [ЛК 1561, с. 236], перстен з рубином и з дьяментом, манѣли золотыѣ панцырѣватыѣ [с. 213], перлы и шлягом [с. 214], чѣпец на тканицах золотыхъ зъ аорботами [с. 214], с пунталми золотыми ... с пунтялями, из шмалцѣм [Волинь XVI, с. 214], фантъ [ВК 1588, с. 215], манисто [ЖК 1609, с. 16]. Лексема *камаин* в українських історичних лексиконах не засвідчена, у білоруських пам’ятках відома від другої половини XVI ст. як ‘коштовний камінь’. Саме з такою семантикою вжито цю лексему й у Луцькій книзі. Не виявлено у відомих українських пам’ятках лексеми *мохра*, яку в Луцькій книзі вжито, очевидно, із семантикою ‘ворс на оксамиті чи інших тканинах’. Давно вийшов з ужитку номен *плюснанъки* ‘взуття’.

Чи не найбільше запозичених лексем виявлено в північноукраїнських пам’ятках на позначення одягу, прикрас, тканин. Ці реалії разом із назвами на Полісся потрапляли не лише із західноєвропейських мов, а й південних — арабської, тюркських. Мовою-посередником із європейських переважно виступала польська. Безпосередньо з польської запозичені: *вилчура* ‘шуба з вовчого хутра’ (стп. *wilczura*), *туркосы* ‘коштовний камінь’ (п. *turkus*).

З інших мов наявні:

- латинізми: *адамашка* ‘шовкова тканина з Дамаска’ (слат. *adamascus*, п. *adamaszka*), *бриль* (лат. *umbrella*, п. *bryl*),

бруки (лат. *brācae*, нн. *brouh*), гуня (слат. *gunna*, п. *gunia*), дупля ‘китайка, виткана удвоє густіше’ (лат. *dupla*, стп. *dupla*), капелюш (слат. *cappellus*, п. *kapelus*), колнер ‘комір’ (слат. *collāre*, свн. *kolner*, стп. *kolnierz*), кошуля ‘сорочка’ (нлат. *Casula*, п. *koszula*), курта (лат. *curtus*, п. *kurta*), перлы (нар.-лат. *perla*, нім. *Pérle*), пукля ‘металева пластинка-прикраса’ (лат. *buccula*, нім. *puckel*, стп. *pukiel*), рубин (лат. *ruber*, нім. *Rubin*, стп. *rubin*), саква ‘торба’ (лат. *saccus*, п. *sakwa*);

- грецизми: дьяменты (грец. *ῥάδιας*, слат. *Diamas*, стп. *diament*, *dyjament*), шаоєр (‘сапфір’ (грец. *σάρφειρος*, стп. *safir*, *szafir*);
- германізми: гелшпан ‘намисто, прикраса’ або ‘деталь спорядження воїна’ (нім. *Halsband*, п. *halsbant*), кнаоель ‘гудзик’ (свн. *knäufelink*, стч. *kneflık*, стп. *knaflık*), кныблик ‘різновид гудзиків’ (нім. *knebel*, п. *kneblik*), коц (‘ковдра’ (свн. *kotze*, нвн. *Kótze*, п. *kos*), фант (‘коштовності, прикраси’ (свн. *pfant*, п. *fant*), шляг (‘візерунчаста стрічка’ (нім. *Schlag*, п. *szlag*), шнур (свн. *snuor*, п. *sznur*);
- романізми: пасаман (‘тасьма для обшивання одягу’ (фр. *pasamon*, п. *pasamon*); манели ‘жіночі браслети’ (іт. *maniglia*, п. *manela*), чамара ‘верхній чоловічий одяг, подібний до куртки’ (іт. *cimarra*, ісп. *camarra*, п. *czamara*);
- мадяризм макєрка ‘повстяна шапка’ (уг. *magyar*, ч. *maděr*, п. *magierka*);
- богемізми: єдваб (‘шовкова тканина’ (стч. *hedváb*, стп. *jedwab*), крыжик (‘хрестик’ (стч. *křížek*, стп. *krzyżyk*);
- тюркізми: дел (‘плащ, верхній чоловічий одяг’ (найімовірніше, в укр. та п. з тур. *telli*), доломан (‘військовий плащ’ (тур. *dolaman*), кафтан (тур. *kaftan*), колпак (‘високий головний убір конічної форми’ (тур. *kalpak*), опанча (тур. *yarınca*), сардак (‘суконний одяг’ (тур. *şer-dak*), сао (‘тонка, м’яка шкіра, виготовлена переважно з козячих шкур’ (тур. *sachtian*, п. *safian*), сукман (‘різновид свити’ (тур. *sukman*), шлик (‘кругла або конічна суконна шапка, обшита хутром’ (скорочення від тур. *başlyk*, кр.-тат. *başlyk*, тюрк. *baş*), ярмак (‘довгий чоловічий одяг з овечого сукна’ (тур. *örtäk*), з татарської: во(у)лок (тат. *oilyk*), камка (‘іранська шовкова тканина з кольоровими візерунками’ (тат. *katka*), китаика (‘шовкова або бавовняна тканина’ (тат. *Kytai*); газука (‘довгий чоловічий верхній одяг’ (найімовірніше, з тюрк. через уг. *hasuka* та стп. *hazuka*), копєняк (‘кирея’ (найімовірніше, з тюрк.

kerenek через уг. *körönyeg*), *тафтуй* ‘покривало’ або ‘чохол з тканини для убезпечення стріл від тертя’ (тат. *tachtuj*), *чизми* ‘чоботи (червоного або чорного кольору)’ (тюрк. *çsizme*, уг. *csižma*, п. *cižma*), *чоботу* (тат. *čabata*).

Арабськими за походженням є лексеми: *кабатъ* ‘вид верхнього одягу’ (ар. *kabā*, перс. *kabā*, уг. *kabát*, п. *kabat*), *мухояръ* ‘груба вовняна тканина’ (ар. *mukhāyur*, тур. *muhayyer*), *отласъ* ‘шовкова або напівшовкова тканина, атлас’ (ар. *atlas*, тур. *atlaz*, *atlas*, нім. *Atlas*, п. *atlas*), *шуба* (ар. *jubba* свн. *schûba/schoube*, п. *szuba*), які потрапили в українські пам’ятки або через турецьку, або через польську. Очевидно, за посередництва турецької мови потрапив в українську персизм *серпанокъ* ‘головний убір жінок’, ‘вид полотна зі змієвидним візерунком’ (перс. *sārpānāk*, тур. *serpenek*).

Північноукраїнські лексеми, пов’язані з номінацією збіжжя та інших культурних рослин. Поліщуки використовували загальну назву *збожє* [ЛК 1561, с. 74 зв.], *збожє засеяное* [с. 4], в гу^{на}х ... пашни молочоно^и [ЖК 1590, с. 7]. Сіяли в той час: жито и пшеницю [Четья 1489, с. 72], а жита польъчетве(р)ты стиръты а у стиръте по двесте копъ ржи [Г XV, с. 42], гороху [с. 6], ячмени, гречки, проса [с. 74 зв.], рыжу [ЛК 1561, с. 177], пъшно [с. 4 зв.], овѣ^с [с. 7], ленъ [с. 15 зв.], грѣчиха [с. 16], ѣ^име^и [ЖК 1590, с. 19 зв.], пшона мѣро^к по^сѣмы и с пологою, солоду [с. 35 зв.], ярицы [Волинь XVI, с. 571]. На зиму заготовляли сина в сти^итахъ и в стога^х [ЖК 1635, с. 266 зв.], яке зберігали поліщуки в скиртах: сѣна полстирты [ЛК 1561, с. 6], в сты^ита^х [ЖК 1590, с. 4]. У східнополіських говірках збережена давня фonomорфологічна структура запозиченої з литовської мови (лит. *stirta*) лексеми *стирта* ‘кладка снопів’ [СЛПП, с. 183]. Продукувалися на шляхетських полях і льон та конопля, від обробітку яких мали: симени конопъленого, льненого, конопли^и те^иты^х в пове^сма^х, прядива те^итого [ЖК 1635, с. 298]. А по огородо^и все^им овоцовой^и садили: капу^сты, цибули, репы, па^сте^инака, све^клы [ЖК 1590, с. 19 зв.].

Широко представлені в північноукраїнських пам’ятках *назви присадибних угідь*: лан [КМ 1560, с. 63], с полми, сѣножатми, з дубровами з бори, з лѣсы, з гай, з ловы зверинными и птишиими, з реками, з бобровыми гоны, з ставы и ставищами, з млыны и з млынищами [с. 47], поле яловое [с. 102], пола на паренину поораныи [с. 123], сѣножатѣи [с. 155 зв.], в новинах, в дубровѣ и в дворищи [с. 190 зв.], с озѣрми [с. 254], с огородами [с. 254], з рудами [с. 11], з лесом будным [ЛК 1561, с. 254], ро^ии на зябли и целины на проса погораное [ЖК 1590, с. 4], пашъня [КВжв., с. 251], кгру^итами, засивами ѡзимыми, запу^стами [ЖК 1635, с. 245 зв.], за волоками [с. 172 зв.], полъволоки [ЛК 1561, с. 276 зв.]; отъ

выгонъ [с. 142 зв.]; *от* выпусу [с. 177]; на кгрунтах [с. 172 зв.], косподарствах [с. 163 зв.], засѣвки [с. 164], *о* застѣнок [с. 172 зв.], ползастѣнъку ‘частина землі, відділена від поселення природними або штучними границями’ [с. 176 зв.], за морком [с. 156], полморка [с. 140], надѣль [с. 181], *о*зимины [КВжв., с. 164], поле пахотное, поле сенное, новинки [АКС, с. 6]; з саду щепи яблоней и груш [с. 243], дерево *овощовое* — черешни, груши и яблони [с. 257 зв.], сливок [ЛК 1561, с. 260], слив угорских [Заг. Д., с. 176].

Більшість назв збіжжя, культурних рослин, присадибних угідь — питомі. Запозиченими є лише *кгрунтъ* (свн. *grund*, стп. *grunt*), *пастернакъ* (лат. *pastinaca*, нім. *Pasternak*, п. *pasternak*), *свекла* (грец. *сѣуклов*, цсл. *свеклѣ*), *стурта* (лит. *stirta*, стблр. *стырта*), *рыжѣ* (лат. *oryza*, іт. *riso*, нім. *Reis*, п. *ryż*), *цибуля* (лат. *caepula*, свн. *zibolle/zebülle/zwibole*, п. *cebula/cybula*).

Північноукраїнські лексеми, пов’язані з номінацією худоби, птиці та іншої живності. Загальна назва усієї живності: статкумъ моим [Волинь XVI, с. 517], загальна назва худоби: поголовя [ЖК 1609, с. 29], быдла стадо [с. 64], быдла людского двоенадцатеро поголовя [ЛК 1561, с. 89 зв.]; загальна назва дрібної живності, птиці: дробины [ЛК 1561, с. 20 зв.]; свинья [Четья 1489, с. 28], стали овци... *жюжелицами* [Четья 1489, с. 70], волов [с. 104 зв.], коров без телат або яловиц [с. 108 зв.], коров доиных а подтелков [с. 167 зв.], *о*зимков [ЛК 1561, с. 221]; козъ [Волинь XVI, с. 517], овец доных а баранов дворных [КМ 1543, с. 51], волы ко^мные и плуговые [с. 3 зв.], волы *о*ромые великие волоские [с. 6 зв.], бугаю^в, третяко^в и че^тве^ртако^в [с. 21 зв.], барано^в [с. 258 зв.], ве^про^в выбраны^х десети^нных^х, ве^про^в дво^рных^х, свине^н ро^слы^х, по^дсви^нко^в [ЖК 1590, с. 24 зв.], ве^про^вровъ коръмъных^х [ЖК 1635, с. 292 зв.], поросята [ЖК 1609, с. 47]. Окремо варто виділити назви *коней*: стада свере^пего [ВК 1577, с. 18], кони ездъные почътовые, по^едъки [с. 6], жеребъцы [ЖК 1590, с. 7], вороныхъ кобыл [ККС, с. 36], шкапа [ЖК 1635, с. 112], взяли клачу [с. 1], свере^пы з жеребаты [с. 167 зв.], свере^пу жеребную [с. 175 зв.], кона валаха [с. 175 зв.], два кони подводных [с. 52], кони ездные [с. 64], возники чотыри [с. 183], коней военных [с. 243], кон своєї годовли [с. 78 зв.], жеребцов валашаных чет^вертолѣтков [с. 21 зв.], иноходника з седломъ [ЛК 1561, с. 89 зв.], бахматъ [ЖК 1650, с. 193], громакъ [ЖК 1605, с. 93], дрикгант гнедыи, мѣрина плеснивого [Волинь XVI, с. 511]; *кінських мастей*: вороного [с. 1], сѣрого [с. 7 зв.], сѣрострокатыи, плеснивыи, рыжии [с. 25], *о*дин тисавыи, а други глинастыи [с. 52], шерсти гнѣдого прискованого [с. 89 зв.], два кони половых [с. 103 зв.], конми соловыми [с. 155 зв.], чалог а сѣрого [с. 68], шерстью буланого [с. 175 зв.], у пестре рыжого

[с. 175 зв.], сивозелезних [с. 183], валах сѣрыи фарбованыи [с. 201], кон сплеснива сивыи [с. 251 зв.], темнокарыи [с. 268], свѣрепу мышастую [с. 129], з свѣрепою белою [ЛК 1561, с. 237.], валах себерковое шерсти, дропатыи валах, иноходника сивого яблоковатого [Волинь XVI, с. 511], кары^и [с. 7], белы^и фа^ибованы^и [с. 15], тисавы^и [ЖК 1590, с. 15 зв.], шпаковаты^и [с. 290], мрозоваты^и [ЖК 1635, с. 309]. З іншої живності, яка була в поліщуків — назви **собак**: двоє псов дворных [с. 15], хорта [ЛК 1561, с. 56], окровъ ‘порода мисливських собак’ [Волинь XVI]; назви **птици**: голубов [Волинь XVI, с. 539], антропонім *Михаило Воробеи* [ЗЗК 1572, с. 250] свідчить про існування на Поліссі й однойменної пташки; гуси, куры [с. 20 зв.], каплунов ‘кастрований півень’ [ЛК 1561, с. 195], утокъ, качокъ [ЖК 1635, с. 293 зв.]; назви **риб**: рибу [с. 136], рыбъ вялых, есетров, короппи, щук, угорычов, лещовъ [Волинь XVI, с. 511], лососем [ЛК 1561, с. 140 зв.], белугъ [КК 1600, с. 92], селе(д)ци [ЖК 1635, с. 265 зв.].

Запозичених номенів у цій ТГЛ мало, зокрема полонізми: *быдло* (стп. *bydlo*), *дропагыи* ‘темно-сиво-червоний’ (стп. *dropia-ty*), *дрикантъ* (стп. *drygant*); тюркізми: *баранъ* (тюрк. *baran*), *бугай* (тур. *boğa*), *бахматъ* ‘бойовий верховий кінь’ (тат. *bachu*), *громакъ* ‘баский верховий кінь’ (тат. *uruhmak*); германізм *валахъ* ‘кастрований кінь’ (нвн. *Wallach*). Очевидно, з монгольської потрапила назва кастрованого жеребця *меринъ* (монг. *mörin*).

Північноукраїнські лексеми, пов’язані з номінацією продуктів харчування. З усього вирощеного та вигодуваного поліщуки виготовляли *їжу*. Очевидно, прізвиськові назви Андрѣян Коровай [с. 46 зв.], Кисел Андрѣи [с. 77], 8 Ярмола Борщика [с. 158 зв.] можуть свідчити про існування у волинян відповідних страв: *коровай*, *кисель*, *борщ*. Для приготування страв використовували різноманітні **продукти харчування**, що й відображено в назвах: провѣ(н)то(в) [ЖК 1609, с. 13], борошна [ЖК 1649, с. 16], сол [с. 12], за солоды [с. 252 зв.], продавал бараны, молочное [с. 114], маса, сыры, масла побрали [с. 156 зв.], сал тринадцат [с. 266 зв.], муки житное [с. 69], два мехи с хлѣбомъ и з ыншими живностами [с. 122 зв.], камен перцу, три фунты шаѣтрану, десят фунтов имбѣру, шѣст фунтов гвоздиков, камен микдалов, камен рыжу, оливы полкаменѣа [с. 177], хмелю [с. 38], рѣчи овощовыи [ЛК 1561, с. 147 зв.], бохонъ [ОЛЗ, с. 178], бобки ‘лавровий лист’ крамные, дѣжка угорков солоных, коробка крохмалю, бодня маку, черешен бодня [с. 154], малдрыков овѣчих, оцту, [с. 511], кмину, гвоздиков мушкатового квту [с. 512], яец, хлебов пять [с. 535], колбас три, гряда чоснику [Волинь XVI, с. 537], для круп [КЗ, с. 25], солодца, муки, мяса в по^ите^х, яецъ [с. 4 зв.], сыру в

ди^жка^х, кунь^у брынѣдзы [с. 292 зв.], кга^рцы^и [с. 292 зв.] або ѳасо^к масѣла [с. 292], садѣла слонины в полѣтѣ^х [ЖК 1635, с. 292 зв.]. Великого розмаїття *напоїв* не виявлено: П'яниці хмѣль ѡчи ослепи [Четья 1489, с. 28], с питѣм [с. 233 зв.], горѣлкою, вином, мѣды и пивы шинковати [с. 233], двѣ бочки мѣду, пamtдесат кварть горѣлки, а пива pamt бочок [с. 72], пиво празничное [с. 91 зв.], пиво волное [с. 98], пив не варено и мѣдов не сычно [с. 171 зв.], питя малмазеи, мушкателы, вина [ЛК 1561, с. 155], квасомъ [Володимир 1590] [СУМ XVI—XVI, вип. 14, с. 76], сыропом [Волинь XVI, с. 139], напоями медовыми, горѣчаными и пи^иными [с. 14, горилъки ква^тъ десетъ, мѣду присъного [ЖК 1635, с. 292]. Можливо, прізвищева назва Водка (Водка Сѣнко [с. 317]) пов'язана зі спиртним напоєм. У пам'ятках української та білоруської мов апелятив *водка* відомий від кінця XVI ст. із семантикою 'невелика кількість води', 'невелика водойма', 'горілка', 'лікувальний настій' [СУМ XVI—XVI, вип. 4, с. 151; ГСБМ, вип. 4, с. 80]. Польське запозичення, виявлене у володимирських текстах другої половини XVI ст., на позначення виробів із сиру *мандрика*, *мадрика*, *мадрига*, *мандричка* в поліських говірках активно вживане й тепер [СПГ, с. 120; Аркушин 2000, I, с. 303]. Запозичена лексема *брынѣдза*, виявлена в Житомирській книзі, в українських пам'ятках засвідчена вперше. Для поліських говірок назва загалом не характерна, наразі поширена в мовленні лише жителів Берестейщини *бриндзя* 'поліська народна страва — соус із сиру, квасного молока, лою й води' [Аркушин 2012, с. 176]. Успадкована назва жиру *тукъ* /пола ... насаттатса тоука/ [ЛПС, с. 82] у мовленні поліщуків збережена дотепер.

Жителі Полісся загалом у повсякденні використовували питомі назви на позначення худоби, птиці, їжі, напоїв та продуктів харчування, але активні контакти з іншими народами позначилися й на цих ЛСГ. Полонізми: *гвоздикъ* (стп. *gwoździk*), *малдрыки* 'виріб із сиру' (стп. *małdryk*); латинізми: *кминъ* (лат. *cumīnum*, свн. *kumīn*, п. *kmin*), *мушкатъ* 'мускатний горіх' (лат. *muskus*, фр. *muskat*, стп. *muszkat*), *мушкателъ* 'ґатунок солодкого вина з характерним ароматом' (лат. *muscus*, іт. *muskatella*, п. *muszkatel*), *перець* (лат. *piper*), *сыронъ* (лат. *sirupus*, фр. *sirop*, стп. *syrop*), *провентъ* 'прибуток' (лат. *prōventus* п. *prowent*); германізми: *бохонъ* 'буханець' (свн. *vochenze* / *fochenze*, п. *bochen*), *имберъ* (свн. *imbër*, п. *imbier*, *imbir*), *крохмаль* (свн. *kraft-mël*, п. *krochmal*); грецизм *микдаль* (гр. *amygdalon*, п. *migdal*); романізми: *малмазея* 'ґатунок грецького та італійського вина' (іт. *malvasia*, п. *małmazja*); *брынѣдза* 'овечий сир' (рум. *Brînză*, стп. *bryn-dza*). Очевидно, через польську мову з арабської потрапило слов *шаѳранъ* (ар. *za'farān*, стп. *saffran*).

Північноукраїнські лексеми, пов'язані з номінацією озброєння. Постійна загроза нападу вимагала від поліщуків бути повсякчас готовими до відбиття агресії. Тому не випадково в пам'ятках є назви **військових чинів**: пушкарови [с. 103 зв.], хоружии [с. 74], з стрелцями [с. 166], з отаманомъ [ЛК 1561, с. 166]; **зброї, спорядження**: всю стрелбу, зброи и рѣчи военные [ЛК 1561, с. 155 зв.], ору(ж)ємъ [ЖК 1609, с. 13 зв.], кулка [КМ 1556, с. 56], мож-деръ [с. 145], пушка [ОЛЗ, с. 178], мушкетъ [ЖК 1609, с. 161], штыхомъ [с. 22], гарьмата [ЖК 1609, с. 161], пистолетами [ЖК 1635, с. 266], ручница долгая [с. 52 зв.], з дѣлы и з гаковницами и з ручницами [ЛК 1561, с. 156]; рогатиною [с. 1], в руках несѣт руч-ницу, жакгов с огнем [с. 8], аркабуз, гаркабуз [с. 103 зв.], сагайдак, сабла [с. 25], меч, булаву [с. 38 зв.], саблю и сокерку [с. 38 зв.], кордъ зо србром [с. 52 зв.], лук и два десятки стрел [с. 81 зв.], зброи-но у панцарех у прилбцах [с. 86 зв.], прьначем [с. 118], з рогатинами и з ыншими бронами [с. 156 зв.], з щѣпы [с. 180], щѣписком [ЛК 1561, с. 221], шаблю [ЖК 1590, с. 2], ба(р)дабу(ш)ка [ЛК 1583, с. 22], гамалтя [ЖК 1590, с. 62], бѣхтер на золотѣ, зброи бляховых, шорцъ зъ зарукавѣмъ, зъ гѣлмом, з наколенками [с. 216], наголов-ков [с. 217], привлок китаиковых, палашов, з олстрами 'шкірянний футляр' [Волинь XVI, с. 510]. Запозичення з німецької через польську *шорцъ* в історичних лексиконах подано зі значенням 'фартух, запаска', але в контексті, виявленому в західнополіському документі, ця назва йде в переліку військових обладунків.

Північноукраїнські лексеми, пов'язані з номінацією об'єктів і процесів торгівлі. Міжлюдські стосунки, контакти передбачали різні торговельно-грошові відносини. Це не могло не відобразитися на тогочасному лексиконі поліщука. У північноукраїнських пам'ятках багато назв на позначення **грошей та торговельно-платіжних розрахунків**: пѣтсот золотых чирвоных [с. 52 зв.], гроши готовые [с. 64], грошеи литовское личбы [с. 78 зв.], готовых пѣзеи [с. 140 зв.], золотых полских [с. 169], золотых ѳгорскихъ [с. 183], сѣребра шѣст гривен [с. 140], гривен двана-дцѣт [ЛК 1561, с. 183], монѣтами личьбы по"ско" [ЖК 1635, с. 243 зв.], таляров полторы тисѣчи [с. 213], триста рублеи дѣнег москов-ских [Волинь XVI, с. 216], продавал бараны, молочное [с. 114], зъ ярмарку [ЛК 1561, с. 244 зв.]; гѣндель [ЖК 1605, с. 101], коштъ [ОЛЗ, с. 129], кредитъ [ЛК 1592, с. 225], рахунокъ [ЛК 1567, с. 124], рахуба [ЖК 1605, с. 87], даровизна [с. 190], долгъ [с. 180], закълѣдъ [с. 192], купля [с. 35 зв.], мѣна [с. 166], наклады [с. 167], продажи [с. 175 зв.], роздѣлъ [с. 182], сплат [с. 176], угода [КВжв., с. 192], шацунок [ЛК 1561, с. 240], такса [ЖК 1605, с. 67]. Торговельні взаємини передбачали вимірювання та облік

купленого та проданого, тому в пам'ятках трапляються назви різних *мір довжини, об'єму, ваги*: в локо(т) і в фу(н)ть торгова(ти) [Г XV, с. 52], золота *фунтѣ* [Волинь XVI, с. 214], три мацы пшеницы [с. 1], маца ропы [с. 6], пола на дванадцат мац [с. 106 зв.], розміру збожя [с. 118], з десатины /поля/ [с. 157], гороху *четвертинник* [с. 6], *фунт золота* [с. 177], *камен перцу* [с. 177], *пят аршинов сукна* [с. 260 зв.], *сорок локот полотна* [с. 78 зв.], *постав муравског сукна* [с. 177], *перел тридцат золотников* [с. 35 зв.], *шест золотников сребра* [с. 127 зв.], *шолку двѣ литры* [с. 244 зв.], в том лану *пат* волок и *десат* моркгов, прutow два и полтора локта [ЛК 1561, с. 247 зв.], *петнадцат лаштов попелу* [Волинь XVI, с. 213]. Обсяг засіяної озимини чи ярини вимірювався кількістю днів, витрачених на роботу: пшеницы засеяное дновѣ чотыри, гороху ден, проса два дни [Волинь XVI, с. 258].

Багато запозиченої лексики в північноукраїнських текстах виявлено на позначення зброї та військового спорядження:

- германізми: *ба(р)дабу(ш)ка* 'вид вогнепальної зброї, аркебуз' (нім. *Bard+Büchse*, стп. *berdebuska*), *гелмѣ* 'шолом' (нім. *Helm*, стп. *helm*), *гендель* 'торгівля' (нім. *Handel*, п. *handel*), *коштѣ* 'вартість, ціна' (свн. *koste*), *лаштѣ* 'міра сипких тіл' (свн. *last*, стп. *last, laszt*), *маца* 'міра об'єму сипких тіл' (свн. *metze*, п. *maca*), *моргѣ* 'міра землі' (нім. *Morgen*, стп. *mórg*), *панцарѣ* 'спорядження воїна, яке захищало тулуб' (свн. *panc(e)r*, ч. *pancéř*, п. *pancerz*), *пушка* (двн. *buhsa*, ч. *puša*, п. *puszka*), *рахунокѣ* (нім. *rechnung*, стп. *rachunek*), *шацунок* 'оцінка, вартість' (свн. *schatzung/schetzunge*, п. *szacunek*), *шорцѣ* 'фартух, запаска' (нім. *Schurz*, стп. *szorc*), *штыхѣ* 'спис' (нім. *Stich*, п. *sztych*), *ярмарокѣ* (свн. *järmarket*, п. *jarmark*);
- латинізми: *гарѣмата* (слат. *armata*, стп. *harmata*), *кредитѣ* 'борг' (лат. *crēditum* п. *kredyt*), *мождерѣ* 'гармата' (лат. *mortārium*, свн. *morser//morsaer(e)*, ч. *moždieř*, п. *moździerz, mozdzerz*), *такса* 'грошова сума, яку сторона зобов'язувалася сплатити у випадку порушення нею судового рішення' (п. *taksa*, слат. *taxa*), *фунтѣ* 'фунт, міра ваги' (лат. *pondō*, свн. *phunt*, п. *funt*);
- полонізми: *заковница* 'вид зброї' (свн. *hākenbühse*, стп. *hakownica*), *дело* 'гармата' (п. *działo*), *прилбица* 'вид шолома' (п. *przyłbica*), *хоружий* 'особа, яка займалася військово-мобілізаційними справами' (п. *chorąży*);
- романізми: *гаркабузѣ* 'гнотово самопальна рушниця, яку заряджали з дула' (фр. *arquebuse*, стп. *harkabuz*), *пистолетѣ* (фр. *pistolet* — демінутив від *pistole*, п. *pistolet*), *мушкетѣ* (іт. *moschetto*, п. *muszkiet*);

— тюркізми: *палашъ* ‘різновид меча’ (тур. *pala*, уг. *pallos*, п. *palasz*), *сагайдакъ* ‘налучник, чохол для лука і колчана’ (тур. *sagdak, sajdak*), *аршинъ* ‘одиниця виміру довжини: аршин’ (тур. *arşin*), *кордъ* ‘короткий меч’ (тур. *kard*).

Перським запозиченням вважається лексема *бехтеръ* ‘обладунок, який захищав тулуб’ (перс. *bagtar*); з арабської, очевидно, за турецького посередництва потрапило в українські пам’ятки слово *гамалъя* ‘вид шаблі’ (ар. *hammāl*, тур. *hamal*).

Аналіз північноукраїнської лексики наведених тематичних груп показує, що поліщуки, як і українці загалом зберегли більшість успадкованих назв із праслов’янської мови-основи. Небагато змін засвідчено в лексиці на позначення людини, спорідненості і свояцтва, забудов та прилеглих територій, хоч деякі з активного вжитку вийшли: *послѣдокъ*, *отродокъ* ‘нащадок’, *сестрѣнецъ* ‘брат сестри’, *отчичъ* ‘спадкоємець батьківської землі’, *виденѣ* ‘обличчя’, *гриднѣ* ‘приміщення для челяді’, *груба* ‘схованка для сіна’, *оболонь* ‘віконце, шибка’ та ін. А номені зі сфери бортництва — *пасека*, *улъевъ зъ пчоломи*, *у дерево бортное*, *у пнях*, *рои пчолъ неподбираныхъ*, *подраня ...*, *сдоровъ ...*, *подереча пчолъ*, *захорони*, *довжи*, *береста з восками*, *лезиво*, *меды в кадах*, *копыстю терти*, *гонит пасеку*, *медъ выбиратьъ... медъ отеребливатъ* — від перших фіксацій (XVI ст.) в поліському мовленні поширені були ще й донедавна, принаймні зафіксовані в діалектних словниках другої половини XX ст.

У найдавніших українських пам’ятках (Остромирове Євангеліє, «Руська Правда», «Повість временних літ») засвідчені назви *гумъно* та *токъ* ‘місце для зберігання й молотьби снопів’ [СДЯ, I, с. 609; III, с. 973]. Обидва слова представлені в академічних словниках трьох східнослов’янських мов — уживання їх є літературною нормою. Проте доля цих лексем у діалектному мовленні різна. Найбільше звузилася територія їх поширення в українській мові: поширені лише в середньо- та східнополіських говірках [АУМ, I, к. 287]. Натомість у більшості говірок функціонують запозичення: *клуня* (майже весь ареал) і *стодола* (переважно терени Правобережжя) [АУМ, I, к. 287; II, к. 281]. На території Білорусі номен *гумно* поширений у більшості говірок, за винятком поліських берестейсько-пінських, де використовується *клуня*, та північнобілоруських — *ток* [ДАБМ, к. 235]. Локалізація лексеми *ток* не становить суцільного ареалу: крім указаних північнобілоруських, засвідчено вживання слова в кількох суміжних із середньополіськими українськими говірками [Там само]. Номен *клуня* в східнослов’янських мовах трактується як литуанізм, а зваживши на те, що білоруські пам’ятки засвідчують

його на півстоліття раніше від українських, логічно припустити, що в українську мову слово потрапило за посередництва білоруської [ГСБМ, вип. 15, с. 127]. При поясненні походження цієї лексеми в українській мові необхідно зважити й на її поширеність: в українських говірках — майже весь ареал, у білоруських — лише берестейсько-пінські говірки.

Подібну історію в українській та білоруській мовах має слово *статок* ‘майно’, ‘загальна назва худоби’, засвідчене ще в «Повісті временних літ» [СДЯ, III, с. 509]. Уже в пам’ятках XV ст. семантика звужена до узагальненої ‘майно, скарб’ [ССУМ, II, с. 385]. У білоруській і українській мовах лексему подають академічні словники, щоправда, в українському з поміткою «*діалектне*» з посиланням на словник Б. Грінченка. За матеріалами національних атласів української та білоруської мов, слово поширене лише в окремих, переважно поліських, говірках /див. карту 6 на с. 257/.

Засвідчені номени на позначення різних промислів, занять, предметів матеріальної культури показують, наскільки тісними були взаємини жителів Полісся з іншими народами, передовсім західноєвропейцями та представниками Передньої Азії. Запозичення в поліських пам’ятках виявлено з багатьох мов. Найпотужнішою мовою-транзитером європейської лексики до української мови виступала польська, із південних — турецька. Контакти української та польської людності були настільки активними й усеохопними, що в низці конкретних комунікативних ситуацій непросто визначити напрям безпосереднього запозичення: з польської в українську чи навпаки. Лексема *одродокъ* ‘спадкоємець’ засвідчена в українських пам’ятках від 1545 р.; у польських *odrodek* ‘виродок’ — 1572 р. Чи безпосередньо в українську потрапляли, наприклад, германізм *шиба* ‘віконне скло’ (1590), чи через польську *szyba*, де це слово з іншим значенням ‘отвір на поверхні землі, що веде вглиб копальні’ відоме від 1424 р.; *шор* ‘деталь кінської упряжі’ (1593) чи через польську *szur* ‘т. с.’ (1641); чи безпосередньо в польську потрапляли, наприклад, тюркізми *czaprak* ‘вовняна підстилка під кінське сідло’ (1618), чи через українську *чапрагъ* ‘т. с.’ (др. пол. XVI ст.); *tebenka* ‘шкіряні чи інші коштовніші вироби для оздоблення сідла’ (1611), чи через українську *тебенка* ‘шкіряні декоративні підвіски до сідла’ (II пол. XVI ст.)? Лексема *бриль* у західнополіських пам’ятках виявлена в другій половині XVI ст. Українськими етимологами вона потрактована як запозичення з польської мови, що виводиться від іт. *ombrello* < лат. *umbrella* [ЕСУМ, I, с. 257], але в польських історичних лексиконах до XIX ст. вона не засвідчена.

Іноді питомі давньоукраїнські лексеми, вийшовши з ужитку, поверталися в поліські говірки в сполонізованому, рідше збо-

гемізованому оформленні. *Ощепъ* ‘спис, рогатина’ (стч. *oščep*, стп. *oszczerp*) — безсумнівний богемізм, який у північноукраїнській пам’ятки потрапив, мабуть, через польську, де відомий від XV ст. Давньоукраїнська лексема *оскѣпъ*, засвідчена в «Повісті временних літ» (1124), очевидно, до XV ст. з ужитку вийшла. Назву судового виконавця в старопольській мові *dziecki*, як і дієслово *dzieszkować* ‘брати щось у заставу; виконувати вирок’, варто трактувати як запозичення з давньоукраїнської *дѣтскии* ‘княжий посланець’ (ПВЛ, 1097) та старобілоруської *дѣтскование*, *дѣцкованье* ‘плата дідькому за виконану роботу’ (Lietuvos metrika, 1528—1547). У поліських пам’ятках виявлено номени *сабля* і *шабля*. Перший — пряме продовження давньоукраїнського (ПВЛ, 1086), а другий поширився від XV ст., найімовірніше, під впливом польської мови. На позначення *хвороби* засвідчено церковнослов’янizm *нѣмошѣ*, полонізм *пiетос*, а питома поліська лексема *немочъ* у досліджуваних текстах відсутня, хоч у сучасних північноукраїнських говірках, щонайменше середньополіських, сполонізовану форму не вживають узагалі, церковнослов’янizm — спорадично, а превалює питома лексема: *немоч*, (*немочни*¹, *немошни*¹).

Очевидно, через білоруську мову в поліські говірки потрапили литуанізми *ванчосъ*, *ковишъ*, *рику(н)я*, *свирон*, *стирта*, відомі в старобілоруських текстах від XV — першої половини XVI ст. [ГСБМ, вип. 2, с. 316; вип. 15, с. 171; МВКЛ, с. 97, 117]. Лексему *вшакъ*, яку пов’язують із *шула* і допускають як можливе запозичення з литовської [ЕСУМ, I, с. 441; VI, с. 487], у відомих білоруських пам’ятках не виявлено. Якщо це таки литуанізм, то поширеність слова в сучасних діалектах дає підстави для висновку про те, що потрапило воно в поліські говірки за посередництва білоруської мови.

Давньоукраїнська лексема *рубль* ‘відрубок срібної гривні’ та давнє тюркське запозичення *денга* повернулися у волинські говірки в другій половині XVI ст. як назва грошової одиниці Московії.

Більшість (коли не всі) виявлених у поліських пам’ятках запозичень властиві й тогочасній старобілоруській мові. Русини (предки українців-поліщуків та білорусів), які проживали у Великому князівстві Литовському та згодом у Речі Посполитій, послуговувалися спільною писемно-літературною мовою — руською. Тенденції розвитку тогочасних староукраїнської та старобілоруської літературних мов були однаковими (чи дуже подібними): вивільнення від церковнослов’янizmів, наповнення місцевими діалектними рисами, проникнення запозичень з європейських мов переважно через посередництво польської.

Про контакти носіїв тогочасних північноукраїнських говірок із росіянами (московитами) нічого певного сказати не можна.

В аналізованих пам'ятках росіїзмів не виявлено. Нема жодного випадку із засвідчених запозичень, де б російська мова виступала транзитером. Натомість у староросійській мові європеїзми з'являлися, як правило, за посередництва української чи білоруської на століття-два пізніше або загалом були невідомі. Угорський славіст А. Золтан наголошує, що розгляд результатів досліджень щодо полонізмів у російській мові, зіставлення фактів пам'яток російської мови з показниками західноруських пам'яток, засвідчують, що впродовж XV—XVI ст. до російської мови у більшості випадків проникали лише ті полонізми, які до появи їх у великоруських текстах були вже надійно засвоєні в мові західноруській, а поряд із полонізмами в той-таки період потрапили до російської мови також власне західноруські (українські та/чи білоруські) слова [Золтан, с. 15].

Таблиця 7.1

Приклади з історичних лексиконів слов'янських мов

Слово \ Мова	Європейська	Польська	Українська	Білоруська	Російська
1	2	3	4	5	6
бохонъ	свн. <i>vochenze/fochenze</i>	<i>bochen</i> 1534	бохонъ 1545	боханъ 1525	∅
бляха	свн. <i>blēch</i>	<i>blacha</i> XV	бляха 1552	бляха 1590	бляха 1675
бриль	лат. <i>umbrella</i>	п. <i>bryl</i> (діал. XIX)	бриль 1588	∅	∅
быдло		<i>bydlo</i> 1527	быдло 1561	быдло 1541	∅
валахъ	нвн. <i>Wallach</i>	<i>walach</i> XV	валахъ 1546	валахъ 1498	∅
дишель	вн. <i>dihsel</i>	<i>dyszel</i> 1548	дишель 1545	дышель 1679	дышло 1667
єднабъ	стч. <i>hedváb</i>	<i>jedwab</i> 1394	єднабъ 1567	єднабъ 1567	∅
каре́та	іт. <i>carreta</i>	<i>kareta</i> 1575	каре́та 1576	каре́та 1589	каре́та 1666
коле́га	лат. <i>collēga</i>	<i>kolega</i> XVI-2	колекга 1608	колекга 1588	∅
колне́ръ	слат. <i>collāre</i> свн. <i>kolner</i>	<i>kolerze</i> XV-2 <i>kolnierz</i> XVI	колне́ръ 1561	колне́ръ 1519	∅
коштъ	свн. <i>koste</i>	<i>koszt</i> XVI	коштъ 1545	коштъ 1568	коштъ 1658
клу́ня	лит. <i>klúonas</i>	∅	клу́на 1561	клу́на 1516	клу́ня XVII
кре́дитъ	лат. <i>crēditum</i>	<i>kredyt</i> XVI	кре́дитъ 1592	кре́дито́ръ 1617	∅
крохма́ль	свн. <i>kraft-mēl</i>	<i>krofmal</i> 1419	крохма́ль 1576	∅	∅
ку́рта	лат. <i>curtus</i>	<i>kurta</i> 1596	ку́рта 1595	ку́рта 1593	ку́рта 1665

1	2	3	4	5	6
кушнѣръ	свн. <i>kürsenoere</i>	<i>kusznierz</i> XV	кушнѣръ 1507	кушнѣръ 1486	кушнѣръ 1596
лаштѣ	свн. <i>last</i>	<i>last, laszt</i> 1409	лаштѣ 1531	лаштѣ 1486	∅
медицина	лат. <i>medicīna</i>	<i>medycyna</i> XVI-2	медицина 1588	медыкъ XVII-1	медицина 1695
пистолетѣ	фр. <i>pistolet</i>	<i>pistolet</i> XVI	пистолетѣ XVI-2	пистолетѣ XVI-2	пистоль 1646
сиропѣ	лат. <i>sirupus</i> фр. <i>sirop</i>	<i>syrop</i> XVI	сиропѣ XVI-2	сиропѣ XVI	сиропѣ 1655

У контексті наведеного матеріалу мало ймовірно допускати подвійний шлях (через польську та/або російську мови) запозичення в українську лексем *каре́та*, *пісто́ль*, *сиро́п*, як то подано в «Етимологічному словнику української мови» [ЕСУМ, II, с. 391; IV, с. 416; V, с. 243]. Очевидно, що ці слова саме до російської мови потрапили за посередництва української або білоруської.

Унаслідок численних запозичень на позначення різних реалій, осіб, предметів у мовленні поліщуків з'явилися синонімічні ряди. Синонімія зумовлена поєднанням питомих і чужих лексем: *лице* — *обличчя* — *тварь* — *парсуна*; *домъ* — *хата* — *изба* — *будынокъ*; *сверена* — *кобыла* — *шкапа* — *кляча*; *бочка* — *дѣжа* — *фаска* — *куфа*; *приятель* — *товарышъ* — *колекга*; *дочка* — *дѣвка* — *цорка*; *сокира* — *топоръ* — *окиша*; *вожки* — *лець* — *ле(и)цы*; *миса* — *тарель* — *талеръ*; *шаты* — *убранє* — *одежа*; *зашиекъ* — *потилица* — *каркъ*; *ложникъ* — *покривало* — *тафтуй*; *броваръ* — *пивниця*; *кухня* — *изба столовая*; *комора* — *сверенъ*; *сковорода* — *пановъ*; *ручникъ* — *товалня*; лише запозичених лексем: *кгузикъ* — *кнафликъ* — *кныбликъ*; *шапка* — *кучма* — *макѣрка*; *пушка* — *мождѣрь* — *гарѣмата*; *чижми* — *чоботы*.

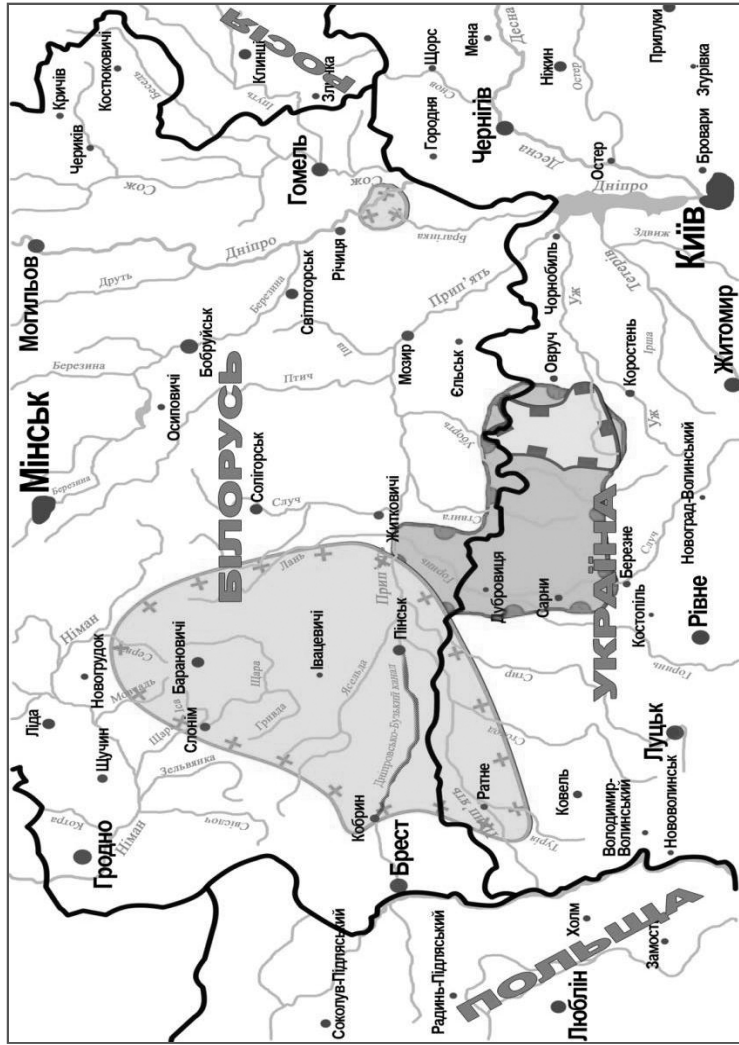
У північноукраїнських пам'ятках засвідчено багато давньої питомиї лексики, яка з плином часу вийшла з активного українського (принаймні літературного) вжитку й сприймається зараз як чужа, власне російська: *только солжу 'збрешу'* [Г XIV, с. 74], *знє(м)* [с. 18], *птицамъ* [Четья 1489, с. 41], *их нєт* [КМ 1556, с. 56], *делати* [Волинь XVI, с. 520], *метелица* [с. 174], *строительство* [Заг. Д., с. 178], *отнал* [с. 56], *отнатє* [с. 66 зв.], *в отниманю* [с. 199 зв.], *отищєт* [с. 65], *искали* [с. 208], *слышу* [с. 22 зв.], *слыхали* [с. 215], *сознал* [с. 117 зв.], *смотрєли* [с. 19], *отдыхаючи* [с. 181 зв.], *спросивши* [с. 262]; *мимо* [с. 8], *трудно* [с. 20 зв.], *проч* [с. 24], *конєчно* [с. 30], *около* [с. 32 зв.], *много* [с. 33], *вєздє* [с. 62 зв.], *нигдє* [с. 62 зв.], *здѣсє* [с. 69 зв.], *опат* [с. 76],

нѣлзе [с. 113], сплош [с. 118 зв.], глубоко [с. 129 зв.], еще [с. 230 зв.], естли [с. 22 зв.], будет ли [с. 41 зв.]; здешнего [с. 23 зв.], рубленаа [с. 195], никакое улицы [с. 214], кое-кому [с. 222]; год од году [с. 100 зв.], долгу [с. 22 зв.], именица [с. 140], избы [с. 86 зв.], мѣлница [с. 52 зв.], мысли [с. 182 зв.], недостатками [с. 131 зв.], нѣвѣсту [с. 138 зв.], тот молодец [с. 111 зв.], обычаємъ [с. 23 зв.], склонност [с. 262 зв.], топором [с. 140 зв.], в целости [с. 257 зв.], чѣлюст [с. 41 зв.], чертежи [ЛК 1561, с. 142 зв.]; землю ... паше(т) [КК 1595, с. 22], любезныи други [Лямент 1628, с. 38] та ін.

Більшість (коли не всі) наведених слів та сполучень слів уживали поліщуки, ймовірно, у повсякденному спілкуванні. Характеризуючи мовний портрет жителя Волині, Берестейщини, Київщини чи Чернігівщини XV—XVI ст., варто зважати на конкретні історичні обставини та епоху. Для мовлення поліщуків XVI ст. наведені вище слова та зовсім не сприймалися як неприродні, чужі, тому використання їх писарями в північноукраїнських пам'ятках не варто трактувати як запозичення з російської, а слід вважати або прадавніми, споконвічними, тяглість яких у поліському мовленні не переривалася щонайменше від волинсько-древлянських часів, або засвоєними зі староболгарської мови після прийняття християнства.

Запитання. Завдання

1. У чому полягає складність дослідження тематичних груп лексики в діахронії?
2. У яких тематичних групах і чому збереглося найбільше питомої лексики? Які ТГЛ найчастіше поповнювалися запозиченнями?
3. Чим пояснити відсутність у північноукраїнських пам'ятках XIV—XVII ст. росізмів?
4. Проілюструйте українсько-польські та українсько-білоруські мовні контакти на прикладах запозичених лексем.

Істаток 'загальна назва худоби' [АУМ, II, к. 334; ЛАБГ, к. 1]

Іпамер 'хмара' [ЛАПП, к. 110]

Ірез'он/І'резл'а 'дерева, що ростуть із спільного кореня' [ЛАПП, к. 41]

Карта 6. Північноукраїнські ізолекси

7.

Найдавніші північноукраїнські мовні особливості. Узагальнення

До найдавніших північноукраїнських лінгвальних особливостей належать явища, засвідчені в писемних пам'ятках і підтверджені матеріалами сучасної діалектології.

Фонетика

1. Залежність реалізації давніх голосних від наголошування: *двѣ вѣдрѣ, вѣчнѣ, вѣрнѣ, вѣрноє выслуги, оу повѣтѣ, на рѣцѣ; светое Богоматери, хочечи, до Колодезиковѣ, свесченъниковѣ, месеца, деведесять, десет, впаметанья* (від XIV ст.).
2. Наявність у поліських говірках звука [иⁱ], [и^u] < ^{*y}и з важко вловлюваним перцептивно ступенем його дієзності та відповідно ступенем палатальності/велярності попереднього приголосного. Непрямим підтвердженням існування такого артикуляційно нечіткого звука в мовленні поліщуків у XIV—XVII ст. можуть слугувати й написання графом **ы** та **и** після *шиплячих*, **р** та **ц** у пам'ятках із різних теренів України та Білорусі. Якщо в типових білоруських текстах спостерігається тотальне передавання твердості *жы, чы, шы, цы, ры*, у південноукраїнських переважають *жи, чи, ши, ци, ри*, то в поліських такі написання, як правило, чергуються: *жы — жи, чы — чи, шы — ши, ры — ри, цы — ци* (від XIV ст.).
3. Відображення на письмі твердої вимови **р**, *шиплячих*: *Аполинара, кесара, ц(а)ру, сѣтвору, узру, вѣсѣроу* (від XI—XII ст.); *божыя, выслужылѣ, дворицы* (від XIV ст.).
4. Поплутування, передовсім у західнополіських пам'ятках, графом **е** та **и** незалежно від наголошування як наслідок артикуляційної близькості відповідних звуків: *мертвица*,

антихрестъ, тистамѣ"тъ, требуналскими, церымоней. Найвиразніше таке зближення виявлене в написаннях почергово то з *е*, то з *и* в одному слові: *у Вижве — у Вежви, третину — третену, Гончика — Гонъчека, Ратинъским — Ратенъским* (від середини XVI ст.).

5. Тверда вимова приголосних перед ненаголошеними рефlekсами **ѣ* та **е*, а в західнополіських текстах незалежно від наголошування: *душка, па рукаш, ропіedylok* (від другої половини XVII ст.).
6. Перехід *ы* > *у* в наголошеній позиції: *вуйшлы* (від XVII ст.).

Словотвір

1. Уживання словотвірних суфіксів *-иск(о)*, що надає словам різноманітних (переважно збільшеності й згрубілості) відтінків значення: *ощеписко, прозвиско, вровичко, становичко, стожи"ко, веретиско, паствиско; -ухн(а)* для називання осіб: *матухна* (від середини XVI ст.).
2. Поширення форм вищого ступеня порівняння прикметників із суфіксом *-ейш-*: *важнейшого, можнейший, пожиточнѣйшому, подлѣйшему, мудрейшим, болѣстнѣйшее, слушнѣишиє* прислівників із суфіксом *-ей*: *ближей, вышей, вѣрней, должей; нижей, первой, яснѣй, быстрѣй* (від середини XVI ст.).

Словозміна

1. Вирівнювання закінчень м'якого та твердого типів відмінювання у формах орудного відмінка однини жіночого та чоловічого родів: *куницю, лисицю, межою, з опанчою, с клачою, землицю; урочищ(о), селищ(о), грабежомъ, братаничомъ* (від середини XVI ст.).
2. Збереження форм двоїни: *двѣ ранѣ, на двѣ сѣстрѣ, двѣ копѣ, двѣ кошулцѣ, двѣ руцѣ, двѣ нозі; двѣ радни, три палцѣ, двѣ ребрѣ* (від середини XIV ст.).
3. Збереження прикметникових та займенникових флексій жіночого роду з характерним поліським ятевим рефlekсом: *лѣвое руки, литовское личбы, муки пшеничное, светлое Покровы, славное и светлое памяти; паробки дворные, кони езѣдѣные почѣтовые, поли пашниє, знаки цылыє, вы осиротѣлыє ... зболѣлыє; мое пашни, нашеє господы, тыє людѣ* (від XV ст.).
4. Усічені закінчення в прикметниках та в прикметникових займенниках чоловічого роду у формі називного відмінка однини: *полски княз, лакомы, овоц, есмо тихи и спокойны живот вели, трезвы, чуйны, кожух барани, час немалы,*

кгвалт ест обведєны и освєтєны, воротны замку, которы (від середини XVI ст.).

5. Збереження давніх закінчень в іменниках колишніх жіночого середнього роду в називному та знахідному відмінках однини: *будованє, збожє, камѣньє, покрьтьє, имѣньє; ѡ покраденє, во имєнє, на огледанє, збитє, ѡ допущенє, в убогство и нищє*^е (від XIV ст.).
6. Написання без приставного *н* у прийменникових формах непрямих відмінків предметно-особових займенників: *о его, без его, проти^о его, пре^о его, ведле его, во его, до его, на его, под єю, в ихъ, бе^о их, на ихъ* (від середини XVI ст.).
7. Дієслівне закінчення *-мъ* у формі І особи множини: *єдє(м), приказуєм, ховаєм, псуєм, сознаваем, маєм* (від XV ст.).
8. Збереження закінчень із характерною поліською рефлексациєю давнього **ę* у формах дієслів ІІІ особи множини ІІ дієвідміни: *боронєт, губєт, говорєт, приходєт, робєт, родєт, вѣрєт, ганєт, служєт* (від середини XVI ст.).
9. Явище «сакання»: *обавалєса, попилєса* (від середини XVI ст.).

Синтаксис

1. Конструкція обставини мети з прийменником *про*: *про памєти до кни(г) записано* (від середини XVI ст.).
2. Допустова конструкція з прийменником *через*: *черєз заповєд владовую побрал /узаяв, незважаючи на заборону уряду/* (від середини XVI ст.).

Лексика

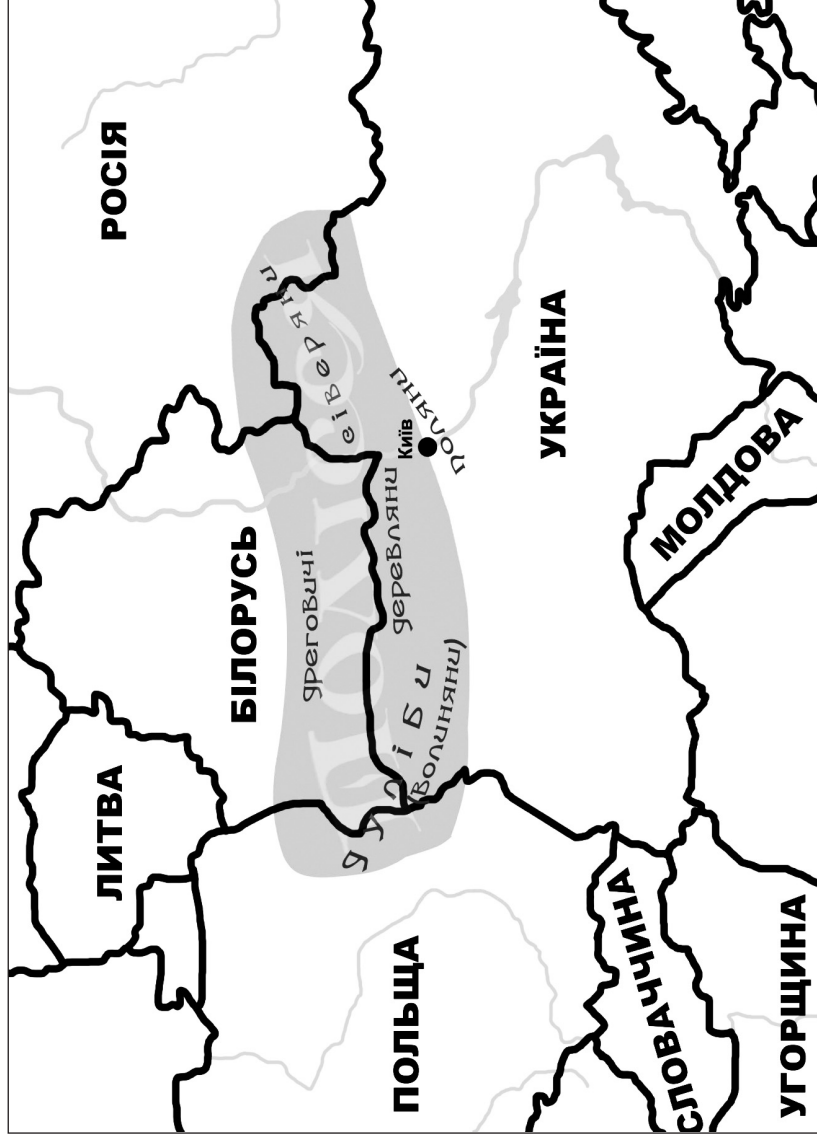
1. Поширення лексеми *довжа* в одному із значень, пов'язаних із бортництвом, найімовірніше, 'дерев'яна дощечка, якою закривають отвір у колодному вулику' (від початку XVII ст.).
2. Поширення лексеми *вушак* 'пазовий стовп каркасної будівлі, який закопується в землю' або 'одвірок' (від середини XVI ст.).

Отже, початки північноукраїнського наріччя сягають періоду формування виразних особливостей власне української мови як окремої структури. Основою майбутніх поліських говірок став діалект деревлян та дреговичів, можливо, сіверян та дулібів (волинян). Участь полян у формуванні північноукраїнського наріччя дискусійна.

Поділ південноруських (українських) говірок на північні (поліські) та південні (галицько-подільські) засвідчено окремими ознаками з найдавніших писемних пам'яток (XI—XII ст.), а від

XIV ст. це протиставлення виявлене вже виразно й послідовно сотнями мовних явищ на різних рівнях. Від XIV ст. північноукраїнські ознаки засвідчені писемно, до кінця XVII ст. найголовніші поліські лінгвальні явища виявлено майже на всіх рівнях мовної структури. Від середини XVI ст. є певні підстави виокремлювати західнополіський діалект. Нічого певного не можна твердити до XVIII ст. про лівобережнополіський говір, оскільки писемні пам'ятки з Чернігівщини, Стародубщини відомі лише від другої половини XVII ст.

Слушними є міркування білоруського діалектолога Ф. Климчука про те, що Полісся в часи Київської Русі, знаходячись у центрі Східної Славії, було осердям східного слов'янства й архаїчною слов'янською зоною. Лісостепова Україна, Центральна Білорусь, Середнє і Верхнє Наддесення перебували на периферії східнослов'янської території. Тут почали формуватися нові етнодіалектні зони, що стали основою української, білоруської та російської мов. Полісся опинилося поза епіцентрами територій, де відбувалися етномовні процеси творення окремих східнослов'янських народів та їхніх мов.

Карта 7. Межі Полісся у зв'язку з давнім розселенням
східнослов'янських племен

Архаїзми — застарілі для певної епохи мовні елементи (слова, вислови, словоформи, афікси), які вийшли з активного вжитку у зв'язку з витісненням їх іншими елементами.

Білорусизм — запозичення з білоруської мови.

Гіперизм — структурно видозмінена одиниця мови, яка виникла внаслідок зіткнення й пристосування однієї мовної системи до іншої.

Говір — одиниця територіальної диференціації діалектної мови, що становить об'єднання говірок, близьких за фонетичними, акцентуаційними, граматичними та лексичними ознаками.

Говірка — найменша одиниця територіальної диференціації діалектної мови, що охоплює особливості живого мовлення одного чи кількох поселень.

Діалект — різновид національної мови, якому властива відносна структурна близькість і який є засобом спілкування людей, об'єднаних спільністю території, а також елементів матеріальної і духовної культури, історико-культурних традицій, самосвідомості.

Діахронія — аспект наукового розгляду мови, за якого простежуються часові зміни як окремих елементів структури, так і мови загалом.

Дієзність — пом'якшення, здатність голосного звука пом'якшувати суміжні приголосні.

Ендемізм — лінгвема локального поширення, що не повторюється на іншому мовному ареалі.

Ідіолект — сукупність формальних і стилістичних особливостей, властивих мовленню окремого носія певної мови.

Ізогlossen — умовна лінія, що окреслює ареал поширення певного мовного явища.

Литуанізм — запозичення з литовської мови.

Мовні контакти — форма міжмовних відносин, за якої дві або кілька мов стають учасниками однієї спільної лінгвістичної ситуації, коли ними постійно користуються в спілкуванні окремі індивіди або мовні групи.

Наріччя — найбільша одиниця територіальної диференціації діалектної мови, що становить сукупність структурно близьких говорів.

Полонізм — запозичення з польської мови.

Росіїзм — запозичення з російської мови.

Русизм — запозичення з давньоруської мови (періоду Русі) та руської (періоду Великого князівства Литовського) до інших мов.

Синхронія — аспект наукового розгляду мови, за якого стан мовної структури досліджується у відриві від процесу мовного розвитку.

Скоропис — форма кириличного письма, що виникла з напівуставу в другій пол. XIV ст. й уживана переважно в канцеляріях і приватному діловодстві; з нього в XIX ст. постало новочасне ручне письмо (почерк).

Українізм — запозичення з української мови.

Список використаних джерел та їх умовних скорочень

- АЮЗР** — Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. — Ч. 1—8. — К., 1859—1914.
- АКС** — Непийвода Ф. А. Актовые книги Стародубского городского уряда как памятник украинского литературного языка : автореф. дис. ... канд. наук. / Ф. А. Непийвода. — К., 1962.
- АКП** — Актовые книги Полтавского городского уряда / ред. и прим. В. Л. Модзалевского. — Чернигов, 1912.
- Ап 1593** — Апостоль, копия перевода Франциска Скорины, 1593 // Перетц В. Н. Отчетъ объ экскурсії семінарія русскої філології въ Житомиръ / В. Н. Перетц. — К., 1911. — С. 118—119.
- Аркушин 2000** — Аркушин Г. Словник західнополіських говірок : у 2-х т. / Г. Аркушин. — Луцьк, 2000.
- АУМ** — Атлас української мови : у 3 т. — Т. I. — К. : Наук. думка, 1984. — 498 с.; Т. II. — 1988. — 520 с.; Т. III. — 2002. — 267 с.
- БК** — Протокол Борзенской ратушной книги // Лазаревский А. Замечания на исторические монографии Д. П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутных судах / А. Лазаревский. — Харьков, 1898. — С. 57—61.
- БПЗЛ** — Євтушок О. М. Народна будівельна лексика Західного Полісся / О. М. Євтушок. — Рівне, 1990.
- БЛПП** — Никончук М. В. Будівельна лексика Правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов / М. В. Никончук, О. М. Никончук. — Житомир, 1990.
- Бор.К** — Акты Бориспольского мейского уряда 1612—1699 г. г. С предисловием Стороженка А. В. — К., 1892.
- Брест 1505, 1526, 1583** — Дозволений лист Олександра до луцького старости кн. Семена Гольшанського

- (Писаний у Бересті) // Торгівля на Україні XIV — середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина / упоряд. В. Кравченко, Н. Яковенко. — К., 1990. — С. 45—46, 51—52, 193—204.
- Брест 1577** — Акты брестского гродского суда // Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. — Т. III. — Вильна, 1870. — С. 10—17
- Вит. К** — Судебная книга Витебского воеводы М. В. Клочко 1533—1540 / подг. В. Воронин, А. Груша и др. — М., 2008.
- ВК 1567** — Книга Владимирская гродская 1567 года // Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год / собр., изд., ред. В. Антоновича, К. Козловского. — К., 1868.
- ВК 1570—1577** — Волинські грамоти XVI ст. / упоряд. В. Задорожний, А. Матвієнко. — К., 1995.
- ВК 1577—1645** — Книга гродская Владимирская 1591, 1594 // АЮЗР. — Ч. I, Т. 1. — К., 1859. — С. 290—296, 405—426; Книга гродская Владимирская 1640 // АЮЗР. — Ч. I, Т. VI. — С. 758—763; Книга гродская Владимирская 1578, 1580, 1593, 1606, 1645 // АЮЗР. — Ч. III, Т. 1. — К., 1863. — С. 106—107, 53—59, 148—151, 390—396; Книга гродская Владимирская 1577, 1625 // АЮЗР. — Ч. VI, Т. 1. — К., 1876. — С. 102—104, 456—461.
- ВК 1568, 1635, 1640** — Торгівля на Україні XIV — середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина / упоряд. В. Кравченко, Н. Яковенко. — К., 1990. — С. 126—127, 301—304, 317—318.
- ВК 1649—1653** — Справи із книг Володимирського суду // Мицик Ю. Волинь в роки визвольної війни українського народу XVII ст. Документи і матеріали / Ю. Мицик, В. Цибульський. — Рівне, 1999. — С. 36—39, 50—52, 107—109.
- Волинь XVI** — Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. — Вип. I. Волинь XVI ст. / упоряд. В. В. Безпалько, М. Б. Висотін, І. О. Ворончук та ін. — К., 2014.
- Г XIV** — Грамоти XIV ст. / упоряд. М. М. Пещак. — К., 1974.
- Г XV** — Грамоти XV ст. / упоряд. В. М. Русанівський. — К., 1965.
- Гават.** — Інтермедії Якуба Гаватовича // Кримський А. Нариси з історії української мови. Хрестоматія з пам'яток XI—XVIII вв. / А. Кримський, О. Шахматов. — К., 1924. — С. 48—49, 177—179.
- Гольш.** — Визнаний лист київського воєводи кн. Юрія Гольшанського на право Київського домініканського монастиря збирати помірне... (між 1508 і 1510 рр.) // Торгівля на Україні XIV — середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина / упоряд. В. Кравченко, Н. Яковенко. — К., 1990. — С. 48.
- Грінченко** — Словарь української мови / упорядкував, з додатком власного матеріалу, Б. Грінченко : у 4 т. — К. : Вид-во АН УРСР, 1958—1959.

- ГСБМ** — Гістарычны слоўнік беларускай мовы. — Вып. 1—28. — Мінск, 1982—2008.
- ГСУж.** — Граматика слов'янська І. Ужевича / підгот. до друку І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький. — К., 1970.
- ДАБМ** — Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Уступныя артыкулы, даведачныя матэрыялы і каментарыі да карт / пад рэд. Р. І. Аванесова, Ю. Ф. Мацкевіч. — Мінск, 1963.
- Даль** — Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка в 4 тт. — СПб., 1996.
- Дермань 1638, 1645** — Актъ выкупа и передачи по наслѣдственному праву Воску Ковалю усадыбы и сада ... въ Дерманѣ... 1638 г. // Волинский историко-археологический сборник. Вып. 1—2. — Почаев — Житомир, 1896. — С. 260—261, 263—266.
- ДСБ** — Дыялектны слоўнік Брэстчыны / склад. М. Аляхновіч, У. Барысюк і ін. — Мінск, 1989.
- ДСЛ** — Янкава Т. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны. — Мінск, 1982.
- ЕЛЖ** — Никончук М. В. Ендемічна лексика Житомирщини / М. В. Никончук, О. М. Никончук. — Житомир, 1989.
- ЕСУМ** — Етимологічний словник української мови. — Тт. 1—6. — К., 1982—2012.
- ЕУМ** — Українська мова. Енциклопедія. — Вид. 2-ге, доп. і перероб. — К., 2004.
- Єв. Тетр.** — Евангеліє-тетрѣ. Полууставѣ 16—17 в. со сл-дами болгаро-молд. орфографіи // Перетц В. Н. Отчетъ объ экскурсії семінарія русскої філології въ Житомирѣ 21—26 октября 1910 года / В. Н. Перетц. — К., 1911. — С. 12—13.
- Єв. Тяп.** — Владимиров П. Предмова Василені Тяпинскіи зацной монархії словенской // Киевская старина. — Т. XXIV. Приложенія. — 1889. — С. 1—9.
- Євхаристиріон** — Євхаристиріон альбо вдячність... — К., 1632. Пам'ятка зберігається у відділі стародруків та рідкісних видань НБУ ім. В. Вернадського. Шифр: Кир. 27.
- Єрлич** — Возняк М. Українські пісні й польські вірші з «Літописця» Єрлича // ЗНТШ. — Т. 151. — 1931. — С. 195—205.
- ЕУ** — Енциклопедія українознавства. — Т. 1—10. — Львів, 1993—2000.
- ЖМ 1531—1538** — Справи Жидичинського монастиря // НБУ ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. Копії другої половини XIX ст. — Ф. II, спр. 22613. Из связи подлинных документов Жидичинского монастыря, хранящихся в Комиссии, №№ 1—17.
- ЖМ 1542** — Судовий лист старости володимирського у справі жидичинського архімандрита о. Варсонофія з кн. Іваном Масальським про захоплення церковної землі Рудлевської і затримання десятини // АЮЗР. — Ч. I, Т. 6. — К., 1883. — С. 32—36.
- ЖЄ** — Трипольский Н. Волинское рукописное Евангелие XVI в. // Мойсієнко В. Українська пам'ятка з вираз-

ними ознаками живого мовлення / Віктор Мойсієнко // Волинь-Житомирщина. — № 11. — 2003. — С. 187—203.

ЖЗ — Ревізія Житомирського замку // Литовська Метрика. Кн. 561. Ревізії українських замків 1545 року / підгот. В. Кравченко. — К., 2005. — С. 237—257.

ЖК 1582—1588 — Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. / підгот. до вид. М. Бойчук. — К., 1965.

ЖК 1590, 1635 — Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / підгот. до вид. В. Мойсієнко. — Житомир, 2004.

ЖК 1605, 1609, 1649, 1650 — Актова книга Житомирського гродського уряду 1605 року / підгот. до вид. В. Німчук, В. Русанівський К. Симонова, В. Франчук // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. — К., 1981.

ЖК 1611 — Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / підгот. до вид. А. Матвієнко, В. Мойсієнко. — Житомир, 2001.

ЖК 1614 — Яковенко Н. М. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. / Н. М. Яковенко // Український археологічний щорічник. — Вип. 2. — К., 1993. — С. 169.

ЖК 1618 — Книга гродская Киевская въ Житомирѣ, 1617 года // АЮЗР. — Ч. III, Т. 1. — К., 1863. — С. 226—230.

ЖК 1621 — Актова книга Житомирського гродського уряду 1590—1640 рр. // Центральний державний історичний архів України. — Ф. 11, оп. 1, спр. 2.

ЖК 1643 — Яковенко Н. М. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. / Н. М. Яковенко // Український археологічний щорічник. Вип. 2. — К., 1993. — С. 173—175.

Заг. д. — Василь Загоровський. Духовное завѣщаніе // Українська література / за ред. В. Л. Микитася. — К., 1988. — С. 167—184.

ЗЗК 1572 — Тесленко І. Заславська замкова книга як джерело до історії Південно-Східної Волині / І. Тесленко // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 2009. — Т. 19. — Кн. 1. Додатки. — С. 248—257.

ІУМ М — Історія української мови. Морфологія / відп. ред. В. В. Німчук. — К., 1978.

КА — Огієнко І. Українська літературна мова XVI століття і Крехівський «Апостол» 1560 року / І. Огієнко. — Варшава, 1930.

КВжв. — Вижівська міська книга XVII ст. / підгот. до вид. І. Царалунга. — Житомир, 2015.

КГЖ — Матеріали картотеки говорів Житомирщини. Зберігається на кафедрі української мови Житомирського державного університету імені Івана Франка.

КЗ — Атаманенко В. Інвентарі волинських замків другої половини XVI — першої половини XVII ст. Додаток.

- Інвентар Ковельського староства 1590 р. Замокъ / В. Атаманенко // *Zamojsko-Wollynnskie zeszyty muz-ealne*. Замосцько-волинські музейні зошити. — Т. II. — *Zamosscc*, 2004. — С. 24—26.
- КК 1584, 1595, 1599, 1600, 1638** — Книга Київського підкоморського суду (1584—1643) / підгот. до вид. Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова, В. В. Німчук та ін. — К., 1991. — С. 57—60, 60—68, 106—122, 124—162, 167—172, 173—191.
- ККС** — Книга Кременецького замкового суду 1578 року. Зберігається в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві. — Ф. 22, оп. 1, спр. 2.
- Кл. Отп.** — Клірик Острозький. Опис на лист в бозѣ велебного отца Ипатія // *Українська література XIV—XVI ст.* / за ред. В. Л. Микитася. — К., 1988. — С. 254—264.
- Кл. См.** — Герасим Смотрицький. Ключ царства небесного / підгот. до вид. В. М. Мойсієнко, В. В. Німчук. — Житомир, 2005.
- Кл. Раз.** — Іоанікій Галятовський. Ключ розуміння / підгот. до вид. І. П. Чепіга. — К. : Наук. думка, 1985.
- КМ** — Поліщук Володимир. Князі Масальські на Волині у XVI ст. За документами державного історичного архіву Литви. — К., 2007 — С. 44—75.
- Кондр.** — Із збірника Кондрацького кінця 17 в. / Подав М. Возяк // *ЗНТШ*. — Т. 146. — 1927. — С. 155—179.
- КП** — Німчук В. В. Київський Псалтир 1397 р. — пам'ятка північного діалекту української мови // *Український діалектологічний збірник*. — Кн. 3. — К., 1997. — С. 218—230.
- КПМ** — Катехизис Петра Могили. Оригінал 1645 року / упоряд. А. Жуковський. — Київ — Париж, 1996.
- Кролевець** — Свашенко А. О. Фонетичні особливості мови актових книг Кролевецького міського уряду XVI—XVII ст. у порівнянні з сучасними говорами (вокалізм) // *Вісник Харків. ун-ту*. № 7. — Серія філол. — Вип. 1. — 1965. — С. 108—115.
- ЛАБГ** — Лексичны атлас беларускіх гаворак. — Т. I. — Мінск, 1993.
- ЛГБГ** — Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. — Мінск, 1969.
- Лохвицька** — Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. / підгот. до вид. О. Маштабей, В. Самійленко, Б. Шарпило. — К., 1986.
- ЛГ 1500, 1519** — Німчук В. В., Яковенко Н. М. Дві волинські грамоти (1500 р. і 1519 р.) / В. В. Німчук, Н. М. Яковенко // *Мовознавство*. — 1989. — № 1. — С. 68—71.
- ЛЕ** — Луцьке Євангеліє. Видання факсимільного типу. — К., 2011.
- Liryka** — Возняк М. Огляд: *Polska liryka mieszczańska* / *Orgrasowall dr. Karol Badecki*. — Львів, 1936 // *Бібліографія. ЗНТШ*. — Т. 155. — 1937. — С. 250—259.

- ЛК 1545** — Вирок урядових ревізорів у справі за скаргою луцьких міщан на шляхту Луцького і Володимирського повітів про незаконне стягнення мита // Торгівля на Україні XIV — середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина / упоряд. В. Кравченко, Н. Яковенко. — К., 1990. — С. 64—70.
- ЛК 1561** — Луцька замкова книга 1561 року / підгот. до вид. В. Мойсієнко, В. Поліщук. — Луцьк, 2013.
- ЛК 1569** — Книга гродская Луцкая 1569 года // Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год // собр., изд., ред. В. Антоновича, К. Козловского. — К., 1868. — С. 13—18.
- ЛК 1572** — Тестамент Андрія Русина Берестецького / За публікацією Демченко Л. Майнові розпорядження волинських шляхтичів за матеріалами тестаментів та реєстрів спадкового майна XVI ст. // Архіви України. — 2004. — № 1—2. — С. 116—122.
- ЛК 1565, 1573** — Торгівля на Україні XIV — середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина / упоряд. В. Кравченко, Н. Яковенко. — К., 1990. — С. 109—115, 153—156.
- ЛК 1575** — Скарга Михайла Джуси з Дерманя у Луцькому гродському суді на київського воєводу князя Василя-Костянтина Острозького за звільнення його з посади управителя монастиря в Дермані та призначення на це місце Івана Федорова // Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні / упоряд. Я. Ісаєвич, О. Купчинський та ін. — К., 1975. — С. 24—26.
- ЛК 1587—1631** — Книга гродская Луцкая 1587 // АЮЗР. — Ч. VI, Т. 1. — К., 1876. — С. 160—166; Книга гродская Луцкая 1601. — С. 283—289; Книга гродская Луцкая 1606. — С. 312—313; Книга гродская Луцкая 1619. — С. 393—399; Книга гродская Луцкая 1653 — С. 584—586; Книга гродская Луцкая 1593 // АЮЗР. — Ч. III, Т. 1. — К., 1863. — С. 57—62; Книга гродская Луцкая 1596. — С. 99—126; Книга гродская Луцкая 1631. — С. 314—320.
- ЛК 1630** — Яковенко Н. М. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. / Н. М. Яковенко // Український археологічний щорічник. — Вип. 2. — К., 1993. — С. 170—171.
- ЛК 1649—50** — Справи із книг Луцького суду // Мицик Ю. Волинь в роки визвольної війни українського народу XVII ст. Документи і матеріали / Ю. Мицик, В. Цибульський. — Рівне, 1999. — С. 15—17, 30—31, 34—36.
- ЛК 1655** — Яковенко Н. М. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. / Н. М. Яковенко // Український археологічний щорічник. — Вип. 2. — К., 1993. — С. 175—176.
- ЛПс.** — Луцький Псалтир 1384 р. Видання факсимільного типу. — К., 2013.

- Лік.** — Лѣкарство на оспалый умысль чоловѣчий. — Острог, 1607 // Відділ стародруків та рідкісних видань НБУ ім. В. Вернадського. Шифр: Кир. 794.
- Лямент** — Мелетій Смотрицький. Лямент у свѣта убогих... // Українська поезія кінець XVI — початок XVII ст. / упоряд. В. П. Колосова, В. І. Крекотень. — К., 1978. — С. 166—178.
- Лямент 1628** — Лямент по отцю Іоану Василевичу, написаний в Луцьку року 1628-го. Фототипія, переклади, дослідження / упоряд. Олена Бірюліна. — Луцьк, 2008.
- МВКЛ** — Метрыка Вялікага Княства Літоўскага (1541—1542). — Книга № 560/3. Падрыхт. Алєг Дзярно-віч. — Менск, 2010.
- Miscellanea** — а) 3 неznаної польської рукописи 17 в. / Падав др. В. Щурат; б) Польські пісні, записані Українцем при кінці 17 ст. / Падав. др. В. Перетц; в) Кінцеві записки в староруських рукописах / Падав др. І. Франко // ЗНТШ. — Т. 74. — Кн. 6. — 1906. — С. 129—149.
- МК** — Акты Минскаго гродскаго суда 1582—1590 гг. // Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. — Т. XXXVI. — Вильна, 1912. — С. 1—12, 27, 361.
- МЛАУМ** — Никончук М. В. Матеріали до Лексичного атласу української мови / М. В. Никончук. — К., 1979.
- МСПГ** — Мойсієнко В. М. Матеріали до словника поліських говорів / В. М. Мойсієнко // Волинь-Житомирщина. — 2000. — № 4. — С. 152—156.
- Никончук Атлас** — Никончук М. Лексичний атлас правобережного Полісся / Микола Никончук. — К. — Житомир, 1994. — 200 карт.
- Овруч 1552** — Решение овруцкаго старосты, Иосифа Халецкаго о роздѣлѣ земель... 1552 г., записане до Київської гродської книги 1690 р. // АЮЗР. — Ч. VII, Т. 2. — К., 1890. — С. 56—61.
- Одрехови** — Акти села Одрехови / упоряд. І. М. Керницький, О. А. Купчинський. — К., 1970.
- ОК 1678** — Книга Овруцького замкового уряду 1678 року / підгот. до вид. О. Макарова. — Житомир, 2013.
- ОК 1632** — Выпись изъ книгъ гродскихъ Овруцкихъ // АЮЗР. — Ч. IV, Т. 1. — К., 1867. — С. 75—88.
- ОК 1697** — Книга овруцкая гродская 1697 года // Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год / собр., изд., ред. В. Антоновича, К. Козловского. — К., 1868. — С. 78—79, 116—118.
- ОЛЗ** — Ревізія Луцького замку // Литовська Метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / підгот. В. Кравченко. — К., 2005. — С. 117—191.
- ОЛА** — Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. — Вып. 2а. Рефлексы ее. — М., 1990.
- Остр. Кост.** — Презента, выданная кн. К. К. Острожскимъ Василю Вороновичу 1594 г. Презента, выданная

- кн. К. К. Острожскимъ священнику Дерманскому Василию Вороновичу 1598 г. // Волинский историко-археологический сборник. — Вып. 1—2. — Почаев — Житомир, 1896. — С. 250—252.
- Остр. Рог.** — Лист Юрія Рогатинця до Львівського Успенського братства про справи братства та про свою роботу в острозькій друкарні (1596 р.) // Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні / упоряд. Я. Ісаєвич, О. Купчинський та ін. — К., 1975. — С. 112—114.
- Острог 1603** — Акт поділу володінь В. К. Острозького між його синами 1603 р. // Описи Острожчини другої половини XVI — першої половини XVII століття / упоряд. В. Атаманенко. — К. — Острог — Нью-Йорк, 2004. — С. 86—103.
- ППС** — Из протоколов Полтавского полкового суда (1674—1690) // Лазаревский А. Замечания на исторические монографии Д. П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутных судах / А. Лазаревский. — Харьков, 1898. — С. 54—57.
- ПК** — Пирятинські актові книги // Стороженки, фамільний архив. — Т. 6. — К., 1908.
- Потій** — Листь Іпатія Потєя къ князю К. К. Острожскому 3 июня 1598 г. // Русская историческая библиотека. Памятники полемической литературы. Т. 19. — Кн. 3. — СПб., 1903. — С. 985—1040; Німчук В. В. Конфесійне питання і українська мова кінця XVI — початку XVII ст. / В. В. Німчук // Берестейська унія і українська культура XVII ст. — Львів, 1996. — С. 1—17.
- Потій Посл.** — Послание Владимирского и Брестского епископа Ипатія Киевскому воеводѣ князю Константину Острожскому // АЗР. — Т. 4. — СПб., 1851. — С. 88—90.
- Розов** — Розов В. Українські грамоти. — Т. I. XIV в. і перша половина XV в. / В. Розов. — К., 1928.
- СГПЗБ** — Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча : у 5 т. — Мінск, 1979—1986.
- СДЯ** — Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка. Репринтное издание. — Т. I. Ч. 1—2; Т. II. Ч. 1—2; Т. III. Ч. 1—2. — М., 1989.
- СК** — Модзалевский В. Отрывки из Стародубовской мѣской книги за 1664—1673 г. — Чернигов, 1911.
- Сл. РЯ** — Словарь русского языка XI—XVII вв. — Вып. 1—28. — М., 1975—2008.
- СЛПП** — Никончук М. В. Сільськогосподарська лексика Правобережного Полісся М. В. Никончук. — К., 1985.
- СНОВ** — Гримашевич Г. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок / Г. Гримашевич. — Житомир, 2002.
- Соболь** — Підтвердження ігумена монастиря в Кутеїні Йоїля Труцевича, дане в могилівському міському уряді друкареві Спиридонові Соболеві, про отри-

- мання від нього грошей 1645 р. // Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні / упоряд. Я. Ісаєвич, О. Купчинський та ін. — К., 1975. — С. 217.
- Соболь 2** — Духівниця друкаря Спиридона Соболя, подана для впису до книги могилівського міського уряду 1645 р. // Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні / упоряд. Я. Ісаєвич, О. Купчинський та ін. — К., 1975. — С. 217—220.
- СПГ** — Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. — К., 1974.
- ССУМ** — Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. : у 2 т. — К. : Наук. думка, 1977—1978.
- СУМ XVI—XVII** — Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. — Вип. 1—15. — Львів, 1994—2010.
- Ст.ВКЛ 1588** — Передмова Льва Сапеги до Статуту ВКЛ 1588 року // Відділ стародруків та рідкісних видань ЦНБ ім. В. Вернадського. Шифр: Кир. 768. — С. 4—8.
- Титаренко** — Картотека запозичень у пам'ятках північноукраїнського ареалу XVI—XVII ст. Зберігається в Північноукраїнському діалектологічному центрі Житомирського державного університету ім. І. Франка / упоряд. В. М. Титаренко.
- Тимченко XV—XVIII** — Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV—XVIII ст. / Є. Тимченко ; підгот. до вид. В. Німчук, Г. Лиса. — Кн. 1. — К. — Нью-Йорк, 2002; Кн. 2. — К. — Нью-Йорк, 2003.
- УК XVI—XVIII ст.** — Дидик-Меуш Г. Українські краєвиди XVI—XVIII століть. Слово. Текст. Словник / Г. Дидик-Меуш, О. Слободзяник. — Львів, 2015.
- Фасмер** — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер. — М., 1986—1987.
- Четья 1489** — Німчук В.В. Українська Четья 1489 року. — Житомир, 2015.
- Bańkowski** — Andrzej Bańkowski. Etymologiczny słownik języka polskiego. T. 1. A-K. T. 2. L-P. — Warszawa: PWN, 2000.
- Linde** — M. Samuel Bogumił Linde. Słownik języka polskiego. — Тт. I—VI. — Lwów, 1854—1860.
- PSDP** — Stefan Reczek. Podręczny słownik dawniej polszczyzny. Cz. I. Staropolsko-nowopolska. Cz. II. Nowopolsko-staropolska. — Wrocław-Warszawa-Kraków, 1968.
- SDU** — Studia nad dialektologią ukraińską i polską / z materiałów katedry języków ruskich UJ/. Opracował do druku Mieczysław Karaś. — Kraków — Warszawa: PWN, 1975.
- SJP** — Słownik języka polskiego. Ułożony pod redakcją Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedzwiedzkiego. — Т. II. H-M. — Warszawa, 1902.
- SP** — Słownik polszczyzny XVI wieku. — Т. VIII. — Wrocław — Warszawa — Kraków, 1974.

- Аркушин Г.** Західнополіська діалектологія / Г. Аркушин. — Луцьк, 2012.
- Аркушин Г.** Іменний словотвір західнополіського говору / Григорій Аркушин. — Луцьк, 2004.
- Баньчеровский Я.** О языке Луцкого евангелия XIV в. / Я. Баньчеровский. — Будапешт, 1971.
- Бевзенко С. П.** Вступ до української діалектології. Конспект лекцій для студентів / С. П. Бевзенко. — Одеса, 1965.
- Бевзенко С. П.** Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. — К. : Вища школа, 1980. — 244 с.
- Білодід І. К.** Іван Ужєвич і його граматика / І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький // Граматика слов'янська І. Ужєвича. — К. : Наук. думка, 1970. — С.VII—XXVI.
- Білоусенко П. І.** Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду) / П. І. Білоусенко. — К., 1993.
- Білоусенко П. І.** Нариси з історії українського словотворення (суфікс *-иця*) / П. І. Білоусенко, В. В. Німчук. — К. — Запоріжжя, 2002.
- Бузук П.** З історичної діалектології української мови. Говірка Луцької Євангелії XIV в. / П. Бузук // Збірник комісії для дослідження історії української мови. — Т. 1. — К., 1931. — С. 111—135.
- Булаховський Л. А.** Питання походження української мови / Л. А. Булаховський. — К., 1956.
- Варченко І. О.** Лубенські говірки і їх діалектна суміжність: фонетичні риси протягом трьох століть / І. О. Варченко. — К. : Вид-во АН УРСР, 1963. — 252 с.
- Векслер П.** Гістарычная фаналогія беларускае мовы / Пол Векслер. — Мінск, 2004.
- Ганцов В.** Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою) / Всеволод Ганцов. — К., 1923.

- Ганцов В.** Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку / В. Ганцов // Записи істор.-філол. відділу УАН. — Кн. 2—3. — 1923. — С. 116—144.
- Горшкова К. В.** Историческая диалектология русского языка / К. В. Горшкова. — М., 1972.
- Гринчишин Д.** Четья 1489 року — видатна конфесійна пам'ятка української мови / Д. Гринчишин // ЗНТШ. — 1995. — Т. 229. — С. 251—271.
- Гриценко П. Ю.** Простір і час у лінгвістичній географії / П. Ю. Гриценко // Проблеми сучасної ареалогії. — К.: Наук. думка, 1994. — 102—110.
- Громик Ю. В.** Прислівники відзайменникового походження в західнополіських говірках української мови: автореф. дис. ... канд. філол. наук. / Ю. В. Громик. — К., 1997.
- Грушевський М.** Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. — К.: Наук. думка, 1991—1998.
- Гумецька Л. Л.** Словотворча система числівників української актової мови XIV—XV ст. / Л. Л. Гумецька // Питання слов'янського мовознавства. — Львів, 1958. — Кн. 5. — С. 164—172.
- Гумецька Л. Л.** Нариси словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст. / Л. Л. Гумецька. — К., 1958.
- Гумецька Л. Л.** К истории украинско-польских языковых связей / Л. Л. Гумецькая // Исследования по польскому языку. — М., 1969. — С. 219—228.
- Деже Л.** Очерки по истории закарпатских говоров / Ласло Деже. — Будапешт, 1967.
- Дзендзелівський Й. О.** Стан дослідження генези українських діалектів / Й. О. Дзендзелівський // Мовознавство. — № 1. — 1981. — С. 47—53.
- Дзендзелівський Й. О.** Спроба реконструкції закарпатського діалекту станом на кінець XIV ст. / Й. О. Дзендзелівський // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 1999. Мовознавство. К., 2002 — С. 90—97.
- Дурново Н.** К украинской диалектологии / Н. К. Дурново // Slavica. — Рос. 4. — Ses. 1. — 1925. — С. 149—160.
- Жилко Ф. Т.** Про виникнення діалектних груп української мови // Діалектологічний бюлетень. — 1962. — Вип 9. — С. 3—14.
- Жилко Ф. Т.** Особенности диалектных групп украинского языка / Ф. Т. Жилко // Вопросы диалектологии восточнославянских языков. — М., 1964. — С. 27—31.
- Жилко Ф. Т.** Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. — К., 1966.
- Жилко Ф. Т.** Походження південно-західних діалектів української мови (у світлі даних лінгвістичної географії) / Ф. Т. Жилко // Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. — К., 1970. — С. 3—14.

- Жилко Ф. Т.** Ареальні системи української мови / Ф. Т. Жилко // Мовознавство. — 1990. — № 4. — 18—27.
- Житецький П.** Нарис літературної історії української мови / П. Житецький // Житецький П. Г. Вибрані праці. Філологія / П. Г. Житецький. — К., 1987. — С. 19—139.
- Жовтобрюх М. А.** Староукраїнські грамоти як пам'ятки української мови // Мовознавство. — 1976. — № 4. — С. 62—70.
- Жовтобрюх М. А.** Фонетика / М. А. Жовтобрюх // Жовтобрюх М. А. Історія української мови. Фонетика / М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко. — К., 1979. — С. 65—329.
- Закревська Я. В.** Явище протези в західних говорах української мови / Я. В. Закревська // Дослідження і матеріали з української мови. — Т. IV. — К., 1961. — С. 66—73.
- Залеський А. М.** З історії українського вокалізму / А. М. Залеський // Мовознавство. — 1968. — № 5. — С. 25—34.
- Залеський А. М.** Структурна і ареальна диференціація говорів Волині / А. М. Залеський // Минуле і сучасне Волині: Тези доп. та повідомл. II-ї Волинської історико-краєзнавчої конф. (26—28 травня 1988 р.). — Ч. II. — Луцьк, 1988. — С. 190—193.
- Зализняк А. А.** Древненовгородский диалект. — 2-е издание, переработанное с учетом материала находок 1995—2003 гг. / А. А. Зализняк. — М., 2004.
- Золтан А.** Interslavica. Исследования по межславянским языковым и культурным контактам / А. Золтан. — М., 2014.
- Ісаєвич Я. Д.** Мовний код культури / Я. Д. Ісаєвич // Історія української культури. — Т. 2. — К., 2001. — С. 189—205.
- Історія української мови.** Лексика і фразеологія / В. О. Винник, В. Й. Горобець, В. Л. Карпова та ін. — К., 1983.
- Історія української мови.** Синтаксис / Г. П. Арполенко, А. П. Грищенко, В. В. Німчук та ін. — К., 1983.
- Историческая** грамматика древнерусского языка / под ред. В. Б. Крысько. — Т. IV. Числительные / О. Ф. Жолобов. — М., 2006.
- Историческая** типология славянских языков: фонетика, словообразование, лексика и фразеология / под ред. А. С. Мельничука. — К., 1986.
- Калнынь Л. Э.** Развитие категории твердости и мягкости согласных в русском языке / Л. Э. Калнынь // Ученые записки Института славяноведения АН СССР. — Т. XIII. — 1956. — С. 121—225.
- Карский Е. Ф.** Белорусы. Язык белорусского народа. / Е. Ф. Карский. — Вып. 1. Исторический очерк звуков белорусского языка. — М., 1955.

- Керницький І. М.** Передмова / І. М. Керницький // Акти села Одрехови. — К., 1970 — С. 17—40.
- Керницький І. М.** Система словозміни в українській мові: на матеріалах пам'яток XVI ст. / І. М. Керницький. — К., 1967. — 288 с.
- Клімаў І. П.** Мова перекладу Евангелля В. Цяпінскім. АКД / І. П. Клімаў. — Мінск, 1997.
- Клімчук Ф. Д.** Гаворкі Заходзяга Палесся: Фанетычны нарыс / Ф. Д. Клімчук. — Мінск : Навука і тэхніка, 1983. — 127 с.
- Клімчук Ф. Д.** Праблемы этнагенезу ўсходнеславянскіх народаў / Ф. Д. Клімчук // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами. — К., 1995. — С. 47—54.
- Климчук Ф. Д.** Полесье и этногенез восточнославянских народов / Ф. Д. Климчук // Український діалектологічний збірник. — Кн. 3. — К. : Довіра, 1997. — С. 240—246.
- Ковалик І.** Про синхронну і діяхронну діалектології / Іван Ковалик // Ковалик І. Питання українського і слов'янського мовознавства / Іван Ковалик. — Львів — Івано-Франківськ, 2008. — С. 234—246.
- Ковалик І. І.** Словотвір і лінгвогеографія / І. І. Ковалик // Іван Ковалик. Вчення про словотвір. Вибрані праці / упоряд. В. Грещук. — Івано-Франківськ — Львів, 2007. — С. 369—380.
- Котков С. И.** Южновеликорусское наречие в 17 ст. / С. И. Котков. — М., 1963.
- Кровицька О.** Назви осіб в українській мовній традиції XVI—XVIII ст. Семантика і словотвір / О. Кровицька. — Львів, 2002.
- Крыжановский Г.** Каменец-Стромиловское евангелие 1411 года и волынское наречие в XIV—XV в. в. / Г. Крыжановский // Волынские Епархиальные ведомости. — Житомир, 1886. — № 17. — С. 502—509 ; № 18. — С. 531—540.
- Крымский А.** Украинская граматика. Научно-практический курс сознательного изучения центрально-украинской рѣчи, освѣщенный указаними на важнѣйшие моменты изъ истории развития малорускаго языка начиная съ XI вѣка, особенно изъ истории нарѣчия восточно-малорускаго (лѣтописнаго киево-чернигово-переяславскаго) / А. Крымский. — Т. I—II. — М., 1907.
- Купчинський О. Л.** П'ять староукраїнських грамот XIV ст. / О. Л. Купчинський // Мовознавство. — № 1. — 1986. — С. 62—65.
- Лесів М.** Українські говірки Польщі / М. Лесів. — Варшава, 1997.
- Лукінова Т. Б.** Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис) / Т. Б. Лукінова. — К. : Наук. думка, 2000. — 369 с.

- Маліневська Н.** Фонетична система української мови XVII ст. — початку XVIII ст. і латинська графіка / Н. Маліневська. — Olomouc, 2005.
- Матвіяс І. Г.** Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. — К., 1990.
- Михальчук К. П.** Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины / К. П. Михальчук // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край / Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. — Т. 7. — Вып. 2. — СПб., 1872. — С. 453—512.
- Мозер М.** Что такое «простая мова»? / М. Мозер // *Studia Slavica Hung.* 47/3—4. — 2002. — С. 221—260.
- Мойсієнко В. М.** Герасим Смотрицький та його «Ключ царства небесного...» / В. М. Мойсієнко, В. В. Німчук // Герасим Смотрицький. Ключ царства небесного / підгот. до вид. В. М. Мойсієнко, В. В. Німчук. — Житомир, 2005. — С. 93—120.
- Мойсієнко В. М.** Північноукраїнське наріччя: окресленість у просторі й часі / В. М. Мойсієнко // Український глотогенез. — Житомир, 2015. — С. 144—165.
- Мойсієнко В. М.** Про національний статус «руської мови» в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої / В. М. Мойсієнко // *Мовознавство*. — № 1. — 2005. — С. 67—83.
- Мойсієнко В. М.** Фонетична система українських поліських говорів у XVI—XVII ст. / В. М. Мойсієнко. — Житомир, 2006.
- Молдован А. Н.** Пять новонайденных украинских грамот конца XIV — начала XV в. / А. Н. Молдован // *Лингвистическое источниковедение и история русского языка*. — М., 2000. — С. 261—276.
- Miakiszew W.** «Мовы» Великого княжества Литовского в единстве своих противоположностей // *Studia Slavica XVIII*. — Budapest, 2000. — С. 165—172.
- Назарова Т. В.** Лексичний атлас Нижньої Прип'яті / Т. В. Назарова. — К., 1985.
- Назарова Т. В.** Розвиток рефлексів *ѣ, *о, *е в українських говорах / Т. В. Назарова // *Мовознавство*. — 1972. — № 1. — С. 13—27.
- Николаев С. Л.** Вокализм полесских говоров в праславянской перспективе / С. Л. Николаев, А. В. Тер-Аванесова, М. Н. Толстая // *Славянское языкознание. XV Международный съезд славистов. Минск, 2013 г. Доклады российской делегации* / отв. ред. А. М. Молдован, С. М. Толстая. — М., 2013. — С. 99—140.
- Никончук М.** Правобережнополіські говірки в лінгвогеографічному висвітленні / Микола Никончук. — Житомир, 2012.
- Німчук В. В.** Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. — К., 1992.

- Німчук В. В.** Староукраїнська лексикографія у її зв'язках з російською та білоруською / В. В. Німчук. — К., 1980.
- Німчук В. В.** Передмова / В. В. Німчук, К. С. Симонова // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. — К., 1981. — С. 5—23.
- Німчук В. В.** Мовознавство на Україні в XIV—XVII ст. / В. В. Німчук. — К. : Наук. думка, 1985. — 219 с.
- Німчук В. В.** Дві волинські грамоти (1500 р. і 1519 р.) / В. В. Німчук, Н. М. Яковенко // Мовознавство. — 1989. — № 1. — С. 63—71.
- Німчук В. В.** Київський Псалтир 1397 року — пам'ятка північного діалекту української мови / В. В. Німчук // Український діалектологічний збірник. — Кн. 3. — К. : Довіра, 1997. — С. 218—231.
- Німчук В. В.** Мова / В. В. Німчук // Історія української культури : у 5 т. — Т.1. — К., 2001. — С. 683—694.
- Огієнко І.** Українська літературна мова XVI століття і Крехівський "Апостол" 1560 року : у 2 т. / І. Огієнко. — Варшава, 1930.
- Огієнко І.** Український літературний наголос : мовознавча монографія / І. Огієнко. — Вінніпег, 1952.
- Огієнко І.** Історія української літературної мови / І. Огієнко. — К., 1995.
- Панькевич І.** Закарпатський діалектний варіант української літературної мови / І. Панькевич // Slavica. — г. XVII. — С. 2., 1958. — С. 171—181.
- Перетц В.** Матеріяли до історії української літературної мови (про Євангелію к. XV в.) / В. Перетц // Записки НТШ. — Львів, 1910. — Т. 93. — С. 5—31.
- Перетц В. Н.** К изучению «Четьи» 1489 г. / В. Н. Перетц // Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв. — Л., 1928. — Вып. 2. — С. 1—107.
- Півторак Г. П.** Історико-лінгвістична славістика. Вибрані праці / Г. П. Півторак. — К., 2015.
- Півторак Г. П.** Формування і діалектна диференціація давньоруської мови / Г. П. Півторак. — К., 1988.
- Півторак Г. П.** Хронологічні межі формування української мови як мовної системи / Г. П. Півторак // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами. — К., 1995. — С. 84—88.
- Півторак Г.** Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов / Г. Півторак. — К., 2004.
- Плотнікаў Б. А.** Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. — Мінск, 2003.
- Плющ П. П.** Історія української літературної мови / П. П. Плющ. — К., 1971.
- Полюга Л. М.** Українська абстрактна лексика XIV — першої половини XVII ст. / Л. М. Полюга. — К. : Наук. думка, 1991.
- Потебня А. А.** К истории звуков русского языка / А. А. Потебня. — Воронеж, 1876.

- Приступа П. І.** Рефлекси давнього наголошеного *ъ* на території західних говорів української мови / П. І. Приступа // Дослідження і матеріали з української мови. — Т. 4. — К., 1961. — С. 145—155.
- Рогаль М. С.** Польська мова як джерело чеських лексичних запозичень в українських літописах кінця XVII — першої половини XVIII ст. / М. С. Рогаль // Мовознавство. — 1968. — № 3. — С. 34—40.
- Розов В.** Значение грамот XIV—XV веков для истории малорусского языка / В. Розов // Университетские известия Киевского университета. — 1907. — Т. 47. — № 5. — С. 1—20.
- Русанівський В. М.** Народнорозмовна мова як джерело розвитку східнослов'янських літературних мов XVI — початку XVIII ст. / В. М. Русанівський. — К., 1978.
- Русанівський В. М.** Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов / В. М. Русанівський. — К., 1985.
- Русанівський В. М.** Староукраїнська і слов'яноруська мови на тлі розвитку інших слов'янських літературних мов / В. М. Русанівський // Мовознавство. — 1997. — № 1. — С. 3—12.
- Русанівський В. М.** Історія української літературної мови / В. М. Русанівський. — К., 2001.
- Свашенко А. О.** Фонетичні особливості мови актових книг Крелевецького міського уряду 17—18 ст. у порівнянні з сучасними говорами (вокалізм) / А. О. Свашенко // Вісник Харків. ун-ту. № 7. Серія «Філологія». — Харків, 1965. — Вип. 1. — С. 108—115.
- Свяжынскі У.** Паверх бар'ераў: маскоўская мова ў Вялікім Княстве Літоўскім / У. Свяжынскі // Metričiana. Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. — Т. III. — Мінск, 2004. — С. 228—239.
- Симонова К. С.** Українська мова в конфесійному письменстві XV ст. (на матеріалі "Четьї" 1489 р.) / К. С. Симонова // Жанри і стилі в історії української літературної мови. — К., 1989. — С. 56—79.
- Скопненко О. І.** Берестейсько-пинські говірки: генеза і сучасний стан / О. І. Скопненко. — К., 2001. — 173 с.
- Слинько І. І.** Дослідження з історичного синтаксису української мови за пам'ятками XIV—XVIII ст. / І. І. Слинько. — Львів, 1968.
- Соболевский А. И.** Очерки по истории русского языка / А. И. Соболевский. — К., 1884. — Ч. 1. — 156 с.
- Тимченко Е.** К вопросу о рефлексах псл. *ѣ в северноукраинских говорах / Е. Тимченко // Сборник статей в честь академика А. И. Соболевского. — Л., 1928. — С. 468—482.
- Титаренко В. М.** Запозичена лексика XVI—XVII ст. на позначення соціального стану (на матеріалі північноукраїнських пам'яток) / В. М. Титаренко // Українське мовознавство. — К., 2013. — Вип. 43/1. — С. 337—343.

- Толстой Н. И.** Взаимоотношение локальных типов древнеславянского языка позднего периода (вторая половина XVI—XVII в. в. / Н. И. Толстой // Славянское языкознание. — М., 1963. — С. 230—271.
- Толстые Н. И. и С. М.** О задачах этнолингвистического изучения Полесья / Н. И. и С. М. Толстые // Полесский этнолингвистический сборник. — М. : Наука, 1983. — С.3—21.
- Филин Ф. П.** Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Ист.-диалектол. очерк / Ф. П. Филин. — Л. : Наука, 1972. — 654 с.
- Чепіга І. П.** Взаємодія української і церковнослов'янської мов XVI ст. (на матеріалах перекладів Євангелія) / І. П. Чепіга // ЗНТШ. — 1995. — Т. 229. — С. 275—288.
- Чепіга І. П.** Пересопницьке Євангеліє — унікальна пам'ятка української мови / І. П. Чепіга // Пересопницьке Євангеліє 1556—1561. — К., 2001. — С. 13—54.
- Шакун Л. М.** Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л. М. Шакун. — Мінск: Навука і тэхніка, 1963.
- Шахматов О.** Нариси з історії української мови та хрестоматія пам'яток писемності XI—XVIII в. в. / О. Шахматов, А. Кримський. — К., 1924.
- Шевельов Ю.** Чому общерусский язык, а не виборуська мова? / Ю. Шевельов // Шевельов Ю. Вибрані праці : у 2 кн. / Ю. Шевельов. — К., 2009. — Кн. I. Мовознавство. — С. 382—411.
- Шевельов Ю.** Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов. — Харків : Акта, 2002. — 1054 с. + 4 мапи.
- Шило Г. Ф.** Поліські дифтонги й монофтонги в історичному та лінгвогеографічному висвітленні (говори на захід від р. Льви) / Г. Ф. Шило // Праці III Республіканської діалектологічної наради. — К., 1970. — С.62—71.
- Шило Г. Ф.** Явище протези в слов'янських мовах / Г. Шило // Вопросы славянского языкознания. — Львов, 1949. — Кн. 2. — С. 229—247.
- Шимановский В.** Очерки по истории русских наречий. Черты южнорусского наречия в XVI—XVII в. в. / В. Шимановский. — Варшава, 1883.
- Ярошенко В.** Українська мова в молдавських грамотах XIV—XV в. в. — К., 1931. —93 с.
- Czyżewski F.** Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia. — Lublin, 1994. — 467 с.
- Czyżewski F., Warchoł St.** Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny. — Lublin, 1998. — 497 с.
- Hrabec S.** Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI—XVII w. — Toruń, 1949.

- Dejna K.** Dialekty polskie / K. Dejna. — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk : Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich. — 1973. — 271 c. — 70 kapr.
- Fałowski Adam.** Język ruskiego przekładu katechizmu jezuickiego z 1585 roku / Adam Fałowski. — Kraków, 2003. — 196 c.
- Karpluk Maria.** Słownik języka staroukraińskiego XIV—XV w. a rekonstrukcja leksyki staropolskiej // *Munera linguistica L. Kuraszkiewicz dedicata*. — Lublin, 1986. — C. 157—161.
- Klemensiewicz Z.** Historia języka polskiego / Zenon Klemensiewicz. — Warszawa, 2002. — 534 c.
- Kość J.** Regionalizmy leksykalne w księgach miejskich wschodniej Lubelszczyzny z XVII—XVIII w. // *Polszczyzna regionalna w okresie renesansu i baroku*, pod red. H. Wiśniewskiej i Cz. Kosyła. — Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź, 1984. — C. 213—222.
- Kość J.** Polszczyzna południowokresowa na polsko-ukraińskim pograniczu językowym w perspektywie historycznej / Józef Kość. — Lublin, 1999. — 222 c.
- Kuraszkiewicz W.** Gramoty halicko-wolyńskie XIV—XV wieku / W. Kuraszkiewicz. — Kraków, 1934. — 174 c.
- Kuraszkiewicz W.** Rozwój 'a na tle dyftongów i palatalizacji w dawnych gwarach ruskich Podlasia i Chełmszczyzny / W. Kuraszkiewicz // *Ruthenika*. — Warszawa, 1985. — C. 120—150.
- Kuraszkiewicz W.** Nowe wyniki w badaniach nad ikawizmem małopolskim / W. Kuraszkiewicz // *II Międzynarodowy zjazd sławistów. Księga referatów. Sekcja I. Językoznawstwo*. — Warszawa, 1934. — C. 58—60.
- Kuraszkiewicz W.** Nowe uwagi o rozwoju ikawizmu ukraińskiego / Władysław Kuraszkiewicz // *Języki i literatury wschodniosłowiańskie Materiały Ogólnopol. Konf. Nauk. w Łodzi*. — Łódź, 1976. — C. 3—12.
- Kuraszkiewicz Władysław.** Nie akcentowane samogłoski o-e wobec dyftongów i ich redukcji w białoruskich i ukraińskich narzeczach od Narwi po San / Władysław Kuraszkiewicz // *Z polskich studiów slawistycznych*. — Warszawa, 1983. — Ser. 6. — C. 218—229.
- Łesiów M.** Zaimki w ukraińskim języku literackim XVII i początku XVIII w. // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. — vol. XXVIII. — Lublin, 1972. — C. 89—106.
- Łesiów M.** Właściwości fonetyczne ukraińskiego języka pisanego XVII i początku XVIII wieku / Michał Łesiów // *Slavia Orientalis. Rocznik XIV*. 1965. — № 3. — C. 347—362.
- Łesiów M.** Wzajemne oddziaływanie polsko-ukraińskie w świetle faktów językowych w Średniowieczu / M. Łesiów // *Między Wschodem i Zachodem*. — Cz. 1. — Warszawa, 1989. — S. 41—52.

- Łesiów M.** Historia wzajemnych kontaktów i wpływów języka polskiego i ukraińskiego / M. Łesiów // Z badań nad polsko-ukraińskimi powiązaniami językowymi. — Lublin, 2003. — C. 11—23.
- Minikowska T.** Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w. — Warszawa—Poznań—Toruń : PWN, 1980. — 172 c.
- Stang Chr. S.** Die westrussische Kancleisprache der grossfürstentums Litauen / Chr. S. Stang. — Oslo, 1935.
- Zoltan A.** Oláh Miklós Athila című munkájának XVI. századi lengyel és fehérorosz fordítása / A. Zoltan. — Niregyhazy, 2004.
- Turska H.** Leksykalne pożyczki białoruskie w języku polskim (doba staropolska) // Sprawozdania z prac naukowych Wydziału Nauk Społecznych. Z.2, 1970. — C.77—92.
- Urbańczyk S.** Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego // Studia linguistica in honorem Thaddei Lehr-Splawiński. — Kraków, 1963. — C. 437—444.

Мойсієнко В.

М81 Історична діалектологія української мови.
Північне (поліське) наріччя : підручник / Віктор
Мойсієнко. — К. : ВЦ «Академія», 2016. — 284 с. —
(Серія «Альма-матер»)

ISBN 978-966-580-310-2 (серія)

ISBN 978-966-580-494-9

Походження національної мови неможливо осягнути без знань про формування її діалектів. В україністиці дотепер немає навчального видання з історичної діалектології української мови та її наріч. Пропонований підручник — одна із спроб подолання цієї проблеми в україністиці.

Для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів.

УДК 811.161.1(09):81'28

ББК 81.411.1-5

Навчальне видання

Серія «Альма-матер»

Заснована в 1999 році

МОЙСІЄНКО Віктор Михайлович

Історична діалектологія української мови

Північне (поліське) наріччя

Підручник

Спільний проект із видавництвом «Академвидав»

Редактор Н. А. Ганжа

Коректор Т. А. Дічевська

Комп'ютерна верстка Є. М. Байдюка

Формат 60×90/16. Ум. друк. арк. 17,75. Зам.

Видавничий центр «Академія»,

м. Київ, вул. Дегтярівська, 38—44.

Тел./факс: (044) 483-19-24; 456-84-63.

E-mail: academia.book@gmail.com

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 555 від 03.08.2001 р.

ТОВ «Задруга»

04080, Київ-80, вул. Фрунзе, 86.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

серія ДК № 2000 від 03.11.2004 р.